

2013

147. ÉVFOLYAM

6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Földes György: A magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok, 1948–1973

Feitl István: Magyar elképzelések a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának megreformálására (1967–1975)

Ladányi Andor: A második zsidótörvény

Stark Tamás: A hosszú út az „idegen” zsidók galíciai deportálásához

Baráth Magdolna: Célkeresztben az 56-os magyar emigráció

Ungváry Krisztián: „Anglia a második legnagyobb ellensége Magyarországnak”. A londoni magyar hírszerző rezidentúra működése saját jelentései tükrében 1951 és 1965 között

Ungváry Krisztián: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947

Gyarmati György: A Restaurációból konszolidációba vajúdó Kádár-rendszer egy epizódja

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

147. ÉVFOLYAM 2013. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁ-
BOR, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOL-
TÁN, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
HERMANN RÓBERT, KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Földes György:</i> A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, 1948–1973 · · · · ·	1349
<i>Feitl István:</i> Magyar elképzelések a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának megreformálására (1967–1975) · · · · ·	1377

KÖZLEMÉNYEK

<i>Ladányi Andor:</i> A második zsidótörvény · · · · ·	1423
<i>Stark Tamás:</i> A hosszú út az „idegen” zsidók galíciai deportálásához · · · · ·	1461
<i>Baráth Magdolna:</i> Célkeresztben az 56-os magyar emigráció · · · · ·	1497

MŰHELY

<i>Ungváry Krisztián:</i> „Anglia a második legnagyobb ellensége Magyarországnak” A londoni magyar hírszerző rezidentúra működése saját jelentései tükrében 1951 és 1965 között · · · · ·	1513
---	------

**MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT**

FIGYELŐ

<i>Ungváry Krisztián: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban.</i>	
Levéltári dokumentumok 1941–1947	1561
<i>Gyarmati György: A Restaurációból konszolidációba vajúdó Kádár-rendszer</i>	
egy epizódja	1581

KRÓNIKA

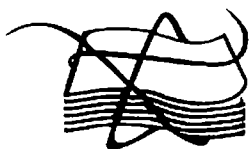
<i>Márkus László (1920–2011) Megemlékezés – személyes hangon (Jemnitz János)</i>	1599
<i>Mitrovits Miklós: Emlékezetpolitika és történettudomány.</i>	
Pódiumbeszélgetés 2013. szeptember 28-án az ELTE BTK dékáni	
tanácstermében	1600

E számunk megjelenését támogatta az

Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára

és a

Nemzeti Kulturális Alap

Földes György

A MAGYAR–SZOVJET GAZDASÁGI KAPCSOLATOK, 1948–1973

1. Jóvátétel és új külgazdasági orientáció

Magyarország 1941 nyarán, a fasiszta Németországhoz csatlakozva, hadat üzent a Szovjetuniónak, majd az angolszász nagyhatalmaknak is. Nagy árat fizetett elhibázott döntéseiért. Sok százezer polgára halt meg rosszul választott célokért és a rosszul megválasztott szövetség miatt. Magyar zsidók százezrei pusztultak el a haláltáborokban. Magyarok milliói maradtak ismét az igazságtalan trianoni békében kialakított határokon kívül. A hadszíntérre vált ország gazdasága is óriási veszteségeket szenvedett.¹ A magyar nemzet jövőjéről a nagyhatalmak döntöttek, részben még a hadműveletek befejezése és az ország felszabadulása előtt. Megállapodásaik értelmében Magyarország része lett az Európa középső és keleti részen kialakított szovjet befolyási övezetnek. Ez a tény új helyzetet teremtett a két ország között. Ennek lényeges, meghatározó eleme lett, hogy az országot a fasizmus alól felszabadító Szovjetunió előbb, mint megszálló, utóbb, mint szövetséges nagyhatalom közvetlen lehetőséget kapott a magyar belpolitika befolyásolására. A moszkvai politikai vezetés kezdetben óvatosan, szövetségeseire és a valóságos magyar belpolitikai realitásokra is tekintettel élt a rendelkezésére álló eszközökkel. Majd a hidegháború előrehaladtával — azt a maga szempontjai szerint formálva — kikényszerítette a térség és benne Magyarország szovjetizálását.²

¹ Lásd a háborús gazdasági veszteségekről és annak következményeiről: *Berend T. Iván*: Az újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948. Budapest, 1962. 15–23.; *Pető Iván–Szakács Sándor*: A hazai gazdaság négy évtizedének története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 17–25. Legújabban lásd *Bálint József*: Magyarország nemzeti vagyonvesztése 1941–1947 c. munkáját (Budapest, 2013).

² A kérdésnek jelentős irodalma van. Közülük néhány: *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest, 2002.; *Berend T. Iván*: Terelő úton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet Európában. Vince Kiadó, Budapest, 1999.; *T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokiwajlova*: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityiceszkih rezsimov szovjetszkovo tipa 1949–1953. Ocserki isztorii. Roszszen, Moszkva, 2002.; *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period*. Edited by *Balázs Apor, Péter Apor* and *E. A. Rees*. New Academia Publishing, Washington DC, 2008. *Gyarmati György*: A Rákosi-korszak – Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Rubicon-Ház Bt., Budapest, 2011. *Borhi László*: Magyarország a hidegháborúban: a Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005.

Rövid négy év leforgása alatt előbb a háborús, majd a diplomáciai világpolitikai konfrontációk következtében a szinte semmit, a tényleges érintkezés hiányát a nagyon szoros kötelék váltotta föl. Igaz ez a két ország gazdasági kapcsolataira is, amelyek a második világháború előtt elhanyagolhatók voltak, szinte semmilyen jelentőségük nem volt.³ 1945-tel e téren is gyökeres fordulat állt be, bár természetzerűleg kölcsönös függésről továbbra sem lehetett beszélni. Mást jelentett a két ország közötti kereskedelem a kicsi és nyitott, erősen importra utalt és exportra kényszerülő Magyarország, és mást a hatalmas erőforrásokkal rendelkező Szovjetunió számára. Ennek ellenére az utóbbi is fontosnak tartotta a gazdasági kapcsolatok fejlesztését. Előbb míg még folytak a hadműveletek, a harcoló hadsereg igényeinek kielégítése, azután pedig a háborús jóvátétel, a szovjet gazdaság és lakosság leromlott állapotának feljavításához szükséges források előteremtése tette érdekeltté a moszkvai vezetést a magyar gazdaság működőképességének megőrzésében, fejlesztésében. Természetesen politikai érdekek és célok is megkövetelték a gazdasági függőség mihamarabbi kialakítását. Egyúttal éppen a politikai szempont volt az, amely bizonyos értelemben visszafogta, behatárolta az érthető szovjet kártérítési igényeket. A magyar gazdaság minél gyorsabb helyreállása hosszabb távon nagyobb gazdasági előnyöket kínált, mint a termelő-berendezések elszállítása; a viszonylag fejlett magyar könnyűipari és élelmiszeripari termékekre tartós igény mutatkozott. Végül, de nem utolsó sorban a hatalomért harcoló kommunista párt propagandájához komoly segítséget jelentett az a tény, hogy a magyar ipar a szovjet megrendelések segítségével állt talpra.

Rövid idő leforgása alatt a Szovjetunió legalább akkorra súlyra tett szert a magyar gazdaságban és külkereskedelemben, mint amekkorát Németország töltött be abban a világháború végéig. A mennyiségi azonosság viszont óriási tartalmi különbséget takart. Magyarország leginkább élelmiszert, nyersanyagot és hadiipari termékeket szállított Németországba, egyre romló cserearányokkal kereskedett, és az ebből fakadó veszteségeket, sőt a többletexportot is magának kellett finanszíroznia.⁴ Kétségtelen, hogy a meglévő hasonlóságok ellenére a magyar ipar dominálta a két ország közötti kereskedelmet ebben az időben.

A gazdasági térnyerés nem elhanyagolható részeként mivel az egykori magyarországi német javakat a potsdami határozatok alapján elkobozták és a Szovjetunióknak adták át, ez szereplőként is megjelent a magyar gazdaságban. Jelentős tőkeerejű vállalatok kerültek szovjet irányítás alá; egy részük kizárólagos, más részük osztott tulajdonban. Vegyes vállalatok sokasága működött –

³ A magyar külkereskedelmi statisztikai évkönyv, 1938., 1949–1961. adatai szerint a világháború előtti évben a szovjet részesedés a magyar exportban és importban 0,1%-os volt. A szovjet szállítások között talán az azbeszt érdemel említést. (Budapest, 1962(?) KSH.) Bár 1940-ben mutatkozott bizonyos élénkülés a két ország külkereskedelmében és gazdasági diplomáciájában. Lásd erről: Nagy András: Magyarország külkereskedelme a második világháborúban. In: Magyarország külkereskedelme 1919–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1961, 290–303.; Lásd még Seres Attila: Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941. Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 42. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010.

⁴ Lásd erről Nagy András: i. m. 309–334.; és Dr. Varga István: Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 88–94.

és éppen a kulcságazatokban.⁵ Később, a szovjetizálás és a szerződésekkel alátámasztott szövetségesi viszony megszilárdulása után ez a fajta tulajdonosi jelenlét okafogyottá vált. Az ötvenes évek közepén a magyar állam megvásárolhatta ezt a vagyont.

Az egyetemes és a nemzeti történettudományban még ma is vita folyik a szovjetizálás kezdetéről, tartalmáról. Ez nagy hasonlóságot mutat a nemzetközi irodalomban még ma sem lezárt vitával, amely a hidegháború első szakaszát, kitörésének okait, körülményeit tárgyalja. A két téma kötődik egymáshoz, hiszen, ha a térség életében már 1944/45-ben meghatározó erővel működött a szovjetizálás, akkor ezt lehet a hidegháború egyik fő okának tekinteni.

2. Szovjetizálás a gazdaságban: dominancia és függőség

Mindenesetre Magyarországon viszonylag jól elkülöníthető egymástól az 1944–1947 közötti és az utána kezdődő időszak. 1948-ban épült ki az egypárti politikai diktatúra, ezután került sor az ipar lényegében teljes államosítására, és vette kezdetét a mezőgazdaság szövetkezetesítése. Ezután, a hadigazdaság tapasztalataira is építve, alakult ki a központi gazdaságirányítás intézményrendszere tervhivatallal és ágazati minisztériumokkal.

E folyamat megítélésénél tudni kell, hogy a szovjet gazdasági rendszer, a központi újraelosztás és tervezés, az állami beavatkozás kiterjesztése nem nélkülözte az előzményeket és nem ment szembe a korabeli nemzetközi trenddel – inkább annak végtelékig vitt változata volt. Nem mellékesen a magyar gazdaság újjáépítése 1946-tól sikeresen haladt, amelyet tovább hajtott előre a hároméves terv, amelyet 1947-ben az összes politikai párt támogatott. Ebben az időszakban a magyar lakosság élelmiszerellátása is látványosan javult. Más kérdés, hogy a gazdaság vártnál gyorsabb gyógyulása nem egyedi, hanem világjelenség volt, és ma már tudjuk, hogy ez a dinamizmus nem pusztán az állam nagyobb szerepvállalásának volt köszönhető.⁶

Mindenesetre a gazdasági újjáépítés sikerei némileg tompították a magyar társadalom jelentős részének idegenkedését és gyanakvását a politikai fordulattal, a szovjet típusú berendezkedéssel szemben. Ekkor, 1948 júniusában a szociáldemokratákat magába olvasztó kommunista párt modernizációs programot hirdetett, amelyben a gazdaság, az infrastruktúra, az oktatás fejlesztését összekapcsolta a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásának ígéretével.⁷

A következő másfél évben ezt a nem kis elköteleződést újabb nagyléptékű vállalkozások terhelték meg: a nehéz- és hadiipar gyorsított ütemű fejlesztésével, a mezőgazdaság azonnali szocialista átalakítására tett kísérlettel.⁸ Kezdetét vette a Preobrazszenszkij által eredeti szocialista felhalmozásnak nevezett straté-

⁵ Honvári János: Magyarország, mint „rosszhiszemű szerző”? A hazai osztrák (német) vagyon átadása a Szovjetuniónak. Történelmi Szemle, 2013/1 119–144.

⁶ A helyreállítási periódusok törvényszerűségeit Jánossy Ferenc elemezte A gazdasági fejlődés trendvonaláról című könyvében. (Magvető, Budapest, 1975.)

⁷ Az MDP I. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest, 1948.

⁸ Lásd erről Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindulásakor, 1948–1950. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.; Birta István: A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első öt éves terv időszakában. Párttörténeti Közlemények, 1970/3.

gia megvalósítása, a sztálini típusú erőltetett iparosítás, a források kivonása a mezőgazdaságból és a munkaerő gyors felszívása az iparba.⁹ Majd a politika a lakossági fogyasztás bővülését is korlátozta.

A megváltozott világhelyzetben, és a szovjet elvárásoknak is megfelelően, nemcsak a politikai folyamatok gyorsultak fel, hanem a magyar külkereskedelem iránya is nagyot változott.¹⁰ Ez az átrendeződés azonban — nem annyira a politikai szándék és erő hiánya miatt, mint inkább a gazdasági kényszerek hatására — nem lett a hatalmi berendezkedés átalakításához hasonlóan radikális. Nem, mert lehetetlen volt egyik napról a másikra kiiktatni a nyugati relációt a szerveződő keleti tömb gazdasági életéből. Elég ránézni a negyvenes évek végének-ötvenes évek elejének forgalmi adataira, amelyek azt mutatják, hogy milyen nehezen ment a tőkés országokkal folytatott külkereskedelem visszaszorítása.¹¹ Igaz ez a kelet-közép-európai országokra, jelesül Magyarországra is.¹²

A külkereskedelem továbbra is alapvető szerepet játszott a magyar gazdaságban, jelentőségét nem csökkentette az erőltetett ütemű és az ország gazdasági adottságait szem elöl tévesztő iparosítás sem, gondjait azonban növelte az ipar korlátozott versenyképessége a világpiacon. Éles ellentétben állt egymással egyfelől az importpótló gazdaságfejlesztés, az autark szemlélet, másfelől az adott gazdasági szerkezet, a gazdaságföldrajzi környezet, a nyersanyagokból és energiahordozókból rendelkezésre álló források elégtelensége.¹³ Fokozta a célok és a valóság közötti ellentmondást a kis méretekből is fakadó gazdaságossági, versenyképességi problémák együttese, mert a magyar gazdaság normális működése elképzelhetetlen volt a jelentős importot ellentételező export nélkül. További problémák fakadtak Magyarország tőkeszegénységéből. Ez jelentős külföldi forrásbevonást követelt volna, amelyet csak részben oldott meg a beruházási javak beszerzése a Szovjetunióból.

A gyorsított ütemű gazdaságfejlesztéshez szükséges források legnagyobb részét a lakossági fogyasztás visszafogásával, a mezőgazdaság megadóztatásával és az ún. agrárrollóval fedezték. Ilyen körülmények között a szándékosan megbontott belső gazdasági egyensúlyi viszonyok és feszültségek tovább fokozták a tőkés fizetési mérleg amúgy is állandósuló problémáit, és ezért még fontosabbá tették a szovjet relációt.

⁹ *Jevgenyij Preobrazsenszkij*: Osznovnoj zakon szocialiszticeszkovo nakoplenyija. Vesztnyik kommuniszticeszkov Akademii, Moszkva, 1925.

¹⁰ A külgazdasági kapcsolatok iránya és jellege olyan gyorsan változott, hogy indokolni és magyarázni kellett, érvelni a gazdasági célszerűsége, előnyei mellett. Erre tett kísérletet *Dr. Facsády Kálmán*: A magyar külkereskedelem új útjai című munkájában. (Szikra, Budapest, 1948.)

¹¹ A Szovjetunió 1946 után ugyan csökkentette a fejlett tőkés országok részesedését külkereskedelmi forgalmában, de annak összege 1947/48-ban is, majd 1951 és 1959 között lényegében állandó arányok mellett, az összforgalom bővülését követve, folyamatosan nőtt. Forrás: Vnyesnyaja torgovlja SZSZSZR 1918–1966. Vnyestorgizdat, Moszkva, 1966.

¹² Az 1949-es Magyar Statisztikai Évkönyv tanúsága szerint 1949-ben a magyar külkereskedelem több mint fele nem a Szovjetunióval, illetve nem a majdani KGST-országokkal zajlott. (KSH, Budapest, 1949. 130–131.)

¹³ A gyorsított gazdaságfejlesztés és következményeinek modellszerű közgazdasági elemzését *Kornai János* végezte el az Erőltetett vagy harmonikus gazdasági növekedés. Gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról című művében. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok arculatán már azonnal, a kezdetknél megjelentek azok a vonások, amelyek azután az 1960-as évek közepéig, illetve egészen az 1980-as évtized végéig jellegzetesen meg is maradtak. Már 1953/54-re kialakult a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokat meghatározó alapképlet.

Eszerint a Szovjetunió elsősorban nyersanyagot, alapanyagot és energiahordozókat szállított Magyarországra. Jelentős súlyt kaptak még a nehézipar, majd a vegyipar fejlesztéséhez szükséges gépek és berendezések, néhány komplett üzem és az építéshez, működéshez szükséges dokumentációk. A szovjet hadiipar az egész korszakban kulcsszerepet játszott a magyar hadsereg felszerelésében, és ezt csak egyes területeken ellensúlyozta a magyar fél, de nem azonos nagyságrendben.¹⁴ Magyarország elsősorban gépeket, iparcikkeket, könnyűipari termékeket és élelmiszert exportált. Évtizedeken át ez volt a trend, amelyet időnként a rossz mezőgazdasági termés nyomában keletkező magyar gabonaimport-igény, majd a hasonló szovjet igények színezték a hatvanas évek közepéig. A Szovjetunió egyfajta vésztartalék szerepét is betöltötte, különösen a tőkés országokkal szemben rendszeresen keletkező fizetési nehézségek enyhítésére.

Elmondható tehát, hogy a pénzügyi és hitelkapcsolatok mindvégig kiemelkedő jelentőségűek voltak a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatrendszerben. Kezdődött a jóvátételi elszámolásokkal, folytatódott az 1946-os dollár-, majd az 1952-ben és 1954-ben nyújtott szovjet hitelekkel.¹⁵ Ennek ellenére sem állítható, hogy ezekben az években összességében Magyarország nyertese lett volna a két ország közötti gazdasági kapcsolatoknak. Egyrészt mert a szovjet tulajdonú vállalatok jelentős nyereséget realizáltak, másrészt mert 1948 és 1956 között a magyar export alaposan felülmúlta a Szovjetunióból származó import összegét. Ez igaz annak ellenére, hogy a pozitív kereskedelmi mérleg kis részben annak volt köszönhető, hogy a világpiaci árakon alapuló cserearányok 1950 és 1955 között Magyarországra nézve kedvezően alakultak a szocialista országokkal folytatott áruforgalomban.¹⁶ A nem kereskedelmi fizetések viszont kedvezőtlen egyenleggel kerültek elszámolásra. Tovább bonyolította a körülményeket, hogy a szovjet hadifelszereléseket hitelre vásárolta a magyar fél.

Egészében megállapítható, hogy a viharos ütemű magyar iparosítás értelmezhetetlen a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok rohamos bővülése nélkül. A politikai ösztönzés, a szovjet nyersanyag-, gép- és kohóipari szállítások és a magyar ipari termékeket felvevő piac nélkül egyszerűen megvalósíthatatlan lett volna az iparosítási program. A már korábban is intenzív külkereskedelemre utalt magyar gazdaság, most már gyorsan átalakított nehézipari szerkezetének köszönhetően is, napi szinten se tudott volna működni a Szovjetunióval folytatott árucsera nélkül. A moszkvai vezetés éppen ezt akarta elérni, ugyanakkor remélte és feltételezte, hogy erre a kapcsolatra végső soron egyik fél sem fizet rá.¹⁷

¹⁴ *Germuska Pál*: A vörös arzenál. Argumentum, Budapest, 2010. 34–38., 64. és 126.

¹⁵ *Pécsi Kálmán*: A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 30 éve. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 99.

¹⁶ Uo. 102. és 152.

¹⁷ Lásd a kapcsolatok mérlegéről és következményeiről *Borhi László*: i. m. 147–198. – A szerző részletesen bemutatja, hogy 1945 és 1949 között miként épített ki a Szovjetunió a gazdasági kapcs-

Értelemszerűen nem jött, nem jöhetett létre kölcsönös függőség a két gazdaság között. Ez viszont nem jelentette azt sem, hogy a magyar szállítások nem járultak hozzá a szovjet gazdaság működéséhez, a lakossági igények kielégítéséhez, és azt sem, hogy ne keletkeztek volna időről időre éles érdekkonfliktusok a felek között. A források híven tükrözik az elszámolásokkal, árakkal, a minőséggel, a határidők be nem tartásával kapcsolatos vitákat.¹⁸

A konfliktusok részben abból eredtek, hogy a KGST-tagországok gazdaságfejlesztése számos párhuzamosságot mutatott, külkereskedelmi és nemzetközi fizetési problémáik is hasonlóak voltak. Ennek következtében hasonló igényeket szerettek volna kielégíteni a Szovjetunióval folytatott kereskedelmük, gazdasági kapcsolataik révén. Hiába állt azonban a hatalmas ország rendelkezésére sok természeti kincs, ha kiaknázásuk — erőforrások hiányában — nem bővíthetett a kereslettel arányosan. Ráadásul Moszkvára nemcsak Közép- és Kelet-Európa felől nehezedett nyomás, hanem az országon belülről is. Az óriási háborús veszteségek, a kiesett kapacitások pótlása, a továbbra is hatalmas katonai kiadások, a gazdaság növekedési hajlama és pazarló termelése (a puha költségvetési korlát),¹⁹ illetve a lakosság vágya az elfogadható életszínvonalra és életkörülményekre egyfajta védelmi alapállásba kényszerítette a szovjet vezetőket. Rendet kellett vágniuk a halmozódó igények és kérések tömegében. Egymásra halmozódtak a kül- és belpolitikai prioritások, a gazdaság napi és hosszabb távú gondjai, a továbbra is gyengélkedő mezőgazdaság miatt keletkező ellátási nehézségek.²⁰

Könnyebben lehetett kezelni a helyzetet akkor, amikor a hatalom megfelelőbbhezvetlen tekintélyű volt, amikor olyan vezető állt az élén, aki a tévedést is megengedhette magának. Mint a levéltári források is tükrözik: a külgazdasági kapcsolatok alakulásáról, problémáiról Sztálint rendszeresen tájékoztatni kellett. Vélhetően az irányítási szisztéma és a személyes veszélyeztetettség is ezt követelte; mindenki abban volt érdekelt, hogy egy fölötté lévő szinten szülessenek meg a döntések.

Bonyolódott a helyzet Sztálin halála után, amikor az addig lefojtott társadalmi-gazdasági feszültségek jobban manifesztálódhattak. Az olvadás nem korlátozódott a szovjet belpolitikára; a desztalinizáció, ha eltérő módon és mértékben is, de minden európai szocialista országot érintett.²¹ A politikai és gazdasá-

latokon keresztül is meghatározó befolyást Magyarországon. Mindenesetre a jóvátétel, a német vagyonok és az exporttöbblet révén a Szovjetunió jelentős bevételekhez jutott. Ez igaz, de a szerző keveset foglalkozik azzal, miért is jött létre ez a helyzet. Visszafogott, kiegyensúlyozott értékelés olvasható *Honvári János* művében: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Aula Kiadó, Budapest, 2005. 462–467.

¹⁸ Pl. 1952-ben a szállítási határidők betartásáról havonta kellett jelentenie a Külkereskedelmi Minisztériumnak. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 276. f. 54/183. ő. e.)

¹⁹ A tervgazdaság növekedési hajlamát és az azzal is járó gazdaságvezetési módot sok művében elemezte Kornai János, közülük a legátfogóbb: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

²⁰ *Alec Nove*: *A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 398–406.; *Mihail Heller–Alexandr Nyekrics*: *A Szovjetunió története*. Osiris, Budapest, 2000. 384–389.

²¹ Érdekes áttekintést ad *Alekszandr Pizskov*: *Hruscsevszkaja ottyepel 1953–1964*. Olma-preszsz, Moszkva, 2002. – A nemzetközi irodalom is egyre bővül: a már említett Terelő úton (Berend) mellé újabb kutatások csatlakoztak. *A gazdaságtörténetre rövid összefoglalást ad: Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Edited By Derek H. Aldcroft and Steven Morewood. Eward Elgar, Brookfield, 1995. 105–127.

gi kiigazítást a szovjet pártvezetés kezdeményezte. Fellépése nyomán 1953 júniusában a magyar kommunista párt meghirdette az új szakasz politikáját. Ez a fordulat nem korlátozódott a politikai életre; a gazdaságpolitikai kiigazítás méretét és irányát tekintve is az egész térségben egyedülállónak minősült.²²

A szovjet vezetők nem korlátozták kritikájukat egyes országokra. 1953-1954-re az első ötéves tervek végrehajtása nyomán elegendő tapasztalat halmozódott fel ahhoz, hogy levonható legyen a következtetés: változtatni, komplexebbé kell tenni a szocialista országok gazdasági együttműködését. Túlzott terheket és túl nagy felelősséget jelentett a Szovjetunió számára szövetségesei gazdaságainak „ápolása”; sok belső bajtól sújtottan nem akarta örökké a „gazdag nagybácsi” szerepét játszani, és persze szeretett volna minél jobb minőségű termékekhez jutni.

Ezért, ha meg is lephette a kelet-európai politikusokat, amikor 1954 áprilisában, a KGST IV. ülészakán Anasztaz Mikojan, a külkereskedelemért felelős miniszterelnök-helyettes hosszan bírálta az előző időszakban követett gazdaságpolitikájukat, azon megrökönyödni nem volt okuk. Más dolgokon már inkább csodálkozhattak: így a mezőgazdaság elhanyagolásával kapcsolatban gyakorolt önkritikán. Újdonság volt az is, amikor Mikojan a szocialista országok együttműködésének megjavítását azért is sürgette, hogy bővíteni lehessen a kapcsolatokat a nyugati országokkal. Erre is tekintettel, a szovjet gazdaságpolitikus a versenyképesség, a hatékonyság fokozása érdekében kiállt a termelés valódi szakosítása mellett.²³

Ehhez képest Magyarországon az új szakasz gazdaságpolitikája, a törekvés az életszínvonal emelésére — éppen a korábbi túlhajtás következtében — a többi kelet-európai országhoz képest nagyobb átcsoportosításokat követelt a nehézipartól a könnyű- és élelmiszeripar, a mezőgazdaság javára. Ez a folyamat nem ment konfliktusok nélkül. Ráadásul a párhuzamosságok, a korábbi autark törekvések, a merev, bürokratikus gazdaságirányítás miatt és a mozgósítható valutatartalékok szűkössége okán nem lehetett importtal megoldani a lakossági szükségletek kielégítését. Ez még tovább szélesítette a termékszerkezetet, így nem hozta meg a gazdaságosság kívánt mértékű javulását, ami viszont érveket adott az új politikától fenyegetett politikusoknak és gazdasági érdekcsoportoknak. Ebben a küzdelemben az új szakasz hívei eljutottak a gazdasági reform gondolatáig; ellenfeleiknek azonban, kihasználva a szovjet politikában zajló vitákat, sikerült megállítaniuk ezt a folyamatot.²⁴

Figyelmet érdemel, még ha következik is az előbbiekből, hogy a Magyarország és a Szovjetunió közötti külkereskedelem 1954-ben visszaesett, és ez még a következő két évben is éreztette hatását a magyar gazdaságban.

²² Azért is, mert az első ötéves terv számainak 1951-es felemelésével hazánkban került a leginkább nehéz helyzetbe a társadalom. 1952-re, 1953 elejére már komoly gazdasági nehézségek keletkeztek, amelyek negatív politikai hatásait az ország vezetése tömeges elnyomás fenntartásával igyekezett ellensúlyozni.

²³ MNL OL M-KS 276. f. 53/169 ó. e. Jelentés a KGST IV. ülészakáról.

²⁴ A Hruscsov és Malenkov nevével fémjelzett politikai csatározás nem kis részben az A és a B szektor közötti sorrendiség megállapításával kapott ideológiai magyarázatot. Ezt Rákosi Mátyás és Gerő Ernő maximálisan kiaknázták a Nagy Imre elleni küzdelemben.

A dolog odáig fajult, hogy 1956 februárjában a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának (PB) ülésén levették a napirendről az életszínvonal javításához szükséges intézkedések megvitatását, mondván, erről csak a külkereskedelemmel együtt érdemes tárgyalni. Gerő Ernő, a párt első számú gazdaságpolitikusa kifejtette: ha az importot tovább kell csökkenteni, akkor az szétzilálja az egész külkereskedelmet, ráadásul igazolja az új szakasz politikusait. Hangsúlyozta: nem kölcsönre, hanem több nyersanyagra van szükség, amelyért Magyarország fizethessen készáruval. Az ülésen hozott határozat felszólította Hegedüs András miniszterelnököt, tájékoztassa az SZKP XX. kongresszusán részt vevő Rákosi Mátyást a PB álláspontjáról.²⁵ Nem elég, hogy Rákosinak szembesülnie kellett a személyi kultusz leleplezésével, még gazdasági segítséget is kellett volna valahogyan szereznie, vagy legalábbis elérnie, hogy a szovjet fél a magyar ipar termékeiből jóval többet rendeljen. Kétségtelen, hogy a szovjet politikusok és vezető gazdasági szakemberek is tudták: a kelet-európai szocialista országok gazdasági nehézségeit nem intézhetik el azzal, hogy kizárólag szövetségeseiket hibáztatják helytelen gazdaságpolitikájukért és a gazdaságvezetés hibáiért.

3. *Hitelt politikáért – politikát hitelért*

Nem véletlen, hogy 1956. október 30-án a szovjet kormány nyilatkozatot adott ki, amelyben bizonyos önkritikát gyakorolt a szocialista országokkal szembeni korábbi gyakorlata miatt. Ez főleg a gazdaságra vonatkozott.²⁶

Magyarországon a termelés akkor már egy hete állt. Ezen az állapoton a másnap elhatározott és négy nappal később meginduló szovjet intervenció sem változtatott, sőt a nemzeti ellenállás hetekig tartó sztrájkhullámot eredményezett. A gazdaságot összeomlás fenyegette, ami lehetetlenné tette volna a politikai helyzet stabilizálását. A közrend helyreállítása kevés volt ehhez a feladathoz, ezért valamilyen gesztust kellett tenni a magyar társadalom felé. Ez a gesztus akkor, amikor a Kádár-kormánynak nem volt semmiféle tekintélye, valóságos ereje, befolyása – csak anyagi természetű lehetett. Ehhez újra kellett indítani a gazdaságot és életszínvonal-emelő lépéseket kellett tenni. Egyik sem volt lehetséges külső segítség nélkül. Az SZKP vezetése késznek mutatkozott a gazdasági támogatásra, ha a Kádár-kormány leveri a nemzeti ellenállást. Mind a két fél lépéskényszerbe került. 1956. november végén–december elején mindketten meghozták az ezzel kapcsolatos döntéseket. Az MSZMP kemény eszközöket alkalmazva, nekilátott a nemzeti ellenállás megtörésének. Ezzel új hely-

²⁵ Gerő és a határozat a baráti országok összességével kapcsolatban (és nem csak a Szovjetunióval szemben) fogalmazta meg ezt az elvárást, viszont felvetette a valuta- vagy aranykölcsönkérés szükségességét. Egészében a hangsúly a külkereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére esett, mert csak „ily módon lehet biztosítani a szocializmus építését, a szocialista bővített újratermelést és ezzel párhuzamosan a kapitalista országoktól való függés fokozatos megszüntetését...” MNL OL M-KS 276. f. 53/271. ó. e.

²⁶ Pravda, 1956. október 30. Magyarul közli: Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk.: Vjacseszlav Szereda–Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 200–202.

zet állt elő a két ország gazdasági viszonyában is. A Szovjetunió kész volt megfizetni a beavatkozás árát, de elvárta az ellentételezést, amelynek az adott helyzetben belpolitikainak kellett lennie, vagyis a rendet bármilyen áron helyre kellett állítani.

A novemberi napokban Magyarországon tartózkodó szovjet vezetők — Georgij Malenkov, Mihail Szuszlov és Averkij Arisztov — keményebb fellépésre, a sztrájkmozgalom megtörésére ösztönözték Kádár Jánost és az MSZMP többi politikusát. Az első napokban inkább kevesebb, mint több sikerrel. Malenkov a november 16–17-ei megbeszéléseken leszögezte: jön a gazdasági segítség, de mindent el kell követni a termelés megindítása érdekében.²⁷

1956. november végén–december elején kialakult az a politikai irányvonal, amelynek alapján az új kormány a legkeményebb eszközök alkalmazásával, kihasználva a szovjet hadsereg jelenlétét, meghátrálásra kényszerítette az ellenállást. Ekkor Kádár János megismételte novemberi segítségkérését: mindekelőtt szén és villamos energiát kért a termelés beindítására. Hruscsovhoz írt levelében nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a magyar vezetés természetesen saját erőforrásokat is mozgósít. Igenlő választ kapott.

Ez azonban még csak a kezdet volt. 1957 januárjában, együtt a gazdaság állapotának felmérésével, a magyar és a szovjet tervhivatal vezetői, szakemberei között megindultak az egyeztetések egy átfogó megállapodásról a két ország között. Ennek középpontjában egy, a magyar gazdaság méreteihez képest óriási összegű hitelnyújtás állt, amely nagyobb részben áruszállításokból és beruházási hitelből, kisebb részben szabad devizában adott kölcsönből tevődött össze.

A dokumentumok tanúsága szerint a magyar szakértők nem fogták vissza magukat, és igyekeztek kihasználni a kínálgató alkalmat a forrásbevonásra. Felismerték a lehetőséget, amelyet a szovjet vezetők lépéskényszere és tényleges segítőkézsége együtt teremtett meg.

Természetesen a helyzet dramatizálása, az igények elfogadtatása terén mutatott igyekezet nem kerülte el a tárgyalópartnerek figyelmét. A szovjet szakértők több esetben is jobbnak ítélték a gazdaság helyzetét, mint a magyarok. Véltetően mindkét fél közgazdászai aggódtak az év elején az ipari munkás-ságnak adott nagyarányú béremelések lehetséges negatív következményei miatt.²⁸ Ezeket a magyar politikai vezetés rövid távon a külföldről kapott gazdasági támogatással szándékozott elhárítani.

Egy másik kérdés is feszültséget okozott a két ország gazdasági tárgyalói között, pedig az nem szerepelt megbeszéléseik napirendjén. Januárban a Kádár-kormány égisze alatt, kiváló közgazdászok bevonásával, megkezdődött a

²⁷ Kiss Károly jegyzetei a Malenkovval, Arisztovval, Szuszlovval folytatott tárgyalásokról. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, 905. f. 3. ö. e.; Hiányzó lapok 1956 történetéből. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta *Vjacseszlav Szereda-Alekszandr Sztikalin*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1993. (A kötetben szereplő 1956. november 22-ei jelentés csak érinti a gazdasági kérdést, de a többi rész hitelesíti Kiss jegyzeteit.)

²⁸ Ezekre a veszélyekre, az infláció rémére Friss István, a párt egyik vezető gazdaságpolitikusa a Központi Bizottság februári ülésén is felhívta a figyelmet. Kádár visszautasította ezt az álláspontot, hiszen egy esetleges szigorítás politikai hatásaitól jobban tartott, mint a gazdaság egyensúlyi problémáitól. (Az MSZMP Ideiglenes Vezető Testületeinek jegyzőkönyvei II. k. Intera Rt., Budapest, 1993. 172–175. és 211–212.)

gazdasági mechanizmus felülvizsgálata, amely egy átfogó reform lehetőségét is magában foglalta. Nem mellesleg ez a megoldás, kidolgozóinak reményei szerint, a hazai erőforrások sokkal hatékonyabb kihasználásával kecsegtetett.²⁹

A budapesti szovjet nagykövetség február közepén készült politikai helyzetértékelése mindkét dologra kitért. Nehezményezte, hogy a magyar gazdasági vezetők egy része a jugoszláv modell alapján akarja az irányítást átalakítani. Szóvá tette azt is: a magyar vezetők nem tesznek meg mindent a nehézségek leküzdésére, azokat leginkább szovjet és más baráti hitelek igénybevételével akarják megoldani.³⁰ Nem véletlen tehát, hogy gondoskodtak arról: brosúra formájában még 1957 februárjában megjelenjen Alekszandr Rumjancev műve, amely Edward Kardelj jugoszláv ideológus és pártvezető nézeteit, a munkás-önigazgatási rendszert bírálta.³¹ E közben a magyar politikai helyzet, részben a gazdasági teljesítmény javulásának is köszönhetően, stabilizálódott. Így március közepére megteremtődtek a feltételei annak, hogy a két ország vezetői az összes nyitott kérdést megtárgyalják, és átfogó megállapodásban rendezzék kapcsolataikat.

Az 1957. március végi moszkvai megbeszéléseken a szovjet fél elérte politikai céljait.³² Cserébe olyan nagyvonalú anyagi és pénzügyi támogatást adott, amely nagymértékben megkönnyítette a magyar politikai vezetés dolgát, mert nemcsak a gazdaság konszolidálását segítette elő, hanem a megemelt életszínvonal megőrzését is. Az 1957. márciusi megállapodás szerint Magyarország halasztást kapott 150 millió rubelnyi tartozás visszafizetésére. A Szovjetunió 550 millió rubel áru- és 200 millió szabad devizahitel nyújtását is vállalta, miközben a korábbi vállalásaitól sem lépett vissza (85 millió rubel értékű áru szállítása és 40 millió devizahitel). Ez összesen 1 milliárd 25 millió rubelt tett ki. Az így keletkezett magyar adósság összege forintban meghaladta a 2,5 milliárdot. A törlesztést 1961-ben kellett megkezdeni, és évi 2%-os kamat mellett tíz év alatt kellett az adósságot visszafizetni.³³

A nagyléptékű külső gazdasági segítség megnövelte az MSZMP vezetésének önbizalmát és mozgásterét. Hruscsov tisztában volt ezzel, s a megbeszélések során nem mulasztotta el hangsúlyozni: a Szovjetunió nem profitál a két ország gazdasági kapcsolataiból.³⁴ Nem véletlen tehát, hogy Kádár János, haza-

²⁹ Varga István irányításával tavasszal elkészült a gazdaságirányítás reformját célzó javaslat, ámde — nem függetlenül a moszkvai megállapodásoktól és belpolitikai megfontolásoktól — lekerült a napirendről.

³⁰ Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkij Federacii (AVP RF) f. 77. papka. 195. opisz 38. gyelo 35. Közölte Baráth Magdolna: Forradalom után – szovjet szemmel. A budapesti szovjet nagykövetség jelentése a magyarországi helyzetről 1957 februárjában. Történelmi Szemle, 2009. 3. sz. 431–456.

³¹ A szocialista valóság és Edward Kardelj „elméletei”. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. – A tanulmány eredetileg a Kommunizmusban, az SZKP elméleti folyóiratának 1956/18. decemberi számában jelent meg.

³² A magyar kormányzat vállalta a leszámolást a nemzeti kommunizmussal és visszalépett mindentől, ami a jugoszláv szocializmus-modell megvalósítására emlékeztetett. Kádár 1957 tavaszától az üzemi munkástanácsok elhasztásán dolgozott. Lekerült a napirendről a gazdaságirányítás piaci irányú reformja is. Lásd erről: Földes György: Nehéz kezdet – Kádár János külpolitikája 1956–1957. Korunk, 2013/10.

³³ Pécsi Kálmán: i. m. 103–109.

³⁴ Kádár három héttel később a katonai vezetők előtt mondott beszédében felidézte Hruscsov kijelentését, ki is egészítette: „mi tudtuk, hogy ez bizony így van”. (MNL OL M-KS 288. f. 47/787. 6. e.)

terve Moszkvából, a repülőtéren elmondott beszédében kiemelte a Szovjetuniótól kapott gazdasági segítség jelentőségét, de azt is kijelentette: a fejlődéshez, az életszínvonal tovább javításához szükséges alapokat elsősorban saját erőből kell megteremteni.³⁵

Ehhez képest, amikor 1957 nyarán megkezdődött a hároméves terv előkészítése, a tervezők „realista” megközelítést alkalmaztak, vagyis pesszimistán ítélték meg a saját fejlesztési és növekedési lehetőségeket, viszont az elért életszínvonal védelmét, további javítását elsődleges prioritásként kezelték. Közben, bár a magyar gazdaság teljesítőképessége helyreállt, szerkezeti és értékesítési problémái nem oldódtak meg – és persze ilyen rövid idő alatt nem is oldóhattak meg. Ezért a politikai elvárások és a gazdasági realitások között vergődő tervezők úgy látták, hogy a fizetési nehézségek és a beruházási színvonal emelése céljából újabb hosszú lejáratú beruházási hitelt kell kérni.³⁶

Napok múlva megérkeztek a szovjet szakértők, akik igencsak rosszul fogadták a magyar tervezők elképzeléseit. Hosszas vitákban igyekeztek az építési (új beruházási) igényeket visszafogni, az erők koncentrálására ösztönözni, pótlólagos erőforrások feltárására rávenni magyar partnereiket.

A hároméves tervszámok októberi, ismételt áttekintésekor Apró Antal, a két ország közötti kapcsolatokért felelős miniszterelnök-helyettes arról tájékoztatta a Politikai Bizottságot, hogy még mindig hiányzik 900 millió devizaforintnyi fedezet a szükséges importhoz. Megjegyezte viszont, hogy a Szovjetunió helyzete sem javult, ezért a hiteligény csökkentésén kell munkálkodni. A PB úgy határozott: előbb a belső lehetőségeket használják ki, és csak az elkerülhetetlenül szükséges segítséget kérik.³⁷

Ezzel a mandátummal utazott el a magyar küldöttség a moszkvai gazdasági tárgyalásokra. Nem volt könnyű a helyzete. Már csak azért sem, mert a szovjet partnerekben egyre nőtt az ingerültség a magyarok magatartása miatt. A budapesti szovjet nagykövetség akkor készített elemzése szerint, miközben a magyar gazdasági életben nem tesznek meg mindent a saját erők mozgósításáért és a takarékoságért, szovjet és baráti hitelekbe akarják megoldani a gazdaságfejlesztést.³⁸

Így aztán nem csoda, ha a két fél tervegyeztető és kereskedelmi tárgyalásai jócskán elhúzódtak. Jellemző a helyzetre, hogy a magyar küldöttség sem volt egységes a követendő taktika ügyében. A tervhivatal és a külkereskedelem képviselői eltérő taktikai elképzeléseket érvényesítettek a hitelkéréssel kapcsolatban. Ez álljon elől a tárgyalási tematikában, vagy fokozatosan, a tények és összefüggések ismertetésével vezessék rá partnereiket a magyar hitelkérés szükségének elfogadására?

³⁵ Kádár János művei. I. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 83.

³⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/38. ő. e. Előterjesztés a hároméves tervjavaslat fő problémáiról. – Friss István célszerűnek látta megjegyezni: 1960 után csak beruházási hitelt lehessen majd felvenni külföldről. Amikor Fock Jenő ezt a témát firtatta a PB ülésén, rákérdezett: milyen feltételekkel lehetne hitelt felvenni a kapitalista országoktól? Ez is mutatja, milyen terhet jelentett újabb kéréssel fordulni a Szovjetunióhoz.

³⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/48. ő. e.

³⁸ AVP RF f. 77. opisz 38. pakpa 195. gyelo 35.

A 900 milliós beruházási hitelt nem sikerült elérni, de 300 milliót kiszorítottak a szovjet partnerekből. Akadtak a magyar pártvezetőségén belül, akik kevesellték az eredményt (Fock Jenő), és olyanok, akik kifogásolták (Biszkú Béla): miért kell a Szovjetuniót manipulálni a saját erőforrások maximális kihasználása helyett? Kádár úgy ítélte meg, hogy a tárgyalások sikeresek voltak, mert jó irányban hatnak a fejlődésre. Igaz, a kitűzött célt nem sikerült elérni, de nem a szovjetek merevsége, hanem a saját eltúlzott elképzelések miatt. Ezért a kormányküldöttség azt a feladatot kapta, hogy álljon el további igények hangztatásától, és írja alá a megállapodást.³⁹

Az 1957-es tárgyalássorozat jól mutatta, kik a fő szereplői a két ország gazdasági kapcsolatrendszerének, és milyen szereposztás van közöttük. Magyar oldalon nagyjából úgy nézett ki a helyzet, hogy a politikusok hol élen jártak az igények megfogalmazásában, hol visszafogták a közgazdászokat, gazdasági vezetőket. Olyankor bírálták őket, ha túlzottnak vagy taktikailag nem célszerűnek vélték a szovjet áruszállítások növelésére, újabb hitelek szerzésére irányuló törekvéseiket. Szovjet oldalon némileg másként alakult a szereposztás. Hruscsov (majd később Brezsnyev is) megértést mutatott a magyarok problémái iránt, és általában pártolta igényeik kielégítését. A gazdaságért felelős vezetők (különösen Alekszej Koszigin, később miniszterelnökként is) már jóval keményebb magatartást tanúsítottak. A szovjet gazdaság irányítói általában sokallották a magyar igényeket, és igyekeztek vigyázni erőforrásaikra, illetve a hazai szükségletekre és egyéb nemzetközi elvárásokra való tekintettel szűkmarkúbbak voltak.⁴⁰ Ez persze a politikai vezetőkre sem maradt hatás nélkül, hiszen munkatársaik beszámoltak nekik, ezért nem ritkán kétfrontos harcra kényszerültek.

Nem véletlen, hogy amikor Hruscsov 1958 áprilisában Magyarországra látogatott, ez a téma is szóba került. Egy nem nyilvános beszédében a következőt mondta: „Megértjük az önök gazdasági nehézségeit. Mi tudjuk, hogy Apró elvtárs, aki eljött hozzánk, s aki maga nem kövér ember, de a zsebeibe nagyon sok hitelt akart rakni. Én elmondom most Önöknek, hogy ezzel kapcsolatban mi volt a vélemény a Központi Bizottság Elnökségében. Először is nem vagyunk olyan gazdagok, hogy a pénzt csak számolás nélkül osztogassuk. Azonkívül általában azt az embert, aki számolás nélkül adja a pénzt, nem is szokták tisztelni.”⁴¹ A szovjet pártfőtitkár hozzátette: ezt a pénzt a munkások és a parasztok teremtik elő.

4. Fejlődés – egyensúlyi zavarokkal

A hároméves tervvel lezárult az átmeneti időszak a két ország gazdasági kapcsolatrendszerében. Ettől kezdve már csak a kiegyenlítettségre törekvő, a

³⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/58. ő. e.

⁴⁰ Apró Antal az ominózus 1957 végi, 1958. januári tárgyalásokról adott tájékoztatóján arról panaszkodott, hogy tárgyalópartnere, ha valamit nem akart elfogadni, mindig arra hivatkozott, hogy nincs a kormánytól felhatalmazása. „Bezzeg” amikor elfogadott egy magyar javaslatot, azt nem kellett a kormány elé vinnie. (MNL OL M-KS 288. f. 5/61. ő. e.)

⁴¹ MNL OL M-KS 288.f. 9/1958/4. ő. e.

kölcsönös előnyökre építő stratégia számíthatott sikerre. Ebből kiindulva és tapasztalva, hogy Moszkvában a többi KGST-országgal is versenyezni kell, magyar kezdeményezésre már 1958 közepén előkészítő megbeszélések kezdődtek az 1961–1965 között esedékes ötéves tervről. A magyar fejlesztési elképzelésekben nagy súlyt kapott a vegyipar fejlesztése és az ipari termékek elhelyezése a szovjet piacon.

A magyar fél ezért a második ötéves terv első, 1959. májusi elképzelései szerint az ipari termelés növeléséhez szükséges többletnyersanyagért, olajért, szénért, hengerelt acélért stb. ellenértékként több híradástechnikai, műszer- és gépipari termék szállítását akarta felajánlani.⁴²

Münnich Ferenc miniszterelnök 1959. június 10-én levelet írt Hruscsov-nak, amelyben javasolta: emeljék fel az egy évvel korábban 1961–1965-re előzetesen aláírt áruforgalmi egyezmény keretszámait, és e tárgyban mihamarabb kezdődjenek el a megbeszélések. Érvként említette, hogy a magyar gazdaság a vártnál gyorsabban fejlődik, a szovjet hétéves terv is új lehetőségeket kínál számára. Jelezte azt is: a magyar fél még a közelgő novemberi pártkongresszus előtt szeretne megállapodni. Megnyugtatóként közölte: Magyarország megkezdte a korábban kapott hitelek visszafizetését, és újabbak felvétele nélkül kívánja megvalósítani gazdaság- és életszínvonal-fejlesztési céljait.⁴³

Július végén már el is kezdődtek az egyeztetések. Ebben a gyorsaságban az is szerepet játszott, hogy az egy évvel korábbi megállapodásban 1965-re megjelölt áruforgalmi szintet már 1959-ben elérték. Bár — mint azt a szovjet nagykövetség jegyzékben közölte — az év végén a magyar exportban 50 millió rubeles lemaradás mutatkozott.⁴⁴

A kialakított keretszámokat és a külkereskedelmi forgalom prognózisát a következő években is felülírta az élet, mert a mezőgazdaság 1958 végén elhatározott szocialista átalakítása közben és utána Magyarország még sokáig gabonaimportra szorult. Ebben az ügyben a dokumentumok szerint a magyar kormány időről időre, egészen hatvanas évek végéig kénytelen volt szovjet közreműködést kérni.

Az igazi problémát a dinamikus, de nagyjából állandó szerkezetben bővülő áruforgalom okozta a két ország gazdasági kapcsolataiban. A Szovjetunió az 1956-os 23,75%-ról 1962-re 36%-kal részesedett Magyarország nemzetközi áruforgalmában. Eközben a magyar részesedés is nőtt a Szovjetunió külkereskedelmében az 1955-ös 4%-ról 6%-ra.⁴⁵ Előbb-utóbb fel kellett merülnie a kérdésnek: meddig folyatható, hogy a bővülő magyar gyáripari és könnyűipari termelés ezzel arányosan emelkedő anyag- és energiaszükségletét szovjet importból fedezzék? Világos volt: bár ez működési mód rövidtávon jelentős előnyöket kínál mind a két félnek, de hosszabb távon már nemkívánatos következményekkel jár. Szovjet részről az ilyen jellegű kapcsolat egyrészt azt feltételezte,

⁴² MNL OL M-KS 288. f. 5/129. ő. e.

⁴³ MNL OL M-KS 288. f. 9/1959/23. ő. e.

⁴⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/160. ő. e.

⁴⁵ Azért 1955-öt vettem alapul, mert az 1956-os számot az utolsó hónapok magyar exportkiesése alaposan lerontotta. Pécsi Kálmán táblázatot állított össze a két ország részesedéséről egymás külkereskedelmi forgalmában 1946–1975 között: I. m. 190.

hogy az ország olcsón tudja kitermelni nyersanyag- és energiahordozó-készleteit. Másrészt, hogy beletörődik: nem a fejlettebb, korszerűbb, bonyolultabb gépek, berendezések, ipari fogyasztási cikkek alkotják exportjának zömét. Ebből következően a belátható jövőben nem törhet ki a gazdasági tekintetben „gyarmati szerepből”, ami persze árnyalta a „politikai gyarmattartói” szerepét.⁴⁶

Azzal is szembe kellett nézni, hogy kevés olyan ágazat van, amelyben a két ország ipara világszínvonalon termelne. Így a korszerűnek tekintett termékek előrevitték a két ország gazdaságát, de nem tették versenyképesebbé. A világpiacon a legfejlettebb technológia meghonosítása céljából még a Szovjetunió is fontos volt. Különösen aktuális lett ez a téma az ötvenes-hatvanas évtized fordulóján, amikor a hétéves terv keretében hatalmas beruházások kezdődtek.⁴⁷

Magyarország, méreteiből és adottságaiból fakadóan, még inkább rá volt utalva a nyugati viszonylatra. Esetében azonban a szükséges anyagimport nem elhanyagolható része is innen származott. Ezt a helyzetet a magyar gazdaságpolitikusok szerették volna megváltoztatni. Erre a legegyszerűbb lehetőséget a szovjet többletszállítások jelentették, illetőleg jelentették volna.

Egyre inkább egyértelművé vált: a szovjet fél sem rendelkezik korlátlan szállítási lehetőségekkel, és igyekszik változtatni az export szerkezetén. Hosszabb távon gondot okozott az is, hogy ez a felállás a két ország közötti kereskedelemben konzerválja a magyar ipar szerkezetét és technológiai színvonalát egyaránt. Ezek a problémák sok hasonlóságot mutattak a többi közép-kelet európai ország és a Szovjetunió közötti kereskedelem problémáival.

Nem véletlen, hogy a továbblépés lehetőségét leginkább az SZKP vezetése kereste. A kiutat a gazdasági együttműködés kiszélesítésében, a szocialista nemzetközi munkamegosztásban, a gyártás szakosításában találták meg.⁴⁸ Ezt kellett volna megalapoznia a közép- és hosszabb távú tervek összehangolásának, sőt a közös tervezésnek. Az erre vonatkozó javaslatokat a szovjet és a lengyel vezetés először 1961-ben fogalmazta meg, de a témában vita kezdődött.⁴⁹ A KGST ilyen mértékű reformjával a román vezetők nem értettek egyet. Feltették szuverenitásukat, attól tartottak, hogy ez a fordulat az iparilag fejlettebb országoknak kedvezne, míg Romániát félig-meddig ott tartaná a periferián. Végül 1962 júniusában sikerült elfogadni egy közös dokumentumot a szocialista nem-

⁴⁶ Kádár János 1957. március 28-ai, a Kremlben mondott, beszédében éppen a két ország közötti kereskedelem szerkezetének említésével igyekezett cáfolni a Szovjetuniót e téren ért vádakat. (Kádár János: Szilárd népi hatalom – független Magyarország. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958.)

⁴⁷ A Szovjetunió és a fejlett tőkés országok közötti forgalom 1959/60-ban gyors ütemben bővült. Vnyesnyaja trgovlja SZSZSZR 1918–1966. Vnyestorgizdat, Moszkva, 1967. Idézi és a témát általánosan feldolgozza: Köves András: A világgazdasági nyitás: kihívás és kényszer. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

⁴⁸ A téma egyik első átfogó kifejtését, amely betekintést nyújt az együttműködés ideológiai megalapozásába is, Vajda Imre végezte el Szocialista külkereskedelem. A KGST és a szocialista munkamegosztás című munkájában. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963.) E munka érdekessége az is, hogy az egyes országokról szóló fejezeteket az adott országok közgazdászai készítették.

⁴⁹ Erről a kérdésről lásd Pécsi Kálmán: i. m. 69–70.

zetközi munkamegosztás alapelveiről.⁵⁰ A kisebb országok azonban óvatosan araszoltak előre ezen az úton – nem annyira szuverenitásukat, mint inkább gazdasági érdekeiket védve. Magyarország gyorsabban haladt volna már csak a rá ható kényszerek okán is, de a szovjet vezetők körében a csalódottság jelei mutatkoztak.

Részben talán ennek köszönhetően is, az 1963–1965 közötti kétoldalú áruforgalmi megállapodás nehezen került tető alá. Pedig előtte Kádár levélben ajánlotta fel Hruscsovnak, hogy gyorsítsák fel a timföld–alumínium-egyezmény előkészítését, amelyet azután a felek novemberben aláírtak. Ennek ellenére Apró Antal, a magyar küldöttség vezetője Kádárnak küldött jelentésében arról számolt be: soha még ilyen kemény tárgyalássorozat nem volt: „minden tonna anyagért meg kellett harcolnia” Vlagyimir Novikov miniszterelnök-helyettessel és Koszigin miniszterelnökkel. A tárgyalási stratégia arra irányult, hogy a 364 millió rubeles többlet import igényt a magyar fél 388 millió rubeles többletexporttal ellentételezze, és ettől elkülönítve kezeljék gabonavásárlási igényét.⁵¹ Moszkvában nem rajongtak ezért az ajánlatért. Apró úgy vélte: partnerei vissza akarják fogni a két ország közötti forgalom bővülési ütemét, ebből a célból fizetési nehézségeikre is hivatkoznak.⁵² E kijelentéseknek volt alapjuk, mert a szovjet külkereskedelem deficitje keményvalutában 1962-ben meghaladta a 200 millió dollárt, folyamatosan csökkent az aranytartalék, és nőtt az adósságszolgálat terhe.⁵³ Ennek fényében nem csoda, hogy fél év múlva a biztonsági tartalékolás céljára kért 40 tonna aranyból csak 20 tonnát bocsátott rendelkezésre a szovjet fél.⁵⁴

1963 őszén meg kellett ismételni a kérést: a Szovjetunió vásároljon kenyér- és takarmánygabonát Magyarország részére a világpiacon. Kádár ismét levelet írt.⁵⁵ Vélhetően nem lehetett könnyű sem a feladó, sem a címzett helyzete. Fock Jenő KB-titkár Moszkvába utazott tárgyalni.

Mindezek a jelenségek arra mutattak: kezdenek kimerülni a növekedés és a hagyományos, az áruforgalomra épülő kereskedelem forrásai és lehetőségei. Hiába született döntés a KGST tevékenységének, szervezetének magasabb szintre emeléséről, ez csak lassan haladt előre. Ilyen körülmények között a bilaterális kapcsolatok fejlesztése ígért előrelépést. Magyar javaslatra 1964-ben megkezdte működését a szovjet–magyar gazdasági, műszaki és tudományos kormányközi bizottság, amely kétségtelenül új szint hozott a két ország közötti gazdasági együttműködésben. Bár Mihail Leszecsco miniszterelnök-helyettes

⁵⁰ Népszabadság, 1962. június 17.; Hruscsov részletesen kitért erre a témára. A szocialista világrendszer fejlődésének időszerű kérdései című írásában. Béke és Szocializmus, 1962. szeptember.

⁵¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/277. ő. e. (A magyar fél offenzív magatartása mögött a nyugati viszonylattal kapcsolatos fizetési gondok enyhítésének szüksége húzódott meg.)

⁵² MNL OL M-KS 288. f. 47/732. ő. e.

⁵³ Philip Hanson: The rise and fall of the Soviet economy. An economic history of the USSR from 1945. Longman, London–New York, 2005. 84.

⁵⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/304. és 307. ő. e. Hruscsov válaszelevele és beszámoló a párt- és kormányküldöttség moszkvai útjáról.

⁵⁵ MNL OL M-KS 288. f. 9/1963/12. ő. e.

Apró Antalnak még az első ülés előtt megjegyezte: szeretné, ha foglalkoznának azzal, miként lehetne csökkenteni a két ország tőkés importját.⁵⁶

A gazdaság területén a súrlódások ellenére sikerült egyeztetni az érdekeket. Politikai konfliktust a két párt viszonyában Hruscsov 1964. októberi leváltása okozott.⁵⁷ A kérdés az volt: nem rontja-e meg a változás a két ország viszonyát, és mi lesz a hatása a gazdasági kapcsolatokra? Az SZKP új vezetése megértéssel, visszafogottan kezelte az MSZMP háborgását. Kádár pedig nem akart túlmenni egy határon.⁵⁸

Az SZKP továbbra is arra törekedett, hogy fejlessze a gazdasági kapcsolatokat a KGST-országokkal. Leonyid Brezsnyev a KB 1964. decemberi ülésén még önkritikát is gyakorolt, amiért a szovjet fél nem tud pozitív választ adni a magyarok által az autóbuszokhoz szükséges hátsóhíd-beszállítási ajánlatra. Más, hasonló esetekre utalva kijelentette: a Szovjetuniónak is komolyan kell vennie kötelezettségvállalásait, át kell dolgoznia a szocialista országokkal a kapcsolatok mechanizmusát. Az új főtitkár szerint ez a terület az internacionalizmus gyakorlati iskolája.⁵⁹ Ezzel vélhetően arra figyelmeztette a diplomatákat és a szakembereket, hogy hazájuk érdekeit akkor képviselik jól, ha tekintettel vannak a partnerországok érdekeire, illetve érzékenységre.

Kölcsönös gesztusok után, 1965 májusában, egy nem hivatalosnak szánt látogatás keretében került sor a magyar–szovjet viszony rendezésére. Az MSZMP vezetése alaposan felkészült erre a tárgyalásra. A háttérben a közelgő új ötéves terv megalapozásának szándéka állt. Az előzetes számításokból kiderült: jelentős hiány várható a szocialista viszonylatú fizetési mérlegben.⁶⁰ A tárgyalási stratégiát tárgyaló politikai bizottsági ülés vitájában magyarázatul megjegyezték: a hiány összege egyenlő lesz a korábbi szovjet beruházási és katonai hitelek törlesztési kötelezettségével. Végül egyetértés mutatkozott abban, hogy nem lenne célszerű a két dolgot összekötni, mert rossz visszhangot váltana ki a szovjet partnereknél.

Kádár János nem örült annak, hogy ismét neki kellett hitelt és elhelyezési lehetőséget kérnie a moszkvai vezetőtől a magyar iparnak. Meg is jegyezte az

⁵⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/324. ő. e. Feljegyzés Apró és Leszecsco elvtárs 1963. december 20-ai megbeszéléséről.

⁵⁷ Kádár János kiváló, baráti kapcsolatot ápol Hruscsovvál, akinek leváltását bel- és külpolitikai megfontolások miatt sem hagyta szó nélkül. Nyilvánosan is hitet tett politikája mellett itthon is, és Moszkvában is. Az MSZMP KB nevében az SZKP-nak írt levélben is kifejezésre jutatta aggodalmait a leváltás miatt. V. ö. Baráth Magdolna: Kis októberi forradalom. Hruscsov leváltása és a magyar pártvezetés. Múltunk, 2007. 4. sz. 170–212. Majd Kádár a november 7-ei ünnepségekre utazva is kifejtette nézeteit Brezsnyevnek. (MNL OL M-KS-288. f. 5/351. ő. e. 1. A moszkvai november 7-ei ünnepségeken részt vett delegáció beszámolója.)

⁵⁸ Kádár már csak azért is határt szabott érzelmeinek, mert októberben húszezer vagon takarmánygabona vásárlása ügyében kellett levelet írnia. Még novemberben felhatalmazták Apró Antalt: kérje a katonai hitelek visszafizetésének elhalasztását a következő ötéves terv időszakára. (MNL OL M-KS 288. f. 347. és 349. ő. e.) A kéréseket a szovjet fél lényegében teljesítette, ha a tett is megjegyzéseket. Erről Apró a PB december 15-ei ülésén számot be. (Uo. 354. ő. e.)

⁵⁹ Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii (RGANI) f. 2. opisz 3. gyelo 45.

⁶⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/363. ő. e. Előterjesztés a III. ötéves terv kidolgozásának állásáról és a további teendőkről.

ülésen, miért akarják tőle, hogy részletekbe menjen? „Amit nem tudtak az elvtársak két év óta elintézni, most mi intézzük el a rövid idő alatt?”⁶¹

Természetesen nem nagyon tehetett mást, vállalta a feladatot, mert tudta, hogy csak politikai alapon lehet rendezni egy ilyen nagyságrendű gazdasági kérdéskört.⁶² A párt első embere azért sem látta halaszthatónak a gazdasági perspektívák tisztázását, mert tudta, hogy a többi KGST-ország is hasonló problémákkal küzd. Nem mindegy, ki tárgyal és egyezik meg hamarabb, melyik ország számít fontosabbnak a moszkvai vezetés szemében.

A „lelki előkészítés” jegyében az MSZMP hetekkel az utazás előtt írásos tájékoztatót küldött az SZKP-nak az új ötéves tervvel összefüggésben felmerülő problémákról. Ebben a korábban rögzítettekhez képest többletszállításokat kért: 1-1 millió tonna nyers- és fűtőolajat, amire igenlő választ kapott ugyanúgy, mint a nikkell és a fenyő esetében. Részben kielégítették a szén, a hengerelt acél, a horgany és a műszál, a cellulóz és a papír iránti többletigényt. Az ütemezésben is sikerült elérni a kitűzött célt. A kért 400 millió rubeles hitelből 260-at vállalt a szovjet fél, és a tartaléknak szánt 50 tonna arany helyett 85-90 millió dolláros hitelkeretet ajánlott fel.⁶³

Ilyen felhatalmazással könnyebben ment az 1966 és 1970 közötti árucserre-forgalmi megállapodás megkötése is. A terv szerint a magyar export 54%-a gép és finommechanikai berendezésből, 17% könnyűipari termékből, 13% anyagból, de ennek jelentős része gyógyszeripari jellegű és 13% mezőgazdasági termékből tevődött össze. A szovjet export döntő részét, 73%-át továbbra is a nyersanyag és az energia tette ki, 23%-át a gép és a finommechanikai termékek. Kisebb-nagyobb ingadozások mellett ezek az arányok úgy belerögzültek a két ország külkereskedelmébe, hogy nem lehetett rajtuk egykönnyen változtatni. A harmadik ötéves tervidőszak végén is hasonló szerkezet jellemezte a két ország közötti áruforgalmat.⁶⁴

5. Egyensúly és kiegyenlítődség

Ez az 1966 és 1970 közötti öt év bizonyult a legkiegyensúlyozottabb periódusnak a két ország már több mint két évtizedre visszanyúló gazdasági kapcsolatainak történetében. Négy egymást követő évben, jelentős mértékű dinamika mellett, szolid magyar külkereskedelmi többlet alakult ki, és 1970-ben is csak

⁶¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/364. ő. e.

⁶² Valójában Kádár más fontos ügyeket is fel akart vetni a megbeszéléseken. Így a Varsói Szerződés működésének átalakítását, a hadseregek létszáma, a technika és a magasnak tartott kiadások közötti összefüggést, illetőleg nemzetközi kérdéseket is.

⁶³ Kellemetlen epizódja volt a megbeszéléseknek, amikor Koszigin miniszterelnök rákérdezett: mi értelmet látnak a magyar vezetők abban, hogy, úgymond, a nyugati gazdasági körök megtévesztése céljából elterjesztenék: megromlott a szovjet–magyar viszony? Kádár azt válaszolta, nem tud erről. Lásd erről Erdélyi Károly külügyminiszter kézírásos jegyzeteit a tárgyalásokról. (MNL OL XIX-J-1-u 14. doboz.) Az ügy bekerült a látogatásról készült tájékoztatóba is. (MNL OL M-KS 288. f. 5/367. ő. e.) Itthon kiderült: a magyar titkosszolgálat valóban foglalkozott ezzel a lépéssel, ám ennek a tisztázása még további kutatást igényel.

⁶⁴ MNL OL XIX J-1-j 1965 Szovjetunió 101. doboz. Feljegyzés a Szovjetunió helyzetéről. 1965. dec. 8. – A fizetési mérleg ekkor is negatív volt, mert a katonai szállítások kiegyenlítőtelenség maradtak. Pécsi Kálmán: i. m. 210.

minimális nagyságú volt a szovjet oldalon mutatkozó aktívum.⁶⁵ Ezzel együtt 1948-tól 1973-ig a kétoldalú kereskedelemben fele-fele arányú lett a deficités évek száma. Magyar oldalon 1948–1956, 1966–1969 és 1972–1973 között keletkezett aktívum.⁶⁶ Érdemes ezeket a számokat összevetni a cserearányokkal. Szocialista viszonylatban 1948–1955-ben ezek Magyarország számára kedvezően alakultak, pedig a világpiacon a nyersanyagárak gyorsabban emelkedtek a feldolgozott termékekénél. Rossz volt a cserearány-mutató abban az időszakban, amikor hosszú időn át a szovjet oldalon mutatkozott csak aktívum. Majd a hatvanas évek második felében minimális mértékben Magyarországnak kedvezett az áralakulás.⁶⁷ Egyrészt általában is megállapítható, hogy a világpiaci árak alapján folyó szocialista külkereskedelem inkább a kisebb KGST-országoknak kedvezett, mint a Szovjetunióknak. Másrészt ebben a viszonylatban mindenki magasabb árat tudott elérni, mint a tőkés piacokon.⁶⁸

A Szovjetunió, kisebb-nagyobb ingadozásokkal, 33-35%-os aránnyal tartotta kiemelkedően meghatározó szerepét a magyar külkereskedelemben. Magyarországon a hatvanas évek első felében 54, a második felében még mindig 30 komplett szovjet beruházás valósult meg. Többek között ekkor fejeződött be a Dunai Vasmű, a Tiszai Vegyi Kombinát és a Debreceni Gördülőcsapágy Gyár építése.⁶⁹ Jól mutatja az is a szovjet viszonylat jelentőségét, hogy az 1956 és 1970 közötti időszakban évi 1%-os nemzetijövedelem-növekedés mintegy 2%-os bővülést feltételezett a két ország között zajló külkereskedelmi forgalomban.⁷⁰ Magyarország hasonló biztonsággal, 6-7%-os aránnyal volt jelen a szovjet gazdaság külső partnereinek sorában; ha nem is lehetett a legfontosabb partner, de az élményben foglalt helyet, és érezhetően hiányzott volna, ha nincs ott.⁷¹

1967 szeptemberében — talán először — az októberi forradalom 50. évfordulójára készülő szovjet pártvezetés kérte, hogy Magyarország soron kívül szállítson fogyasztási cikkeket a Szovjetunióba, gyors határidővel.⁷²

⁶⁵ Uo. 21.

⁶⁶ Uo. 130.

⁶⁷ *Marton Ádám*: A magyar külkereskedelmi árak alakulása 1945-től 1970-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 32–42.

⁶⁸ Részletesen elemezte ezt a problematikát *Tardos Márton–Nagy Ágnes*: A szovjet–magyar kereskedelem árszínvonala című, „szolgálati használatra” készült tanulmányában. (Konjunktúra és Piacutató Intézet, Budapest, 1976. 11–16.) A témáról lásd még *Edward A. Hewett*: Foreign trade prices in the Council for Mutual Assistance. University Press, Cambridge, 1974. – A szerző szerint nem véletlen, hogy miért támogatja a Szovjetunió a saját szocialista árbázison történő kereskedést a KGST-ben. Azért, mert így számára kedvezőbbé válnának az árárányok. Ma már tudjuk, hogy ezt az elképzelést soha sem sikerült megvalósítani.

⁶⁹ *Szita János*: A szocialista országokkal való együttműködésünk 25 éve. Közgazdasági Szemle, 1970/4.

⁷⁰ Ezt mutatják Pécsi Kálmán számításai. (I. m. 201.)

⁷¹ A közgazdasági irodalom általában az 5%-os részesedést tekintette határnak egy ország külkereskedelmében: ha ezt a szintet a forgalom aránya túllépi, már függőség áll elő. Nyilván nem mindegy, mekkora szerepe van a GDP realizálásában a külkereskedelemnek. Az sem mellékes, mi a forgalom összetétele, könnyen helyettesíthető-e az import, átirányítható-e az export, de ez nem változtat a lényegen.

⁷² Lásd az ezzel kapcsolatos dokumentumokat a kötetben. – Hasonló kérést kapott a keletnémet vezetés is, azzal a különbséggel — legalábbis a magyar diplomácia információi szerint —, hogy nekik nem ígért ellentételezést a szovjet fél. A kérés teljesítése gondot okozott a könnyűiparban jel-

Igaz az is, hogy — részben éppen a gyors ütemű fejlődés következtében, részben a távlatokról, reformokról, a Nyugattal folytatott kereskedelem szerepéről alkotott eltérő elképzelések miatt — 1967-ben megszorodtak és ki is élesedtek a viták a két ország vezetői és szakemberei között. Az SZKP azt akarta, hogy szövetségesei járuljanak hozzá a nyersanyagforrások kiaknázásához szükséges beruházásokhoz, legyenek végre jelentősebb, közös, a szakosítást, a termelési együttműködést előrevivő feldolgozóipari fejlesztések. Ez a megoldás három előnnyel járt volna: végre hitel, tőke áramlott volna be a Szovjetunió gazdaságába; az exportszerkezet előnyösen változhatott volna; valamint a KGST országok is enyhíthettek volna a nyugati függésükön. Magyarországon azonban ily módon lelassult volna a gazdaság szerkezetének átalakítása. A bevezetés előtt álló gazdasági reform egyik fő értelme éppen az volt, hogy elősegítse az elavult termelési és termékszerkezet megváltoztatását. Az előkészítés során a szakemberek azt tervezték, hogy külső hitelek felvételével a makroszerkezeten javítanak, a vállalatok fejlesztési, hitelfelvételi lehetőségeinek kibővítésével a mikroszerkezeten. Így a magyar gazdaság belátható időn belül versenyképesebbé válik, és a szovjet igények jobb kielégítésére is képes lesz. Bízta a tervezők abban is: a világkonjunktúra lehetőséget ad arra, hogy az így megújuló feldolgozóipar visszafizesse a felvett külső hiteleket. Miután világosan látszott, hogy a KGST-től vagy a Szovjetuniótól nem lehet nagyobb összegű hitelre számítani, megfogalmazódott a gondolat, hogy be kellene lépni a Nemzetközi Valutaalapba (IMF) és a Világbankba.⁷³

Mindezek a témák napirendre kerültek, amikor 1967 szeptemberében Brezsnyev és Koszigin hivatalos küldöttség élén Budapestre látogatott. Nem voltak könnyű megbeszélések. A szovjet vezetők „helyszíni” tájékoztatást kaptak a gazdasági reform előkészítéséről, és néhány, főleg a szövetkezeti földtulajdonnal kapcsolatos fenntartásuk ellenére nem emeltek kifogást.⁷⁴

A többi nyitott gazdasági kérdés eldöntését a miniszterelnökökre bízta. A tárgyalások előtt a magyar pártvezetésben éles vita folyt az elérendő célokról. A reformszárny mellett érvelt, hogy a szovjet félnek is előnye származik abból, ha hitellel járul hozzá a magyar ipar korszerűsítéséhez, mert magasabb színvonalú termékeket kap cserébe. Amennyiben viszont a Szovjetunió nem képes vagy nem hajlandó beruházási hitelt nyújtani, akkor fogadja el a nyugati részesedés növekedését a külkereskedelemben és a világbanki csatlakozást. Nehezítette a helyzetet, hogy nem teljesen volt egyértelmű, mi lesz a miniszterelnökök találkozájának a témája: a szovjet részről kért fogyasztási cikkek körüli kérdések vagy a magyar gazdaság fejlődését elősegítő lépések tisztázása.⁷⁵

lemző munkaerőhiány miatt. Ez derült ki egy Apró Antalnak küldött 1967. szeptember 21-ei telefon-jelentésből. (MNL OL XIX-A-2-gg. 259. doboz.)

⁷³ Lásd erről Tímár Mátyás PB számára készített jelentését 1967. június 30. MNL OL M-KS 288. f. 24/1967/7. ó. e. *Földes György*: Az eladósodás politikátörténete 1957–1986. Budapest, Mecenás Könyvkiadó, 1995. 52–54.

⁷⁴ Leonyid Brezsnyev a tárgyaláson így nyilatkozott erről: „A tájékoztatás semmiféle vitára nem ad alkalmat, csak megelégedéssel fogadhatjuk.” (MNL OL M-KS 288. f. 32/1967/25. ó. e.)

⁷⁵ A világbanki csatlakozás ügyében már júniusban magas szintű pénzügyi küldöttség utazott Moszkvába azzal a céllal, hogy meggyőzze az ebben a témában illetékes „második vonalat”. Nem sok

Mintegy „véletlenül”, még a tárgyalások előtt megjelent Apró Antal írása a két ország közötti gazdasági együttműködésről. Ebben egyebek között az is szerepelt: fontos a szovjet gépimport növelése és új szakosítási szerződések kötése. Egyúttal a miniszterelnök-helyettes, a két hónap múlva életbe lépő reformra utalva, reményeket fűzött a közvetlenebb termelési kooperációhoz, a piaci eszközök érvényesítéséhez, amelyek még erőteljesebbé tehetik a gazdasági kapcsolatokat.⁷⁶

Fock Jenő az 1967. november végi moszkvai megbeszéléseken szokatlanul offenzív pozíciót képviselt. Kifogásolta, hogy szovjet részről folyamatos nyomás alatt tartják a magyar felet a katonai kiadások növelésének ügyében. Hiányolta a bizalmat, s egyik példaként a Nemzetközi Valutaalap és Világbank kapcsán tanúsított elutasító magatartást említette. Koszigin cáfolta, hogy bizalomhiány lenne; a katonai kiadásokról és az IMF-tagságról azt mondta, az közös döntés. Fock közölte: fenntartja álláspontját, arról pedig nem tud, hogy a nemzetközi pénzügyi szervezetekről lenne közös állásfoglalás.

Vélhetően nem ezért, de a szovjet fél teljesítette is a magyar kéréseket, meg nem is. Csak 21,6 millió rubeles többletszállítást vállalt 1968-ra, emellett 200 000 tonna gabona és 20 000 tonna hús szállítására kötelezte el magát. Ez némileg javította a magyar fizetési mérleget. Világossá tette Koszigin azt is: több gép helyett több fogyasztási cikket akar kapni. Jelentős siker volt viszont, hogy bár a szovjet fél a felajánlottnál kevesebb magyar többletexportra tartott igényt, 1975-ig garantálta a nyersolajszállítást, beruházási hozzájárulás nélkül. Válaszul az MSZMP vezetése, ha nem is könnyű szívvel, de levette a világbanki csatlakozást a napirendről. Többen, miután meghallgatták a miniszterelnök beszámolóját a moszkvai tárgyalásokról, azt mondták: folytatni kell a nemzetközi szervezetekbe való belépés előkészítését és a szovjetek meggyőzését. Kádár szerint előbb-utóbb tudomásul kell venni a kapitalista világpiacot és intézményrendszerét.⁷⁷

Nem alakult jól a KGST ügye sem, mert bár mindkét ország érdekelt volt az együttműködés magasabb szintre emelésében, az integráción nem ugyanazt értették. Ez pillanatok alatt kiderült, amikor 1968 tavaszán lengyel ösztönzésre felgyorsultak a szervezet működésének megújítását célzó munkálatok. A szovjet koncepció a tervezgetetésre, a szakosításra, a termelési kooperációra, az összehangolt műszaki-tudományos fejlesztésre épült, és a külső kapcsolatok jelentőségét is csökkenteni akarta. Ezzel szemben a magyar fél, nem tagadva ezek jelentőségét, hangsúlyozta az áru- és pénzviszonyok, a hitelezés, a közös valuta fontosságát, és a többoldalú elszámolást, a közvetlen vállalati érintkezés kiterjesztését és a kifelé történő nyitást szorgalmazta.⁷⁸ Mihail Leszecko 1968 júniusában azt mondta Apró Antalnak a magyar tervezetről: úgy látja, az Kö-

sikerrel jártak. (MNL OL M-KS 288. f. 24/1967/4. ő. e.) Az említett belső vita a PB ülésén zajlott. (MNL OL M-KS 288. f. 5/434. ő. e.)

⁷⁶ Társadalmi Szemle, 1967/11.

⁷⁷ A tárgyalásokról a beszámoló: MNL OL M-KS 288. f. 5/441. ő. e.

⁷⁸ Ez az álláspont a szakmai nyilvánosságban is hangot kapott. Lásd Szita János: Az európai szocialista országok gazdasági integrációja kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1968/6.

zós Piacot akar.⁷⁹ Ebben a témában a többi KGST-ország inkább a Szovjetunió mellé állt. 1968, a csehszlovák kísérlet eltiprása után Magyarország egyre inkább egyedül maradt.⁸⁰

1968 még így is új elemmel gazdagította a két ország gazdasági együttműködését. Új szereplő csatlakozott a már jelzett négyhez. A baj éppen az lett, hogy ez az ötödik szereplő nem is „egy” volt, hanem sok lett belőle. Arról volt szó, hogy a Magyarországon bevezetett reform eredményeképpen a termelő- és külkereskedelmi vállalatok önálló tényezőkké váltak. Ettől a magyar gazdasági vezetés sok jót várt, egyebek között azt, hogy új dinamikát ad a két ország közötti gazdasági együttműködésnek. Szovjet oldalon inkább csak aggódtak e fordulat miatt. Az ő külkereskedelmi rendszerük, a műszaki-fejlesztési kapcsolataik irányítása továbbra is teljes egészében a minisztériumokra épült. Ezért aztán az új szereplők, a magyar vállalatok színre lépése, ha vitt is lendületet az addig begyakorolt sémák szerint működő kapcsolatokba, kétségtelenül sok problémát is szült.

6. Politikai konfliktusok – bővülő gazdasági együttműködés

A csehszlovákiai események érvként szolgáltak azok számára, akik félték a gazdaság reformjától és a fejlett tőkés országokkal folytatott kereskedelem bővülésétől. E problémakörök egyre többször kerültek szóba a két ország hivatalos és félhivatalos megbeszélésein. A szovjet vezetők adott esetben hajlandóak mutatkoztak keményvalutáért mezőgazdasági cikket vásárolni Magyarországtól, csak hogy csökkenjen a Közös Piac felé irányuló magyar export.⁸¹ Ebben az elgondolásban a fő gond az volt, hogy nem kínált gazdasági előnyöket, sőt megvalósulása esetén előnyökről kellett volna lemondani, már csak azért is, mert a nyugati import korlátozása a fejlett technika behozatalát is visszafogta, amire pedig égető szükség mutatkozott a szocialista országok körében. Kétségtelen viszont, hogy az integráció és a tagországok közötti kereskedelem korlátai miatt nem enyhült a függés a Nyugattól.⁸²

Amikor 1969 nyarán az MSZMP vezetése áttekintette a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok helyzetét, megállapította: az utóbbi időben rendszeressé

⁷⁹ MNL OL XIX A-2-gg. 255. doboz. Feljegyzés (a) Leszecske elvtárrsal folytatott megbeszélésről. 1968. június 27.

⁸⁰ A Pravda 1968. augusztus 22-ei nagy szerkesztőségi cikke ezzel együtt bírálta a csehszlovák külkereskedelem nyugati irányba történő átalítására tett kísérletet, és az Ota Sik nevéhez fűződő gazdasági reformot is. Hasonló nézet tükröződött a Jelentés a Központi bizottságnak a szocialista országok gazdasági integrációjának előkészítéséről címet viselő anyagban és a Politikai Bizottság erről folytatott vitájában is. (MNL OL M-KS 288. f. 5/484. ö. e.)

⁸¹ Ezt Koszigin vetette fel egy kötetlen beszélgetés során 1969 márciusában. (MNL OL XIX-J-1-j 1969 Szovjetunió 86. doboz. Tolmácsjelentés 1969. márc. 22.)

⁸² Még élesebben merült fel ez a dilemma az 1973-as olaj- és energiaválság nyomán, amikor a nyersanyagok ára drasztikusan emelkedett, míg a késztermékek ára, különösen a fejlett technológiáé, stabil maradt. Ez a helyzet harapófogóba szorította a félig fejlett és nyersanyagban szegény országokat, így a KGST-tagok többségét. Ezért többen keresték a megoldást, miként lehetne anélkül csökkenteni a nyugati függésen, hogy ne kelljen többet veszíteni a révén annál, amit nyerni lehet a vámon. Lásd pl. *Kozma Ferenc: Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.*

vált külkereskedelmi aktívumot a korábbi adósságok előtörlesztésére fordítják. Az ok: az import nem növelhető megfelelő színvonalú szovjet fogyasztási cikkek, korszerű félkész termékek hiányában. A gépbehozatal 1965 óta stagnál. Ennek alapján a magyar fél felajánlotta: a következő öt éves tervben növeli a könnyűipari exportot és a timföldszállítást. Politikai döntés született arról is, hogy „közelálló” technika esetén előnyt adnak a szovjet szállítóknak, és felgyorsítják a gépipari integrációt.⁸³ További vizsgálat tárgya lett, hogyan lehetne a Szovjetunió igényeinek jobban megfelelő exportszerkezetet kialakítani, mert a gazdaság irányítói attól tartottak: mi lesz, ha nem növelhető tovább az innen érkező import.⁸⁴ Ugyanakkor a magyar politikusok igyekeztek meggyőzni a moszkvai vezetőket például arról, hogy a gépvásárlások visszaesése nem az új gazdasági mechanizmus hatása, hanem a rekonstrukciós beruházások előtérbe kerülésével és a „zöldmezősök” háttérbe szorulásával függ össze.⁸⁵

Eközben Kádár és Fock levelet intézett Brezsnyevhez és Kosziginhoz; a levélben ígéretet tettek arra, hogy mindent elkövetnek a gépimport fokozására és a termelési kooperáció szélesítésére. Egyúttal hangsúlyozták: a nyersanyag-szükséglet kielégítése nélkül nem tartható az 5-6%-os gazdasági növekedés. A magyar vezetők felhívták a figyelmet arra, hogy a tőkés behozatal 60%-át az anyagok teszik ki, miközben a tőkés gépimport tekintetében Magyarország az utolsó az európai szocialista országok rangsorában. Emlékeztettek a magas külső adósság veszélyeire is. Előszállításokat, több timföldet és könnyűipari exportot ajánlottak, és több perspektivikus programjavaslatot tettek, cserébe a nyersanyagimport színvonalának megőrzéséért és 30 millió konvertibilis valuta hitelért.

Erre a levélre csak két hónap múlva érkezett válasz. A szovjet pártfőtitkár és a miniszterelnök elfogadták a magyar javaslatokat és késznek mutatkoztak arra, hogy a fogyasztási és timföldszállítási többletet elfogadja; mindezt azonban úgy akarták elszámolni, mint hozzájárulást a Szovjetunióban a nyersanyagok kiaknázásához szükséges beruházásokhoz. Jelezték azt is: a szovjet gazdaság egyes anyagokból nem tud majd szállítani, és a központilag nem tervezett árukról csak az éves megállapodások keretében lehet majd tárgyalni. Elutasították a valutahitel-kérést. Brezsnyev és Koszigin kész volt a távlati kérdések egyeztetésére, közös beruházások megvalósítására.⁸⁶ A levélváltás jól tükrözte a tényleges erőviszonyokat és a két ország kapcsolataiban felgyülemlett feszültségeket. Belejátszhatott a történetbe egy kellemetlen affér is. Párdi Imre, az Országos Tervhivatal elnöke a nyári középtávú tervegyeztetéskor visszavonta a korábban tett magyar hitelnyújtási ajánlatot, amit Nyikolaj Bajbakov, a Goszplan elnöke rendkívüli módon nehezményezett.⁸⁷

⁸³ MNL OL M-KS 288. f. 5/495. ó. e.

⁸⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/496. ó. e. A negyedik öt éves terv koncepciója.

⁸⁵ Ez történt Fock Jenő és Pjotr Maserov beszélgetésén, amelyet a szovjet parlamenti küldöttség látogatásakor folytattak. (MNL OL M-KS 288. f. 11/278. ó. e.)

⁸⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/495. ó. e.

⁸⁷ MNL OL M-KS 288.f.9.cs.1969./4.ő. e.(9-34.: orosz fordítással együtt!)

A szaporodó nézetkülönbségek, viták és erősödő fenntartások ellenére a külkereskedelmi forgalom tovább bővült. Szaporodtak a konkrét kooperáció, a kölcsönös előnyökkel járó szakosítás esetei. Ezek a pozitív példák azonban nem változtattak az 1968 után létrejött szovjet alapálláson. A szovjet pártvezetésnek a reformmal szembeni, a nyugati orientáció miatt érzett aggodalmai nem szűntek, sőt az 1970. végi lengyelországi munkáslázadások után tovább fokozódtak. Ezeket az ellenérzéseket az tény sem oszlatta el, hogy Magyarország legalább stabilan állt a lábán.⁸⁸ Valójában a szovjet pártvezetésnek nem tetszett az MSZMP belpolitikája sem, nevezetesen a liberalizálás. Ez is oka lehetett annak, hogy a magyar vezetők inkább kevesebb, mint több sikerrel tudták meggyőzni a szovjet vezetőket gazdaságpolitikájuk, gazdasági elképzeléseik helyességéről. Mindenestre igyekeztek. Például csökkenteni próbálták az eltérő gazdasági mechanizmusokból fakadó súrlódási felületet. Ezért is próbált a moszkvai kereskedelmi képviselő közvetítő szerepet betölteni a magyar vállalatok és a szovjet ágazati minisztériumok között. Ezeket zavarta, hogy alacsonyabb rangú tárgyalópartnerek érkeznek Budapestről, akik árakat akarnak emelni, s nem venni, hanem eladni jönnek.⁸⁹ A szovjet fél az év végén az 1971–1975. évi külkereskedelemtől folytatott tárgyalásokon el akarta érni, hogy a kormányok a konkrét szállításoért is vállaljanak felelősséget.⁹⁰

1971 jól indult, mert a KGST-tagországok elfogadták az integráció kibontakoztatását célzó Komplex Programot, amely a benne lévő kompromisszumok ellenére elmozdulást ígért a holtpontról. Még a magyar politikusok is így látták, pedig legfontosabb javaslataikat a többi ország vezetői nem fogadták el. Többek között azt sem, hogy mihamarabb vegyék fel a kapcsolatot a Közös Piacca.⁹¹

Kedvezőtlenül alakult a helyzet egy másik vitakérdésben. Az SZKP XXIV. kongresszusán elfogadott irányelvek szerint az energetikai és nyersanyagágazatok fejlesztését az érdekelt szocialista országok erőforrásainak egyesítésével kell megoldani.⁹² Nyilván az SZKP-nak is megvoltak a maga érthető belpolitikai szempontjai és gazdasági érdekei. Nem kis belső elégedetlenséggel kellett megküzdenie a szocialista országok miatt, mert nem volt elég, hogy a Szovjetunó előnytelennek tekintett árakon adta el nekik nyersanyagait, de a kitermeléssel összefüggő beruházások is hatalmas összegeket emésztettek fel. Érthető, hogy a szovjet vezetés is igyekezett lélegzethez jutni. Ebben akadályozta a kínai politika, a valós és vélt katonai fenyegetés, ráadásul Szibéria természeti kincseinek feltárása, hasznosítása is óriási összegeket emésztett fel.⁹³

⁸⁸ Erről Brezsnyev személyesen is meggyőződhetett, amikor 1970 novemberében részt vett az MSZMP X. kongresszusán.

⁸⁹ MNL OL XIX-A-2-gg. 299. doboz. A moszkvai kirendeltség előterjesztése 1970. április 25. Ebből az is kiderült, hogy a magyar vállalatok exportérdekeltsége jóval nagyobb volt az importénál.

⁹⁰ MNL OL XIX-J-1-j 1970 Szovjetunió 82. doboz. Jelentés (a tárgyalásokról) 1970. dec. 3.

⁹¹ Vö. *Feitl István*: Magyar elképzelések a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának megreformálására 1967–1975. Lásd: A Századok jelen számában.

⁹² Az SZKP XXIV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. 415.

⁹³ A probléma nagyságát mutatja, hogy az ideológiai averziók és a politikai ellentétek ellenére 1972 után felmerült, hogy az amerikai tőke bekapcsolódhat a Távol-Kelet fejlesztésébe.

1971-ben eltérő gyakorlat érvényesült a két ország nyugati kereskedelmében. A Szovjetunió visszafogta ezt a területet, míg a dollár elszámolású magyar import közel 20%-kal megugrott.⁹⁴ Ráadásul ezzel együtt elszaladtak a beruházások is. Eközben egyre élesebb viták zajlottak a pártvezetésen belül, a reform nemkívánatosnak tekintett következményei okán. Ezek nem elsősorban a külgazdasággal, hanem a tervszerűséggel, a társadalmi-politikai erőviszonyok változásával, a pártapparátus hatalmának gyengülésével álltak kapcsolatban.

Sem a kedvezőtlen egyensúlyi folyamatok, sem a magyar pártvezetésen belül folyó viták nem kerültek el az SZKP vezetésének figyelmét, amelyet a román és a kínai külpolitika manőverei még a szokásosnál is éberebbé tették.⁹⁵ 1971 szeptemberében Leszecsco miniszterelnök-helyettes figyelmeztetést küldött Budapestre, amiért a különböző vállalatok tevékenysége miatt 21 millió rubeles lemaradás van a magyar exportban.⁹⁶ Egyre élesebb formában vetődött fel a nyersanyaglelőhelyek kiaknázásához szükséges beruházások problémája.

A magyar tervezőknek „előre kellett gondolkodniuk”: mi lesz, ha csak hatalmas erőforrás-kihelyezés árán szavatolható tartósan a nyersanyag-behozatal a Szovjetunióból? Ők azzal számoltak: középtávon a nyersanyag-felhasználás évi 5,5%-kal nő majd. Az akkor érvényes moszkvai álláspont szerint a szovjetek ezt nem képesek fedezni, ezért részesedésük a magyar szükségletek kielégítésében 1980-ra visszaesik. Ebből viszont adódott a következtetés: növelni kell a tőkés importot, ami viszont eladósodás nélkül nem tűnt megoldhatónak. A szovjet tervhivatal 1973 és 1980 között a legfontosabb nyolc nyersanyag szállításáért cserébe 1,4-2,1 milliárd rubelt (56-84 milliárd forint) hitelt kér. Ez az összes felhalmozás negyedét jelentené; emiatt vissza kellene fogni a feldolgozóipar korszerűsítését és az infrastruktúra fejlesztését. Így az addig jóváhagyott 200 millió rubeles hozzájárulás is csak a tőkés fizetési mérleg romlásával adható meg. A versenyképesség javulása nélkül viszont csak a gazdaságtalan export növelésével lehetne fedezni a külső mérleghiányt. Ezzel előállt az „ördögi kör”, amelyből a szabadulásra három módszer kínálkozott: engedményre bírni a szovjet vezetőket; vállalni a nyugati eladósodást; csökkenteni az életszínvonal növekedési ütemét, vagy ideiglenesen befagyasztani azt. Természetesen — hagyományai és politikai megfontolásai folytán — az utóbbira nem akarta magát rászárni az MSZMP. Maradt tehát az első kettő, illetőleg a kombinációjuk.⁹⁷

Nem véletlen tehát, hogy a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1972. januári ülésén élesen különbözött egymástól Brezsnyev és Kádár felszólalása. Az SZKP főtitkára az európai színtéren elért külpolitikai sikerek ellenére óvatosságra intett, s elítélte az emberi jogok napirendre vételét az európai biztonsági értekezleten. Brezsnyev szerint nem időszerű a Közös Piac elismerése sem. Kádár ezzel szemben azt javasolta: intenzíven munkálkodjanak

⁹⁴ Köves, i. m. 98.

⁹⁵ Nicolae Ceausescu 1971 nyarán Kínába látogatott, amit — ott tanúsított magatartásával együtt — az SZKP rendkívüli módon nehezményezett. A moszkvai repülőtéren ezt Koszigin szónvá is tette a hazafelé tartó román vezetőnek. A tárgyalás jegyzőkönyvét az SZKP megküldte az MSZMP-nek. (MNL OL M-45. 288. f. 11/3172. ő. e.)

⁹⁶ MNL OL XIX-J-1-j 1971 Szovjetunió 96. doboz. Távirat Leszecsco megbízásából. 1971. szept. 23.

⁹⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/572. ő. e.

az európai gazdasági, műszaki, tudományos és kulturális együttműködés kiszélesítését célzó javaslatok kidolgozásán. Kijelentette: nem lenne helyes a NATO-országoknak átengedni a kezdeményezést az emberi jogok terén.⁹⁸ A többi előzmény ismeretében tehát nincs mit csodálkozni azon, hogy Brezsnyev a tanácskozás szünetében baráti, vadászattal egybekötött beszélgetésre hívta meg Kádárt. Azon már inkább, hogy a magyar pártvezető nem sejtette, mi vár rá. Három nap leforgása alatt több mint 25 órás négyszemközti megbeszélésre került sor 1972 február közepén a Moszkva melletti Zavidovóban.

Brezsnyev hosszan bírálta a magyar politikát, és nagy teret szentelt a gazdasági kérdéseknek is, beleértve a két ország e téren megvalósuló együttműködésében szerinte jelentkező problémákat. Valójában ebben a kritikában a hangsúly az alacsony növekedési ütemre, a szaporodó tőkés adósságra és a reformra, illetőleg az annak tulajdonított visszasságokra esett. A főtitkár megjegyezte: nem lenne kívánatos, ha a belső ügyekkel elégedetlen magyarok a problémákat összefüggésbe hoznák a magyar-szovjet gazdasági együttműködéssel. Kádár védekezésbe szorult, de azért annyit elért, hogy a két miniszterelnök találkozzon a gazdasági távlatok tisztázása érdekében.⁹⁹

Fock és Koszigin tárgyalására 1972 március végén került sor Moszkvában. A magyar felvetések nagy részére pozitív válasz született. Ezzel azonban még nem enyhült a gazdasági kapcsolatokra is kiható feszültség a két ország és párt viszonyában. Fock Jenő augusztusban a Politikai Bizottság ülésén erről azt mondta: nem érti, miért, de lényegében leálltak a két ország közötti gazdasági tárgyalások. Szeptemberben kiderült: az egyik ok a katasztrofálisan rossz mezőgazdasági termés.¹⁰⁰ Ebben az évben az előző évi 181 millió tonnáról 168-ra esett vissza a gabonatermelés, és majdnem 20 millió tonnával kevesebb burgonya termett a Szovjetunióban.¹⁰¹ A helyzet súlyosságáról a magyar vezetés akkor alkothatott képet, amikor augusztus végén a szovjet kormány sürgősen többlet élelmiszerszállítást kért, és érdeklődött, tud-e a magyar fél kenyérgabonát exportálni a Szovjetunióba. Magyarország igyekezett a kérést teljesíteni. 1972 októberében a kormányközi vegyes bizottság ülésén a magyar fél mutatott nagyobb aktivitást; a távlati kérdések jelentős része elől a szovjet fél kitért. Csak nagy nehezen sikerült megegyezniük egy menetrendben.¹⁰²

1972. november végén az MSZM KB olyan határozatot hozott, amely erősítette a politikai irányítást a gazdaság fölött, és visszavett a reformból. Ezután érkezett Budapestre a Brezsnyev vezette párt- és kormányküldöttség. A dolgok

⁹⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/573. 6. e. Az igazsághoz tartozik, hogy az ülésen Ceaușescu kiállt a Közös Piac elismerése mellett.

⁹⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/575. 6. e. Jelentés a Politikai Bizottságnak (az) L. I. Brezsnyev elvtárrsal folytatott megbeszélésekről. Kádár levelét és a miniszterelnöki találkozóóról készült emlékeztetőt.

¹⁰⁰ *Nyikolaj Bajbakov*: Szorok let v pravityelsztve. Reszpublika, Moszkva, 1993. – A dolog odáig fajult, hogy Koszigin nem fogadta el az 1973-as népgazdasági tervet. (119–123.)

¹⁰¹ Az adatokat idézi *Jerzy Ciepelewski*: A Szovjetunió gazdaságtörténete. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 341.; Ezt említi *Mihail Heller–Alekszandr Nyekrics*: A Szovjetunió története.

¹⁰² MNL OL M-KS 288. f. 5/596. 6. e. Jelentés a Magyar–Szovjet Gazdasági és Műszaki Tudományos Együttműködési Bizottság üléséről.

kezdték a helyükre rázódni, enyhülni látszott a politikai feszültség a két párt viszonyában. Legalábbis ez derült ki Vályi Péter miniszterelnök-helyettes magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokról szóló írásából. Ebben új elemenként emelte ki az autóbusz- és a gyógyszeripari export gyors ütemű növekedését, a műszaki kooperációs projektek számának gyarapodását. Vályi a hivatalos álláspont jegyében érvelt a világpiacon folyó KGST-kereskedelem mellett.¹⁰³

Hosszú előkészítés után 1973 augusztusában újabb kormányfői tárgyalásokra került sor, amelyek célja a következő öt éves tervidőszak előkészítése volt. Ezen a megbeszélésen világossá vált: hiába mérsékelte 1980-as igényét a magyar fél, csak 8,5 millió tonna nyersolajat kaphat, és azt is csak akkor, ha hozzájárul 2 millió kitermelésének beruházásához. Megegyezés született a Paksi Atomerőmű beruházásáról. Koszigin jelezte: hosszabb távon korszerűbb termékeket akarnak kapni, és nem szeretnének még több gépet vásárolni, ezzel szemben számítanak a könnyűipari és a mezőgazdasági termékekre. Szovjet hitelekéről nem esett szó. Az MSZMP vezetése mindebből több következtetést vont le. Először is, nem a jóakarat hiányzik szovjet részről, tehát nem taktikai szempontok miatt szabtak határt a magyar igények kielégítésének. Szűkösek a kapacitásaik és a fizetési képességeik, ami korlátozza mozgásterüket, és még a szocialista országok felé sem akarnak eladósodni.¹⁰⁴ Másodszor, hogy a magyar ipart minél hamarabb — a szigorodó szovjet elvárások miatt is — alkalmassá kell tenni a minden piacon értékesíthető, vagyis versenyképes színvonalú termékek előállítására. Harmadszor, e folyamat végrehajtása külső hitelekkel gyorsítható meg, ezért újra meg kell fontolni a csatlakozást a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz.¹⁰⁵ Ezt az ügyet azonban az SZKP vezetése továbbra sem támogatta.

A magyar politika ebben az ügyben ismét meghátrált. Ezzel szemben — éppen a Szovjetunió által is igényelt forráskihelyezésre is hivatkozva — a pártvezetés arról döntött, hogy a magyar iparszerkezet korszerűsítésének, versenyképessé tételének finanszírozására nagyleptékű hitelt vesz fel a tőkés pénzpiacokon. Ez új volt a korábbi gyakorlathoz képest. Új, optimista és kockázatos vállalkozás volt, amely egyebek között a világpiacon konjunktúra folytatódásával számolt. Egy év se kellett hozzá és megtört a világgazdaság fejlődési íve, és ez súlyos következményekkel járt.

*

1973 a fordulat éve volt a világ gazdaságtörténetében: az olaj- és energiaválság megrengette a fejlett tőkés országokat, és kikezdte a jóléti kapitalizmust. Nem hozott azonban gyors fordulatot a szocialista országok életében, nem változtatta meg az egymás közötti gazdasági kapcsolatrendszerüket. Részen azért nem, mert kezdetben alábecsülték a kihívást, részben, mert e kapcsó-

¹⁰³ Vályi Péter: A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokról. Társadalmi Szemle, 1973/5.

¹⁰⁴ Ez derült ki Nyikolaj Bajbakov és Lázár György tervhivatali elnökök októberi megbeszélésén is, vagyis hogy a szovjet fél nem enged az aktívum növelésére irányuló keletnémet és lengyel törekvéseknek sem. (MNL OL M-KS 288. f. 5/621. ő. e.)

¹⁰⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/618. ő. e.

latok legalább annyira megbéklyózták ezeket az országokat, mint amennyire rövid- és középtávon biztonságot adtak nekik. Igaz ez a magyar-szovjet gazdasági együttműködésre is. Amit egymásnak nyújtottak, az Magyarország esetében elég, a Szovjetunió esetében nem elhanyagolható hozzájárulás volt a stabilitás megőrzéséhez, a védekezéshez, a közvetlen válság elkerüléséhez. Ugyanakkor a kereskedelmi arányok bebetonozódtak, mintegy újratermelték magukat, a nehézkes működési mechanizmust pedig számos kötöttség terhelte, így nem segíthetett a két gazdaság alapvető szerkezeti, fejlettségi és versenyképességi elmaradásának megszüntetésében. A szovjet politikai vezetésben ekkor még a probléma tudatosítása, létezésének elismerése is hiányzott, vagy ha nem, akkor a terápiát csak a jobb tervezésben, a KGST-országok erejének ésszerű összpontosításában látta. A magyar vezetők óvakodtak a válságkezelés társadalmi-politikai következményeitől. Ezért, jobb megoldás hiányában, az előremenekülést, a „tervszerű eladósodást” választották, amihez hátországgként, biztosítékként kezelték a szovjet viszonylatot. Mindkét ország jobban járt volna, ha a nehezebb utat választja, mert így a védekezésre épülő szövetségük mögül a gyorsan változó világgazdaság lassan, de biztosan elszívta az erőt.

HUNGARIAN-SOVIET ECONOMIC RELATIONS, 1948–1973

by György Földes
(Abstract)

World War II caused enormous damages in the Hungarian economy as well. To these were added the war indemnities imposed on the country. In accordance with the general tendencies of the period, both factors perpetuated the role of the state in running the economy. The Soviet Union took over those enterprises previously owned by the Germans, and in order to strengthen the country's dependence made efforts at steering Hungarian foreign trade towards itself. These efforts were accomplished by an industrialisation centred on military and heavy industry. From the 1950s on the Hungarian economy lived in a close symbiosis with the Soviet one. The fulfilment of its needs for raw materials depended ultimately on the imports from the Soviet Union. The products of its moderately developed processing industry were sold on the Soviet market.

In 1957, „in exchange” for the suppression of the Revolution, the Soviet Union provided Hungary with an immense loan, with which to finance the improvement of the living standards and the relaunching of the economy. From this time the Soviet portion within the overall volume of Hungarian foreign trade remained constantly around one third. Until the middle of the 1960s in situations of crisis and economic imbalance the Hungarian government always turned for help to the leadership at Moscow, generally with success. Within this framework the Hungarian administration can be said to have succeeded in securing the resources which were needed for the long-term economic development of the country. Although competition with the other socialist countries was not ruled out, the government managed, although not without struggle, to make a compromise with the Soviet administration on meeting the demand for resources needed to accomplish the five-year plans. By the late 1960s the economic relations between the two countries had become more balanced. Although in Moscow the Hungarian reform was far from enjoying support, neither was in openly opposed until 1972. Nor did the Soviet communist leadership take up the Hungarian ideas of reforming the Council of Mutual Economic Assistance, while hindering with latent pressure any economic initiative towards the West. This duality presented itself exactly at the time when, in the early 1970s, the economic problems of both countries became more acute, and the lack of capital caused graver problems than before. It was on top of this that came the oil and energy crisis in 1973.

MAGYAR ELKÉPZELÉSEK A KÖLCSÖNÖS GAZDASÁGI SEGÍTSÉG TANÁCSÁNAK MEGREFORMÁLÁSÁRA (1967–1975)¹

A Politikai Bizottság (PB) 1968. február 6-ai ülésére² Benkei András belügyminiszter és Péter János külügyminiszter közösen aláírt feljegyzést készített Vajda Imre, a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke január elején tett angliai kijelentésének kezelésére. Vajda sajtótájékoztatón, de más nyilvános megszólalásában is nehezen félreérthető megjegyzést tett Magyarország nyugati kölcsönszükségletére és arra, hogy a pénzről a Nemzetközi Valutaalappal kellene megállapodni. Vajdát a PB megrovásban részesítette és megbízta magát a miniszterelnököt, Fock Jenőt, hogy beszéljen a rangos közgazdásszal, aki egyébként tagja volt az új gazdasági mechanizmust kidolgozó szakembergárdának. Az ügy ezzel — ismereteink szerint — le is zárult, az esetről a hazai nyilvánosság nem értesült.

A dolog háttérében egy, a nyilvánosság előtt ugyancsak rejtve maradt elhatározás állt. A magyar politikai vezetésben 1967-ben elhatározássá érett az IMF-be való belépés szándéka. Az elgondolás és az előkészítés még korábbi dátálódott, 1966-ban már titkos gazdaságdiplomáciai tárgyalások folytak Angliával a Nemzetközi Monetáris Alaphoz (IMF) és a Világbankhoz (IBRD) való csatlakozásról, aminek központi intézménye a Magyar Nemzeti Bank és meg-

¹ Bár a KGST időszakának könyvtárnyi kelet-európai irodalmának legnagyobb része apologetikus szándékkal íródott, akadnak mégis kivételek. Ezek között nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő a sajnos szinte teljesen elfeledett közgazdász, Ausch Sándor munkássága, akinek a cikkben többször idézett nagydoktori disszertációja (A KGST-egyttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.) a hatvanas évek talán legjobb kritikai analízise a gazdasági szövetségről, és egyben a KGST reform alapvetése. A korszak végéről mindenekelőtt Csaba László munkásságát kell megemlíteni, különös tekintettel a Kelet-Európa a világ gazdaságban című könyvét (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984.) A nyugati irodalomból az egyik legteljesebb összefoglaló: *Marie Lavigne: Economie internationale des pays socialistes.* (Armand Colin Éditeur, Paris, 1985.) A jelen tanulmány nem gazdaságtörténeti, hanem politikatörténeti kísérlet. Az 1990 utáni politikai kérdéseket is érintő nyugati elemzések mintegy összefoglalást adja *Márer Pál: A „szovjet blokk” mint integrációs modell: gazdasági, politikai és katonai aspektusok.* (In.: Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században. Szerkesztette: Romsics Ignác, Teleki László Alapítvány, 1997.) Az újabb irodalomban a magyar politikatörténeti kérdéseket részletesebben érinti *Földes György: Az eladósodás politikatörténete 1957–1985.* (Maecenas, Budapest, 1995) és *Germuska Pál: Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között.* (1956-os Intézet, Argumentum, Budapest, 2010.)

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M-KS 288. f. 5/445 és 446. ó. e.

határozó alakja Fekete János volt.³ A Londonban zajló szakértői szintű egyeztetések eredményeként világossá vált, hogy a belépésnek nincsenek teljesíthetetlen feltételei; és abban is biztos lehetett Magyarország, hogy Anglia és más nyugati államok támogatják szándékunkat, azaz a felvétel szinte száz százaléknak volt tehető. Ebben az időszakban tudott volt, hogy más szocialista országok, sőt a Szovjetunió is tapogatództak a belépést illetően.⁴

Az adósság nem csökken

Magyarország gazdasági nyitottsága az 1960-as években jelentősen növekedett. 1955–1960 között 60%-kal, 1960 és 1970 között több mint 160%-kal emelkedett a külkereskedelmi forgalom. Amint azt Pető Iván és Szakács Sándor monográfiája megállapította: az ország KGST beágyazottsága megtörtént, ami azt jelentette, hogy 1970-re a forgalom 54%-a volt rubelelszámolású. A forgalom 46 százaléka viszont dollár elszámolású volt, ami viszont azt jelentette, hogy Magyarország kapcsolatrendszerének másik pillére a tőkés világra alapozódott.⁵ Ugyanakkor a KGST-ből származó száz százalékos energia-behozatal, az igen magas nyersanyag-behozatal, és más beruházási javakat érintő import az országot kiszolgáltatottá tette elsősorban a Szovjetuniónak. A gazdaság nyitottsága azonban egy megoldhatatlannak tűnő problémát hozott magával, nevezetesen a gazdasági egyensúly állandó megbomlását, az eladósodás kivédhetetlennek látszó visszatérését. Alig volt olyan esztendő az ötvenes évek végén és a hatvanas években, amikor az export-import ne mutatott volna negatív egyenleget. A nemzeti jövedelemnél nemcsak a külkereskedelmi forgalom, de leginkább a behozatal mutatott lényegesen gyorsabb, többszörösére rúgó növekedést. Ki alakult egy olyan spirál, amelyben a kiviteli kényszer behozatali kényszerszerűen eredményezett, ami újabb kiviteli követelményeket támasztott. Beállt egyfajta exporthajszra, ezt azonban a vállalatok nem piaci, hanem terv-, vagyis adminisztratív követelményként tapasztalták meg. A reform időszakában ennek a helyzetnek az lett az általánosan elfogadott magyarázata, hogy a fejlesztés hatékonysága alacsony és importigényes, miközben a termékek külföldön — főként nyugaton, de lassan a Szovjetunióban is — nem, vagy kevéssé versenyképesek. A KGST-piac nehézkes, az összehangoltságban rejlő lehetőségek nincsenek kihasználva, így a kelet-európai szocialista országok sok esetben rontják egymás lehetőségeit. Nemcsak idehaza látták elhibázottnak a tervezésen belül a fejlesztési célok meghatározását, rossznak a beruházási rendszert és lassúnak a kivitelezést, de a KGST egészében is. Az, hogy a szocialista országok technológiai versenyben vannak a fejlett kapitalista országokkal, és hogy az együttműködésükben van

³ A titkos tárgyalásokról: MNL OL M-KS 288. f. 24/1967/7. ő. e.

⁴ A franciák irányába tett szovjet lépésekről a szovjet pénzügyminiszter 1967. szeptember 12-én beszélt Vályi Péter magyar pénzügyminiszternek Moszkvában. Vaszilij F. Garbuzov szavaiból az volt kiolvasható, hogy a szovjet vezetés esetleg elnézi Magyarország belépését, sőt azt sem tartotta lehetetlennek, hogy egy alkalommal miniszterelnök-helyettesi szinten a KGST-ben is konzultáljanak erről. (Uo.)

⁵ Szakács Sándor–Pető Iván: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. kötet. Közgazdaság és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1985. 658.

igazi erejük, üresen kongó szólam maradt. Világos volt a magyar közgazdászok előtt, hogy a műszaki fejlődés és a specializáció korszakában túl sok terméket egy ilyen kis országban nem lehet kellő színvonalon előállítani. A világpiacra helytálló húzóágazatok fejlesztése, vagyis egy sokkal szelektívebb gazdaságpolitika viszont gyökeresen más együttműködést követelt volna meg a külső környezettel, elsősorban a KGST országokkal.

A KGST-ben azonban alig lehetett előre haladni. Ilyen kérdés volt például az árszabályozás. Az ún. saját árbázis kialakításának vizsgálata a kommunista és munkáspártok 1958. májusi értekezletének határozata nyomán indult meg. Ez azt jelentette, hogy távlati célként fogalmazták meg: a szocialista országok az egymással folytatott kereskedelemben önálló világpiaci árakat alakítsanak ki és ne a tőkés világpiaci árakból vezessék le a KGST árakat. A példakép a belső termelői árak voltak, de ebben nem jutottak olyan eredményre, amely minden országnak megközelítően kielégítő megoldást nyújtott volna. Ezt követően alakult ki a bolgár–szovjet javaslat, amely a saját árbázis alapjául a Szovjetunió termelési áaira épített volna. Ezzel szemben az NDK és Csehszlovákia ellenezte a tőkés világpiaci áraktól való elszakadást. 1966-ban ugyan elhatározták a belső termelői árakra alapozódó modellek további elemzését, de ebben az NDK és Csehszlovákia már nem vett részt. 1967 áprilisában Budapesten egy nemzetközi konferencián vetődött fel az a javaslat, hogy egy új pénzügyi rendszerre való áttérés keretében kell a kérdést felvetni, amelynek perspektívája a multilateralitás és konvertibilitás. A gyakorlatban azonban egyenlőre nem történt semmi.

A magyar gazdaság szerencséje az volt, hogy olcsón jutott energiához, a cse-rearányok a KGST-piacon neki kedveztek még az 1966-os árreform után is, ez azonban kevés volt a struktúraváltáshoz. Sőt a helyzet összességében rosszabbodott. A piaci körülmények gyorsabb ütemben romlottak, mint ahogy a gazdaság korszerűsödött. A magyar gazdaságdiplomáciának életbevágóan fontos volt, hogy a Szovjetunióból érkező nyersanyagok árát alacsony szinten tartsa és növelje termékei felvevőpiacát. E mellett nem állhatott elő jelentős hiteligényekkel. A KGST többi tagországa felé ez szóban sem jöhetett. Magyarország számára ráadásul sötét felhők gyülekeztek a nyugati égen, közeledett ugyanis 1970, amikor az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) egyetlen mezőgazdasági piaccá válik és életbe lépnek védővámjai.⁶ Ez a magyar kivitel jelentős részének megszűnésével fenyegetett, hiszen annak 60 százaléka mezőgazdasági cikkekből állt: vágómarhából, marhahúsból, sertéshúsból, vágott baromfiból, gyümölcsből, zöldségből stb. Valamit tenni kellett.

Kitörési kísérletek és kudarcok

Ezekben az években a beruházási éhség rendkívüli volt. A vezetés nehéz szívvel fogta vissza a fejlesztés lendületét, mert világosan látta, hogy a magyar

⁶ A kérdés rövid összefoglalását l. A Közös Piac és a magyar agrárexport. Magyar Hírlap, 1969. január 5. (Jugoszlávia helyzetét és a Közös Piac intézkedéseit érzékelteti *Faklen Pál*: Jugoszlávia és a Közös Piac. Magyar Hírlap, 1968. december 12.)

gazdaság számára az előre menekülés az egyetlen út. Kitörés akkor lehetséges, ha nagyarányú hosszú lejáratú hitelekhez jut az ország és ennek révén világszínvonalú iparágakat teremthet. A Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba való a „belépési engedély” megszerzése érdekében 1967 áprilisában Fock Jenő Alekszej Koszigin szovjet miniszterelnöknél kezdeményezett konzultációt. A tárgyalások fél évig tartottak, Magyarország egy csoportos belépési alternatívát is felvázolt, természetesen olyat, amelyben a Szovjetunió is részt vett volna. Az év végére azonban Moszkva hajthatatlanná vált. Már keményen bírálta a magyarok tőkés országokkal való túl nagy volumenű, eladósodáshoz vezető kapcsolatát, annak csökkentését követelte, sőt elutasította a magyar devizahitelkérelmet is. Ezzel szemben — mézesmadzagként — úgynevezett „nyugati importkiváltó” áruhitelt kínált. Fock Jenő miniszterelnöknek nem volt más választása: beleegyezett a szovjet import növelésébe. A Nemzetközi Valutaalappal és a Világbankkal való kapcsolat lehetősége lekerült a napirendről.⁷

A nyugat-európai tőkés országokkal való kétoldalú gazdasági kapcsolatok bővítése is fontos lehetőséget jelentett Magyarország számára. Ennek politikai feltételei Franciaország, Olaszország, Ausztria és más kisebb, főként északi országok felé kedvezőek voltak. Fock Jenő miniszterelnökként 1968 első felében, Párizsban találkozhatott De Gaulle elnökkel, és Pompidou miniszterelnökkel. Igyekezett felkelteni a figyelmet Magyarország, mint beruházási terület iránt, közös vállalatok alapítására is ajánlatot tett.⁸ Számunkra azonban a Német Szövetségi Köztársaság ígerte a legtöbb kiaknázható lehetőséget. Szakértők nem csekély kárpótlási forrás megszerzésére is lehetőséget láttak még a második világháború okozta sérelmek orvoslásaként.⁹ Ennek azonban a két ország közötti diplomáciai kapcsolatfelvétel volt a feltétele. 1966-ban Kurt Georg Kiesinger kancellárrá választását követően az NSZK új, az NDK elismerésétől független diplomáciai kapcsolatfelvételi ajánlatára Románia, Magyarország és Csehszlovákia is pozitívan kívánt reagálni, az NDK, Lengyelország és a Szovjetunió azonban kötötte az ebet a karóhoz, és ezt az NDK nyugat-német elismerésétől tette függővé. Magyarország igyekezett köztes álláspontot elfogadtatni, sikertelenül. Kádárék nem merték kockáztatni, amit Ceausescu, így ez a lehetőség is kútba esett.

A Közös Piac agrárpolitikájának említett következményeit a magyar gazdaságirányítás nemzetközi diplomáciai eszközökkel igyekezett elhárítani. 1967 során Csehszlovákiával együtt a KGST-ben felvetette a Közös Piac diplomáciai elismerésének lehetőségét, és így a két gazdasági közösség tárgyalási kereteinek megteremtését. Mindkét ország ettől remélte a vámok kedvezőtlen hatásának enyhítését. Az elgondolás jó volt, de a KGST Külkereskedelmi Állandó Bizottságának 1967. augusztusi ülésén — szovjet nyomásra — a többi ország halani sem akart a tőkés országokat és az NSZK-t erősítő politikai lépésnek még

⁷ L. erre *Földes György*: i. m. 52–54.

⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/451. ő. e.

⁹ Már ekkor is az ötödik helyet foglalta el az NSZK a hazai külkereskedelmi forgalomban a Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország és az NDK után és a hatvanas évek közepén az export növekedése 13%-ot, az importé 15%-ot ért el. Az NSZK 1967-ben maga elismert 150 millió márka kártalanítási igényt. A magyar jóvátételi igény 500 millió márka volt.

csak a felvetéséről sem. Magyarország mindenesetre elérte, hogy gazdasági kérdésekben tárgyalási lehetőséget kapjon az EGK illetékes szervezeteivel, de ez szerény eredménnyel kecsegtetett.

Mindez azt jelentette, hogy érdemleges áttörést nyugat felé szinte reménytelen volt elérni addig, amíg a Szovjetunió nem változtat Nyugat-Európa megosztására és gyengítésére épülő politikáján. Ebbe viszont Magyarország nem tudott beleszólni.

Szemléleti változás

A hatvanas évek elején a magyar közgazdászok egy jelentős és meghatározó részének megváltozott a gondolkodása a nagyvilágról, a tőkés világ gazdaság mechanizmusairól, helyzetéről és perspektívájáról. Az elemző műhelyeket a tárgyilagosság és józanság jellemezte, az imperializmus általános válságáról szóló álmvilágban járó doktrínák helyett a tőkés világ gazdaság tényleges folyamatainak elemzése vált uralkodóvá, aminek következtében az összeomlás-elméleteket a növekedési, fejlődési prognózisok váltották fel. Ezek a műhelyek, például a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Világgazdasági Tanszéke, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete,¹⁰ vagy az 1964-ben felálló Konjunktúra és Piackutató Intézet a magyar gazdaságpolitika számára olyan javaslatokat készített, illetve alapozott meg, amely a belső ellentmondások kiküszöbölését, az amerikai és nyugat-európai, ezen belül, a Közös Piac gazdasága lassú fejlődését, intenzifikálódást, erősödő tőkeképződést, és a szocialista országok irányába növekvő érdeklődést prognosztizáltak.¹¹ Magyarország számára a kapcsolatok keresésének és bővítésének politikáját ajánlották. A gazdasági koegzisztencia elgondolása először a Nyers Rezső által vezetett gazdaságpolitikai elitben vert gyökeret, majd elfogadottá vált szélesebb politikusi körökben, és meggyőződésévé vált Kádár Jánosnak is. Az MSZMP egyre elkötelezettebb híve lett nemcsak a gazdasági kapcsolatok erősítésének, de az enyhülési, ezen belül az európai enyhülési politikának, miközben sok vonatkozásban fenntartotta a nemzetközi kommunista mozgalom Szovjetunióhoz igazodó részének mérsékelten konfrontatív ideológiáját, retorikáját és — bizonyos mértékig — politikai gyakorlatát is. Az előbbinek egyik példája volt a tőkés idegenforgalom kivonása a belügyi személet alól és átadása a közgazdászoknak. 1968 elején az idegenforgalom fejlesztése már a devizabevételek növelése szempontjának volt alárendelve. Ennek megfelelően döntöttek például további szállodaépítési programról. (Az első nyugati közös beruházás a Duna Intercontinental szálló megépítése volt.)

Tágabban az új gazdasági mechanizmus bevezetésének közeledtével fordulat következett be a tőkés országokkal való termelési kooperációval kapcsola-

¹⁰ A Közgazdaságtudományi Intézetben 1962–1967 között Kovásznai Gyula által vezetett és a szocialista nemzetközi munkamegosztás elméleti kérdéseivel foglalkozó munkacsoport tevékenységére utal Kozma Ferenc A „két Európa” gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés című 1970-ben megjelent könyvének előszavában.

¹¹ L. erre a Bacsoni Jenő külkereskedelmi miniszterhelyettes által vezetett ún. Hosszútávú Tervezési Bizottság 1968. júniusi anyagait. (MNL OL M-KS 288. f. 24/1968/9. ó. e.)

tos politikában.¹² Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága annak a felismerésnek a jegyében, hogy a nemzetközi kapcsolatokban erősödik a cégek közötti kereskedelmi, és termelési együttműködés, továbbá, hogy ez a hazai iparban mind a műszaki fejlesztés, mind az export növelése, mind az import csökkentése szempontjából kedvező lehetőségeket terem, valamint a beruházási forrásokhoz való jutás esélyeinek növekedése irányába hat, a tőkés kapcsolatok nagymértékű növelése mellett döntött. Az alig kéttucat ilyen kapcsolatnak a sokszorosára nyílt lehetőség. A kezdeményező magyar magatartásra való áttérés mellett foglaltak állást, a hangsúlyt a vállalatokra és azok érdekeltiségének megteremtésére helyezték. A Külkereskedelmi Minisztériumból a szervezési és előkészítési feladatokat a Külkereskedelmi Kamarára összpontosították, a gépiparban már meglévő mellé kilátásba helyeztek további ügynöki vállalatok alapítását.

Reform nemzetközi méreteiben

Itt érkezünk el írásunk szűken vett tárgyához, a Magyar Szocialista Munkáspárt politikája egyik legnagyobb teljesítményéhez, a reform nemzetközi kiterjesztésének kísérletéhez. A magyar gazdaságpolitikusok, kudarcaik ellenére, lázasan keresték az ország nehéz helyzetéből való kiutat. Az előzmények, hazai síkon a fentiekén túl az új gazdasági mechanizmus kidolgozásával kapcsolatos munkálatokhoz nyúltak vissza,¹³ nemzetközi síkon pedig az úgynevezett szűk-KGST-hez, amely a minden rugalmasabb és együttműködést célzó kezdeményezésnek ellentmondó Románia kiközösítése révén 1966-ban először négy ország (Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország) között jött informálisan létre.¹⁴ (A románokkal való együttműködés képtelenségét az is mutatta, hogy 1966 októberében még a tervkoordináció előkészítését szolgáló műszaki-gazdasági tanulmányok elkészítését is megvétőzták a KGST Végrehajtó Bizottságában.) A magyar politikai vezetés ekkor úgy döntött, hogy megkísérel kezdeményező szerepet betölteni ebben a meglehetősen képlekeny, de a reformok iránt akkor még nyitott — az NDK-t és Bulgáriát sem elriasztó — politikai közegben. Ekkor hozták létre idehaza a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságát, ami valamennyi külgazdaság szférát áttekinteni és integrálni képes stratégiai szervnek szántak.

1967 első negyedében elkészült a magyar javaslat, és a politikai vezetés úgy döntött, hogy alacsony szinten véleményezésre elküldi a KGST-országoknak.¹⁵

¹² MNL OL M-KS 288. f. 15/128. ő. e.

¹³ Az előzményekre, az 1965–1966-ban lezajlott előkészítő tevékenységre és vitákra lásd *Feitl István*: Reform KGST szinten. Magyar tervezet a KGST átfogó, piaci reformjáról 1966-ban. www.Archivnet.hu, 2012, 2. sz.

¹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 24/1967/31. ő. e. Az Államgazdasági Bizottság elé került egyik előterjesztés ezen belül Csehszlovákiával tervezett olyan piacépítést, amelyben bizonyos cikkszoportokban az áruforgalmat kölcsönösen szabadabbá teszik. Ez mutatja, hogy Csehszlovákia közgazdász körökben a nemzetközi reformban stratégiai partnerként jött számításba. Egy ilyen piaci jellegű kapcsolat minthaértékű lehetett volna a más szocialista országok számára is.

¹⁵ Szita János levele Káplár Józsefnek, 1967. március 30. (MNL OL M-KS 288. f. 24/1967/31. ő. e.)

Az elgondolás magát reform értékűnek tekintette. Egyik legfontosabb eleme a tervezés átalakítása volt. A közös tervezésnek ki kellett térnie fejlesztési koncepciókra, a beruházási elképzelésekre, a kötelező kontingensek vállalatok közötti megállapodásokkal való lazítására. Kitért a hitelrendszer fejlesztésére, a reális kamatok megállapítására, a világpiaci árakhoz való szorosabb igazodásra. Multilaterális elszámolási rendszert sürgetett, perspektívában felvetette a rubel és más valuták konvertibilitását. Célul tűzte ki a gyártásszakosítást, a kooperáció gyártmánycsoportonkénti ténylegessé tételét. Fontosnak tekintette a gazdálkodó egységek közvetlen kapcsolatának megteremtését, számukra a piackutatás (termékbemutatók), a vevőszolgálatok, a szervízrendszerek kiépítésének lehetővé tételét, vagyis a KGST országhatárok piaci típusú, részleges megnyitását, egyben a közös lehetőségek keresését a tőkés piacokon.

A visszhang vegyes volt, természetesen a románokkal való együttműködés kilátástalansága nem lepett meg senkit, a lengyelek és csehszlovákok sok kérdésben nyitott álláspontja még akkor is bizakodással töltötte el a magyar szakértőket, ha Inozemcev, a szovjet tervhivatal nemzetközi főosztályvezetője a szovjet reformokat illetően a központi tervezés erősítéséről, a vállalati szint megkötéséről beszélt. A tervezési, pénzügyi elgondolásokat azonban nem utasította el.¹⁶ 1967. december 10-én egy szovjet információból kiderült,¹⁷ hogy a lengyelek is átfogó javaslattal készülnek, így a magyar tárgyalódelegáció legfelső szintű jóváhagyással két napra rá a KGST budapesti ülészakán hivatalosan felvetette a szervezet reformjának szükségességét és a reform területeit.

1968 elején intenzív munka kezdődött a nemzetközi gazdasági együttműködésben való részvétel irányelveinek kidolgozása érdekében, amely a reform nemzetközi vonatkozásainak továbbgondolása mellett érintette a szocialista országok közötti kapcsolatok kérdését is. 1968 márciusára hét munkacsoport állt fel, amely a következő témák kidolgozását vállalta: a gazdasági növekedés és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok összefüggése (Bognár József vezetésével), a külkereskedelmi forgalom cserearányainak és áruszerkezetének jellegzetességei a különböző devizaövezetekben (Karádi Gyula vezetésével), a nemzetközi hitel szerepe a gazdasági növekedésben (Vályi Péter vezetésével), a szellemi termékek cseréjének feltételei (Ajtai Miklós vezetésével), a szocialista gazdaságok együttműködésében rejlő lehetőségek (Csikós Nagy Béla vezetésével), a nemzetközi gazdasági szervezetekkel való kapcsolatból adódó lehetőségek (Szalai Béla vezetésével), a legfejlettebb országok kereskedelempolitikájának elemzése (Vajda Imre vezetésével). Az így kialakított és többször vitatott nagyszabású koncepció megerősítette a korábbi szándékokat.¹⁸

A KGST integrációjára vonatkozó javaslatot a lengyel fél 1968. április 3-án nyújtotta át nem hivatalos formában.¹⁹ A Gazdaságpolitikai Bizottság erre villámgyorsan reagált és április 17-én nemcsak ezt, de a magyar álláspontot

¹⁶ MNL OL M-KS 288. f. 24/1967/31. ő. e.

¹⁷ Uo.

¹⁸ MNL OL M-KS 288. f. 24/1970/46. ő. e.

¹⁹ Wladislaw Gomułka májusban hivatalosan is elküldte a KGST országok vezetőinek, mi több, június 20–25-e közé felső szintű értekezletet javasolt, amit természetesen az országok az idő rövidségére való tekintettel nem fogadtak el. (MNL OL M-KS 288. f. 15/144. ő. e.)

megalapozó előterjesztéseket is tárgyalta.²⁰ Megerősödött az az álláspont, hogy önálló magyar javaslat kidolgozására van szükség. Alapelvként fogadta el a bizottság, hogy nem politikai, avagy gazdaságpolitikai integrációról van szó. Az önálló nemzeti politika, a nemzeti valuta, tervezés, a költségvetés nem érinthető, vagyis az országok gazdasági szuverenitása nem kérdőjelezhető meg. Maga a KGST ennek megfelelően nem lehet az integráció alanya, ugyan fennmaradhat és továbbra is terepét képezheti a gazdaságpolitikai egyeztetéseknek, de az integrációnak a gazdaság reálvilágában kell végbemennie, vagyis a piaci integrációban gondolkodott, amelyben fontos volt a vállalati szintű együttműködés lehetőségeinek szélesítése, az önállóság erősítése, az érdekeltég megteremtése. A lengyel elképzeléssel szemben elsődlegesnek tekintették a valutareformot, a hitelfeltételek megváltoztatását, közös bank létrehozását, az árak szabályozását, az áruforgalom liberalizálását illetve a protekcionizmust, a közös vám szabályok megalkotását. A protekcionista vámunióba a Szovjetunió részvételét is beleértették, sőt Ausztria és Finnország esetleges csatlakozásával is számoltak. Megvizsgálandónak ítélték a forint konvertibilissé tételét. Lehetségesnek tartották azt, hogy eleinte csak néhány ország csatlakozzon a piaci integrációhoz.

A magyar javaslat öt nap múlva a bizottság asztalán volt. Az előterjesztést olyan szakemberek jegyezték, mint Csikós-Nagy Béla, Bacsoni Jenő, Szita János, Fekete János, Sulyok Béla és Káplár József. Ezen az ülésen megállapodtak abban, hogy az integráció annyit jelent, hogy a benne résztvevő országok gazdasági erőforrásaik egy részét közös célokra fordítják. Ezen belül első helyen szerepelt egy aktív, védelmet nyújtó vámrendszer, miközben a tagállamok közötti vámkorlátok megszűnnének. A második megállapítás a közös valuta volt, a nemzeti valuták térén pedig reális és összehangolt valuta-árfolyamokat képzelték. Közös pénzalap képzése ugyancsak szerepelt az elgondolások között. Az egésznek a tőkés országokkal szembeni versenyképességet növelő hatására hívták fel a figyelmet. Az integrációba be nem kapcsolódó szocialista és fejlődő országok számára kedvezményeket helyeztek kilátásba. A bizottság újra hangsúlyozta, hogy gazdaságpolitikai kérdésekben, például a fogyasztás és a felhalmozás belső arányában nincs integráció. A tervek kölcsönös figyelembe vétele persze lehetséges.

A lengyel javaslatot ugyan egy nemzetközi tárgyalás alapjául elfogadhatónak ítélték, de csak abban az esetben, ha más tervezet nem készül. Ha valamely más ország is javaslatot nyújt be, akkor az önálló magyar elképzelésnek is szerepelnie kell ezek között. Ami az időrendi ütemezést illeti, a folyamatnak a hetvenes években végbe kell menni, így az alapmegállapodást 1969–1970-ben ki kell dolgozni, és alá kell írni.

Ezt követően Vályi Péter pénzügyminiszter vezetésével tárgyalásra került sor a témában a lengyel féllel.²¹ Egyetértés mutatkozott az árak szabályozásá-

²⁰ Ezt a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottság Titkársága állította össze és a Közgazdasági Munkaközösség megvitatta. Előterjesztésre került továbbá egy multilaterális kereskedelmi és fizetési rendszerre vonatkozó javaslat is. (Uo.)

²¹ Az 1968. május 21–23-án lezajlott találkozón Lengyelországot S. Kuzinsky a LEMP KB osztályvezetője képviselte. (MNL OL M-KS 288. f. 15/146. 6. e.)

ban és a szocialista országok nemzetközi valutája szerepének növelésében, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank olyan fejlesztésében, hogy az az integráció egyik alapvető intézményévé váljon. Ennek érdekében megfelelő mennyiségű tőkét kell rendelkezésére bocsátani. Egyetértettek a hitelrendszer reformjával, különösen a hosszú távú hitelek jelentőségének növelésével. A bankon belüli szavazatarány az egyes országok alaptőkéjéhez igazodjon, de a fontosabb megállapodásoknál minősített többségű döntések legyenek.

Azt mindkét fél leszögezte, hogy a kormányok tudatos tevékenysége nem gyengülhet, az integráció alapvető formáját továbbra is az államközi megállapodások rendszere képezze. Ugyanakkor az árucserre fokozatos, egyeztetett liberalizálására is lehetőséget láttak. Ez a formula a magyar fél számára részsi-kernek volt tekinthető. Egyetértés volt a bevezetés ütemével kapcsolatban is. Most már csak az volt a kérdés, hogy a többi ország milyen hajlandóságot mutat egy ilyen folyamatban való részvételre.

Reformdiplomácia

1968 júniusában a Politikai Bizottság döntése nyomán hivatalos formát öltött magyar elképzelés — most már legmagasabb szinten — útjára indult a KGST-országok között.²² Az első magyar-csehszlovák szakértői megbeszélés június 11–12-én volt, de ettől függetlenül augusztus 8-án a csehszlovák minisztertanács saját javaslatot tárgyalt, így háromra nőtt az integrációs koncepciók száma. Az MSZMP PB az intenzív nemzetközi érdeklődést látva jó taktikai érzékkel 1968. augusztus 22-én legmagasabb szintű kétoldalú konzultációsorozatot javasolt. Erre a KGST-országok pártvezetői pozitívan reagáltak. A konzultációkra őszi folyamán került sor. A reakciók vegyesek voltak, más-más országok is javaslatok készítésére szánták rá magukat, de a lengyel-magyar előny megmaradt. Lengyelországban 1968 júliusában megkezdődött a közvélemény tájékoztatása saját elgondolásukról. Erre a magyar vezetők még nem szánták rá magukat, de a szakértői nyilvánosságnak teret biztosítottak. A Közgazdasági Szemle 1968. áprilisi számában napvilágot látott Vajda Imre március 20-ai akadémiai székfoglalója, amely erős párhuzamot vont a Közös Piac és a KGST között, és amely kifejtette, hogy mindkét közösségben alkalmazni kell a piaci és a termelési-fejlesztési integrációt. Mindkét csoportosulásban részleges együttműködésre kell törekedni, irreális egyfajta KGST unió létrehozása. A nemzeti érdekeket messzemenően figyelembe kell venni és egyben fokozatosan lazítani kell a zártságon. Végül a KGST-ben sem ártana az operatív végrehajtó szerv mellett egy népképviselőti, tanácsadó, ellenőrző, kezdeményező nagyobb legitimációval rendelkező testület.²³ A tervutasításos irányítási modellre épülő KGST integráció elutasítására futott ki Berend T. Ivánnak a térség gazdasági integrációja történetével foglalkozó tanulmánya is.²⁴ A Berend T. Ivánnal vitatkozó Szita Já-

²² 1968. augusztus 5-én a magyar elképzelést nem hivatalos formában állami diplomáciai okmányként eljuttatták Jugoszláviának is. (Uo.)

²³ Vajda Imre: Integráció, gazdasági unió és nemzeti állam. Közgazdasági Szemle, 1968. 4. sz.

²⁴ Berend T. Iván: A közép- és kelet-európai gazdasági integráció kérdéséhez (Történelmi előzmények) Közgazdasági Szemle, 1968. 3. és 5. sz.

nos már egyértelműen és határozottan a piaci kapcsolatok erősítését célul tűző integrációs fejlesztési program üzenetét fogalmazta meg.²⁵

A Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága a sikeres konzultációk eredményeként 20042/1968. (XI. 16.) számú határozatával a integrációs programot hivatalosan képviselendő magyar állásponttá minősítette.²⁶ Az MSZMP KB 1968. szeptember 20-án kapott tájékoztatót arról, hogy lengyel és magyar javaslat készült a KGST reformjáról és ezt nemzetközi konzultációra bocsátották.

Az 1968. szeptember 30-i gazdaságpolitikai bizottsági ülésen Bíró József arról számolt be, hogy a bolgárok még nem alakították ki véleményüket, de külkereskedelmi miniszterük a valutakonvertibilitásra való törekvésre pozitívan reagált. Nyers Rezsővel K. F. Katusev szovjet külügyi titkár azt közölte, hogy álláspontjukat október közepére alakítják ki, de a magyar elgondolásokat tárgyalási alapnak megfelelőnek tartják.

A Gazdaságpolitikai Bizottság 1968. december 9-én tárgyalta²⁷ a reformmal kapcsolatos NDK-s memorandumot. Sok tennivaló ezzel kapcsolatban nem volt miután a németek alapvetően elutasítóan viszonyultak az integrációhoz. A németek elutasítása mögött ott húzódott az ún. belnémet viszony, amit például egy KGST-vámunióhoz való csatlakozás tönkre tenne. Nem reméltek előnyt más megállapodásoktól sem, sőt inkább előnyeik elvesztésétől tartottak, így a konvertibilitást sem támogatták.²⁸

1968 októbere és 1969 januárja között a pártok megkapták a német, csehszlovák, a román, a szovjet és a bolgár javaslatokat, egyben azt a szovjet indítványt, hogy a témában rendkívüli KGST ülészakot kell tartani. A magyar fél ezen kapva kapott és Kádár János 1969. februárjában nemcsak támogatta a rendkívüli ülés összehívását, hanem azt március második felére javasolta mégpedig a pártok első titkárainak, miniszterelnökeinek, illetékes titkárainak és KGST képviselőinek részvételével, tehát legmagasabb szintű reprezentációval. Ezt a kezdeményezést az indokolta, hogy a KGST országok Románia kivételével valamilyen formában egyetértettek az együttműködés korszerűsítésével. Ezen belül a többségi (a magyar, a szovjet, a lengyel, a csehszlovák, a bolgár) álláspont a szorosabb gazdasági integráció mellett foglalt állást és kiolvasható volt véleményükből, hogy ennek lényeges eszköze lehet az áru- és pénzviszony-

²⁵ Szita János: Az európai szocialista országok gazdasági integrációja kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1968. 6. sz. 750–752. Ezek közé a publikációk közé sorolandó *Ausch Sándor*: A bilateralizmus és multilateralizmus problémái a KGST-országok külkereskedelmében és fizetési fogalmában. Közgazdasági Szemle, 1968. 6. sz. és ugyanő: A multilateralitás és transzferabilitás megteremtésének előfeltételei a KGST-országok egymás közötti forgalmában. Közgazdasági Szemle, 1968. 7–8. sz.

²⁶ MNL OL M-KS 288. f. 24/1968/33. ó. e.

²⁷ MNL OL M-KS 288. f. 15/155. ó. e.

²⁸ Mi volt a belnémet kapcsolat? A két Németország között ez egy 1960-as megállapodásra tekintett vissza. 1968. december 6-án 1975-ig szóló hosszúlejáratú kereskedelmi megállapodást írt alá az NDK és az NSZK, ami igen kedvező volt a keleti ország számára, mert az NSZK nagy mennyiségben szállított gépipari termékeket nagykereskedelmi áron és vámmentesen, amihez a nyugati ország kamatmentes hitelt nyújtott az NDK-nak. Az új megállapodással a kölcsönös gépipari termékcsere volumene megugrott. E mellett az NDK olajipari termékeket exportált. A megállapodás meglepte a szovjet szakértőket is, miután az NDK folyamatosan ellenezte más szocialista országok önálló gazdasági kapcsolatainak kiépítését az NSZK-val. Szovjetunió után az NDK-nak az NSZK volt a legnagyobb kereskedelmi partnere. (MNL OL M-KS 288. f. 23/1969/22. ó. e.)

ok fokozottabb érvényesítése. Ezért a tervezés és a termelési kooperáció mellett nyitottaknak mutatkoztak a külkereskedelem és az árrendszer rugalmasabbá tételére, a valutaárfolyam reális megállapítására, a bank és hitelrendszer megváltoztatására és a részleges valutakonvertibilitásra. A német álláspont ezzel a csomaggal már nem értett egyet, ők a műszaki-tudományos együttműködés fejlesztésére helyezték a hangsúlyt. Világos volt a magyar vezetők előtt, hogy a lengyel és a magyar álláspont áll egymáshoz legközelebb, de sok rokon vonást mutat a csehszlovák elképzelés is. Hármójuk között lehet leginkább egy komplex piacosító programban egyeztetni a javaslatokat, bár a csehszlovákok a nemzeti valuták konvertibilitásának megteremtésében és nem egy közös valuta konvertibilissá tételében látták az előrejutás feltételeit. A szovjet elgondolás lényeges pontokon állt szemben ezeknek az országoknak a törekvéseivel, most is elsősorban a vállalatok bármilyen nagyobb önállóságára alapuló mechanizmusát utasították el legerőteljesebben. Nem volt azonban világos, hogy egy tárgyalási folyamatban mely kérdésekben lehet elérni náluk közeledést a reformországokhoz. Erre utalt az, hogy különböző képviselők eltérő álláspontot foglaltak el. A magyar javaslat már ekkor leginkább a védővám kérdésében maradt egyedül, amellyel kapcsolatban a lengyel, a csehszlovák és a bolgár álláspont is csak addig jutott el, hogy elvileg azt nem tartották kizártnak, de bevezetését csak távolabbi időszakban gondolták végrehajthatónak. Ezzel szemben az említett belnémet kereskedelem miatt a németek ezt teljességgel elfogadhatatlannak tartották.

A Gazdaságpolitikai Bizottság 1969. január 13-ai ülésén alakította ki álláspontját a szovjet javaslatról.²⁹ A magyar fél igyekezett belekapaszkodni abban, hogy az integrációt, mint témát a szovjetek nemcsak időszerűnek, de sürgősnek is tekintették. Egyetértés volt a műszaki-tudományos együttműködés erősítéséről, a közös valuta szükségességéről és részleges konvertibilitásáról leírt elképzelésekkel, továbbá a külkereskedelem fejlesztését célzó egyes javaslatokkal.

A szovjetek — ahogy 1962 után — most újra felvetették a közös tervezés szándékát, amivel a magyar fél nem tudott egyetérteni. Igen súlyos szemléletbeli eltérés volt, hogy nem látták be a feladatok komplexitását a közgazdasági, pénzügyi, valutáris és külkereskedelmi kérdések megoldásának összefüggését. Elutasították a fizetési mérleg átmeneti hiányait kiegyensúlyozó hitelek nyújtásának szükségességét is.

A bizottság úgy ítélte meg, hogy harcolni kell a közös tervezés, a tudományos-műszaki fejlesztés jelentőségének túlhangsúlyozása, és az érdekeltség bagatellizálása ellen. Azt a taktikát javasolta, hogy első lépésben el kell érni az integráció szükségességének deklarálását és céljainak meghatározását, illetve a megvalósítás ütemezését, vagyis azt, hogy az előkészítő munka gyorsan induljon be. Mi magyarok kezdjünk hozzá a vámegegyezményről szóló javaslat kidolgozásához. Előzetes taktikai tárgyalást az SZKP-val, az RKP-val és a NSZEP-vel javasolt a bizottság.

²⁹ MNL OL M-KS 288. f. 15/157. ő. e.

A magyar elképzelések

Időközben Magyarországon lezárult az új gazdasági mechanizmus első és legsikeresebb éve, a politikai stabilitás példás volt, aggálya senkinek nem lehetett. Kádárék ezzel a politikai tőkével a hátuk mögött szánták rá magukat, hogy a KGST Végrehajtó Bizottságának 1969. január 21-én elkezdődött ülése után egy nappal nyilvánosságra hozzák a magyar javaslatot. Nyers Rezső az MSZMP hivatalos megnyilatkozásoknak fenntartott Politikai Akadémiáján megtartotta a szocialista országok integrációjáról szóló előadását.³⁰

Már a kiinduló pont is szokatlan volt. A gazdaságpolitikáért felelős KB-titkár a gazdasági integrációról, mint a kor általános tendenciájáról beszélt, majd hozzá tette: a KGST és a Közös Piac között „azonosság lesz annyiban, hogy a gazdasági hatékonyság, a jövedelmezőség mércéje mindkét esetben a nemzetközi piac kontrollja alá kerül, a műszaki haladás nemzetközi klímájában folyik majd.” Ez kimondatlanul is azt sugallta, hogy nincs két világrendszer, a világ egy, éspedig a tőkés világpiac logikája szerint működik, és a szocialista országoknak ehhez kell alkalmazkodni.

A KGST integrációja a magyar javaslat szerint a nemzetállami koordináció mellé más koordináló tényezőket is beléptetne annak érdekében, hogy a gazdasági fejlődés új forrásai nyíljanak meg, hogy lehetőség teremtsjön egészséges koncentrációra és specializációra, és ennek révén növekedjen a KGST-országok verseny- és védekező képessége a tőkés világpiac kedvezőtlen hatásaival szemben. Melyek ezek a kooperációs tényezők? Az első a tudományos együttműködés, a másik a kormányközi kapcsolatok mellett a közös tervezés új gyakorlatának kialakítása. A harmadik a vállalatok nemzetközi szintű mozgásterének megteremtése és együttműködése. Szükséges egy közös valuta, pl. a rubel, és meg kell teremteni annak teljes konvertibilitását. Új alapokra kell helyezni a KGST bank- és hitelrendszerét a beruházások piaci alapon való gyorsítása érdekében. Meg kell teremteni továbbá a KGST vámközösségét, amely a valutáris közösséggel karöltve hatékonyan kapcsolódhat be egy világméretű pénzügypolitika kialakításába.

Nyers Rezső előadása végén egyrészt hangsúlyozta, hogy a magyar javaslat koherens egész, egy átgondolt és elemeiben összefüggő integrációs rendszer képét vázolja fel, amely mintegy tíz év alatt valósítható meg. Másrészt megvalósulása nem Európa kettészakadása felé vezet: „Az integráció révén tehát nem kiszakadni akarunk a kontinens gazdasági életéből, hanem hatékonyabban részt akarunk venni abban.”

Az előadás óriási nemzetközi visszhangot váltott ki.³¹ A Financial Times nyíltan kimondta: Magyarország kelet-európai közös piacot akar. A szocialista országok közül egyedül Jugoszlávia reagált élénken a kezdeményezésre. A többiek kivártak. Végül is 1969 elején a tárgyalások előtt a PB úgy látta, hogy a magyar álláspont egyetlen lényeges elemét sem kell módosítani, de azért nem kell

³⁰ A gazdasági növekedés új forrásairól, a szocialista országok integrációjáról. Magyar Hírlap, 1969. január 23. Prospektusban: Nyers Rezső: A szocialista gazdasági integráció elvi és gyakorlati kérdései. Kossuth Könyvkiadó, 1969.

³¹ MNL OL M-KS 288. f. 22/1969/18. ó. e.

arra törekedni, hogy a mi véleményünk legyen a tárgyalás alapja, legyen az a Szovjetunióé, és a továbbiakban pedig vegyék figyelembe a többi tagállam javaslatait. A magyar fél kitartott amellett az elvi álláspont mellett, hogy a kapcsolatokat nemcsak magasabb szintre kell helyezni, hanem új alapokra kell fektetni. Ennek kulcsfogalma pedig a gazdasági integráció. Ebben első helyre tette a közös tervezést a nyersanyagtermelés és a mezőgazdaság területén, a másodikra a tudományos-műszaki fejlesztés korszerűsítését, de nem adta fel azt az elvet, hogy az áru- és pénzviszonyoknak fokozottabban kell érvényesülni, aminek feltétele, hogy az egymás közötti sokoldalú elszámolás ténylegesen működjön, rugalmas árrendszer alakuljon ki, megfelelő legyen a valuta- és hitelrendszer mégpedig a konvertibilitás irányában. A román fél felé külön hangsúlyozni kellett, hogy az integráció nem jelentheti az egyenjogúság, a szuverenitás, a nemzeti érdekek csorbítását. A KGST nyílt szervezet, ahhoz nemcsak Jugoszlávia és Kuba, hanem más országok, köztük kapitalista országok is közeledhetnek.³²

Ennek az álláspontnak a külpolitikai hátterét az 1969. február 27-e és március 1-je közötti moszkvai egyeztetés adta, amelyen Konsztantyin F. Katusjev és Nyers Rezső vezetésével meglehetősen népes tárgyaló delegációk vettek részt.³³ A szovjetek a román és NDK különállást nem tartották problémának, az áru- és pénzviszonyok kiterjesztésével elvileg egyetértettek, bár kivitelezési aggályokat jelentettek be, elképzelhetőnek tartottak közös vállalatokat, illetve vállalati formákat és nyitottnak mutatkoztak a közös valuta és konvertibilitás kérdésének megvizsgálására. Ugyanakkor a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba való belépés lehetősége elől továbbra is elzárkóztak, akárcsak a nyugati gazdasági kapcsolatok intenzívebbé tétele elől. Vita volt a nyersanyagimport beruházási hozzájárulással való ellentételezésének kérdésében is, illetve, hogy elfogadható-e, hogy a szovjetek világpiaci árakat kérjenek az energiáért. A magyarok számára fontos volt, hogy a nyersanyagoknál megmaradjanak a kötött árak, viszont a feldolgozó ipari termékeknél szabadabb megoldást érjenek el. A Politikai Bizottság a szovjetekkel való konzultáció után úgy döntött, hogy a magyar állásponton továbbra sem változtat, és azt a Központi Bizottsággal is jóváhagyatja. Nem kis szerepet játszott ebben Nyers Rezső, aki a szovjetek nyitottságát hangsúlyozta. A valóság az volt, hogy a szovjetek csak a többoldalú egyeztetések után akarták kialakítani álláspontjukat.

Az ellenvélemények kezelésére a PB külön taktikát dolgozott ki. „Politikailag figyelemre méltó az a hangsúlybeli különbség — áll az előterjesztésben — ahogyan az egyes javaslatok a tőkés világgal való kapcsolatokat érintik. Mivel főként német és szovjet, de helyenként a lengyel anyagban is eltérően nyilatkoznak egyes országok nyugati kapcsolatairól, és ezen túl a szovjet anyag külön kiemeli, és bomlasztó kísérletnek minősíti a nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank) kontaktusát szocialista országokkal, célszerű lenne ezt

³² L. erre a Politikai Bizottság 1969. január 21-ei és március 4-ei ülését. (MNL OL M-KS 288. f. 5/482. 6. e. és 5/485. 6. e.)

³³ Tájékoztató a KGST országok gazdasági integrációjáról folytatott magyar–szovjet eszmecseréről. (MNL OL M-KS 288. f. 24/1969/42. 6. e.)

a problémakört külön is megvitatni.” A PB itt miniszterelnöki szintű közös megbeszélést javasolt a nyugati gazdasági kapcsolatokról, az összeurópai gazdasági és pénzügyi együttműködésről és a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel való kapcsolatról.³⁴

Mi legyen hát a csúcstalálkozó célja? Ezt a Politikai Bizottság határozata így foglalta össze: „A különböző országok pártjai által elkészített javaslatok a fentiek szerint egymással szemben még nagyon lényeges eltéréseket tartalmaznak. Ezért a soron következő felsőszintű értekezlet maximálisan azt a célt tűzheti ki maga elé, hogy

- a./ deklarálja a fokozott integráció szükségességét;
- b./ jelölje meg az integráció legfontosabb céljait és megközelítésének módszerét;
- c./ adjon megbízást a következő egy-két évben szükséges intézkedéseket tartalmazó részletes program kimunkálására és kérje fel a KGST szerveit, a pártokat és kormányokat, hogy aktívan segítsék elő a program kidolgozását és megvalósítását.”³⁵

1969. március 4-én a Politikai Bizottság a KGST-ben és a nemzetközi pordon szerzett tapasztalatok alapján arra a megállapításra jutott, hogy a reform végigvitele hosszadalmas, a vártnál nehezebb, de nem kilátástalan feladatot jelet.

1969. március 5–6-án kibővített központi bizottsági ülésen meg is született a jóváhagyás,³⁶ Kádár és a szűkebb politikai vezetés felhatalmazást szerzett az integrációs program nemzetközi képviselőjére.³⁷

Az első ütközet

1969. március 19-én egy Dobogókőn tartott titkos megbeszélésen a KGST csúcs előkészítésének folyamatában meghatározták, hogy a KGST reformja megindításának melyek a minimális feltételei. A résztvevők azon az állásponton voltak, hogy az adott helyzetben a pénzügyi területre kell a figyelmet és az energiákat összpontosítani. Ragaszkodni kell ahhoz, hogy kezdeti lépések történjenek a közös valuta és a konvertibilitás megteremtése irányába. Elhatározásra kell jutni a bankreform és a hitelezés rendje megváltoztatására. Módosítani kell a külkereskedelmi árrendszert a vállalati szint mozgósításának céljából. Ragaszkodni kell az importvám bevezetéséhez és ennek érvényt kell szerezni. A külkereskedelmi árakat és importvámokat össze kell kapcsolni a külkereskedelmi vállalatok érdekeltségével és értékelésével. A vállalati érdekek megjelenését tehát elsődlegesen a külkereskedelmi vállalatoknál látták megteremthetőnek a KGST-n belül. Ezek a vállalatok lehetnek volna a faltörő kosok a vállalati szereplők nagyobb számú megjelenése érdekében. A megbeszélés nyomatékositotta, hogy fenn

³⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/482. ő. e. Az MSZMP PB 1969. január 21-ei ülésének jegyzőkönyve.

³⁵ Uo.

³⁶ MNL OL M-KS 288. f. 4/98–99. ő. e.

³⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1967–1970. (Szerkesztette: Vass Henrik) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 314–315.

kell tartani a közös valuta teljes konvertibilitása megteremtésének célját, a multi-laterális árucserre teljes liberalizációját, az ár kalkulációs rendszerek egységesítését, illetve a külkereskedelmi, tehát a piacérzékeny árak, illetve a vámok érvényesítését a belkereskedelmi árakban.

Végül is a KGST legmagasabb szintű értekezletére csak 1969. április 23–26-a között került sor. Kádár János beszédében megfelelő körítésben adta elő a magyar javaslatot. A legfontosabb elvi alapvetés az áru- és pénzviszonyok fokozottabb érvényre juttatása volt a KGST-n belül, mondván, hogy nem egyszerű termékcseréről, hanem árucseréről van szó a szocialista országok között is. Hangsúlyozta, hogy a tervkoordinációt mindenekelőtt a műszaki fejlesztés és a közös nagy beruházások megvalósítására korlátozná Magyarország. A munkamegosztás, a kooperáció kibontakozását a vállalati együttműködéstől és itt is az áruviszonyok erőteljesebb érvényesülésétől remélte. Kiemelte a rugalmasabb árrendszer, a közös és konvertibilis valuta megteremtésének szükségességét, támogatva a szovjet javaslatot a beruházási bank létrehozására, de ehhez hozzátette a hitelezés metódusának átalakítását. Nyomatékosította a vállalati szintű kapcsolatrendszer megteremtésének fontosságát. Kiemelte, hogy a KGST integráció nem elzár, hanem egy közös vámpolitika védőrendszerén keresztül bekapcsol a világ gazdaságba, így maga is nyitást jelent. Nem lehet lemondani annak vizsgálatáról, hogy közös kapcsolatot építsünk ki nemzetközi gazdasági szervezetekhez (Közös Piac, Világbank, Valutaalap). Végül leszögezte, hogy az integráció megteremtését rendszerszerűen kell elképzelni, csak egyes elemeinek bevezetése kudarchoz vezethet.

A csúcson hosszas tárgyalások eredményeként egyhangú határozatot fogadtak el a résztvevők. A Politikai Bizottság 1969. május 6-án tárgyalta a döntés eredményeit és kudarcait.³⁸ Magyar szempontból a legfontosabb eredménynek azt tekintették, hogy politikai jóváhagyást kapott az integrációra irányuló program kollektív kidolgozása, mégpedig úgy, hogy elvileg olyan intézkedések is életbe léptethetők lettek, amelyekben nem minden ország vesz részt. Sikertült a munka szervezeti rendjét is meghatározni, továbbá azt, hogy a programdokumentumot 1970-ben kell a KGST ülészak elé terjeszteni. A fő kérdések között a gazdaságpolitika, a tervkoordináció, a szakosítás, a tudományos-műszaki együttműködés mellett benne maradt a külkereskedelem rendszerének, az áru- és pénzviszonyoknak, valamint a hitelrendszernek a továbbfejlesztése, jogi és szervezeti átalakítások ügye. A nem kontingentált termékek külkereskedelmi forgalma bevezetésének, esetleg bővítésének, a vámkérdésnek, a reális valutaárfolyamok bevezetésének tanulmányozása, a közös beruházási bank létrehozása.

Románia meghátrált, nemcsak aláírta a közös nyilatkozatot, de lenyelte az integráció kifejezést is. A németek ellenezték a valutáris átalakítást, de a megvizsgálását elfogadtatták velük. Ez azonban nem jelentette, hogy ebben a kérdésben belátható időn belül egyezsége lehet jutni a tagországok között. Éles vita alakult ki az árakról, a szovjetek a nyersanyagok, a bolgárok és a mon-

³⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/489. ő. e.

gombok a mezőgazdasági termékek árát akarták emelni, a magyar és lengyel álláspont a világpiaci árak alapulvételét szorgalmazta. Az árak kérdésében tehát eltértek az álláspontok, kilátás sem mutatkozott az egyetértésre. Ez rossz ómen volt a magyar áttörési pont, tehát a pénzügy szféra reformjának jövője szempontjából.

A határozat nagy része ugyan a hagyományos keretek közötti együttműködés köréhez tartozott, a Politikai Bizottság mégis elégedett volt. A KGST-csúcs végül is a hazai gazdasági reform nemzetközi, benne szovjet fogadtatását illetően sem volt kedvezőtlen. A testület intenzív és sokoldalú szakmai munka mellett döntött, nem akarta feladni kezdeményező szerepét. (Maga a KGST VB is rövid határidőt szabott a program kidolgozására.³⁹ A munka mintegy 250 témára bontva indult el, a tagországok megkezdték javaslataik elkészítését.)

A sikert Apró Antal összekapcsolta a Varsói Szerződés kérdéseiben mutatkozó kedvező fejleményekkel, amely a csehszlovákiai bevonulás utáni feszültség enyhülésének tartósságát bizonyította. A Varsói Szerződés tagállamai 1969. március 17-i budapesti csúcstalálkozóját Kádár János is óriási jelentőségűnek tekintette⁴⁰. Azért mind Kállai Gyula, mind Fock Jenő óvott attól, hogy a nyilvánosság előtt diadalittas nyilatkozatok hangozzanak el.⁴¹ A PB beavatott tagjai tisztában voltak azzal, hogy a neheze csak ezután következik.

1969 első felében szabad utat kapott a magyar reformkoncepció a nyilvánosság előtt. Maga Magyarország KGST-képviselője, Apró Antal jelentetett meg könyvet még 1968-as keltezéssel, a Közgazdasági Szemlében pedig Csikós-Nagy Béla foglalta össze a magyar javaslatot.⁴² A legjelentősebb mű Ausch Sándor akadémiai doktori értekezésének közzététele volt,⁴³ amely minden korábban napvilágot látott elemzésnél határozottabban mutatott rá a nemzeti és nemzetközi reform egymásrautaltságára, a tervutasításos rendszerek és a piaci típusú integráció kibékíthetetlenségére, minden korábbinál következetesebben kiállt a szabályozott piacgazdaság KGST méretekben való kiterjesztésének programja mellett. Ausch könyve az elemeiben összekapcsolódó nemzetközi piaci reform magyar koncepciójának alapműve volt.

³⁹ „A KGST soron következő XXIV. ülésszakát 1970. I. negyedévében Varsóban kell összehívni. Ezen az ülésszakon meg kell vizsgálni az előirányzott feladatok teljesítésének menetét, valamint a KGST Végrehajtó Bizottsága által az ülésszak elé megvizsgálás és jóváhagyás céljából előterjesztett konkrét javaslatokat az egyes kérdésekkel kapcsolatban.” (MNL OL M-KS 288. f. 5/489. ő. e.)

⁴⁰ L. erre a PB 1969. március 24-ei ülését. (MNL OL M-KS 288. f. 5/486. ő. e.) Ezen öt katonai okmány mellett felhívást is elfogadtak Európa népeihez a béke megvédése érdekében.

⁴¹ Kállai Gyula bírálta a Magyar Nemzet ilyen jellegű vezércikkét. (Nemcsak a Népszabadság, de a Magyar Nemzet is teljes terjedelmében hozta az 1969. április 27-ei számában a KGST csúcsról készült közleményt. Másnap *Vig István*: Új fejezet címmel jelentetett meg vezércikket, amely a KGST eddigi tevékenységéről szuperlatívuszokban nyilatkozott, a jövőt illetően pedig határtalan optimizmussal új távlatok megnyílását vizionálta.)

⁴² *Apró Antal*: A KGST-országok gazdasági együttműködése és a magyar népgazdaság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. *Csikós-Nagy Béla*: A KGST-országok közötti együttműködés továbbfejlesztésének kérdései. Közgazdasági Szemle, 1969. 2. sz.

⁴³ *Dr. Ausch Sándor*: A KGST-egytműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.

A vereség körvonalai

Világos volt, hogy a következő másfél évben minden kérdés újra vita tárgyát képezi majd.

A részletes tárgyalások előtt a különböző országok álláspontjait pontosan rögzíteni kellett, már csak annak érdekében is, hogy legyen lehetőség a szövetség és kompromisszumok keresésére. Ez meg is történt.⁴⁴ A magyar javaslat a várható fontosabb kérdésekben a következő volt.

Tervkoordináció. Ennek tárgya mindenekelőtt a fejlesztési irányok, és a nagyobb beruházások és a műszaki fejlesztés összehangolása, aminek a tervek mellett a gazdaságpolitikai elképzelésekre is ki kell terjednie (például az alapvető energetikai kérdésekben). Kormányközi tárgyalásokra és áruegyezmények megkötésére van szükség. A gazdasági élet más, szélesebb területeit viszont a piacra kell bízni, vagyis a tervkoordinációba bevont áruk számát lényegesen szűkíteni kell. Már most be kell vonni az 1971–1975 közötti ötéves terv egyeztetésébe gazdálkodó egységeket, hogy aztán a következő időszakban nagyobb szerephez jussanak.

A szakosításban és kooperációban a vállalati szereplők közvetlen érdekeltiségét meg kell teremteni annak érdekében, hogy belépjenek a nemzetközi alku-rendszerbe. A magyar álláspont ezzel együtt nem zárta ki azt, hogy egyes kérdésekben ágazati szinten történjenek megállapodások. Ennek azonban együtt kellett járnia a KGST országok belső piacainak kölcsönös megnyitásával egymás előtt. A külkereskedelmi megállapodások rendszerét ennek megfelelően kell átalakítani. Növelni kell a hosszúléjáratú államközi megállapodások szerepét, az éves tárgyalások mindinkább ezek figyelemmel kísérésére és módosítására szolgáljanak. A megállapodások előkészítésébe be kell vonni külkereskedelmi, termelő- és felhasználó vállalatokat. Az operatív kapcsolatok fő formájává a vállalatok közötti szerződések kell tenni, ösztönözni kell hosszabb távú vállalatközi szerződések megkötését, lehetővé kell tenni közvetlen piacfeltáró és reklámtevékenységet. Ez az áruforgalom szabadabbá tételével jár együtt, de ehhez állami garanciavállalás járul.

A kontingens rendszert is át kell alakítani. A kötelező erejű mennyiségi kontingensek mellett meg kell jelenni az érték- és keretkontingenseknek, illetve a nem kötelező kontingenseknek. Ezen utóbbiak a vállalati együttműködés és megállapodás terepévé válhatnak.

Árpolitika. Az így kialakuló szabályozott piac szerves kapcsolatot követel a belső nemzeti árak, a KGST országok külkereskedelmi, és a tőkés világpiac árai között. Ennek érdekében létre kell hozni a nemzeti valuta és a transzferábilis rubel közötti értékviszonyt, illetve reális árfolyamot kell teremteni a transzferábilis rubel és a konvertibilis tőkés valuták árfolyama között. Ez rugalmasabb árrendszert követel meg. Rögzített ára tehát csak a kötelező kontingensben szereplő termékeknek lehet. A rugalmas árak lehetővé teszik az áralkukat. Olyan érdekeltégi rendszert kell bevezetni, amely az ebben való részvételt ösztönzi.

⁴⁴ MNL OL M-KS 288, f. 24/1969/45. ó. e.

A KGST-n belüli áraknak a világpiaci áraktól való eltérését nem a valuta-árfolyam, hanem a kialakítandó protekcionista politika eszközeivel, vámok és pénzügyi szabályozók útján kell biztosítani.

A *vámpolitika* ügyében a magyar álláspont abból indult ki, hogy a KGST országok piaca nem autark, hanem regionális, aminek fejlődését a belső együttműködés biztosítja, de kihasználja a külső világgal való együttműködésből adódó lehetőségeket is. Ennek eszköze a kifelé alkalmazott aktív vámpolitika. A vámrendszer közös elemei lehetnek: referenciális vámok a nem KGST-tag szocialista országok és a fejlődő országok irányába. Legnagyobb kedvezményt alkalmazó vámok kölcsönösségi alapon azon országok esetében, amelyek a KGST-vel szemben hasonlóan járnak el. Maximális vámok a KGST-t diszkrimináló országok felé.

A *multilateralitás-konvertibilitás* ügyében az álláspont az volt, hogy a nemzetközi piachoz való viszony nélkülözhetetlen eleme a világgazdaság monetáris rendszeréhez illeszkedő valutamechanizmus, aminek viszont feltétele egyrészt a nemzetközi elszámolásokban alkalmazott klíringvaluta reális aranyparitása, másrészt a korlátozott konvertibilitás. Teljes konvertibilitás egyelőre nem, részleges viszont megteremthető. A klíringvaluta konvertibilitása egyelőre csak a külkereskedelemmel kapcsolatos elszámolásokra vonatkozna.

A *hitelrendszert* illetően a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankot, amely klíring elszámolási központ, valódi nemzetközi bankfunkciókat ellátó intézménnyé kell tenni. Ennek érdekében a bankot jelentős alaptőkével kell ellátni, részben aranyban és konvertibilis devizában. Az országoknak a bank vezetésében a befizetett tőke arányában kell képviselőket delegálni. A bank hitelrendszerét is át kell alakítani. Lehetővé kell tenni a vállalatok egymás közötti hitelnyújtását is.

A magyar javaslat további közös intézmények létrehozását is előirányozta mindenekelőtt gazdálkodó egységek között. Ennek alapvető típusa az olyan kartell, amelyben a résztvevők megtartják önállóságukat és megállapodásban közös gazdasági tevékenységet végeznek. A javaslat azonban nem zárta ki részvénytársaságok megteremtését sem.

A KGST VB 1969. május 27–29-ei ülésén hét munkabizottságot hozott létre az integrációs program kidolgozására. (Terv, pénzügyi, külkereskedelmi, műszaki-tudományos, mezőgazdasági, közlekedési és szervezési és jogi.) A KGST VB után a kormány 1969. július 31-ei határozatával létrehozta a magyar munkacsoportokat. Intenzív tevékenység érdekében minden érintett szervénél erőkoncentrációt írt elő szakértők függetlenítésével, a szabadságok felfüggesztésével.⁴⁵

A munka beindulása után látszott, hogy a magyar és lengyel fél fellépése a legaktívabb, míg a szövetségesnek tűnő Csehszlovákia a hazai háttár fokozatos

⁴⁵ A FMPK 3232/1969. sz. határozata a KGST Végrehajtó Bizottságának 42. üléséről és az integrációról szóló program kidolgozásával kapcsolatos hazai teendőkről. (MNL OL M-KS 288. f. 24/1969/41. ő. e.) A tervcsoportot Párdi Imre és Hetényi István, a valutáris, pénzügyi és kereskedelmit Vályi Péter és Bíró József, a műszaki-tudományost Kiss Árpád és Kolos Richárd, a mezőgazdaságit Dimény Imre és Kazareczki Kálmán, a közlekedésit Csanádi György és Földvári László, a jogi és szervezésit Szita János és Papp László vezette.

elbizonytalanodásának eredményeként passzivitásba vonult. A román, mongol, bolgár képviselők a szovjet állásponthez igazodtak. Gyorsan világossá vált, hogy a korábbi megosztottság tartósnak bizonyult, az egyik oldalon a lengyel és a magyar, a másikon a szovjet és német képviselők álltak. A viták visszasüllyedtek az integráció programjának általános, a munkacsoportok szükségességének, a feladatmegosztásnak, albizottságok alakításának, a munkacsoport vezetők kitűzésének kérdéseire. Ennél súlyosabb volt, hogy kiderült, hogy a tervkoordináció és az áru- és pénzviszonyok összetartozásával olyan formában, ahogy azt a magyarok felvetették, még a lengyelek sem kívántak foglalkozni. Egész egyszerűen a tervezgetetés hatékonyságának növeléséről lehet csak tárgyalni. A pénzügyi kérdésekben a magyar és a lengyel álláspont teljesen elszigetelődött.⁴⁶ Ebben a helyzetben Vályi Péter külön kétoldalú magyar-szovjet tárgyalásokat kezdeményezett, de ezt Vaszilij Fjodorovics Garbuzov pénzügyminiszter, szovjet delegációvezető nemcsak elutasította, de egyenesen frakciózásnak minősítette. A külkereskedelmi munkacsoport nem vette napirendjére az árkérdéseket. Az első jelentés úgy fogalmazott, hogy „A magyar és lengyel részről minden területen következetesen képviselt álláspont sok esetben értetlenséget, bizalmatlanságot váltott ki. Egyrészt számolni kell további értelmezési vitákkal, másrészt pedig kiállásunkat a munkacsoportok mellett úgy fogják fel, hogy bizalmatlanok vagyunk a KGST szervekkel szemben és ezzel magunk felé teremtünk bizalmatlanságot. Fennáll az elszigetelődés veszélye.”⁴⁷

Ebben a helyzetben Apró Antal a KGST elnökéhez Jaroszewiczhez fordult, aki egyetértett abban, hogy a program komplexitását veszélyezteti a szétaprózott tárgyalás, és óvatosan kilátásba helyezte Garbuzov esetleges eltávolítását. Egy későbbi megbeszélésen az elnök világosan megfogalmazta, hogy a munkabizottsági kereteken belül az időhúzásban az integrációval szembeni latens opposíció húzódik meg. Az elnök a munkacsoportok feletti brigád kialakítását vetette fel, amely komplex módon állítana össze javaslatot az integrációs programra. A helyzetet jól tükrözte, hogy Hetényi István, a tervezési munkacsoporttal kapcsolatos helyzetet úgy jellemezte, hogy a konvertibilitás, a közös vámpolitika, a multilateralitás és az ezzel összefüggő áruforgalom szabaddá tételének gondolata a lengyel és csehszlovák delegációt leszámítva elfogadhatatlan, „sőt szinte érthetetlennek tűnik”. A magyar állásponttal szemben itt is bizalmatlanságot tapasztalt. Párdi Imre már az 1969. július 8-án megfogalmazott jelentésében figyelmeztetett arra, hogy ha még keresztül is megy valami a magyar fél integrációs elképzeléseiből, a szovjet magatartás miatt a „következő 5–8 év együttműködése nem a kiteljesedett integráció közgazdasági feltételei között fog folyni, és ezért a nyersanyagok terén az együttműködés mai rendszeréből következő forma, azaz a beruházási hozzájárulás és ösztönző árak fognak minden ágazati javaslatban szerepelni. Ezzel szemben viszont nem igazán számolhatunk a nagyobb rugalmasságból, a sokoldalú elszámolásból stb. a magyar fél számára előnyös hatásokkal.”

⁴⁶ MNL OL M-KS 288. f. 24/1969/41. ő. e.

⁴⁷ Uo.

A helyzet az év második felében sem változott sokat. Ezt jelezte például Vlagyimir Vinogradov külügyminiszter-helyettes és Szita János megbeszélése, amelynek során a szovjet politikus nem zárkózott el attól, hogy a magyar vámjavaslatot a szakértők alaposan, behatóan megtárgyalják annak érdekében, hogy az álláspontok a részleteket illetően is tisztázódjanak.

1969. szeptember folyamán lezajlott a pénzügyminiszterek budapesti találkozója. Ezt a magyar vezetés pozitívan értékelte, mint amelyen sikerült az elképzelésekkel szembeni gyanakvást részben eloszlatni.

A bizottság úgy döntött, hogy ki kell dolgozni az összeurópai gazdasági együttműködés koncepcionális kérdéseit és a javaslatokat ennek megfelelően kell megfogalmazni.

1969 nyarán és őszén a konfliktusok elodázódtak, az országok saját részanyagaik kidolgozásával voltak elfoglalva. A KGST VB október 15-én tárgyalta az integrációs program végrehajtásáról. Itt kizárólag az elvégzett szervezési munkálatok kerültek terítékre, az érdemi kérdések nem. Ugyanakkor az átfogó kérdések komplex vizsgálata tovább húzódott. Nem volt elképzelés még a program struktúrájára és az intézkedések ütemezésére sem. 1969 decemberében a KGST VB néhány problémát ugyan tárgyalta, de a javaslatok összesítésére és megvitatására 1970 májusáig nem kerül sor.

Mindenesetre kedvező külpolitikai fejleménynek volt tekinthető, hogy az 1969. december 3–4-én az európai szocialista országok vezetőinek találkozóján az 1969. szeptemberi nyugatnémet választásokon hatalomra került baloldali koalíció új magtartására az NDK és Bulgária mereven elutasító, és a gyors megállapodásra törekvő román állásponttal szemben, a tárgyalások folytatása mellett foglaltak állást. Kádár természetszerűen a gazdasági kapcsolatok bővítésére, valamint pártközi és szakszervezeti kapcsolatok kiépítésére is ígéretet tett.⁴⁸

Idehaza az európai enyhülési folyamat előrehaladásában reménykedve a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága tervbe vette, hogy Magyarország az őszi külügyminiszteri egyeztetésen vesse fel a gazdasági kérdések napirendre tűzését összeurópai méretekben is. Mely kérdésekben kívánt a magyar fél tárgyalásokba bocsátkozni európai léptékben?⁴⁹

1. Az európai energiarendszer összekapcsolása (villamos-energia-hálózat, földgáz és olajvezeték-hálózat);
2. kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése (adminisztratív korlátok csökkentése, szabványok, minőségi előírások összhangja, ipari kooperáció elősegítése, politikai diszkriminációk csökkentése);
3. műszaki-tudományos együttműködés (információ áramlás gyorsítása, kutatások összehangolása, személyes kontaktusok erősítése);
4. közlekedés (Közös közlekedéspolitika, úthálózat-fejlesztés, vízi úthálózat egységesítés, közös tehervagon-park kialakítása, kon-

⁴⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/507. ő. e.

⁴⁹ Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága 1969. október 10-ei ülésének jegyzőkönyve. (MNL OL M-KS 288. f. 24/1969/33. ő. e.)

téneres szállítási rendszer egyezmény, együttműködés a polgári repülésben, idegenforgalom fejlesztése);

5. posta és hírközlés (ezen belül a műsorsugárzás is);

6. környezetfejlesztés (régiók kialakítása, egységes fejlesztése, szennyeződések kiküszöbölése).

Nagy kérdés volt, hogy egy ilyen kezdeményezéssel rést lehet-e ütni az ellenállást tanúsító országok falán?

A vereség

Időközben elodázhatatlanná vált a következő, 1971–1975 közötti öt éves tervet előkészítő nemzetközi egyeztetések megindítása. Vajon érvényesíteni lehet-e a kötetlenebb, új, vállalati szereplős módszert bizonyos elemeit? A tárgyalások világossá tették, hogy ez az esély elveszett. A frontok megmerevedtek. A szoros, részletes egyeztetés híve maradt az NDK, Bulgária, Szovjetunió, Románia, ezzel szemben állt a lengyel, magyar, csehszlovák álláspont. Még abban sem sikerült egyezsége jutni, hogy a kontingens nélküli forgalomnak milyen legyen a súlya. A Szovjetunió, Mongólia, Románia, NDK, Bulgária ezt lényegtelen, erősen korlátozott körben képzelte el, hiszen ez a felfogásuk szerint sértené a tervszerűséget. A három „reformország” ezzel szemben nagy jelentőséget tulajdonított ennek, és növelte volna arányát. A tárgyalások azonban már csak azért sem érinthették a kétoldalú és többoldalú egyeztetések gyakorlatát, mert abban a gazdasági nehézségekkel küszködő Csehszlovákia és Lengyelország sem kockáztathatott túl sokat.

A Gazdaságpolitikai Bizottság 1970. február 16-ai ülésén⁵⁰ világosan látták, hogy a tervalkuk a régi mederben bonyolódnak le.⁵¹

Hol állt a többi kérdés 1970 elején? Az aktív közös vámpolitika kialakításával a többség nem értett egyet, egyes országok számára ez kifejezetten hátrányos is lett volna (Szovjetunió, NDK, Lengyelország). Ennek ellenére egyes országok hozzákezdték a kérdés tanulmányozásához.

Annyit sikerült elérni, hogy a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank hitelrendszerének tökéletesítésével a tagországok egyetértettek, de a tartósan adós pozícióban lévő Bulgária és Mongólia igyekezett az intézkedéseket hátráltatni és maguknak kivételes elbánást biztosítani.

Sikernek volt tekinthető, hogy az országok támogatták egy új szervezet, a Nemzetközi Beruházási Bank létrehozását. Nem sikerült megállapodni azonban abban, hogy a bank milyen célokat támogasson. A közös érdekeltségű beruházások preferálása mellett volt a Szovjetunió, Csehszlovákia, az NDK, Lengyelország és Magyarország. Más országok a maguk számára fontos területeken láttak volna szívesen kölcsöntámogatást. Még abban sem jutottak közös nevezőre, hogy a hitelnyújtásban milyen szerepet kapjon a gazdaságosság szempontja.

⁵⁰ MNL OL M-KS 288. f. 15/179. ő. e.

⁵¹ Időközben az 1971–1975 közötti évekre vonatkozó tárgyalások eredménnyel zajlottak és megerősítették azt a benyomást, hogy a régi módszerekkel hosszú távon eredményt lehet elérni.

Elvi egyetértés született a közös valuta megteremtéséről, sőt a magyar elképzelés szempontjából sikernek volt tekinthető, hogy a konvertibilis valutákra történő részleges átválthatóság bevezetésével a „hármak” mellett a Szovjetunió is egyetértett. Bulgária és Mongólia viszont ettől mereven elzárkózott.

A Gazdasági Bizottság azt is pozitívumnak tekintette, hogy a döntést követően az ellentétek nem éleződtek. Ugyanakkor az integráció gazdasági szisztémáját illetően nem alakult ki egység, ez politikai síkon nem is volt remélhető, a gazdasági érdekkülönbségek áthidalására csak gazdasági eszközök hathattak. A GB ebben a helyzetben nem javasolhatott mást, minthogy a magyar fél kétoldalú konzultációkkal próbáljon előrehaladást elérni, illetve az 1970. év végén esedékes ülésre készüljön olyan elvi magyar határozat-tervezet, amelyben a valutamechanizmus és a konvertibilitás kérdései nyomatékkal szerepel.

A helyzet romlását tükrözte a KGST VB 1970. február 24–27-ei 45. ülése, ahol minden korábbinál élesebben mutatkoztak meg a véleménykülönbségek. Apró Antal jelentésében a program komplexitásának elutasításáról beszélt. Románia az ülésen élesebb szembenállást tanúsított, de kedvezőtlen változás volt érezhető a lengyel magatartásban is.⁵²

1970. március 7-ei keltezéssel Nyers Rezső tájékoztató jelentést készített a PB elé az integrációs program kidolgozásának helyzetéről.⁵³ Három kérdésről írt részletesebben. Az első a gazdaságpolitikai és tervezési együttműködés, a második a külkereskedelem és a külkereskedelmi árak, a harmadik a hitelrendszer és a valutamechanizmus volt. Ami az elsőt illeti, itt a gazdaságpolitikai konzultációkat, a hosszú távú tervek egyeztetését és a közös prognózisok készítését illetően a megállapodás előtt nem látott akadályt. Nem így az együttes tervezés, az ötéves tervek koordinációja, a beruházási együttműködés és a kiemelten fontos ágazatokban a konkrét együttműködés módszerei kidolgozásának kérdéseiben. Ezekben az ügyekben el sem kezdődött a tárgyalás első sorban azért, mert az előzetes elképzelések jelentős nézeteltéréseket prognosztizáltak. Az ötéves terveket illetően részletes tervhivatali koordinációt tartott szükségesnek az NDK, Bulgária, a Szovjetunió, és Románia. Ezzel szemben a magyarok, a lengyelek és a csehszlovákok továbbra is csökkenteni kívánták az egyeztetendő ügyek, illetve a mutatók számát és a korábbinál nagyobb lehetőséget kívántak biztosítani a vállalatok közvetlen kapcsolatainak. A szovjetek az ágazati együttműködésben a beruházási hozzájárulás kiterjesztés erőltették, amit a magyar fél nem akart vállalni. Nyers felhívta a figyelmet arra, hogy amíg a tárgyalásokon az egyeztetési kör csökkentése körül folyt a vita, az 1971–1975 közötti tervegyeztetések még a megszokottnál is szélesebb körre terjedtek ki.

A kontingens nélküli kereskedelem bővítését a Szovjetunió, Bulgária, NDK, Románia, Mongólia csak periferikus megoldásként tudta elképzelni, szemben a „hármakkal”.

A legtöbb és legélesebb ellentét azonban a külkereskedelmi árak kérdésében jelentkezett. A többség ragaszkodott ahhoz, hogy az árakat a minisztériumok szintjén kötelezően határozzák meg. Legtöbben elutasították, hogy hosszú

⁵² MNL OL M-KS 288. f. 5/513. ó. e.

⁵³ MNL OL M-KS 288. f. 24/1970/52. ó. e.

távon stabil árakat kevés termékre, például a nyersanyagokra szabják meg. Ugyanez volt a helyzet abban a kérdésben is, hogy a külkereskedelmi árak haszanak-e a gazdálkodó szervek érdekeltségére. Még rosszabbak voltak az erőviszonyok az összehangolt vámpolitikára vonatkozó magyar javaslattal kapcsolatban. Ugyan néhány ország hozzájárult a vámkérdés tanulmányozásához, vitára azonban nem került sor.

Bank-ügyben egyetértés alakult ki abban, hogy meg kell szüntetni az automatikus hitelezést, és növelni kell a kamatokat, tovább kell fejleszteni a bank konvertibilis devizaműveleteit. A tartósan adós országok azonban igyekeztek a tervezett intézkedéseket minél későbbre halasztani. Megszületett az egyetértés a Nemzetközi Beruházási Bank létrehozásáról, de nem született egyezség abban, hogy az alaptőkében milyen arányú legyen a rubel és a konvertibilis valuta. Alaptőke nélkül pedig nehéz volt előre lépni. A közös valuta megteremtésében is közelinek tűnt az egyetértés, bár Lengyelország vitatta, hogy az a transzferábilis rubel legyen. Ugyanakkor a megvalósítás folyamatáról nem volt érdemi konzultáció. A leglényegesebb előrehaladást Nyers abban látta, hogy a konvertibilis valutára történő részleges átválthatóság bevezetését a „hármak” mellett a Szovjetunió is elfogadta, bár Románia és Mongólia még ennek vizsgálatától is elzárkózott.⁵⁴

Nyers összességében eredménynek nevezte, hogy az ismert koncepcionális különbségek nem éleződtek tovább. Az egység felé ugyan nemigen haladtak az országok, viszont nem születtek kedvezőtlen állásfoglalások sem. Mit lehetett tenni ebben a helyzetben? Tárgyalni, meggyőzni a partnereket, reménykedni a nemzeti reformok jótékony hatásában. Időt kellett volna nyerni, abban a reményben, hogy az idő a reformereknek dolgozik.

1970 februárjában hat ország végre megegyezett abban, hogy megteszik az intézkedéseket a transzferábilis rubel szabad devizára, vagy aranyra történő részleges átválthatósága bevezetésére, mégpedig a NGEB-nél bizonyos limitet meghaladó tartozás egy részének szabad devizával vagy arannyal történő kiegyenlítése útján. Ez a tartozás-hányad legalább 10% lett volna. Ennek a kötelezettségvállalásban, az anyagi felelősség érvényesülésében, a hitelrendszer hatékonyabbá tételében fontos szerepe lehetett volna. A románok a KGST VB előtt kihátráltak a javaslat elfogadásából, (Bulgária és Mongólia eleve nem támogatta azt). Ezt követően áprilisban a KGST VB 46. ülésén a szovjetek is visszaléptek a tartós eladósodás 10%-os szabad devizában való megtérítésével kapcsolatos megállapodástól. Még ez az apró előrelépést sem sikerült megtenni. A magyar fél ezt nem hagyta szó nélkül, Apró Antal újabb egyeztetést javasolt a kezdeményezés elfogadása érdekében. A KGST egy szűkebb körű megbeszélésén megpendítette a határidők kitolásának lehetőségét és az integrációval kapcsolatos miniszterelnöki szintű egyeztetések rendszeressé tételét. A szovjet fél azonban ezzel nem értett egyet. Apró javasolta egy ún. Redakciós Bizottság létrehozását, amely a mozaik anyagokból megkísérel összesített programot készíteni. Egyben jelezte, hogy nem érti a szovjet delegáció merev elzárkózását a

⁵⁴ A reális árfolyam bevezetését illetően a legtöbb ország egyszerű számítást javasolt, a „hármak” viszont ezt csak rugalmas külkereskedelmi árak mellett látták biztosíthatónak

vámjavaslattal szemben, ezért Budapest vámszakértői tanácskozást szervez, ahol a vámmentes övezetre vonatkozó magyar javaslat megvitatására kínálnak lehetőséget.⁵⁵

A Politikai Bizottság 1970. március 10-én a Gazdasági Bizottság jelentését megismerve úgy döntött, hogy újabb kétoldalú megbeszélésekkel kell kísérletezni, beleértve ebben az illetékes párt-KB titkárokat is. A reformjavaslat mellett azonban továbbra is kitartott.⁵⁶ Látható volt, hogy hamarosan magas szintű találkozóra kerül sor, ahol döntenek nemcsak a tempó, de a tovább vizsgáló kérdésekről is.

Márciusban viszont a várakozásokat felülmúlva sikerült a Koszigin–Fock miniszterelnöki találkozó. Az 1971–1975 közötti időszakra jelentős nyersanyag-növekményt sikerült elérni, miközben a szovjetek ígéretet tettek a magyar gép-, élelmiszer-, és gyógyszerexport emelésére. Az 1975 utáni együttműködési megállapodások is kedvező képet mutattak. Ugyanakkor a szovjet miniszterelnök célzást tett arra, hogy a Komplex Program elfogadását nem csúsztatni, hanem gyorsítani akarják és nem kívánják megvárni a rövidesen esedékes román elnökség idejét.⁵⁷

Ezzel együtt a magyar vezetés nem bízva a KGST-reform esélyeiben a Nyugat felé nyitó, onnan erőforrásokat bevonó külgazdasági stratégia mellett kötelezte el magát.⁵⁸ A Gazdasági Bizottság 1970. április 6-ai ülésén már csak 15 éves távlatban látta megvalósíthatónak a szovjet blokk gazdasági integrációja „magasabb minőségűvé” válását., Ezzel szemben a világgazdaságban tartós növekedést, prosperitást várt olyan tőkejövedelmekkel, amelyek értékesülésre várnak a szocialista és a harmadik világban. Ennek megfelelően a hazai gazdaság elé a nemzetközi versenyképességet mércéjét kell állítani. Exportorientált országban gondolkodtak. Az ipar átépítése mellett megfogalmazódott a mezőgazdasági és élelmiszeripari expanzió megindítása. Ez a stratégia folyamatos közép lejáratú áthidaló dollárhitelekkel és egyes vállalatokban való erősödő részvétellel kalkulált. A Közös Piac lehetőleg kölcsönös elismertetését ajánlotta a politikai vezetés számára, továbbá a Világbankba és a Valutaalapba való belépést.

Hogy a KGST reformprogramjától mi volt várható, az 1970. május közepén, a felső szintű találkozón fekete-fehéren kiderült.

A Politikai Bizottság 1970. április 21-én tárgyalta a KGST ülésen követendő magatartásról. A Nyers Rezső, Apró Antal, Bálint József által jegyzett előterjesztés leszögezte: „Az integráció gazdasági szisztémáját illetően még nem alakult ki egységes és végleges állásfoglalás az országok részéről. Így a KGST XXIII. ülésszaka által megállapított időpontra — 1970 végére — nem várható a gazdasági együttműködés legfeljebb a gazdaság mechanizmusának kialakítása és nem hozható létre az integráció érdemi kibontakoztatásához szükséges meg-

⁵⁵ MNL OL M-KS 288. f. 24/1970/51. ó. e. Ez a tanácskozás lezajlott, eredményt azonban nem hozott. A KGST országok részvevői ellenezték a vámmentes övezet megteremtését.

⁵⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/513. ó. e.

⁵⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/514. ó. e.

⁵⁸ E politikára és nyílt vállalásának magyarázatára l. *Földes György*: i. m. 62–65.

egyezés.”⁵⁹ Nyers Rezső és Apró Antal határozott álláspont megfogalmazására tett javaslatot, de Fock Jenő úgy is, mint a tárgyaló delegáció vezetője ezt irreálisnak látta. Abban maradtak, hogy nem szabad olyan döntésbe beleegyezni, ami a kérdések megvitatása nélkül lezárja a vitát. A végleges határozatba bele kell erőltetni a valutakonvertibilitás megteremtését, a nemzetközi szervezetekkel való közös politika kialakításának szándékát. A végleges közös dokumentum határidejének csúsztatására vonatkozó taktikai javaslatot a PB a delegációra bízta.

1970. május 12–14-én került sor a KGST XXIV. ülészakára. A tárgyalás alaphangját a szovjet miniszterelnök adta meg. Koszigin elutasítóan, helyenként gúnyosan fogalmazott az áru- és pénzviszonyokra alapozódó magyar koncepcióról. A lengyel miniszterelnök Fock Jenő meglepetésére papagájként ismételte a szovjet álláspontot. A magyar pozíció nemcsak egyedül maradt, de időnként Focknak azért is harcolni kellett, hogy hozzászólását elmondhassa. A bank-kérdésben, amit a magyar fél kérésére tűztek önállóan napirendre, a lengyel miniszterelnök, mint levezető elnök nem hagyta szóhoz jutni a magyar delegációt. A magyar javaslatokat ugyancsak lesöpörték az asztalról.

A Politikai Bizottság 1970. május 19-én értékelte az ülészak eredményeit. Fock Jenő a KGST-csúcs hangulatát így érzékeltette a PB tagjai számára: „Az integrációval kapcsolatban: a magyar állásponttal egyedül maradtunk. Még annyi megértés sincs iránta, mint egy évvel ezelőtt volt. Hogy ez miből fakad, nehéz eldönteni. Az a benyomásom, hogy a szovjet elvtársakat most jó néhány kérdés nyomja: a kambodzsai helyzet, az NDK–NSZK tárgyalás, és azon kívül a románokkal való vita. Ha emellett kialakult volna egy lengyel-magyar, más oldalról egy NDK-bolgár vita, nehéz lett volna abban megegyezni, ami elő volt készítve, másrészt a szovjet elvtársaknak politikai tárgyalásai voltak ... De amilyen formában beszéltek ezekről a gondolatokról, a pénz, az áru, a külkereskedelem, a bank, a hitel, a valuta szerepéről, szinte lesodorták az asztalról, – régen nem lehetett hallani. Teljes meg nem értés uralkodott.”⁶⁰ Fock Jenő szerint egy négy szemközti beszélgetésen a lengyel kormányfő azt mondta, hogy a szovjetek hajlíthatatlan álláspontja miatt adták be a derekukat. „Ha az igazságot akarom mondani, akkor meg kell jegyezni, hogy csehszlovák vélemény, mint olyan, jelenleg nincs” – tette hozzá zárszavában. A magyar delegáció leforrázva, rossz hangulatban tért haza.

A PB dodonai álláspontot foglalt el. Nyers Rezső hozzászólása nyomán a magyar álláspont elvileg nem változott, képviselőtéről azonban belátható ideig lemondtak, és kétoldalú tárgyalássorozaton sem látták értelmét az ügy erőltetésének. A magyar fél lényegében beadta a derekát, fel sem vetődött egy tartós, román típusú konfrontatív magatartásra való áttérés, bár az apró lépések taktikájának lehetőségét fenntartották maguknak Kádárék.

⁵⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/516. 6. e.

⁶⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/518. 6. e.

A reform vége

Összel megindult a végleges megállapodás konkrét előkészítése. A viták tovább folytak. Kisebb kompromisszumokban lehetett reménykedni, az esélyek azonban egyre csökkentek. 1970. szeptember 8–17-e között ülésezett a program tervezetének szerkesztésére létrehozott bizottság. A munkacsoportokban kialakított kompromisszumok egy sor kérdésben újra felborultak, elsősorban a külkereskedelmi, az árkérdésekben és részben a valutáris, pénzügyi kérdésekben. A lengyel fél meglepetésre újra védte a reformpárti vonalat. A belföldi és külkereskedelmi árak közelítésére vonatkozó javaslat kidolgozásának terve még nem veszett el. A Szovjetunió az utolsó pillanatban visszalépett Románia javára a kontingens nélküli kereskedelem arányának növelésétől. A „hármak” fenntartották álláspontjukat. A kollektív valuta megteremtésének kidolgozását illetően már csak a lengyel és magyar fél próbált valamit tenni. A november 10–13-ai egyeztetés után a helyzet nem javult, harminc eltérő véleményt jegyeztek az országok. A vámmentes övezet ügyében a magyar fél végleg magára maradt.

A helyzet a szekunder magyar javaslatokkal kapcsolatba sem volt kedvezőbb. A program munkaprogrammá váló leértékelését sem a szovjet, sem a bolgár, sem a csehszlovák fél nem tartotta elfogadhatónak, azt demoralizálónak minősítették. Azt sem értették, hogy miért kellene a szerződést 1973-ra halasztani. Az előzetes konzultációkon a KGST Külgazdasági Kapcsolatok Állandó Bizottságának létrehozására vonatkozó magyar javaslattal szemben az fogalmazódott meg, hogy a KGST nem politikai szervezet, a külpolitikai együttműködésnek megvannak a hagyományos keretei.

Ekkor a szerződésnek három változata élt. A német, a bolgár és a csehszlovák, egy rövid deklaratív jellegű megoldást preferált. A szovjet az integráció fő feladataira összpontosított. A lengyelek olyan részletes megoldásban gondolkodtak, amely felölelné a teljes programot.

Ebben az időszakban a nemzetgazdasági reformfolyamatok is végstádiumba kerültek. 1970 vége különösen Lengyelország szempontjából jelentett fordulatot. 1970. december 29-én a KGST moszkvai székháza átvétele alkalmával beszélgetésre került sor a lengyel és magyar KGST-képviselők helyettesei között. A gazdasági krízist nem a piaci mechanizmusok, az áru és pénzviszonyok kiterjesztésével, hanem erős központosítással kívánták megoldani. A jelentés ezt követően így folytatódik: „A komplex programmal és a szerződés problémájával kapcsolatban Olsevszki elvtárs úgy beszélt, mintha az eddigi lengyel álláspont — a lényeges kérdésekben — nem is létezne. Közlése szerint az együttműködést a tervezési kérdésekben, a tudományos-műszaki fejlesztések területén és az anyagi termelés szférájában kell fejleszteni. Ezen kívül a közös erőfeszítések elvét húzta alá. Az áru- és pénzkapcsolatok kérdését, valuta, hitel, árproblémákat másodrendű kérdésnek minősítette. Az általuk eddig képviselt álláspontot úgy értékelte, mintha az nélkülözte volna a realitást. Homályos célzást tett arra, hogy a KGST-ben eddig képviselt vonaluk tulajdonképpen csak Jascuk elvtárs személyes elképzelései voltak, amit hatalmi szóval erőszakolt ki.

Megjegyezni kívánom, hogy higgadtabb módon más formában egyéb lengyel forrásból is hallottam a lengyel képviselő-helyettes által mondottakat. Na-

gyon valószínűnek látszik, hogy eddigi álláspontjukat feladják és a Szovjetunió véleményét teljes egészében minden kérdésben magukévá teszik.”⁶¹ A lengyelek a gazdasági reformot illetően tehát elbizonytalanodtak, a LEMP KB 1971 eleji ülésén lényeges gazdaságpolitikai fordulatra szánta rá magát az életszínvonal érezhető, folyamatos javításának érdekében, egyben azonban a gazdaságirányítási rendszer új komplex reformja kidolgozását is kilátásba helyezték. A Parasztpárttal való megállapodás alapján hamarosan megszűnt a kötelező beadás, kiszélesedett a szerződéses felvásárlási rendszer. Az átalakítás azonban megmaradt a belgazdaság térrénumán.

A gazdasági reformra a halálos ítéletet Csehszlovákiában a Csehszlovák Kommunista Párt 1971 májusában megtartotta XIV. kongresszusa mondta ki. A határozata ugyan helyesnek ítélte az 1965-ös reform célkitűzéseit, de leszögezte, hogy a jobboldali, revizionista nézetek, vagyis a piacgazdálkodás elmélete befolyásának növekedése felbomlasztotta a központi tervezést és irányítást, az állam és a vállalatok közötti kapcsolatot, megbontotta az arányos fejlődést, az árak gyors növekedéséhez, a csoportérdekek előtérbe kerüléséhez, a munkafegyelem lazulásához vezetett. 1969 áprilisa után ezeket a tendenciákat a hatalomnak sikerült visszaszorítani, megerősödött az egyensúlyát veszített állami irányítás. A határozat külön és részletesen foglalkozott a gazdaságirányítás kérdéseivel és a központi tervezés alá rendelte az érdekeltségi viszonyok szerepét. Központi árrendszerről beszéltek, átvették az NDK-ból a komplex szocialista racionalizálás kifejezést, stb.⁶²

Ugyan a Szovjetunióban két éve nem tudták elkészíteni az 1971–1975 közötti időre szóló tervet, ám 1971 elején annyi körvonalazódott, hogy egyszerre három prioritást kívántak érvényesíteni, 1. a nehézipar továbbfejlesztését, 2. a hadipotenciál fokozását, 3. a népjólét jelentős emelését. A gazdasági élet központját keletre (távol-keletre) és északra kívánták áthelyezni, ami jelentős többletbefektetéseket és a munkaerő e vidékekre való áttelepítését, és tartós leköttetését jelentette. Ezek az elképzelések enyhén szólva sem a reform, hanem a központi irányítás megerősítése irányába hatottak. Az SZKP 1971 márciusában tartott XXIV. kongresszusa a tervezés tökéletesítését, az ellenőrzés és a fegyelem erősítését helyezte előtérbe. Szembefordult azzal a felfogással, amely a központi tervezés vezető szerepét a piaci szabályozással kívánta felváltani. Célul tűzték ki, a vállalatokat összefogó egyesülések létrehozását.⁶³

Az NDK-ban, Romániában és Bulgáriában nagyarányú átszervezések voltak napirenden, melyek inkább a centralizáció, semmint a decentralizáció irányába hatottak. Bulgáriában például 1971. január 1-jén vezettek be új gazdaságirányítási rendszert. Ez szinte ellentéte volt a magyar elképzeléseknek és a Német Demokratikus Köztársaság mintájára nagyarányú, a teljes gazdaságot átfogó koncentráció, és a számítástechnikát alapul vevő központi irányítás

⁶¹ MNL OL M-KS 288. f. 24/1971/33. ő. e.

⁶² A fordulat dicsőítésére l. A gazdaságirányítási rendszer fejlesztése a szocialista országokban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 80–82.

⁶³ Az SZKP XXIV. kongresszusa. 1971. március 30. – április 9. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. 276–286.

megteremtése volt a célja. Ennek keretében a mezőgazdaságban is összevonásokat hajtottak végre és agráripari komplexumokat szerveztek. A nagy egyesülésekben a vállalatok el is veszítették jogi önállóságukat, az egyesülésekbe szervezett rendszer zárt termelési ciklusokat alkotott és minisztériumi hatásköröket kapott. Átálltak az ún. társadalmi-gazdasági tervezésre, amely nemcsak gazdasági, de társadalomfejlesztési célokat is tartalmazott. A kötelező természetes mutatók lebontása mellett megjelentek normatívák, limitek, amelyeket a Minisztertanács állapított meg. A Bolgár Kommunista Párt 1971. májusi X. kongresszusa megerősítette a gazdaságpolitikában és a gazdaságirányításban bekövetkezett változásokat, és az utóbbiakban stabilitást ígért.⁶⁴

Idehaza „A KGST-piac jellege és problémái” címmel nagyszabású nemzetközi közgazdász konferenciával próbálkoztak, amit Apró Antal nyitott meg. Bár a magyar közgazdászok egy emberként vonultak fel a reform szükségessége mellett, meggyőző erejük kevésnek bizonyult. Ausch Sándor összefoglalójában mindössze annyit tudott megjegyezni, hogy a „... viták nem kérdőjelezik meg a konferencián kifejezésre jutott néhány döntő kérdésben való egyetértést. Nemcsak az integrálódás, illetőleg e széles körű kooperációs együttműködés szubjektív szándékában van egyetértés, hanem abban is teljesen egységes az álláspont, hogy a KGST-országok integrációjának egyik legfontosabb előfeltétele az egyes országok hosszú lejáratú terveinek, prognózisainak kidolgozottsága.”⁶⁵

Az MSZMP 1970. november 23–29-e között tartott X. kongresszusán Kádár János beszámolójában tartalmi irányultság nélkül beszélt az integráció támogatásáról. Nyers Rezső hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a program kidolgozásakor „... a magunk részéről sohasem tekintettük elsőrendűnek a sietséget, sokkal inkább az alaposságot.” Az átfogó értékelés elől kitért, de a célokat illetően az egyetértést, az eszközökkel kapcsolatban a kérdések egy részének nyitottságát emelte ki. Világossá tette, hogy a válaszok nem várhatók rövidtávon: „A tisztázandó kérdések súlyosabbak annál, semhogy jelen pillanatban egy igennel vagy egy nemmel lennének megválaszolhatók. Sőt lehet, hogy némely dologban a döntéskor sem tudjuk lefektetni a jövő fejlődés vágányait, csak érezzük, hogy erre később szükség és lehetőség lesz. Ilyen esetben fontosnak tartjuk, hogy előre számításba vegyünk és biztosítsuk magunknak a későbbi cse-

⁶⁴ A román, bolgár és NDK „reformra” I. Az európai KGST országok gazdasága. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 219–221., 260–268. és 373–378.

⁶⁵ Ausch Sándor: A KGST-piac jellege és problémái. Közgazdasági Szemle, 1971. 1. sz. 108. (A felszólalásokból: Oleg Bogomolov: A KGST-országok nemzetközi piaca fejlődésének és tökéletesítésének néhány kérdése; Oleg Tarnovskij: A KGST nemzetközi piacának helye és szerepe a szocialista gazdasági integrációban; Jerzy Weselowski: A valutáris és pénzügyi kapcsolatok a KGST-országok gazdasági integrációs folyamatában. Közgazdasági Szemle, 1971. február.) A magyar reformkonceptió mindazonáltal bekerült a szocialista politikai gazdaságtan tankönyveibe is. Nemcsak internacionalizálódik a KGST-n belül a munkamegosztás, hanem „... a termelési eszközök az önálló országok nemzeti jellegű — elkülönült — szocialista tulajdonában vannak. Az egyes országok között árucseréforgalom van. Közös gazdasági érdekeik mellett — az adott körülmények között — szükségképpen létezik és hatnak különérdekek, és ezeken alapuló ellentmondások is.” (A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970–1971. 321.) A tankönyv külön kiemeli az áru- és pénzvviszonyok szerepének növelését, a KGST pénzügyi rendszerének reformját és még a vámközösség kialakításának szükségességét is. (Uo. 329.) A fejezetet Kiss Tibor írta.

lekvési szabadságot, hogy nyitott kaput hagyjunk a később tisztázandó kérdések jövőbeli megoldásához.”⁶⁶

A KGST VB 1971. január 23-ai ülésén Magyarország újra felvetette a KGST más gazdasági csoportosulásokkal való kapcsolatának kérdését. Ezt a VB szakértői szintre utalta. A szakértői tanácskozáson annyi eredményt sikerült elérni, hogy meghatározták a vizsgálandó témákat. A Szovjetunió ugyan ezt ellenezte, de végül egy munkaterv elkészítésében elvileg megegyeztek. (Románia érdektelenséget jelentett be.) Egyesek egyébként azon a véleményen voltak, hogy ez legfeljebb valamilyen gazdaságpolitikai szinten képzelhető el, ami azt jelentette, hogy figyelemmel kísérik az érintett szervezetek tevékenységét, fellépnek a KGST-t sértő lépések ellen.

Szita János 1971. március 11-ei, Nyers Rezsőnek és másoknak küldött, jelentésében minden addiginál borúlátóbb képet festett a tárgyalások helyzetéről. A folyamatok már azt sem teszik bizonyossá — fogalmazott — hogy kialakul-e egyáltalán az integráció többé-kevésbé átfogó, valóban előrehaladást biztosító programja. Az okok között az országok fejlettségi különbségeiből adódó érdekellentétet, az elmúlt két évben bekövetkezett politikai eseményeket, a koncepció tisztázatlanságát és a belső irányítási rendszerekben fennálló lényeges eltéréseket jelölte meg. Le kell számolni azzal az illúzióval, hogy előbb vagy utóbb az országok többségében a magyarhoz hasonló reform indul meg. A KGST országok között nyílttá vált az a gyanú, hogy a magyarok belső reformjukat akarják a szervezetre erőszakolni. Szita hozzátette, hogy a lengyel támogatás is fokozatosan elveszett, és a csehszlovákokhoz hasonlóan passzivitásba vonultak. Ezzel szemben a román álláspont, amely az egész folyamat fékezésére irányult, mind hatékonyabbá vált. Ilyen körülmények között a szovjet akarat érvényesülése nem lehetett kétséges, azé a Szovjetunióé, amelynek gazdasági érdekeltisége a reformban igen szerény, így politikai szempontok dominálnak álláspontja kialakításában. Belső reformokra már ott sem lehet számítani. Szita szerint olyan munkaprogram elfogadása várható, ami az 1971–1973 években a magyar szándékoknak legfeljebb a vizsgálatát irányozza elő. Ráadásul az országok többsége nagyon elégedett az eddigi eredményekkel, így az időhúzásra sincs esély. Szita a termelési kooperáció gyakorlatától, az ott felmerült kérdésektől, a világpiac nyomásától, a krízisek kényszerítő hatásáról remélt hosszabb időtávban valamilyen előrehaladási lehetőséget.

Ebben a helyzetben nagyobb kezdeményezéseknek szerintem nincs értelme, ezek csak növelik a Magyarországgal szembeni ellenszenvet. A döntések végrehajtásában viszont aktív szerepet kell játszani, mégpedig azokon a részterületeken, ahol az előrelépés a magyar álláspont számára részeredményekkel kecsegtet. A valutakérdést és a termelési kooperációkat tartotta ezek közül a legfontosabbnak. Bízott a kétoldalú kapcsolatok hatásában, az integráció elméletének kimunkálásában, és nyilvános szakmai viták szervezésében, a hosszú távú tervezés új formáinak kidolgozásában. Egyoldalú magyar lépésekre is lehetőséget látott, például az import további liberalizálását, a forint konvertibilitásának vizsgálatát illetően.⁶⁷

⁶⁶ Uo. 21–22.

⁶⁷ MNL OL M-KS 24/1971/33. ő. e.

A KGST 25. ülészakára 1971. július 27–29-e között került sor, ahol elfogadták a szervezet integrációjára vonatkozó komplex programot. A program növekvő szerepet szánt a gazdaságpolitikai konzultációknak, a közép és hosszú távú együttműködésnek a tervezésben, a prognóziskészítésnek. A termelési kapcsolatok területén nyomatékosította a hosszú távú programok jelentőségét, bizonyos preferenciákat szabott meg, de ennél többet nem tartalmazott. Szerepelt benne a tudományos-műszaki együttműködés erősítése. A kereskedelem területén elvileg lehetőséget teremtett rugalmasabb formákra, de megerősítette a megállapodásokon alapuló kapcsolatok dominanciáját. Tartalmazta a külkereskedelmi árrendszer továbbfejlesztését, és ehhez a belső árképzés közelítésének tanulmányozását, Rögzítette a megállapodás a két bankkal kapcsolatos lépéseket, és — Bulgária és Mongólia érdektelenségével — a kollektív valuta részleges átválthatóságának bevezetését. Elvileg kapu nyitott a miniszteriális és vállalatok közötti kapcsolatok előtt. Olyan nemzetközi szervezetek létrehozásának lehetősége is szerepelt a dokumentumban, amely bizonyos gyártmányok, termékcsoportok gyártásával és értékesítésével foglalkozik. Létrehozták továbbá a Tervezési Együttműködési és a Tudományos-Műszaki Együttműködési Bizottságot., A megállapodás nem nyilvános része tartalmazta a külső szervezetekkel való kapcsolat koordinációjára, és a külkereskedelmi árrendszer továbbfejlesztésére vonatkozó szándékot, a valutáris-pénzügyi együttműködés és a belső árképzési módszerek közelítésének feladatát.⁶⁸

1971 júliusában jelentés készült az MSZMP Központi Bizottság számára az elfogadott programról. Az értékelés jelezte az előrehaladás lassúságát és ennek okait. Világosan leszögezte, hogy nincs többről szó, mint általános irányelvekről, és a kérdések kidolgozására irányuló szándékról. Az integráció cél- és eszközrendszere homályos, nincs ütemezés. A tényleges integráció első szakasza 1974-től várható. Nem sikerült érvényesíteni az áru- és pénzügyi viszonyok komplex módon történő bevezetésének követelményét, így továbbra is a bürokratikus termelési kooperáció maradt a meghatározó az együttműködésben. A program azonban nem zárta el az utat későbbi tárgyalás elől. Ennek előtérbe kerülését az értékelés a termelési kooperáció megvalósításától várta.⁶⁹

Az MSZMP KB és a Minisztertanács 1971. augusztus 4-ei ülésén foglalkozott az ülészak értékelésével. A nyilvánosságnak szánt közleményben a kudarcról nem volt szó. Igen vájt fülű olvasónak kellett lenni ahhoz, hogy egyes megfogalmazásokból, és hangsúlyokból bizonyos szándékok kiolvashatóakká váljanak. A közvélemény lényegében a valós helyzetről nem értesülhetett.⁷⁰

A kormány a végrehajtás további irányításával a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságát (NGKB) bízta meg.⁷¹ E mellett kiosztotta a feladatokat a főhatóságok között. A valutáris problémákra vonatkozó magyar javaslatok elkészítését a Külkereskedelmi Minisztérium mellett a Magyar Nemzeti

⁶⁸ Népszabadság, 1971. augusztus 1.

⁶⁹ MNL OL M-KS 288. f. 24/1971/65. ó. e.

⁷⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1971–1975. (Szerkesztette: Vass Henrik) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 93–94.

⁷¹ Ennek elnöke a KGST VB magyar tagja, Vályi Péter miniszterelnök-helyettes lett. (MNL OL M-KS 288. f. 24/1972/39. ó. e.)

Bankra és az Országos Anyag- és Árhivatalra bízta. Ugyanakkor a gyakorlat a kétoldalú kormányközi egyeztetések irányába tolódott el, ahol a vállalatok közvetlen együttműködési szintjének fejlesztése azonban már alig került szóba.

Nem lehet csodálkozni azon, hogy a magyar gazdaságpolitikában ilyen körülmények között nemcsak folytatódott, hanem megerősödött a nyugati kül gazdasági orientáció. Ennek nemzetközi feltételei javultak. 1971. augusztus 12-én aláírásra került a szovjet-nyugatnémet egyezmény és folytak a lengyel-nyugatnémet tárgyalások, illetve napirendre került a csehszlovákokkal és a keletnémetekkel való tárgyalás is. Alig több mint egy héttel ezután a Varsói Szerződés országainak vezetői Moszkvában ezt igen jelentős fejleményként értékelték. A Szovjetunió az NSZK-val való gazdasági kapcsolatok bővítése elé nem gördített akadályt, de az egyeztetésre igényt tartott. A magyar vezetés nem tett kezdeményező külpolitikai lépést, de a folyamatot a diplomáciai síkon támogatta.⁷²

Még ez előtt 1971 januárjában sikerült megállapodni a Német Szövetségi Köztársasággal a náciizmus üldözötteinek kártalanításáról. Ebben kb. 64 ezer személlyel számoltak és 100 millió márkában (820 millió forintban) állapodtak meg, amit az NSZK három év alatt utal át Magyarországnak.⁷³ 1971 májusában sor került az első kötvény-kibocsátási akcióra.⁷⁴ Sem a tőkés adósság növekedése, sem Brezsnyev főtitkár 1972. februári kemény bírálata, sem a KGST VB rá következő ülése nem térítette el ettől az úttól Kádárékot. Ebben fontos szerepet játszott, hogy a fizetési mérleg romlását időlegesen sikerült megállítani, továbbá nem volt kilátás a szocialista táboron belül az energetikai nagyberuházások magyar finanszírozásának másként való megoldására.⁷⁵ Nem is szólva arról, hogy a kelet-nyugat közötti kereskedelem éppen ezekben az években mutatott gyorsuló fejlődést a KGST és a fejlett tőkés országok között. Amíg az elmúlt évtizedben ennek volumene 8–9%-kal, addig 1972-ben ez 15%-kal, 1973-ban 20%-kal, 1974-ben 11%-kal emelkedett.⁷⁶ Általánosan jellemző volt a nyugati behozatali többlet és a keleti deficit növekedése.

A KGST határozat alapján meglódult hosszú távú tervezés is ebben az irányba fordult. A Gazdasági Bizottság 1972 elején tárgyalta az export-orientációjú gazdasági stratégia kérdéseit Bacsoni Jenőnek, a tervezés egyik vezetőjé-

⁷² MNL OL M-KS 288. f. 5/525. ő. e.

⁷³ Kisebbséget jelentett az orvosi kísérleteket elszennedők kárpótlása (mintegy 600 fő), amelyre 6,25 millió márkát szántak. (MNL OL M-KS 288. f. 15/200. ő. e.)

⁷⁴ A KGST-n belül a Nemzetközi Beruházási Bank létrehozása, illetve e bank feladatai között a hosszúlejáratú hitelek kötvénykibocsátással való finanszírozásának szerepeltetése a nyugat-európai tőkepiacra nagy érdeklődést váltott ki. Ez a magyar pénzügyi szervek számára a tárgyalásokat megkönnyítette. Ezt kihasználva a Magyar Nemzeti Bank 1971 májusában — a szocialista országok között elsőnek — 25 millió dollár értékű kötvényt bocsátott ki saját nevében garancia nélkül — de a kormány jóváhagyásával — 10 éves időtartamra úgy, hogy a tőkevisszafizetés a 6. év végétől öt egyenlő évi részletben történt. A kamatteher mintegy évi 9% körül alakult, ami 1%-kal magasabb volt, mint a rövidlejáratú hitelek terhei. A szervező csoport három bankból tevődött össze: az angol National Westminster Bankból, a Morgan Grenfell Bankból és a szovjet állami tulajdonban lévő Moscow Narodny Bankból. (MNL OL M-KS 288. f. 24/1971/2. ő. e.)

⁷⁵ L. erről részletesen *Földes György*: i. m. 65–71.

⁷⁶ *Szita János*: Az Összeurópai gazdasági együttműködés kérdései. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
10. A világgazdasági trendekre lásd *Fischer Ferenc*: A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989) IKVA Kiadó, Budapest, 1992, 186–287.

nek, és Karádi Gyulának, a Tervhivatal elnökhelyettesének előterjesztésében. Ez az elképzelés az egyetlen irányt az export-orientált gazdaságpolitika megvalósításában látta, ami az exportképesség általános fokozásától, a növekedéshez szükséges nyers- és alapanyagok biztosításától, a műszaki-tudományos követelmények megteremtésétől, a fejlett országok mércéjének alkalmazásától remélte a magyar gazdaság fejlesztésének lehetőségét, sőt az egyensúly fenntartását is. Ugyanakkor szocialista relációban a piaci reformot csak a 15 éves tervidőszak végére prognosztizálta. Dinamikus fejlődést csak abban az esetben tartott elképzelhetőnek, ha az egész iparpolitikát tudatosabban és erőteljesebben exportra hangolja a kormány. Ehhez persze a hetvenes évek végére a KGST-n belül is ki kellett volna alakulni a termelési együttműködések mellett az áru- és pénzviszonyoknak, szerepet kellett volna adni a multilaterális kapcsolatoknak és a részleges konvertibilitásnak.⁷⁷ A IV. ötéves terv (1971–1975) előirányzatai azonban ezt nem támasztották alá. Egyes elemzők a KGST együttműködés ún. intenzív szakaszára való áttérést legfeljebb az 1975–1980 közötti évekre tették.⁷⁸

A világgazdasági fordulat hatása

A tőkés világban 1973-ban felgyorsult infláció és ezzel egyidejűleg az olajárak jelentős emelkedése semmissé tette a korábbi egyenletes fejlődésre építő szocialista szakértői prognózisokat. Az árváltozások nagyarányú cserearányromlást eredményeztek. A helyzetet súlyosbította, hogy a Közös Piac által 1974-ben bevezetett és három éven át fenntartott behozatali tilalom a vágómarha és marhahúsexport súlyos visszaesését eredményezte nemcsak Magyarországra, de Lengyelországra és Románia számára is. Általában sem enyhült számottevően Nyugat-Európa protekcionizmusa és ebben Magyarország belépése a GATT-ba (General Agreement on Tariffs and Trade) 1973-ban,⁷⁹ vagy a helsinki-folyamat

⁷⁷ E variáns szerint a tőkés nettó adósságállomány 1,2 milliárd dollárral emelkedne, az áruforralom egyenlege 1975-től aktív lenne.

⁷⁸ P. Bozyk: A KGST együttműködés és a gazdaság intenzív szakasza (Ism.: Makaruk Ludwik) Közgazdasági Szemle, 1971. 5. sz. Figyelemre méltó Kozma Ferenc elméleti feladat-összefoglaló elemzése, amely arra hívta fel a figyelmet, hogy az integráció előtt tartós akadály a nemzetgazdasági szerveződés makacs fennmaradása és védelme. A feladat az, hogy ezeknek a rendszereknek megvitassák a lebontási lehetőségét. Ez a szint az akadály például annak, hogy a vállalatok közötti kapcsolatok kialakulhassanak, hogy „szocialista internacionális” vállalatok létesüljenek. Kozma Ferenc a KGST-t világgazdasági régióknak tekintette, amely kollektív önvédelemre szorul. A nemzetgazdasági szint lebontása itt is elméleti és gyakorlati feltétele a közös fellépés felismerésének, a nemzeti (pl. pénzügyi) védelmi rendszerek legalább koordinációs szintű megteremtésének. Kozma Ferenc már-már kimondta, hogy a KGST országok között jóval erősebb nemzetgazdasági kötöttségek élnek, mint a tőkés világgazdaság egészében, ezen belül a szuverenitásukat korlátozni képes Közös Piacban. (Kozma Ferenc: A Komplex Programról és a közgazdasági kutatások feladatairól. Közgazdasági Szemle, 1971. 11. sz.)

⁷⁹ Ami az előzményeket illeti, Csehszlovákia alapító tagja volt a szervezetnek, 1959-ben Lengyelország bejelentette, hogy minden előzetes KGST egyeztetés nélkül csatlakozni fog a GATT-hoz, Magyarország pedig előzetes tájékoztatást adott arról, hogy megfigyelői státuszt kíván elérni. (Románia már 1957-ben kérte ezt a státuszt és 1965-ben már részt vett a GATT 22. ülésén.) Ezt követően a magyar fél szorgalmazta a közös fellépést mindenekelőtt a Szovjetuniónak, de ezek a javaslatok süket fülekre találtak mindaddig, amíg 1966-ra mind hazánk, mind Bulgária elnyerte a megfigyelői státuszt. A hivatalos GATT csatlakozási tárgyalások 1970. december 2-án kezdődtek. Ez azt a véleményét erősítette meg a szovjet félben, hogy a vámnélküli övezetre vonatkozó javaslatra a magyaroknak csak a GATT-hoz való csatlakozás miatt volt szüksége. Ez részben így is volt.

sem jelentett változást. Érezte hatását az is, hogy Nyugat-Európával a tábor országai nem voltak versenyképesek a feldolgozott ipari termékek kínálatát és minőségét illetően, nem is beszélve a marketing elmaradottságától. De nemcsak Kelet-Nyugat viszonyában történt visszafordíthatatlan változás, hanem a KGST országok egymás közötti kapcsolatában is. Ennek világos előjelei már 1972. június 10–12-e között a XXVI. miniszterelnöki ülészakon megmutatkoztak. Ugyan a komplex program végrehajtásáról volt szó, ám a hozzászólások szinte kizárólag a hosszú távú tervezgetés, a tudományos együttműködés, az energiaellátás, a vegyipar, és az ezekkel szorosan összefüggő gépgyártásra koncentráltak. Az ár- valutáris- pénzügyi és jogi kérdésekben való előrehaladás ohaja csak nagy általánosságban fogalmazódott meg. Koszigin világossá tette, hogy a Szovjetunió hosszú távon nem tudja biztosítani a tagországok energiaellátását, a kis országok növekvő olajigényét az arab országokból kell kielégíteni, illetve az atomerőművek építésére kell koncentrálni. A Közös Piacca kapcsolatosan a mielőbbi közös álláspont kialakítását szorgalmazta a külön utas megoldásokkal szemben. Fock Jenő ugyan hangsúlyozta a részleges konvertibilitás bevezetésében való mulasztást is és azt, hogy a belső árak és a nemzetközi árak közötti összehasonlításra még nem értek meg a feltételek, de ezek nála is másodlagosak voltak az energiaproblémák mögött. Mint ahogy a környezetvédelem intenzív és közös vizsgálatának kezdeményezése is. Miután Kuba bejelentette csatlakozási szándékát, továbbá Korea, Jugoszlávia megfigyelőként részt vett az ülésen, továbbá tárgyalások kezdődtek más országokkal, Fock igyekezett a figyelmet a külső partnerekkel, elsősorban a Közös Piacca való tárgyalások felé terelni. Ezt szerinte nemcsak a Közös Piac bővítése, a valutaválság, a nemzetközi monetáris piac reformja indokolta, de a szovjet-nyugatnémet, lengyel-nyugatnémet szerződések ratifikálása, az NDK–NSZK, a Csehszlovákia–NSZK közötti tárgyalások megindulása, a szovjet-amerikai csúcstalálkozó, egyáltalán az Európai Biztonsági Értekezlet által teremtett hangulat is.⁸⁰

Október végére a KGST VB a krimi találkozót követően mégis úgy döntött, hogy a KGST és a Közös Piac közötti viszony tisztázására vonatkozó munkát visszautalja a tagországokhoz. Napirendre legfeljebb 1973-ban kerülhetett a téma.⁸¹ A KGST tehát a belső érdekellentétek következtében nem volt képes megelőző lépések megtételére az olajválság előtt. Miután a Szovjetunió nem készített javaslatot, kérdés, hogy érdekelt volt-e egyáltalán ilyen lépések megtételében?

1973. október 11-ei keltezéssel szakértői elemzés született a KGST-n belül és a világgazdaságban lejátszódó folyamatokról.⁸² Ennek háttere az volt, hogy a KGST 1973. június 5–8-a között lezajlott XXVII. ülészakán Koszigin szovjet

⁸⁰ MNL OL M-KS 288. f. 24/1972/44. ő. e.

⁸¹ MNL OL M-KS 288. f. 24/1972/45. ő. e. A KGST VB 60., 1972. október 24–26-ai ülése. A Nemzetközi Beruházási Bankkal kapcsolatos magyar álláspont az volt, hogy az ne a nagy volumenű beruházásokat finanszírozza, hanem az integrációs programokhoz szorosan kapcsolódó beruházásokat. A magyar álláspont egy újabb általános vagy speciális alap létrehozását fékezni igyekezett, illetve ezekben való részvételt kikerülni elsősorban a komplex programok anyagi terheinek minimalizálása miatt.

⁸² MNL OL M-KS 288. f. 24/1973/34. ő. e.

miniszterelnök váratlanul hangnemet váltott és nagyfokú elégedetlenségének adott hangot a szervezeten belüli együttműködés ütemével kapcsolatban. Egyben jelezte, hogy jelentős gazdasági együttműködési folyamatok indultak el a Szovjetunió és a tőkés országok, különösen az Egyesült Államok között. Országuk igyekszik a KGST tagállamok energiaproblémáinak megoldását elősegíteni, de ez igen nagy horderejű és költségű beruházások (pl. Orenburg) nélkül lehetetlen. Hangsúlyozta azt is, hogy a gépipari szakosításban való részvétel akkor képzelhető el, ha az külön árelv alapján rendeződik.

Ugyanabban a hangulatban zajlott le a KGST tagállamok vezetőinek krimi tanácskozása, ahol elhatározták, hogy az egyre égetőbb kérdéseket csúcstalálkóról vitatják majd meg. Ezt követően a szovjet gazdasági diplomácia megelégnék, és sorra születtek olyan kezdeményezések a KGST különböző fórumain, amelyeket nem előzött meg egyeztetés, így váratlanul érte a tagállamokat.

Ezeknek a tényeknek az ismeretében a szakértői elemzés azt a kérdést tette fel, hogy a nemzetközi politikában és a gazdaságban bekövetkezett-e olyan jellegű, olyan horderejű változás, amely esetleg módosíthatja a KGST országok közötti együttműködés feltételeit?

A válasz szerint az enyhülés folyamata és a tőkés gazdasági válság együttesen új viszonyt involvált a tőkés világgazdaság és a Szovjetunió között. Méréselődtek a katonai kiadások, erőegyensúly eltolódás következett be a Közös Piac és Japán javára az USA-val szemben, kiéleződött az energiahordozókért folyó verseny. Ez felértékelte a Szovjetuniót, mint gazdasági partnert, különösen az energiahordozók piacán mind Nyugat-Európa, mind az Egyesült Államok szemében. Másik oldalról a szovjetek felismerték az ebben rejlő lehetőségeket gazdaságuk erősítése és az életszínvonal gyorsabb emelése szempontjából. A katonai kiadások csökkenése, illetve a hatékony gazdaság létrehozásának szándéka, és a fejlett országokkal bővülő kapcsolatban rejlő lehetőségek gazdaságpolitikai stratégiájuk felülvizsgálatára készítette az SZKP vezetőit. Megindult a szovjet gazdasági nyitás az Egyesült Államok, az NSZK, Franciaország és Japán felé. Ennek a világpolitikai jelentősége abban volt, hogy a Szovjetunió a stabilitást gazdasági megállapodásokkal és tartós kapcsolattal igyekezett megerősíteni nem utolsósorban Kínával szemben is. A Szovjetunió saját nyersanyag- és energiabázisának intenzívebb kiaknázására törekszik nyugati forrásokból. Versenyezteti nyugati partnereit és a nyereség révén más ágazatok fejlesztését gyorsítja fel. Egyben meg kívánja szüntetni, illetve mérsékelni akarja a vele szemben alkalmazott kereskedelmi diszkriminációkat. Ennek lehetnek pozitív hatásai a kis országokra számára.

A szovjet gazdasági stratégia felülvizsgálatának része a KGST országokkal való kapcsolat is. Érzékelhető, hogy a Szovjetunió a terheknek mind nagyobb hányadát igyekszik áthárítani ezekre az országokra, méghozzá hatásosan, hiszen komoly függésben vannak a birodalomtól. A nyersanyag-, és fűtőanyag-szállításokat a közös beruházásokban való fokozott részvételhez köti, ami olyan termékek importját érinti, amit a kis országok Nyugaton is értékesíthetnének. Ráadásul olyan módon kívánja az árrendszert átalakítani, amelyek számára cserearány javulást, a kis országok többsége számára romlást jelentene.

ne. Erőteljesebben szorgalmazza a hitelek határidő előtt történő visszafizetését, egyben a hitelnyújtást úgy alakítja, hogy a nettó hitelezői pozíciója fokozatos megszűnjön. (A szállításoknál a hitel helyett pl. az azonnali fizetést szorgalmazza.) A fejlődő országok finanszírozásába is jobban be kívánja vonni a KGST országokat, ennek egyik példája a Nemzetközi Beruházási Bankon belül egy nagy volumenű hitelalap létrehozása részben a KGST országok tőkéjéből. Mindeközben a szovjetek állandóan azt hangsúlyozták, hogy a nyugati nyitás nem mehet a KGST tagállamok rovására.

Miután a nyugati országok kereslete erősödik a szovjet piacon, óhatatlanul szűkül az energia- és nyersanyag import növelésének lehetősége kelet-közép-európai országok számára. Drága világpiaci importra⁸³ kényszerülnek. A világpiacihoz közelítő ártendenciák miatt a cserearányok romlanak. A szovjet export is megnehezül, miután ott is jó minőségű nyugati termékkel kell felvenni a versenyt. Mindezek következtében éleződik a küzdelem a KGST országok között. A tőkés piacra való termelés igyekezete e mellett csökkenti a KGST országok közötti forgalom volumenét.

Összességében az árak a nyersanyagszállítók javára változnak. Az a veszély fenyeget, hogy konvertibilis devizahitel túlkereslet jöhet létre, ami nehezíti a hitelhez jutást a szocialista országok számára. Maga a Szovjetunió is hitelfeltevővé válhat, ami a KGST országok szempontjából a sajátos elszámolási rendszer miatt a deficitek növekedéséhez vezethet. Ennél valószínűbb, hogy a cserearányok romlása miatt a KGST tagállamoknál az aktívum eltűnik, különösen, ha csökken az innen származó import. A rubel konvertibilissé válása sem segít. Keményedő, nehezedő külkereskedelmi ár-, és pénzügyi feltételekkel kell tehát számolni.

Mindez a komplex program naturális gazdálkodói szemléletének egyre erőteljesebb megkérdőjelezését jelentette, hiszen nem került számbavételre az intézkedések anyagi kihatása, és az országok teherbíró képességével történő összehangolása. Ennek következtében késnek a nyersanyagproblémák közös megoldására vonatkozó programok. A gazdaságpolitika konzultációs szintje alig működőképes, és teljesen kiesik ebből a KGST-n kívül álló országok irányába folytatandó közös fellépés.

Értelmét veszti a KGST saját pénzügyi és valutáris rendszerének megteremtése. Többek között lehetetlenné válik a sokoldalú elszámolási rendszer kidolgozása, az árszintről való megállapodás, a transzferábilis rubel szerepe sem növekedhetett. Magyarország számára egyre hátrányosabbá lesz a világpiaci árakhoz való közeledés, különösen az alapanyagok esetén, és az energiaszektorban.

Látszólag a helyzet a nyugati és keleti kapcsolatok sürgős együttes vizsgálatát követeli meg minden országvezetéstől, ezzel szemben azt lehetővé teszi, hogy a tagállamoknak nem érdekük a KGST és a Közös Piac közötti kapcsolat átgondolása és megteremtése.

⁸³ A KGST tagállamok nem a Szovjetunióból származó kőolajszükségletének növekedését a KGST VB 1973. január 23–26-i ülése elé került anyag szerint 1975-re 31–32 millió, 1980-ra 41–56 millió tonnára becsülték. (MNL OL M-KS 288. f. 24/1973/35. ő. e.)

1973 után a globalizáció a korábbiakhoz képest intenzívebben szippantotta magához az ún. a szocialista világrendszert. A Szovjetunió és a tőkés világ viszonya változóban volt. Az új világgazdasági helyzet kikezdte a KGST együttműködést. Egyre szembeötlőbbé vált az, hogy az adminisztratív külkereskedelmi rendszert nem gazdasági, hanem politikai érdekek motiválják és tartják fenn gyakran a piaci követelmények ellenében. A KGST belső piacosítása, vagyis az eredeti magyar javaslat 1973 után a Szovjetuniónak kedvezett. Egyre diszfunkcionálisabbá váltak a természetes szerződési-kereskedelmi formák, másfelől a kis országok kénytelenek voltak ragaszkodni ezekhez saját létük fenn tarthatósága érdekében. Így volt ez idehaza is, a magyar KGST reformjavaslatot a magyar vezetők sem látták folytathatónak, és így képviselhetőnek.⁸⁴

A szakértői javaslat Magyarország számára a nemzetközi termelésszakosítási és kooperációs együttműködésekben való részvétel csökkentését javasolta, illetve annak vizsgálatát, hogy az mely területeken áll érdekében Magyarországnak. Sürgette annak részletes vizsgálatát, hogyan értékelhető a világ gazdaságban kialakult folyamatoknak a KGST tagállamok gazdasági együttműködésére gyakorolt hatása. Milyen elgondolásokkal lehet fellépni a kapcsolatok fejlesztése kérdésében, illetve milyen legyen a tőkés országokkal szembeni magatartás?

Szovjet offenzíva a szövetségesek ellen

1974 elején a magyar fél úgy látta, hogy erőteljesen ki kell állnia a mezőgazdasági és élelmiszeripari árak emelése mellett. 1966-ban a hasonló bolgár javaslatot a tagállamok elvetették, de 1973-ban újra napirendre került, és 1974 elején ezt a KGST VB napirendre tűzte. A Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottság egyértelműen arra az álláspontra helyezkedett, hogy meg kell kísérelni a mezőgazdasági termékek, különösen az értékeesebbnek tekintett mezőgazdasági nyersanyagok, és félkész termékek felértékelését részben áremelés, részben beruházási hozzájárulás, részben energiaszállítási ellentételezés formájában.⁸⁵ A beruházásokat illetően a nagy gazdaságok és az élelmiszeripari technológiai fejlesztéséhez javasolt tőkét szerezni.

A magyar KGST-külpolitika célja a tervkoordináció mielőbbi lezárása és a hosszúléjárati megállapodások megkötése lett. Ezt a világ gazdasági bizonytalanságok fokozódása követelte meg. A magyar fél minél hosszabb távra biztosítani kívánta a nyersanyag- és energiaigényeinek garanciáit, illetve piacát gépipari és mezőgazdasági termékei számára. Ezt minél erősebb szakosítással és kooperációval akarta elérni.

1974. június 18–21-én Szófiában ismét találkoztak a miniszterelnökök.⁸⁶ Kosszigin minden eddiginél nyomatékosabban hangsúlyozta, hogy a tagországok nem

⁸⁴ Nem mindenki gondolta ezt így sem a politikai vezetésben, sem közgazdász körökben. Pl. Tardos Márton: Világ gazdaság változások és a magyar gazdaság. Gazdaság, 1975. 4. sz.

⁸⁵ MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/40. ő. e. A bizottság 1974. január 16-ai ülése. Ugyanakkor támogatva vasérctermelési közös beruházásban való magyar részvételt a Szovjetunióban.

⁸⁶ A KGST XXVIII. ülészakról: MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/51. ő. e.

építhetnek a Szovjetunióra az energiaéhségük kielégítésében, ami becslések szerint fűtőanyagban az 1975-ös szinthez 1990-re megkétszereződik, villamos-energiában pedig háromszorozódik. Ráadásul legtöbbször az olaj és gázenergia felhasználást tervezik, miközben saját energiahordozóik aránya csökken. Más megoldást nem tudott ajánlani, mint az alacsony fűtőenergiájú tüzelőanyagok felhasználását, az egységes villamos energetikai rendszer kiépítését, atomerőmű-építést, és minderre egy közös hosszú távú koncepció gyors kidolgozását. Ugyan az ipari kooperáció gyorsítására is hajlandónak mutatkozott, ez mégis másodlagos volt mondandójában.

Fock Jenő hozzászólásában célzott a kis országok feje felett lebegő áremelések veszélyére és arra, hogy a válság közepette egyre nagyobb igény van a külső országokkal és szervezetekkel kapcsolatos álláspont tisztázására már nemcsak a Közös Piac, hanem az olajtermelő országok felé is. Magyarország hosszú távú program kidolgozását szorgalmazta egy összeurópai gazdasági együttműködés kialakítása érdekében.

Ami a mezőgazdasági export ösztönzésére vonatkozó javaslatot illeti Bulgária, Kuba, Mongólia, Románia egy platformra került Magyarországgal. Ezek az országok az ügyet mielőbb a KGST csúcs elé akarták vinni, az NDK, Lengyelország, a Szovjetunió és Csehszlovákia viszont igyekezett késleltetni a megállapodást.⁸⁷

1974. augusztus 21-én Nyikolaj Sz. Patolicsev szovjet külkereskedelmi miniszter ismertette minisztertársával Bíró Józseffel a szocialista országok közötti külkereskedelmi árakra vonatkozó szovjet javaslatot.⁸⁸ A szovjet kormány 1975-től bilaterális formában az 1973–1974-es világgazdasági árak bázisán tervezte az árak meghatározását, ráadásul nem öt, hanem hároméves „mozgó árbázis” rendszerben. Bíró és a magyar fél nem volt teljesen felkészületlen a bejelentésre, így mind az 1975-re vonatkozó áremelést, mind a 3 éves bázisra való áttérést elutasította. Ami a későbbi éveket illette, a külkereskedelmi miniszter világosan értésére adta szovjet partnerének, hogy az áreltérések nagyságrendje olyan terheket róna Magyarországra, „amit sem politikailag, sem gazdaságilag nem tudunk elviselni”.⁸⁹

⁸⁷ MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/1. ó. e.

⁸⁸ Jelentés a Ny. Sz. Patolicsev elvtárssal augusztus 21-én folytatott tárgyalásról. (MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/12. ó. e.)

⁸⁹ Miután a magyar fél hivatalosan is elhárította a szovjet javaslatot, újabb tárgyalásra került sor szeptember 18-án. Ny. Sz. Patolicsev az árkorrekció és a mozgó árbázis elfogadása fejében méltányos elbánást ígért. Az 1975-ös árkorrekcióról a magyar fél tárgyalni sem volt hajlandó. Bíró egyben kijelentette, hogy a kétoldalú tárgyalások helyett többoldalút javasol, mert a szovjet relációjú árak más viszonylatokat is erőteljesen érinteni fognak. Egyben az 1973–1974-essel ellentétben 1970–1974-es bázist javasolt, mert ez a konjunktúráis ingadozástól mentesebb eredményt hozhat. Ez persze átlátszó javaslat volt, hiszen az árrobbanás 1973-hoz kötődött, de a magyar érdekeknek jobban megfelelt. Patolicsev négy-szemközt közölte Bíróval, hogy a csúszó árbázishoz mindenképpen ragaszkodnak. Bíró jelezte a szovjeteknek, hogy ez lehetetlenné teszi a tervezést és a világgazdasági hatások begyűrűzését jelentené. A tárgyalásról készített jelentését így zárta: „Attól tartok, hogy mindez erősen lazítani fogja a szocialista országok kapcsolatait és a széthúzás irányába hat. Elveszítjük a szocialista gazdasági együttműködés azon előnyeit, amelyeket az elmúlt évtizedek során sikerült kialakítani.” (Uo.)

A következő napon N. N. Inozemcev, a Goszplan (a szovjet tervhivatal) elnökhelyettese közölte Hetényi Istvánnal, a Tervhivatal elnökhelyettesével, hogy a szovjetek az 1975-ös nyersanyagszállítások mennyiségére vonatkozó ígéreteiket csökkentik minden kelet-európai KGST ország felé. Ez 500 ezer tonna kőolajat, 700 millió m³ földgázt, 100 ezer tonna hengerelt acélt és 10 ezer tonna nyersvasat jelentett magyar vonatkozásban. Hazai számítások szerint a más piacokról való beszerzés a magyar gazdaság számára 15–17 milliárd forint veszteséget jelentett volna, így a magyar fél más árukkal való helyettesítését, illetve a kőolaj-, a földgázszállítás csökkentésének mérséklését kérte. 1974. szeptember 3–6-a között a Németh Károly által vezetett pártküldöttség már a fentiek ismeretében tette szóvá a magyar gondokat. Leonyid Brezsnyev diplomatikusan kitérő választ adott, de hangsúlyozta, hogy nyitott olyan kompromisszumra, amelyben az ő javaslatuk is megértésre talál. Németh idehaza a Politikai Bizottságnak azt javasolta, hogy világpiaci áron, keményvalutáért ajánljanak fel gabonát a szovjeteknek. Ezt a testület el is fogadta, bár a javaslat az ártárgyalásokat nem befolyásolta.

A felmérések szerint a cserearány romlása dollár viszonylatban 1974-ben elérte a nemzeti jövedelem 5%-át és 1975-re a nemzeti jövedelem növekményével azonos további romlásra számítottak. A szovjet relációban való romlással együtt 1975-ben az árvesztés elérte volna a nemzeti jövedelem 8%-át. Így az 1973-as nettó adósságállomány megkétszereződésével lehetett számolni 1975 végére. A helyzetet nehezítette, hogy a 25 évre kötött magyar–román földgáz egyezményben rögzített árakat 1973-ban a román fél emelni akarta majd 1975-re újabb áremelési igényekkel állt elő.⁹⁰ A helyzet aggasztóvá vált.

Tekintettel az ügy horderejére a Politikai Bizottság 1974. szeptember 10-én⁹¹ hosszan tárgyalt a szovjet javaslatról. Megerősítette az előzetes magyar pozíciót, és külön kiemelte, hogy mindenképp el kell kerülni az 1975-ös áremelést, ugyanakkor az 1976–1980-as esztendőkre az emelést elvileg elfogadja és minél előbb konkrét tárgyalásokra kíván rátérni. Gáspár Sándor információi szerint ugyanezt az álláspontot alakították ki a bolgárok is. Kádár János Brezsnyev reagálása miatt optimista volt, a magyar áremelési javaslatokat és más kompenzációs megoldásokat méltányoló kompromisszumban bízott.

Az ülés után Lázár György és más csatornán Bíró József is közölte, hogy a magyar fél 1975-re nem fogadja el a szerződések módosítását, és az ezt követő évekre nem szerencsés a rövidebb bázisidő alkalmazása. Újabb tárgyalásokra került sor, de az álláspontok nem közeledtek. Ebben szerepe volt annak, hogy a szovjetek Bulgáriával és Csehszlovákiával a saját javaslatuk alapján meg tudtak állapodni.

A Politikai Bizottságnak 1974. október 29-én azzal kellett szembesülnie, hogy a szovjetek sem a szállítási kontingensek csökkentésében, sem az 1975-ös áremelésben nem engedtek. Lázár György és Párdi Imre ebben a helyzetben új kompromisszumot javasolt. Dollárért több szovjet olajszállítást, az 1975-ös veszteségek hosszabb távon való kiegyenlítésének lehetőségét, illetve a magyar ex-

⁹⁰ MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/12. ó. e.

⁹¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/654. ó. e.

port struktúra olyan értelmű módosítását kérte, „amely lehetővé teszi a tőkés viszonylatú terhek mérséklését, de nem vezet a kétoldalú áruforgalom csökkenéséhez, illetve a szovjet export számunkra kedvezőtlen változásához.”⁹² A megállapodás aláírását az 1975. évi áruforgalmi megállapodás, és az 1975. évi terv elfogadásával is alátámasztották. Nyers Rezső a vitában felvetett: már 1975-ben át kell térni a világpiaci árakon való kereskedelemre, egyben meg kell szüntetni a nemzetközi beruházási hozzájárulások rendszerét. Ezt Fock Jenő rögtön vitatta, mondván, hogy a magas világpiaci olajár spekulatív jellegű. Egyben kitartásra buzdított és a tárgyalás legfelsőbb (Kádár–Brezsnyev) szintre emelését javasolta. A még folyó kelet-német–szovjet, és lengyel–szovjet tárgyalások, után tartotta célszerűnek megtenni a végleges magyar lépést abban bízva, hogy az ottani konstrukció, kedvező hivatkozás lehet számunkra. Kádár János hozzászólásából kiderült, hogy a többhetes kaukázusi üdülése során beszélt Brezsnyevvel ezekről a kérdésekről, és az árak éves újratárgyalása ügyében meggyőzte az SZKP első titkárát, sőt a 2–3 éves konstrukciót is sikerült kialakítania. A beruházási hozzájárulás megtagadásával nem értett egyet, a tárgyalási pozíció fenntartásával és az SZKP KB-hoz intézett levéllel igen. Két hét taktikai szünetet javasolt.

A levél november 8-án ment el Brezsnyevnek. Ebben leszögezték, hogy a szovjet javaslat meglepte a magyar vezetést, az éves árképzési javaslatot kivihetetlennek tartják és mindez megoldhatatlannak tűnő gondokkal állítja szembe a magyar felet. Ezt követte a helyzetleírás, amely hangsúlyozta, hogy Magyarország, 1974-ben a tőkés külkereskedelemben 13%-os cserearányromlást szenvedett el ami elérte a nemzeti jövedelem 5%-át. A tőkés adósság megduplázódott. Ha 1975-ben a szovjet igényeket Magyarország kielégíti, akkor a veszteség elérheti a 8–9%-ot, miközben a nemzeti jövedelem növekedése 5–5,5% körül várható 1975-ben, és ha ezt a következő öt éves terve vetítik, akkor a 6%-os növekedéssel szemben a terhek évi 9%-kal emelkednek. Így a magyar fél joggal kéri az olaj és hengereltacél árkvóták enyhítését, vagy más árukkal való kompenzálását. 1975-ben csak az olajár emelésére kerüljön sor, az ármegállapítás bázisa ne két év legyen, hanem három: 1972–1974. Az 1975-ös és 1976 utáni árveszteségeket fokozatosan, hosszabb idő alatt egyenlíthesse ki Magyarország szovjet hosszúlejáratú hitel igénybevételével. Kérték az exportszerkezet kedvező módosítását is. Egyben javasolták a szerződéses árak KGST-szintű egyeztetését olyan formában, hogy a tőkés infláció mechanikus átvétele ne veszélyeztesse a szocialista országok egymás közötti kereskedelmi kapcsolatait. Az éves áralkuk helyett hosszabb megállapodásokra kell jutni.⁹³

A levélnek sok foganatja nem volt.⁹⁴ A szovjetek a külkereskedelmi minisztert már nem fogadták. Lázár Györggyel közölték, hogy a szállítások csökkenté-

⁹² MNL OL M-KS 288. f. 5/649. ő. e.

⁹³ MNL OL M-KS 288. f. 5/650. ő. e.

⁹⁴ Bajbakov 1974. december 9-én előzetesen azt közölte, hogy a 16 millió rubeles szovjet árnyereséget hajlandók a felére csökkenteni úgy, hogy az ármegállapítás alapja az 1972–1974-es három esztendő legyen, hajlandók továbbá öt éves bázisra visszatérni csúszó árak alkalmazása mellett. Ha a többlet áruszállítások nehézséget okoznának, így hajlandók 5–10 éves hitelekre, és az 1976–1980-ra egyeztetett szovjet áruszállítási kontingensekre garanciát ígértek.

sét nem módosítják, nemcsak az olaj árát emelik, hanem a szilárd energiahordozókét, a színes és fekete fémekét, a papír alapanyagokét, egyes vegyipari termékekét, a gyapotét; vagy 20–22 termékét. Persze magyar áremelésről is szó lehetett, de ebben éles szakértői vitára kellett számítani. A szovjetek öt éves árbázist javasoltak úgy, hogy az 1971–1975-ről indul, majd minden évben egy évvel növekedik a figyelembe vehető öt esztendő kezdő éve. Ez 1973–1977-re a megugró világpiaci árak teljes érvényesítését jelentette. Arra törekedtek, hogy 1975 végére a két ország közötti egyenleg nulla legyen, azt követően pedig növekedjen a magyar adósság. Miután hajlandónak mutatkoztak hitelezni a magyar veszteséget Lázár György 700–800 millió, Fock Jenő 500–600 millió rubeles szükségletet prognosztizált, ami körülbelül megfelelt az 1956 utáni magyar eladósodásnak, bár a következő ötéves terv során a cserearányromlást az Országos Tervhivatal 1400 millió rubelre becsülte. A szovjetek azt is közölték, hogy a magyar árváltozások nagyságrendjét 150–200 millió rubelre teszik, és olyan termékek esetében tartják indokoltnak, mint bőr, cipő, egyes mezőgazdasági termékek, fogyasztási cikkek, hajók. Nyikolaj Bajbakov jelezte, hogy ez a javaslat már kb. 1,3–1,5 milliárd rubeles kedvezmény után jött ki. Lázár György szerint a részletes tárgyalás plusz-mínusz 150 millió rubellel megváltoztathatja a végeredményt.

A PB beletörődött a helyzetbe. Gáspár Sándor azzal vigasztalta magát, hogy a Szovjetunió felé még mindig jobb eladósodni, mint Nyugat felé. Kádár már a jövőbe tekintett: új helyzet van a szocialista világrendszeren belül, amely legalább olyan alapos elemzést követel meg, mint a világ gazdaságban bekövetkezett változás. Most szembe kell nézni az ország nyersanyag- és energiaszegénységének világpiaci értékelésével. „Most már illúzió, hogy szólunk a Szovjetuniónak...” Lejjebb kell venni az életszínvonal-célokból is, és meg kell nézni, hogy hol tud ez az ország világszínvonalat produkálni. A reform gondolatáig azonban nem jutott vissza. Bízott a nyugati kölcsönben és a hagyományos lehetőségeket kereső eszközökben.

Az előzetes tárgyalásokra 1974. december 26-án, az 1975-re vonatkozó konkrét ártárgyalásokra 1975. január 8–31-e között került sor Moszkvában. Ennek eredményeként 178 millió rubel veszteség érte Magyarországot.⁹⁵ Ezt a fizetési mérleg-aktívum nagyrészt fedezte.

Az 1975. február 14-ei PB ülésen⁹⁶ Kádár János írásban tájékoztatást, adott arról, hogy február 3-án Brezsnyev telefonon felhívta, majd két napra rá a nagykövet átadta az első titkár levelét. Ebben tíz éves 2%-os kamatozású hitelt, kedvező áruszállítási feltételeket ígért, valamint különféle egyéb áruk (fűrészelt áru, földgáz, káli-műtrágya, nyersvas, kénsav stb.) 1975-ös szállítását helyezte kilátásba. Olajszállítási többletet biztosított és jelentős élő állatot volt hajlandó vásárolni keményvalutáért, vagyis a kétoldalú kereskedelem terven felüli jelentős emelését helyezte kilátásba. A levél hangsúlyozta, hogy a KGST országokkal való kereskedelem a világpiaci árakhoz képest az ajánlat 9 milliárd

⁹⁵ A magyar áremelkedés 176 millió, a szovjet 354 millió rubel volt. Ezen belül az anyagok-, és energiahordozók árszintje 52%-kal, a gépiparé 3,3%-kal emelkedett.

⁹⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/657. ó. e.

rubel kedvezményt tartalmaz, Magyarország relációjában ez 2 milliárd. Ennek fejében Brezsnyev azt kérte, hogy a nyilvánosság előtt a magyar vezetés hallgasson az áremelésekről. A PB így is határozott. Az 1974 decemberi KB ülés és a az 1975 márciusi XI. kongresszus hivatalos dokumentumai a KGST és a szovjet relációban jelentkező problémákról mélyen hallgattak.⁹⁷

A háttérben folyt azonban a kiútkeresés. A Gazdasági Bizottság elé készült elemzések szerint 1974-re a prognózisok bizonytalanná váltak, így kiszámíthatatlan volt az árhatások kockázata. A korábbi világ gazdasági előrejelzésekkel szemben nem a Közös Piac, hanem az Amerikai Egyesült Államok térnyerés vált érzékelhetővé. Nyugat-Európa stabil növekedése megingott, a piaci folyamatokat a közös piaci országok nem tudták kézben tartani, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok intézményrendszere nem bizonyult alkalmasnak az új problémák megoldására. Világszerte útkeresés folyt, miközben konkurencia harc bontakozott ki a GATT és az IMF között, amire a szocialista országoknak, nem volt hatása. Annyi bizonyosan látszott, hogy a növekedés lassul, csökken a kereslet, s nem volt kizárható a nyugati országok részéről az importot fékező intézkedések bevezetése. Ugyanakkor az exportorientáció, a tőkekihelyezési hajlandóság erősödött, vagyis kedvező hitelhez lehetett jutni. Ebben a helyzetben a szocialista országok közötti verseny erősödését várták, miközben Magyarország külkereskedelmi struktúrája kedvezőtlen és sebezhető volt, szocialista relációban sem ígért sok jót az árak változása. Szakértők szerint szükségessé vált a teljes magyar kül gazdasági politika, sőt az exportstruktúra, valamint a KGST-n belül a helyzet sürgős közös felülvizsgálata. Nyugat-Európából a tőkebevonás jelenthetett kiutat, de megfogalmazódott az Egyesült Államokkal való kapcsolat erőteljesebb fejlesztése is.

A külkereskedelmi árakkal kapcsolatban a bukaresti árelvhez ragaszkodás felülírta a világpiaci árakhoz igazodás szempontját. Egyre fontosabbá vált a tagországok érdekeinek figyelembe vétele. A Gazdasági Bizottság egy új elszámolási kör bevezetésével és a meglévő transzferábilis rubel kör fenntartása mellett tartotta volna napirenden a konvertibilis közös valuta megteremtését.

A legfelső vezetés ezzel szemben úgy látta, hogy visszaállt a korábbi helyzet — amit Kádár már-már veszni látott —, amikor nehéz helyzetben a Szovjetuniót kompromisszumra lehet készíteni. Miután 1975 első felében a nettó adósságállomány 540 millió dollárral növekedett, és KGST-n belül is a tervezettnél nagyobb ütemben fogyott az aktívum⁹⁸, ezért 1975 első felében a magyar fél mégis csak Moszkvához fordult annak érdekében, hogy a tervezetthez képest az 1976–1980 közötti években áruszállítások volumene további 500–600 millió rubellel növekedjen.

Moszkva pedig valóban nem zárkózott el a kezdeményezés elől.⁹⁹

⁹⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975 (Szerkesztette: Vass Henrik) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 885–895. és 912–943.

⁹⁸ Szovjet relációban az árváltozások miatt a forgalom egyenlegben folyó áron már passzívumot vártak. A nyugati eladósodásról, az előremenekülésről l. *Földes György*: i. m. 80–92.

⁹⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/667. ő. e.

A KGST 1974–1975-ben

Ebben a helyzetben vajon milyen lehetőségeket kínált a magyar gazdaság számára a KGST együttműködés, hogyan alakult a magyar KGST-politika? 1974-ben már a szovjet áremelési ajánlat előtt fokozatosan tudatosodott a tagállamokban, hogy a fűtőanyag és energetikai problémák jelentősége felértékelődik, másrészt a szovjet nyersanyag- és energiabázisra épülő megoldások kialakítását gyorsabb ütemben, és közösen kell elhatározni és megvalósítani. 1974. április 17–18-án a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülésén egyetértésre jutottak a tagállamok miniszterelnökei abban, hogy az integráció kérdéséről átfogó és legfelsőbb szintű értekezletet tartanak 1975 májusában. Ezt a KGST XXVIII. ülésszaka is megerősítette.¹⁰⁰ A KGST 1975-ös csúcstalálkozójának előkészítését a szovjet áremelési javaslatok jelentősen befolyásolták. Az energetikai együttműködés és tervkoordináció a rövid és hosszabb távú biztonság fenntartása szempontjából minden eddiginél fontosabbá vált.

A magyar javaslat első tervezete 1974. november 18-án került a Gazdaságpolitikai Bizottság elé. Az előterjesztés legfeljebb annyi újdonságot tartalmazott, hogy a korábban felvetett kérdésekben (a fűtőanyag- és energetikai bázis, valamint a nyersanyag-ellátás hosszú távú megoldását szolgáló program, az élelmiszeripart is magába foglaló agrártermelésben való együttműködés átfogó fejlesztésének kidolgozása) most már elengedhetetlennek tartotta az előrelépést. Konkrétabb javaslatok születtek a gépiparban, a rádióelektronikában való együttműködés fejlesztésére, a részegység és alkatrész-kooperáció bővítésére, megfogalmazódtak bizonyos szállítás-fejlesztési elképzelések is. A PB 1974. december 17-ei ülésén¹⁰¹ Huszár István a magyar pozíció nemzetközi környezetének némi javulásáról számolt be, bár az ármegállapításnál a több éves átlagárakra építő javaslat vita tárgyát képezte. Kádár egyértelműen a bukaresti ár-elv megtartása mellett tette le a garast, más megoldás — szerinte — elviselhetetlen terheket ró egyes országokra, benne Magyarországra. Lezárult a vita a közös vámrendszerrel kapcsolatban is.¹⁰²

Az 1975 nyári csúcstalálkozó előkészítése azonban csak részben szerveződött az előző esztendőben megfogalmazott létkérdések körül. A Végrehajtó Bizottságnak csak az 1990-es esztendőig nyúló együttműködésre vonatkozó terve-

¹⁰⁰ MNL OL M-KS 288. f. 15/276. ő. e. 1974. július 8-ai ülésen a GB előkészítette az 1974. július 16-ai PB elé az integrációval kapcsolatos felső szintű KGST egyeztetés magyar álláspontját

¹⁰¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/653. ő. e.

¹⁰² A vámmentes, övezetre vonatkozó javaslatot a tagállamok elutasították, a Komplex Program annyit tartalmazott, hogy a kérdést a tagállamok 1971 végéig tanulmányozzák. A KGST Külkereskedelmi Bizottsága 1972 elején az NDK és a Szovjetunió határozott ellenzésével elutasította a vámmentes, övezetre vonatkozó javaslatot. A Külkereskedelmi Minisztérium 1974 nyarán a kérdés újra felvetését javasolta tekintettel arra, hogy a nyugati országokkal nem sikerült a legnagyobb kedvezmény elvét elérnie a KGST államoknak. A javaslatot elsőre a szovjet fél elutasította, de szakértői szinten való konzultáció elől nem zárkózott el. Apró Antal így érvelt: „A Szovjetunió nehezen tud igazodni a kisebb szocialista országok elképzeléseihez. A közös vámrendszerben való együttműködés; nem kell senkivel tárgyalni, egyeztetni a franciákkal, angolokkal, amerikaiakkal; nagy megállapodásokat tud kötni, még azt sem tudjuk, hogy miben, sokszor Nyugatról tudjuk meg, hogy milyen lépéseket tesznek. Tehát a szervezettebb vámrendszer egyeztetése ma nem aktuális kérdés. Kétoldalúan mindenki annyi kedvezményt ad a külső partnereknek, amennyi jónak tart.” (Uo.)

zés megindításában sikerült érdemben lépnie. Ugyanakkor a Tervezési Együttműködési Bizottság dokumentumot dolgozott ki a közös erővel létesülő energetikai és alapanyag gyártási beruházások (orenburgi gázvezeték, 750 kV-os távvezeték stb.) finanszírozására, intézkedésekre olyan területeken, mint az atomerőművi berendezések, számítástechnikai eszközök, gördülőcsapágys, olaj- és gázipari eszközök, személygépkocsi alkatrészek, növényvédő szerek stb. kooperációja. Az értekezleten önálló témaként szerepelt a tervkoordináció felgyorsítása és az ötéves tervek lezárása, valamint a fűtőanyag-energetikai bázis távlati fejlesztésének és az egységes villamosenergia rendszer megteremtésének kérdése. Ennek nagy hangsúlyt adott az, hogy amíg a Szovjetuniót leszámítva 1970-ben az import ezen a területen 22% volt, addig ez 1980-ra 40%-ra volt prognosztizálva. Ugyanakkor a mezőgazdasági együttműködést kérdését, és a személy- és áruszállítási igények kielégítését szolgáló közlekedésfejlesztést nem sikerült csak 1976-ra napirendre tűzni.

A magyar álláspont arra törekedett, hogy a tőkés világgazdasági hatásokkal szemben a KGST és a Szovjetunió védelmi szerepét hangsúlyozza olyan értelemben is, hogy a világgazdasági feltételekhez való alkalmazkodás csak ebben az „inkubátorban” mehet sikeresen végbe. Ebből a szempontból értékelődött fel a tervkoordináció jelentősége. A magyar fél az energiaellátási problémák gyorsabb megoldását sürgette, hangsúlyozta a közlekedés fejlesztésének, az élelmiszeripari és mezőgazdasági együttműködés jelentőségét. A külvilággal való kapcsolatokban nem a tőkés, hanem a fejlődő országokkal való együttműködés terheire helyezték a hangsúlyt.¹⁰³

Az 1975. július 24–26-án megtartott KGST csúcs¹⁰⁴ végül is olyan kompromisszummal zárult, ami a Szovjetunióknak kedvezett. Alekszej Koszigin megnyugtatta a kis országokat: az 1976–1980 közötti öt esztendőre Moszkva az előző ötéves tervhez képest 43%-kal hajlandó növelni a fűtőanyag és 23%-kal a vasérc tartalmú nyersanyagok szállítási volumenét, ígéretet tett hengerelt-árú szállításainak növelésére is. Nem volt lényegtelen, hogy garanciát vállalt az 1990-ig tartó időszak energetikai és nyersanyagellátási programjának kidolgozására, vagyis a hosszú távú energiaigények biztosítására. Mindennek azonban ára volt. Most derült ki, hogy mi is a Szovjetunió számára a hozadéka és értelme az integrációnak. A tíz nagyszabású közös beruházásból ugyanis nyolc a Szovjetunió területén épült és Koszigin még hozzátette, építsenek két szovjet területen lévő atomerőművet, amelyből aztán 10–15 milliárd kw óra áramot exportálna a kelet-európai szocialista országokba, ugyanakkor a dunai vízierőművek megépítése finanszírozásának kérdését nyitva hagyta. Véleménye az volt, hogy az energiaigényes iparágakat az energiaforrásokhoz kell telepíteni. Hajlandó volt a gépipari szakosítás és kooperáció elmélyítésére, a legfontosabb termelési ágakban hosszú távú együttműködési célprogramok kidolgozására, beleértve végre ebbe a mezőgazdasági és élelmiszeripari együttműködést is.

A tagországok végül is kiegyeztek a szovjet elgondolásokkal, mindenekelőtt energia- és nyersanyagigényük kielégítéséért reményében. A Közös Pi-

¹⁰³ MNL OL M-KS 288. f. 5/665. ő. e.

¹⁰⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/668. ő. e.

accal szembeni közös politika, a vámunió terve a feledés ködébe veszett. A magyar vezetés is tudomásul vette a kialakult helyzetet, ugyan a későbbiekben a közös beruházások értékállóságát érvényesíteni igyekezett – kevés sikerrel. A mezőgazdaság és élelmiszeripar kérdése azonban egyre inkább előtérbe került és ezt biztató jelnek tekintette.

*

A szakirodalom és a publicisztika az 1968-as magyar reformnak azt veti a szemére, hogy az felemás volt és nem társult más, elsősorban politikai reform-elemekkel. Ez igaz. Az óvatosság jellemezte, és a készülő politikai reform a csehszlovákiai tapasztalatok miatt formális eredményt hozott. A történet azonban úgy teljes, ha tudjuk: a gazdasági reform két lábon állt. A hazain és a nemzetközín. A kettőt koherens egységben gondolták megvalósítani.

A KGST reformjára vonatkozó javaslat a magyar közgazdász társadalom egyik kimagasló teljesítménye. A reform gazdaságpolitikusi megalapozottan tudták képviselni elképzeléseiket a nemzetközi diplomácia színterein, szakmailag megállta helyét. Képviselte egy olyan időszak megnyilatkozása, amikor az MSZMP vezetői aktív és önálló külgazdasági szerepet alakítottak ki és tudatosan is képviselték azt. Ennek háttérében színvonalas és mélyreható elemzések álltak. Ezek a javaslatok átfogó reformalternatívában öltöttek testet.

A hetvenes évek elején azonban a piaci tényezők erősítésére épülő javaslat — mint láttuk — vereséget szenvedett. 1973 után pedig már a magyar vezetés is váltott, és nemcsak csatlakozott, de erőteljes szorgalmazójává vált a közép és hosszú távú tervezés elsődlegességére építő elgondolásnak és ezen belül a gyártásszakosítás fejlesztésének. Ezt tükrözték az elméleti megnyilvánulások is.¹⁰⁵ A „terv” idehaza is diadalmaskodott a piac felett.

HUNGARIAN IDEAS TO REFORM THE COUNCIL OF MUTUAL ECONOMIC ASSISTANCE 1967–1975

by István Feitl
(Abstract)

By the mid-1960s it became evident that within the framework of the Council of Mutual Economic Assistance (Hung. KGST) it was impossible to generate a development which would then help the modernisation of the individual economies. This procedure could neither be influenced by means of the bilateral commercial relations between various members in the CMEA. The Soviet Union, the German Democratic Republic and, at least partly, Poland opposed the intensification of commerce with the Western countries, and especially a considerable increase in the import of Western capital. Hungary was prohibited both from expanding her relations with the German Federal Republic, and from joining the IMF. At the same time, the mid-1960s were a period of economic

¹⁰⁵ L. erre az összefoglaló jelleggel készült monográfiát: *Pavelics Ágnes – Kiss Tibor: Nemzetközi gazdaságpolitika és tervezési együttműködés. Kossuth Könyvkiadó, 1977.* Huszár István előszavában kifejezetten ezt a szándékot hangsúlyozta.

pathfinding within the CMEA. The reform plans which were elaborated then in Poland, Czechoslovakia and Hungary, comprised ideas which aimed at the transformation of cooperation within the framework of the CMEA as well. In Hungary the first proposals were prepared by 1966, and were soon adopted as the official views of the governing Party (MSZMP). In 1968 the struggles among the countries constituting the CMEA around the reform proposals began. Against the market-oriented approach represented by Poland, Czechoslovakia and Poland, was opposed a conservative solution put forward by the Germans, the Romanians and the Bulgarians. Although at first the Soviet Union took a neutral stance, in 1970, after the crises in Czechoslovakia and Poland and the consequent withdrawal it began to oppose inambiguously the Hungarian proposal which favoured the introduction of certain elements of the free market. The complex program of the CMEA adopted in the summer of 1971 reflected this turn. After the explosion of oil prices in 1973 the attitude of the Soviet Union towards the member states of the CMEA changed. It threatened with gradually lifting the bar before the direct influence of the world economy, whereupon the Hungarian leadership not only abandoned definitively its plans of reform, but also, in order to maintain Soviet protectionism as fully as possible, began itself to bargain in Moscow for the preservation of the traditional bureaucratic network of relations and of the advantages that flowed therefrom.

A MÁSODIK ZSIDÓTÖRVÉNY

E tanulmány a második zsidótörvény megszületését kívánja a széleskörű forrásanyag és a vonatkozó, kiterjedt szakirodalom¹ feldolgozásával bemutatni, ismertette a közvetlen előzményeket, a törvényjavaslattal kapcsolatos vitákat, és röviden érintve a törvény végrehajtásának egyes kérdéseit is.

Az előzmények

1938. május 29-én hirdették ki az első — „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” elnevezést viselő — zsidótörvényt. Megszületését alapvetően a szélsőjobboldali erők fokozott antiszemita agitációja, a nyilas-nemzetiszocialista mozgalmak hatalmi törekvései elhárításának szándéka magyarázta. Nyílt, közvetlen német nyomás ezzel kapcsolatban nem volt tapasztalható; a zsidókérdés törvényi rendezésének szükségességét Darányi Kálmán miniszterelnök már egy héttel az Anschluss előtt, március 5-ei győri beszédében felvetette (ezt maga Darányi a törvényjavaslat elkészítését bejelentve nyomatékosan hangsúlyozta). Az Anschluss után azonban kétségkívül erősödött az antiszemitizmus, a nyilas-nemzetiszocialista mozgalmak aktivitása, törekvése a zsidókérdés radikális megoldására, és ez hatást gyakorolt a törvény kidolgozására. A kormányzat e törvénnyel ki akarta fogni a szelet a nyila-

¹ A vonatkozó munkák közül megemlítendő: *Klaus Schickert*: Die Judenfrage in Ungarn. Jüdische Assimilation und antisemitische Bewegung in 19. und 20. Jahrhundert. 2. Auflage. (Neu bearbeitet und bis zur Gegenwart ergänzt.) Essen. 1943. 250–257., 262–264., 267–271.; *Lévai Jenő*: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp. 1946. 36–56.; *C.A. Macartney*: October fifteenth. A history of modern Hungary. 1929–1943. Edinburgh. 1957. Part I. 324–325., 330., 351–352.; *Karády Viktor*: A magyar zsidóság az antiszemita törvények idején. Medvetánc. 1985. 2–3. sz. 41–53.; *Yehuda Don*: The Economic Dimensions of Antisemitism. Anti-Jewish Legislation in Hungary. East-European Quarterly. 1986. no. 4. 447–465.; *Gonda László*: A zsidóság Magyarországon. Bp. 1992. 210–214.; *Randolph L. Braham*: A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. Első kötet. második, bővített és átdolgozott kiadás. Bp. 1997. 125–153., 178–182.; *Kovács M. Mária*: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Bp. 2001. 132–162.; *Gyurgyák János*: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet. Bp. 2001. 143–152.; *Csizmadia Ervin*: Makkai János. Ösztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között. Bp. 2001. 30–32., 130–137.; *Nathaniel Katzburg*: Zsidópolitika Magyarországon. 1919–1943. Bp. 2002. 103–128., 194–195.; *Karsai László*: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek. 1920–1944. In: A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Bp. 2005. 140–163. – *K. Farkas Claudia*: Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon. 1920–1944 c. könyve részletesen ismerteti a törvényjavaslat országgyűlési tárgyalását, valamint az egyes politikai pártok és az egyházak állásfoglalását.

sok vitorláiból (egyes politikusok pedig azzal is érveltek, hogy egy „méréselt” zsidótörvénnyel el lehet kerülni, hogy a kormány később egy lényegesen radikálisabb törvény meghozatalára kényszerüljön). A törvény e funkciója — kifejezve a kormányzat minimális politikai előrelátásának a hiányát — a valóságban rövidesen illúzióknak bizonyult. Bibó István ismert tanulmányát idézve: „a zsidók ellen való törvényhozás nem kifogta, hanem megdagasztotta a jobboldal vitorláiban a szelet, nem elhárította a véres zsidóüldözés veszélyét, hanem legális formák között hozzászoktatta a magyar társadalmat a zsidóknak az emberi méltóság közös sáncaiból való kirekesztéséhez”.²

A törvény végrehajtása rövidesen megkezdődött, már június végén megjelent a törvény első — részben a törvényben foglaltak szigorítását tartalmazó — végrehajtási rendelete, majd augusztus végéig további három rendelet, és Imrédy Béla miniszterelnök a szeptember 4-ei kaposvári gazdaggyűlésen bejelentette, hogy e rendeletek kiadásával „betetőzést nyert az a jogi szabályozás [...], amelynek célja, hogy a zsidóságnak a hazai gazdasági és szellemi életben elfoglalt [...] túlzott befolyását arra a mértékre szorítsa vissza, amely a nemzet érdekei szempontjából nélkülözhetetlenül szükségesnek mutatkozik”. Jó két hónap múlva azonban a miniszterelnök már a zsidókérdés „az eddigénél tökéletesebb” rendezésének, a törvény módosításának szükségességét hangsúlyozta.

Ez Imrédy politikájának München utáni lényeges változásával függött össze. A szeptember 29-ei müncheni egyezmény ugyanis számára (is) nyilvánvalóvá tette, hogy Magyarország revíziós törekvéseinek megvalósulása csak Németország támogatásával lehetséges. Ezért Imrédy október 17-ei nyilatkozata szerint az ország politikájának mind jobban hozzá kell illeszkednie a tengelyhatalmak politikájához. Ez a „hozzáilleszkedés” — írta Milotay István Rendszer-váltás c. cikkében — nemcsak a külpolitikát érinti, „hanem a magyar átalakulásnak a két baráti nagyhatalom belső életrendszerével való összehangolását is jelenti”. Imrédy október 26-i beszédében a tekintély elvének dominanciáját hirdette, és a parlament háttérbe szorításával rendeleti kormányzásra törekedett. „Valami harsány diktatórikus gondolkodás vett rajta erőt” — mondotta Rassay Károly az Imrédy-perben 1945. november 19-én tett tanúvallomásában.

A belpolitikai változások szerves része volt a zsidókérdés előtérbe kerülése, az zsidótörvény „szigorításának” szándéka. Erre hatást gyakoroltak a Németországban ezidőtájt történtek: a Kristallnacht terrorhulláma (amelyről Ghyczy Jenő, a berlini magyar követség tanácsosa november 12-ei jelentésében pontosan beszámolt), majd azt követően az 1933. és 1935. évi törvényeket meghaladóan az újabb zsidóellenes intézkedések egész sorozata. Közvetlen német nyomás azonban a magyarországi zsidókérdés radikális „megoldása” érdekében nem történt. Vezető német személyiségeknek — elsősorban Goebbelsnek — egyes magyar politikusokkal folytatott beszélgetései során a magyarországi zsidókérdés helyzete ugyan néhány alkalommal felmerült, a német lapok is igen gyakran foglalkoztak e kérdéssel, a német kormányzat azonban 1939 januárjáig határozott formában nem vetette fel a külföldi országokat illetően a zsidó-

² Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949. Bp. 1986. 626–627.

kérdésnek a nemzetiszocialista teória és gyakorlat szerinti megoldásának szükségességét. A zsidókérdés előtérbe kerülésének döntő tényezője a nyilas-nemzetiszocialista mozgalom jelentős előretörése volt 1938 őszén, a hatalom megszerzésére irányuló törekvése, féktelen antiszemita agitációja. Imrédy politikája e tekintetben a nyilasok, valamint a kormánypárt radikális jobbszárnya követeléseit nagyrészt teljesíteni kívánva — az első zsidótörvényhez hasonlóan — a szélsőjobboldal vitorláiból a szél kifogását is célozta.³

A zsidótörvény „szigorításáról” Imrédy még október 26-án, Bethlennel tárgyalva, említést tett. (Bethlen ugyanis megkérdezte tőle, hogy valóban szándékában áll-e a rendeleti kormányzás bevezetése, amire a miniszterelnök igenel válaszolt, mert szerinte az akkori parlament képtelen terveinek, így a zsidótörvénynek és a földreformnak a megvalósítására.) Imrédy azután mintegy két hét múlva, a politikai válság megoldására tervezett lépésekre vonatkozó feljegyzésében már konkrét formában is felvetette a zsidótörvény módosításának kérdését. E szerint a reformprogram feladatai közé tartozik a zsidókérdésnek „különös tekintettel a visszacsatolt területeken lévő nagyszámú ortodox zsidóságra, az eddigieknél tökéletesebb rendezése, a sajtóra, kultúrintézményekre való befolyásának visszaszorítása és a gazdasági életnek is erősebb és gyorsabb megtisztítása a zsidó túlhatalomtól. Meg kellene fontolni e tekintetben a zsidóság politikai helyzetének gyökeres szabályozását is [...] és nem kell elutasítani a kisebbségi alapon álló megoldás gondolatát sem.”⁴

A törvényjavaslat megszületésének útja

A következő napokban az események gyorsan követték egymást. Imrédy a minisztertanács november 16-ai ülésén kíváncsún tartotta, hogy a kormánypárt a zsidókérdés ügyében bizottságot küldjön ki, amelynek előadója Makkai János lenne. A minisztertanács ezután „beható megvitatás tárgyává” tette a zsidókérdésben tervbe vett intézkedések összes vonatkozását. A szűkszavú jegyzőkönyvben azonban csak két kérdés szerepelt. Az egyik az egyes területeken a zsidóság percentuális arányának csökkentése volt, a másik a zsidóságnak esetleg kisebbséggé nyilvánítása. (Ez utóbbit mind Kánya Kálmán külügyminiszter, mind pedig Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter ellenezte.) Még aznap Imrédy a kormánypárt értekezletén azt mondta, hogy az országban van „egy nagyon kényes kérdés”, a zsidókérdés. Utalt arra, hogy a felvidéki területek visszacsatolásával a zsidók száma még nagyobbá válik, és „a Keletről való beszivárgás kapuja még tágabbra tárult”. Ezért e kérdésben „eddig vallott felfogásunkat revízió alá kell vennünk”, és javasolta, hogy a szükséges intézkedések előkészítésére a párt ismét küldjön ki megfelelő bizottságot.

³ Új Magyarország 1938. okt. 18. 1–2., okt. 23. 1–2., okt. 27. 5–6.; Imrédy Béla a vádlottak padján. Bp. 1999. 294., 404.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 63 3980 pol./1938.; Népszava 1939. jan. 20. 12.; Imrédy Béla a vádlottak padján. Bp. 1999. 124–125., 163., 410., 502.; Lucy S. Dawidowicz: Háború a zsidók ellen. 1933–1945. Bp. 2000. 101–106.; Nathaniel Katzburg: Zsidópolitika Magyarországon. 1919–1943. Bp. 2002. 104–106.

E bizottság már másnap Tasnádi Nagy András elnökletével megtartotta első ülését. (Előzőleg Imrédy megbeszélte Makkaival a megvitatandó kérdések körét.) Az ülésről kiadott rövid közlemény szerint Kultsár István, az értelmiségi ügyek kormánybiztosa tájékoztatást adott a zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatban eddig történetekről, majd a bizottság egyes tagjai ismertették javaslatukat. A közlemény ezek tartalmáról nem tett említést, az Esti Újság — amelynek felelős szerkesztője Makkai volt — azonban közölte a bizottság tagjai részéről még előzőleg felmerült elgondolásokat. E vélemények szerint a zsidókérdés rendezésére a következő intézkedések lennének szükségesek: 1. A honossági és letelepedési ügyek rendezése — a visszacsatolt területekre is tekintettel —, az állampolgárságok és a honosságok revíziója, továbbá annak megakadályozása, hogy a zsidóság a jövőben is nagy arányban a városokba, főleg a fővárosba gravitáljon. 2. A zsidók kezében lévő földbirtokok és nagy haszonbérletek csökkentése, a földreform céljaira elsősorban ezek igénybevétele, illetve a nagybérleteknek kis haszonbérletekké alakítása. 3. A zsidók kivándorlásának elősegítése, a kivándorlók vagyona transzferálásának szabályozása. 4. A zsidótörvény rendelkezéseinek revíziója, különösen a százalékos arányok módosítása.⁵

November 19-én a Függetlenség kormánylap Világprobléma címmel a korábbi kormánypárti megnyilatkozásoknál radikálisabb cikket közölt. Eszerint „a világ minden táján akuttá vált a zsidóprobléma [...] a világ egyetlen népe sem tűr meg maga között olyan elemet, amely mindig és mindenütt a maga ideáit, erkölcsét, sajátos faji politikáját, idegen kultúráját akarja rákényszeríteni a befogadó nemzetre. [...] nincs más gyökeres megoldás, csak egy alkalmas és elegendő nagyságú területen hazát adni a zsidóságnak [...] és ezzel véglegesen elvetni a nemzetek belső életét és egymáshoz való viszonyát megmérgező zsidóproblémát”. November 23-án Imrédy a képviselőházban is említést tett a zsidókérdésről: „az a megoldás — mondotta —, amelyet a parlament tavasszal megszavazott, nem nyújt elégséges bázist a kérdés megoldására, és ennek következtében a kérdésnek újbóli felmerülésével szembe kell néznünk és olyan megoldást kell létrehoznunk, amely Magyarországnak lelki megbékélését szolgálja és ezt a kérdést lehetőleg teljes mértékben leveszi a napirendről”.⁶

A zsidótörvény módosításának felvetését, az erre irányuló munkálatok megkezdését a nyugati demokratikus országok budapesti diplomatái nagy figyelemmel kísérték. Knox angol követ Imrédynek a kormánypárt 16-ai ülésén elhangzott beszédéről azonnal táviratban tájékoztatta a külügyminisztert, az ehhez fűzött jegyzetében pedig a következőket írta: „A dolog egyáltalán nem tetszik nekem. Jól tudjuk, hogy Magyarországon elég erős az antiszemitizmus, de azért reménykedtünk, hogy olyan kvalitású ember, mint Imrédy, nem játszik rá erre”. Szerinte „nagy nyomás nehezedik rá Németország részéről, és ha még Olaszország is, ahol pedig nem volt erős az antiszemitizmus, jónak látta, hogy beálljon a táncolók közé, Magyarország sem könnyen tagadhatja meg ugyanezt. Szomorú pillanat az, amikor az embernek be kell lépnie a zsidóüldözők sorá-

⁵ MNL OL K 27 1938. nov. 19-ei ülés; Esti Újság 1938. nov. 17. 7.

⁶ Esti Újság 1938. nov. 19. 1–2.; Függetlenség 1938. nov. 19. 1–3.; Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója (a továbbiakban: KN) XX. k. 293.

ba.” Montgomery amerikai követ két hét múlva Cordell Hull külügyminiszternek tett jelentésében beszámolt Imrédyvel folytatott beszélgetéséről. A miniszterelnök valós tájékoztatás helyett elsősorban megnyugtatóni igyekezett a diplomatát, szerinte „az átdolgozott zsidótörvény nem tekinthető embertelennek, és csak néhány dologban tér el a már érvényben levő törvénytől. Részletekbe nem bocsátkozott, mert [...] még vannak kidolgozás alatt álló kisebb problémák, mint például az, hogy a törvénytervezet rendelkezései vallási vagy faji alapon kerülnek-e bevezetésre”. A beszélgetés során Imrédy tagadta, hogy „akár Németország, akár Olaszország a jelenleg érvényben lévő rendelkezéseknél drasztikusabb lépéseket sürgetett volna a zsidókkal szemben [...] ha szóba került is ilyesmi, neki nem volt tudomása róla”.⁷

Közben a zsidóbizottság újabb ülést nem tartott, az Igazságügy-minisztérium azonban már megkezdte a törvényjavaslat kidolgozását. December 9-én a miniszterelnökségen Imrédy elnökletével a készülő javaslat fő kérdéseiről megbeszélést tartottak, amelyen a belügyminiszter, a vallás- és közoktatásügyi miniszter, az igazságügy-miniszter, pártvezér-helyettesként Hóman Bálint, valamint Makkai János vettek részt. Ezt követően december 12-én a minisztertanács tárgyalta e kérdést. Az ülésről készült jegyzőkönyv szerint először a zsidókérdés definíciójára vonatkozólag az igazságügy-miniszter és a miniszterelnök olvasott fel egy-egy szöveget, majd a minisztertanács a zsidókérdéssel, mint nemzetközi problémával foglalkozott. Ezután az igazságügy-miniszter ismertette „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” elnevezést viselő törvényjavaslatot. Ezzel kapcsolatban főleg azt a kérdést vitatták meg, hogy kit kell zsidónak tekinteni. A minisztertanács az alapkérdések tisztázása érdekében megvilágította — a jegyzőkönyvet idézve — „a magyarországi zsidókérdés összes vonatkozásait és annak kihatását a faji kérdésre, a kisebbségi kérdésre, az ország gazdasági helyzetére, nemkülönben a keresztény egyházak álláspontját illetően is”.

Végül az igazságügy-miniszter — tudomásul véve az elhangzott véleményeket — közölte, hogy a legközelebbi ülésen már a törvényjavaslat kész szövegét terjesztheti elő. December 17-én este a kormánypárt „zsidóbizottsága” Hóman elnökletével közel négyórás ülést tartott, amelyen Tasnádi Nagy ismertette a törvényjavaslat fő kérdéseit. Sem a minisztertanács üléséről, sem az említett tanácskozásról érdemleges közleményt nem adtak ki, a kiszivárgott hírek alapján azonban egyes napilapok arról írtak, hogy a törvény „szigorítása” során a 20%-os arányt módosítani fogják, vitatott a zsidónak tekintendők köre (attól függően, hogy az új törvény faji vagy felekezeti alapra helyezkedik-e), korlátozni akarják a zsidók letelepedését, és elő kívánják mozdítani a zsidók kivándorlását. A hírek között akadtak „kacsák” is (így pl. az, hogy konkrét, normatív rendelkezéseket tartalmazó törvény helyett csak kerettörvény lenne, illetve olyan egyszakaszos törvény, amely a kormánynak korlátlan felhatalmazást adna a szükséges intézkedések megtételére). A kiszivárgott értesülésekkel kapcsolatban Mónus Illés a Népszava november 18-ai számában megjelent cikkében

⁷ Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései. 1934–1941. Bp. 2000. 192., 201.; *Katzburg*: i. m. 105.

megállapította, hogy a zsidótörvény szigorítása „nem oldja meg a magyar társadalom problémáit, csak megkerüli”, ez a reakció reformja, „demokrácia nélkül nincs se politikai, se gazdasági reform”. (E cikk miatt a Népszavát 30 napra betiltották...)⁸

December 18-án délelőtt az Igazságügy-minisztériumban Tasnádi Nagy András miniszter, Antal István államtitkár és a kodifikációs osztály több munkatársa beszélte meg a törvényjavaslatot, majd a minisztertanács ülésén a miniszter „végleges szövegezésben” ismertette a javaslatot. Az egyes rendelkezések megvitatása után abban állapodtak meg, hogy a felmerült véleményeket figyelembe véve Tasnádi Nagy a törvényjavaslatot „most már végleges szövegezésben” a két nap múlva tartandó ülésen mutassa be. A további kodifikációs munka feladatait a miniszter 20-án Vladár Gáborral, a törvényelőkészítő osztály vezetőjével tárgyalta meg. Ennek során Vladár — mint visszaemlékezéseiben írta — kifejtette aggályait: „Az első zsidótörvényen túlmenő rendelkezések szembekerülnének a keresztény emberiség eszmevilágával, rést történe a jogrenden, és azon keresztül utat nyitnának az egész jogrendünket elsöpréssel fenyegető eszmeáramlatnak”. A miniszter ezek után nem vette igénybe Vladár közreműködését; a további kodifikációs munkálatokról közvetlenül az osztály előadóival tárgyalt. Még az előző napon Imrédy informálta Montgomery amerikai követet a törvényjavaslatról. A diplomata jelentése szerint a miniszterelnök bizalmasan felvázolta a javaslatot, „amely nyelvezetét tekintve nem is, szándéka szerint faji alapokon nyugszik”. Közölte, hogy a törvényjavaslat betervezését megelőzően tájékoztatást adnak a zsidóságnak, és felállítanak majd egy keresztény-zsidó vegyesbizottságot a zsidók kivándorlásának előkészítésére.⁹

A zsidó szervezetek képviselőivel (Stern Samu, Kahán-Frankl Sámuel, Wilhelm Károly) folytatott megbeszélésre másnap délben került sor. Az alig egyórás audiencia elején Imrédy közölte, hogy elsősorban a kivándorlás kérdését kívánja velük megbeszélni. Ezzel kapcsolatban felvetette a kivándoroltatás elősegítésére kormánybiztos kinevezésének és mellette vegyesbizottság létesítésének a lehetőségét. A küldöttség részéről Wilhelm arra mutatott rá, hogy „a kivándorlás egy nehezen megoldható, hosszú lejáratú probléma, mert nincs hova kivándorolni és nincs mivel kivándorolni”. Imrédy erre azt válaszolta, hogy jól ismeri a nehézségeket, de mégis a kivándorlást tartja „a legfontosabb levezető intézkedésnek”. E kérdéssel kapcsolatban felmerült még a kivándorolni szándékozók átképzésének — elsősorban mezőgazdasági munkára képzésének — a szükségessége. A miniszterelnök szerint öt év alatt a két zsidótörvény által érintett mintegy 30 ezer személy, családtagjaikkal együtt 100 ezer fő vándorolhatna ki.

Stern Samu a továbbiakban azt kérte, hogy a miniszterelnök ismertesse velük az új zsidótörvény tartalmát. Imrédy közölte, hogy a törvényjavaslat be-

⁸ MNL OL K 27 1938. dec.12-ei ülés; Esti Újság 1938. dec. 10. 1.; Népszava 1938. dec. 13. 1–2., dec.18. 1–2.; Pesti Napló 1938. dec. 18. 1.

⁹ MNL OL K 27 1938. dec.18-ai ülés; *Vladár Gábor: Visszaemlékezéseim.* Bp. 1997. 204.; Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései. 1934–1941. Bp. 2000. 207–208.; *Katzburg: i. m.* 247–248.

nyújtása előtt nem adhat részletes felvilágosítást, de bizalmasan tájékoztatta a küldöttséget a kormány felfogásáról: „A magyar politika évtizedeken át a zsidóság asszimilációjára törekedett. Ezt szolgálta az emancipáció, recepció, a vegyes házasság megengedése stb. Az asszimiláció nem sikerült, szembe kell néznünk a helyzettel és ennek eredménye gyanánt az eddigi politikáknak az ellenkezőjét kell követnünk: disszimilatív politikát. Annak a módját kell megkeresnünk, hogy élhet a zsidóság a magyarság mellett, de együtt, összefonódva nem élhetnek. Kisebbségi megfontolás van előtérben.” A küldöttség tagjai ez ellen határozottan tiltakoztak, a kisebbségi elnevezést is beleértve. Imrédy ezért esetleg a népcsoportná nyilvánítást tartaná lehetségesnek, lényegében „faji megoldásról van szó”, és hangsúlyozta, hogy „ez a kérdés le van zárva”. Ezzel összefüggésben felmerült a zsidók külön szavazati jogának és külön politikai képviselőinek kérdése; a küldöttség ezt súlyos diszkriminatív lépésnek tekintette. Imrédy viszont leszögezte, hogy ez a zsidók közjogi és gazdasági elkülönítésének „szükségképpen következménye”.

Stern Samu a zsidónak tekintendők körével kapcsolatban azt a megoldást javasolta, hogy akiknek ősei 1850-ben az országban éltek és teljes mértékben asszimilálódtak, kivételt képezzenek, Imrédy azonban kijelentette, hogy ez elvi ellentétbe ütköznék, nem az asszimilációra helyezik a súlyt, „mi külön népcsoportnak tekintjük Önöket”. A további kérdéseket illetően a miniszterelnök közölte, hogy a megállapítandó arány az első zsidótörvényben meghatározott 20%-nál jóval alacsonyabb lesz, az 1919. augusztus 1-jei határidő helyett korábbi terminus szerepel majd a javaslatban, és a vegyesházasságokból származó gyermekek esetében a leszármazási elv alapján fog a definíció megtörténni. E megbeszélés tehát — amelyen Imrédy az ellenvetéseket kategorikusan visszautasította — lényegében formális jellegű volt.¹⁰

A minisztertanács még aznap tartott ülésén megtárgyalta a törvényjavaslat egyes rendelkezéseit, azok kihatásait, és hozzájárult ahhoz, hogy az igazságügy-miniszter a törvényjavaslatot 22-én a kormánypárt értekezletén ismertesse, majd azt 23-án a képviselőházban benyújtsa. A kormánypárt értekezletén Tasnádi Nagy részletesen ismertette a törvényjavaslatot, Imrédy pedig kiemelte a javaslat fő szempontjait: 1. a zsidónak tekintendők körének meghatározása, a leszármazási kritériumra való áttéréssel; 2. speciális közjogi státus megállapítása a zsidóság számára, annak a választójog gyakorlásában való érvényesítésével; 3. a zsidóságnak a közgazdasági, a szellemi és a társadalmi életben való elhelyezkedésének szabályozása, általában az országos arányszámuk alapján, egyes kivételek alkalmazásával; 4. a zsidók kivándorlásának előmozdítása. A zsidók földbirtokának kérdését a földbirtok-politikai törvényjavaslat fogja majd tartalmazni. Az értekezleten elhangzottakat a napilapok másnap részletesen ismertették, Imrédy pedig a Völkischer Beobachternek adott nyilatkozatában a törvényjavaslat célját és értelmét abban jelölte meg, hogy „hatályos módon megszabadítsa Magyarország szellemi és gazdasági életét a nemkívánatos zsidóbefolyástól”. December 23-án az igazságügy-miniszter a képviselőház hétper-

¹⁰ *Katzburg*: i. m. 272–283.; *Stern Samu*: Emlékirataim. Versenyben az idővel! Bp. 2004. 250–259.

ces ülésén beterjesztette a törvényjavaslatot, a liberális és a szociáldemokrata képviselők szenvedélyes közbeszólásaitól kísérve, az ülés után pedig Antal István államtitkár sajtótájékoztatón ismertette a törvényjavaslat alapelveit és főbb rendelkezéseit.¹¹

A törvényjavaslat és az indokolás

A nyilvánosságra hozott törvényjavaslat 1.§-a a zsidónak tekintendők körét határozta meg. Eszerint zsidó az, aki az izraelita hitfelekezet tagja vagy tagja volt, akinek mindkét szülője e hitfelekezet tagja vagy tagja volt, akinek nagyszülői közül legalább kettő, továbbá ezeknek a törvény hatályba lépése után született ivadéka. Nem tekinthető zsidónak az a személy és ivadéka, ha az 1938. január 1-je előtt kötött házasságból származik, feltéve, hogy mindkét szülője már a házasságkötéskor valamely keresztyén hitfelekezet tagja volt, és azon túl is annak tagja maradt.

A törvényjavaslat 2. §-a értelmében — amennyiben e törvény másképp nem rendelkezik — a törvény rendelkezéseit nem lehet alkalmazni arra, akit az 1914–1918. évi háborúban ezüst vagy arany vitézségi éremmel tüntettek ki, illetve legalább két ízben más kitüntetésben részesült, továbbá a legalább 50%-os hadirokkantakra. (E szakasznak az a része, hogy „amennyiben e törvény másképp nem rendelkezik,” azt jelentette, hogy a közszolgálatban dolgozókra, a tanárookra és tanítókra, valamint a bírókra, az ügyészekre, a közjegyzőkre, a sajtó munkatársaira és a munkásszervezetek tisztségviselőire vonatkozó rendelkezést a kitüntetésben részesített zsidó frontharcosokra és a hadirokkantakra is alkalmazni kell...)

A törvényjavaslat szerint annak rendelkezései azokra a vállalatokra is vonatkoznak, amelyek tulajdonosa, vezetője vagy azok többsége zsidó, vagy amelynél az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak száma az előírt arányt meghaladja. A javaslat szigorú rendelkezéseket tartalmazott a zsidók honosításával és állampolgárságával kapcsolatban: honosítást házasságkötés vagy törvényesítés által zsidó nem szerezhet, és az 1914. július 1-je utáni honosításokat hatálytalanítani kell azon zsidó esetében, „akit életviszonyai nem utalnak arra, hogy az ország területén maradjon”.

A törvényjavaslatnak az első zsidótörvényhez képest teljesen új rendelkezése volt a zsidóság közjogi helyzetének szabályozása. Eszerint a zsidók „csak országos lajstrom alapján külön választanak maguk közül az országgyűlési képviselők megállapított számán felül annyi országgyűlési képviselőt, mint amennyi a választók névjegyzéke szerint a zsidó és nemzsidó választók számának megfelel”; ezek száma a nemzsidó képviselők számának 6%-át nem haladhatja meg. Ugyanez vonatkozik a törvényhatósági bizottságok és a községi képviselőtestületek tagjainak választására is, e testületek esetében zsidókat a legnagyobb adót fizetők jegyzékébe nem lehet felvenni.

¹¹ MNL OL K 27 1938. dec. 20-ai ülés; Pesti Napló 1938. dec. 22. 13., dec. 23. 1–3., dec. 24. 3–4.; KN XXI.k. 211–212.

A törvényjavaslat szerint zsidó közszolgálatba nem léphet (e rendelkezés azonban a már közszolgálatban állókat nem érintette), közjegyzőnek, hites tolmácsnak, hivatalos szakértőnek zsidót nem lehet felvenni. Az ügyvédi, a mérnöki és az orvosi kamarák tagjai között a zsidók száma a 6%-ot nem haladhatja meg. Ugyancsak legfeljebb 6% lehet az időszakos és nem időszakos lapoknál a zsidó munkatársak száma. Zsidó nem lehet e lapok szellemi irányát meghatározó felelős szerkesztője, kiadója, főmunkatársa. Szintén nem lehet zsidó színházi igazgató, művészeti titkár és dramaturg.

A törvényjavaslat gazdasági vonatkozásait illetően állami egyedáruság alá eső cikkek árusítására zsidónak nem lehet engedélyt adni, közszállításban zsidók csak korlátozott mértékben vehetnek részt, továbbá ipar gyakorlására zsidók számára engedélyt mindaddig nem lehet kiállítani, amíg számuk az illető helységben 6% alá nem csökken. A gazdasági vállalatok értelmiségi munkaköreiben — a kereskedőségeket is beleértve — a zsidó alkalmazottak száma a 12%-ot nem haladhatja meg.

A törvényjavaslat jellemző — az antiszemitizmust és a szociáldemokrácia-ellenességet egyaránt kifejező — rendelkezése volt az, hogy munkásegyesület vagy más munkásszervezet intézőszervének, illetve tisztikarának zsidó nem lehet a tagja. (Az indokolás szerint a nemzeti és szociális politika szempontjából kivételes jelentősége van annak, hogy azok „nemzeti és egyéb közszempontokból teljesen kifogástalanul működjenek. A zsidóság térfoglalása a munkásszervezetek körében az említett tekintetekből igen nagy mértékben aggodalmas”.)

További korlátozó rendelkezése volt a törvényjavaslatnak a zsidó alkalmazottak elbocsátására és nyugdíjára vonatkozó szakasza. Eszerint az elbocsátandó zsidó alkalmazott munkaviszonyát akkor is meg lehet szüntetni, ha szolgálati szerződése határozott időre szól. Az elbocsátás a nyugdíjigényt nem érinti, amennyiben azonban a vállalat, illetve annak nyugdíjpénztára számára a nyugdíj vagy a végkielégítés fizetése elviselhetetlen terhet jelentene, a nyugdíj vagy a végkielégítés összegét „a méltányosságnak megfelelően” csökkenteni lehet...

A törvényjavaslat felhatalmazta a kormányt, hogy a zsidók kivándorlására és vagyonának kivitelére vonatkozólag intézkedéseket tegyen. Ugyancsak felhatalmazást kap a kormány — az első zsidótörvényhez hasonlóan — a törvény végrehajtása végett adatszolgáltatási kötelezettség megállapítására és annak ellenőrzésére, és végül a törvényjavaslat részletesen meghatározta a törvény — kihágásnak, illetve vétségnek minősítendő — megszegésének vagy kiállításának szigorú szankcionálását.¹²

A törvényjavaslat Teleki Pál általános indokolása először azt kívánta — kevéssé meggyőzően — megindokolni, hogy miért volt szükség mintegy fél év után új zsidótörvény alkotására. Ezzel kapcsolatban az indokolás előbb arra hivatkozott, hogy az első zsidótörvény meghozatala óta „a zsidóság európai helyzetében Magyarországra is kiható igen nagy jelentőségű változás állott be”. Amíg ugyanis az első zsidótörvény megalkotása előtt egyedül Németország tett „a zsidók kiszorítására erőyes intézkedéseket, azóta Európának sok

¹² Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott Országgyűlés Képviselőházának Irományai (a továbbiakban: KI) XII. k. 298–303.

más állama lépett erre az útra. [...] Minél szélesebb körű lett annak a felismerése, hogy a zsidóság sajátos, minden néptől élesen elkülönülő népcsoport [...] évezredek óta élettani és lelki elkülönülésben él. [...] A zsidóság eme fajiságának és abból a nemzeti társadalmakra háruló hátrányoknak felismerése az 1938. év folyamán több európai államot késztetett arra, hogy térfoglalásuknak törvényes intézkedésekkel gátat vessen, sőt a zsidóságot a nemzet életéből lehetőleg kiszorítsa”. (E megállapítás csak részben felelt meg a valóságnak, azon kívül, hogy a német nemzetiszocialista rendszabályokat az Anschluss után Ausztriára, 1938 őszén pedig a szudétánemet területekre is kiterjesztették, Olaszországban pedig 1938 októberében fogadták el a zsidótörvényt, más országokban 1938 végéig zsidótörvény meghozatalára még nem került sor.) Ezért az indokolás szerint annak következtében, hogy Magyarországot hatalmas, a zsidóságot magából kiszorító népgyűrű veszi körül, félő, hogy a zsidóság onnan Magyarországra özönlik. A tömeges betódulásnak határvédelmi intézkedésekkel gátat lehet vetni, az állandó beszívárgást azonban csupán rendészeti intézkedésekkel nem lehet megakadályozni.

A külső tényezők mellett — folytatódott az indokolás — belső okok is indokolják új, az első zsidótörvényhez képest messzebb menő intézkedések tételére lehetőséget nyújtó törvényjavaslat előterjesztését. Az indokolás szerint ugyanis a törvény végrehajtásának eddigi tapasztalatai alapján kiderült, hogy a törvény intenciói nem fognak kellően érvényesülni. Ezzel kapcsolatban az indokolás elsősorban a 20%-os arány megállapítására utalt. További oknak tekintette az indokolás azt, hogy a törvény végrehajtása során „a zsidóság részéről nem mutatkozott kellő megértés”, de ennek bizonyítására csak azt hozta fel, hogy a vállalatok adatbejelentései megbízhatatlanok voltak... Az indokolás utalt a zsidóság arányszámának nagyságára, arra, hogy nagy többségük a 19. század első felétől, főleg a liberalizmus korában vándorolt be, és ezek gyökértelenségére.

E megállapítás azt jelentette, hogy a kormányzat továbbra is használta a magyarországi antiszemitizmus régi fegyverét, a galíciai bevándorlást, ami azonban már mindinkább anakronisztikussá vált. A külföldi — nagyrészt kelet-európai — zsidók bevándorlása ugyan a 19. században, az 1860-as évek végéig valóban jelentős méreteket öltött, 1870 után azonban a kivándorlás már nagyobb volt, mint a bevándorlás; 1870 és 1910 között több mint 110 ezer fő vándorlási veszteség mutatkozott. E tendencia a világháború után is folytatódott, a bevándorlók száma igen csekély volt, és ezt az 1930. évi népszámlálás adatai is meggyőzően bizonyították: az izraelita vallásúak 97,0%-a már a háború előtti Magyarország területén született, és 97,3%-a magyar anyanyelvű volt.

Az indokolás hivatkozott még a visszacsatolások következtében a zsidó lakosság számának emelkedésére is, ami azonban az országos arányokat csak kevéssé befolyásolta, az 5,1% helyett 5,2% lett. (A részletes indokolás egyébként ezt az érvet azzal egészítette ki, hogy „az elszakított Felvidék tiszta magyarlakta területének visszacsatolásával mintegy százezer olyan keleti zsidó került vissza a Csonkaországhoz, akiknek számottevő része húsz esztendőn keresztül támasza volt [...] a Cseh Szlovák Köztársaságnak, amely a magyar nemzetnek [...] legádázabb ellensége volt”). Az indokolás rámutatott még a zsidók gazda-

sági bűncselekményeinek, visszaéléseinek magas arányára is, amely azonban 1938-ban csökkent, de egyébként sem volt jelentős mértékű, és korántsem vezethetett „az ország gazdasági életének aláásására”.

Az általános indokolás végül hangsúlyozta, hogy a zsidókérdést egy-egy állam egymagában nem tudja megoldani, a zsidókérdés nemzetközi jellegű kérdés, és ezért a zsidókérdésnek nemzetközi úton való megfelelő megoldását is „alkalmas időben és alkalmas módon szorgalmazni kell”.¹³

A javaslat fogadtatása

A kormánypárti lapok közül a Függetlenség úgy kommentálta a törvényjavaslatot, hogy az „végleges megoldást, állandó nyugalmi állapotot jelent [...] ezek után minden lehetőség megvan arra, hogy a zsidókérdés izgató anyagát kivessük a nemzet testéből”. A már inkább szélsőjobboldali orgánumnak tekinthető Új Magyarország vezércikke szerint: „Ezzel a javaslattal Magyarország egész politikai, szellemi és gazdasági élete gyors ütemben és gyökeresen megváltozik! [...] A politikában nem lesz többé szociáldemokrata párt, nem lesz többé liberális párt [...] négy esztendőn belül az ország egész közgazdasági életének irányítása magyar kézbe kerül”, a szellemi életben „megszűnik a zsidó sajtó, a zsidó színház és a zsidó filmvilág. A zsidóság teljes elkülönítése kezdődik meg.” Ugyancsak e lapban Makkai János, a törvényjavaslat egyik szellemi atyja A zsidótörvény elvi alapjai c. cikkében a leglényegesebbnek azt tekintette, hogy a javaslat „a zsidóságot közjogainak gyakorlásában elválasztja a magyarságtól, és a kivándorlás előmozdításának fontosságát hangsúlyozta. A Festetics-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt lapja azt hangsúlyozta, hogy a szellemi élet területén „nem lehet százalék” (vagyis ott zsidók egyáltalán ne működhessenek).¹⁴

A liberális lapok megdöbbenéssel fogadták a törvényjavaslat radikalizmusát. „Ami még tegnap túlzásnak, rémítgetésnek tűnt fel — írta a Pesti Napló —, mára megdöbbenítő valósággá vált”. Az Esti Kurír szerint pedig: „Ami tegnap úgynevezett felelőtlen találgatás volt, holnapra nyers tényné válik”. A legélesebb tiltakozást részükről a törvényjavaslat közjogi rendelkezései váltották ki, azt közjogi abszurdnak minősítve, amely „végzetes támadás is az egységes történelmi nemzet eszméje ellen”, politikai gettót jelent. Elleneztek a zsidónak tekintendők körének kiterjesztését, a keresztény hitre áttértek zsidónak minősítését, ami ellentétes a keresztény egyházak dogmáival; a javaslat „olyanokat minősít zsidónak, akik eddig legnyugtalanabb álmukban sem tarthattak arról, hogy akárki is zsidónak fogja őket még csak titulálni is”. (Erről azt írta a piarista rendhez tartozó irodalomtudós és költő Sík Sándor professzor naplójegyzetében: „Életem legnagyobb fejbeverése: a javaslat szerint én zsidó vagyok”, de azért „magyar vagyok és maradok”).¹⁵

¹³ Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922. 8–20.; Magyar Statisztikai Közlemények. 96. k. Bp. 1936. 216–217., 260.; KI XII. k. 304–321.

¹⁴ Függetlenség 1938. dec. 23. 1.; Nemzet Szava 1939. jan. 1. 2.; Új Magyarország 1938. dec. 23. 1–2., dec. 25. 7–8.

¹⁵ Esti Kurír 1938. dec. 22. 5., dec. 25. 5.; Pesti Napló 1938. dec. 23. 1–2., dec. 24. 1–2.; Újság 1938. dec. 24. 1–2.; A százgyökerű szív. (Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából.) Bp. 1993. 205–218.

Többen — így Pethő Sándor és Tombor Jenő — arra hívták fel a figyelmet, hogy az „őrségváltás” során az elbocsátott zsidók helyébe nem „tősgyökeres magyarok”, hanem idegenek fognak jönni (ami egyébként Szlovákiában 1940-ben be is következett). Bajcsy-Zsilinszky Endre hosszabb írásában megállapította, hogy van zsidókérdés, de azt nem lehet az egyetemes magyar kérdéstől elszakítva megoldani. Szükségesnek tartotta a zsidóság aránytalan gazdasági és szellemi befolyásának igazságos mértékre való visszaszorítását, de semmiképpen sem a német minta másolásával, a jogegyenlőség elvének megsértése és a kereszténység tanításának megtagadása nélkül. Nem helyeselte a faji elv általános érvényesítését, nem lehet lemondani a természetes asszimilációról, ne erőszakoljunk mesterséges disszimilációt (a zsidóság nem asszimilálható többsége azonban vándoroljon ki).

Eckhardt Tibor a kisgazdapárt január 2-ai ülésén állást foglalt a zsidókérdés „átfogó és végleges” rendezése mellett, ugyanakkor hangsúlyozta a zsidókérdés és a földkérdés szoros kapcsolatát. „Nem lehetséges — mondotta —, hogy a nemzeti vagyon, a nemzeti jövedelem aránytalanul magas része aránytalanul igen kevés ember kezében legyen”, ezért „a zsidó nagytőke és a mágán-birtok adja át helyét a magyar parasztnak”. Részvénytársaság csak olyan vállalat lehet, amelynek részvénytöbbsége magyar kézben van. Mindennek azonban szerinte „tisztességes, emberséges és az egyforma elbánás elvét nem tagadó módon kell történnie”.

A törvényjavaslat nyilvánosságra kerülésének hatásával kapcsolatban megemlítendő az is, hogy — akárcsak Bécsben az Anschluss után — több zsidó (köztük Liebermann Leó professzor) öngyilkos lett...¹⁶

Vélemények, állásfoglalások 1939 januárjában

Több protestáns püspök újévi beszédében, nyilatkozatában foglalkozott a törvényjavaslattal. Ravasz László református püspök ezzel kapcsolatban a missziós munka folytatásának szükségességét hangsúlyozta; szeretettel kell körülvenni a zsidókat, mert négyezer esztendőn keresztül nem szerette őket senki. Raffay Sándor evangélikus püspök szerint a javaslat nem evangéliumi szellemű, „mert keresztyén szempontból képtelenség, hogy esetleg 50–60 éve volt keresztyén embert visszavessenek zsidónak,” és aggályosnak tekintette az állampolgárság elkobzását.

Részletesebben is foglalkozott a törvényjavaslat kérdéseivel Révész Imre református püspök: „A zsidókérdés minden, még olyan erélyes és gyors megoldási kísérletét is, amely alapos reményt nyújt a magyar nemzeti szellem megtisztulására és a magyar nemzet gazdasági megerősödésére, a mammonizmussá fajult kapitalizmus hatalmának megroppantására, a magyar református egyház csak helyesléssel nézheti. Ugyanakkor azonban — tette hozzá — a magyar református egyház sohasem állhat be azok táborába, akik idegen hatás alatt, kritika és szükség nélkül faji mítoszt csinálnak a zsidókérdésből. [...] A Krisztus-

¹⁶ Esti Kurír 1938. dec. 25. 3., 5.; Független Kisgazda 1939. jan. 8. 1–4.; Magyar Nemzet 1938. dec. 23. 1–2., dec. 24. 4.; Magyarország 1938. dec. 30. 5–6., dec. 31. 5.

hoz igazán megtért [...] zsidókat, úgyszintén a zsidó-nemzsidó házasságból származó komoly hitvalló keresztyéneket a magyar református egyháznak még esetleges nagyon súlyos hátratételek árán is oltalmaznia kell terror és brutalitás ellen [...] igazságtalanságnak és embertelenségnek [...] elkövetése ellen pedig [...] még akkor is tiltakoznia kell, hogyha azok a Krisztushoz meg nem tért, de különben Isten tíz parancsolatát becsületesen megtartó s a nemzetnek egy vagy más hasznos szolgálatokat teljesített, emberöltők óta jóindulatúlag asszimilálódni igyekezett zsidó családok tagjain követtetnek el. Gyűlöljük szellemet, de ne gyűlöljük fajt.”

Jóllehet e püspökök elsősorban a kereszteny hitre áttért zsidók védelme mellett foglaltak állást, Milotay István az Új Magyarország január 6-ai számában megjelent vezércikkében ingerülten utasította vissza véleményüket.¹⁷

Ami a további fejleményeket illeti: Teleki Mihály földművelésügyi miniszter a kormánypárt január 5-ei értekezletén a földbirtok-politikai törvény tervezetét ismertetve azt javasolta, hogy a zsidók tulajdonában lévő birtokok kérdését a zsidótörvényben kellene szabályozni, megszüntetve a zsidók földszerzését, és lehetővé téve a zsidók 1914. július 1-je után vásárolt földjeinek a földbirtokreform céljaira teljes mértékben való igénybevételét. Január 6-án, a Magyar Élet Mozgalom zászlóbontó nagygyűlésén Imrédy a zsidókérdéssel kapcsolatban a következőket mondta: „Védelemre szorulunk [...] azzal a népelemmel szemben, amely a magyar nemzettől erős fajiságánál, évezredes elzárkózásánál és zártkörűségénél fogva állandó s öntudatlan elkülönülésben maradt – a zsidósággal szemben.”

Január 9-én a „zsidóbizottság”, valamint a kormánypárt társadalompolitikai, közjogi és közgazdasági csoportja részleteiben is megvitatta a törvényjavaslat rendelkezéseit; az ülésről azonban közleményt nem adtak ki, és információk sem szivárogtak ki. Másnap a minisztertanács ülésén az igazságügy-miniszter előterjesztést tett a törvényjavaslat egyes, végleges formában még el nem fogadott rendelkezéseiről. A fő probléma a közjogi szakasz volt, amellyel kapcsolatban a belügyminiszter rámutatott arra, hogy azzal kapcsolatban igen sok aggály merült fel, különösen az, hogy idővel a német és a szlovák kisebbség is követelni fogja majd a külön státust. Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszter határozottan ellenezte e paragrafust (szerinte az országos lajstrom alapján a parlamentbe bekerülő 15 kiváló zsidó képviselő beszédeivel befolyásolhatja a közvéleményt, és befolyásuk alá juthat sok kereszteny képviselő is). Keresztes-Fischer egyetértett ezzel, de politikailag most már nehéznek tartotta e szakasz kivételét, ezért kénytelen-kelletlen azt elfogadja, és ez volt Tasnádi Nagy és több más miniszter véleménye is. Csáky István külügyminiszter továbbra is rendkívül veszedelmesnek tartotta e paragrafust. Végül Imrédy rámutatott arra, hogy „az egész amerikai közvélemény ellenünk lesz, ha nem adnánk választójogot a zsidóságnak, ezért politikailag nem lenne helyes e szakasz megváltoztatása. Tasnádi Nagy ezután ismertette a törvényjavaslat további rendelkezéseit, ezekről azonban a jegyzőkönyvben nem történt említés (a kiszi-

¹⁷ Lelkészegyesület XXXII. (1939. 2. sz.) 10–11., 26.; Pesti Napló 1939. jan. 3. 1., 9.; Új Magyarország 1939. jan. 6. 1–2.

várgott információk alapján a sajtó a lehetséges módosításokra vonatkozólag arról adott hírt, hogy a törvény rendelkezései nem terjednének ki az egyházi férfiakra, rendeznék a vegyesházasságokból származó gyermekek kérdését, és kiterjesztenék a kivételezendők körét.)¹⁸

Említést érdemel, hogy a törvényjavaslatban foglaltak nyugtalansággal töltötték el az angolszász hatalmak vezető köreit. Ezzel kapcsolatban Montgomery és Knox január 12-én felkereste a kormányzót. A találkozás során Horthy kifejtette, hogy „szép számmal vannak olyan zsidók, akiktől Magyarországon szívesen megszabadulna, de ott vannak olyanok is, akik ugyanolyan jó magyarok, mint ő maga”. A kormányzó szerint a szomszédos országokban történt események következtében szükségessé vált a zsidókkal szembeni korlátozások bevezetése, „az új törvényben azonban olyan embertelen és kegyetlen rendelkezések vannak, amelyeket ő nem engedhet törvényerőre”. Ezt a kijelentést kétszer is megismételte, és hozzátette: „majd meglátják, hogy minket nem lehet csak úgy eltaposni, mint a cseheket”. Horthy — akinek a következetes, határozott állásfoglalás nem tartozott az erényei közé — más alkalmakkor is kijelentette, hogy a törvényjavaslathoz jelenlegi formájában nem akar hozzájárulni, nem fogja megengedni, hogy az abban a formában keresztülmenjen, és a javaslatról, elsősorban a keresztény hitre áttértek problémájáról többször is tárgyalt Imrédyvel — a törvényjavaslat benyújtását azonban nem akadályozta meg...¹⁹

Január 13-án a katolikus püspökkari értekezlet foglalkozott a törvényjavaslat kérdéseivel. Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás bevezető előadásában beszámolt arról, hogy tárgyalásokat folytatott Imrédyvel és Telekivel, amelyek során „főképp a tervezett törvény azon alapvető hibájára mutatott rá, hogy a megkeresztelt zsidók közül sokat zsidónak minősít”. A primás írásban is összefoglalta észrevételeit, amelyeket ismertetett a püspöki karral. Ebben megismételte az első zsidótörvény felsőházi bizottsági tárgyalásán kifejtett általános elveket, majd vázolta konkrét javaslatait. Eszerint a törvényjavaslatban foglalt megszorításokat nem kellene kiterjeszteni azokra a magyar állampolgársággal rendelkező zsidókra, akik már most keresztények, valamint azokra az izraelita vallásúakra, akik asszimiláltaknak tekinthetők, mert ők vagy atyjuk már 40–50 éve magyar állampolgárok; a külföldi zsidóknak azonban ne adjanak letelepedési engedélyt és állampolgárságot, továbbá meg kell szüntetni a gazdasági-, a társadalmi- és a közéletben a zsidó szellem érvényesülését.

A pécsi püspök szerint kivételt kell tenni a közélet, gazdasági élet, a tudomány és a művészet terén elvitathatatlan érdemeket szerzett zsidók, a szombathelyi apostoli kormányzó szerint pedig a félvér zsidók már kereszténynek született gyermekei esetében. Az utóbbi veszedelmesnek tartotta a zsidók külön parlamenti képviselőinek biztosítását. Glattfelder Gyula csanádi püspök azt hangsúlyozta, hogy a keresztséggel szerzett jogokat földi hatalom nem anulálhat, és felhívta a figyelmet a vér és a faj mítoszának veszélyére. A pécsi

¹⁸ MNL OL K 27 1939. jan. 10-ei ülés; Nemzeti Újság 1939. jan. 6. 3–4.; Új Magyarország 1939. jan. 8. 2–4.; Új Nemzedék 1939. jan. 11. 7.

¹⁹ L. Nagy Zsuzsa: Amerikai diplomaták Horthy Miklósról. 1920–1944. Történelmi Szemle XXXII. (1990.) 185.; Katzburg: i. m. 115–116.

püspök cáfolta azt a véleményt, hogy a törvényjavaslat nem avatkozik be a válás és az egyház ügyeibe, és szükségesnek tartotta a főpásztorok megnyilatkozását, azért is, mert „főképp a fiatalabb papok körében többen ezen modern eszméáramlatok hívei közé állnak”. A pannonhalmi főapát rámutatott azokra az érdemekre, amelyeket a recepció óta a hazai kereskedelem és ipar terén egyes zsidók szereztek, és ezzel kapcsolatban olyan bizottság alakítását tartaná célravezetőnek, amely egyénenként határozná meg a törvény rendelkezései alóli kivételeket. A roznnyói apostoli kormányzó ugyanakkor követelte, hogy „a zsidó szellem teljes visszaszorítása érdekében e javaslatot kövessék erőteljes intézkedések a szociáldemokrácia, a szabadkőművesség, a kommunizmus stb. terjedésével szemben is”.²⁰

A vitát követően a püspöki kar úgy határozott, hogy helyesli a bíboros hercegprímásnak a törvényjavaslattal kapcsolatos észrevételeit, és kérte, hogy azokat a miniszterelnöknek is adja át, továbbá felkérte a bíboros hercegprímást, valamint a csanádi és a pécsi püspököt, hogy a püspöki kar nevében az észrevételeket Imrédyvel élőszóval is közöljék, s „iparkodjanak azoknak érvényt szerezni”.

Katolikus részről ezekben a napokban több állásfoglalás is napvilágot látott. Így Baranyai Jusztin, a budapesti egyetemen a kánonjog professzora leszögezte, hogy az egyházon kívül semmiféle más tényezőt el nem ismerhet annak megállapítására, hogy ki keresztény és ki nem. Hangsúlyozta, hogy Németország, amelynek „ideálja a keresztény hitből és erkölcsből kiemelt, visszapogányosított germánság” nem lehet példa egy magát kereszténynek valló állam számára. Mindezek ellenére a törvényjavaslatot nagy általánosságban elfogadja, javasolva azonban a zsidónak minősítendőkre vonatkozó meghatározását illetően egyes korrekciókat, enyhítéseket. Glattfelder püspök is január 15-ei cikkében hangsúlyozta: „nem lehet vita tárgya, hogy a keresztység ténye és joghatálya ellenkező bizonyíték nélkül kétségbe nem vonható”. Említést érdemel még a katolikus állásfoglalással kapcsolatban az is, hogy a törvényjavaslat a nemzetiszocialista faji teóriát ismételten elítélő Vatikánban is aggodalmat keltett; Apor Gábor vatikáni magyar követ január eleji bemutatkozó látogatása során mind Pacelli bíboros államtitkár, mind pedig Tardini helyettes államtitkár már a beszélgetés elején erre terelte a szót. A következő hónapokban Angelo Rotta budapesti nuncius részletesen tájékoztatta az Apostoli Szentszéket a törvényjavaslat tárgyalásairól.²¹

Református részről Ravasz László püspök a Pester Lloyd január 15-ei számában megjelent írásában kifejtette, hogy a zsidókérdés akkor van megoldva, „ha a zsidóság asszimilálódásra hajlamos része akadálytalanul beolvadhat; asszimilálódásra nem hajlandó rétegei viszont a nemzet testén kívül egy új,

²⁰ A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásainak története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. München(?)–Budapest 1992. II. k. 199–201.

²¹ Nemzeti Újság 1939. jan. 13. 2., jan. 15. 1–2.; Salacz Gábor: Az egyház az üldözöttek védelmében. Vigilia 60. (1995.) 182.; Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale. 6. La Saint Siège et les Victimes de la Guerre. Mars 1939–Décembre 1940. Città de Vaticana. 1972. 60–61., 68–69., 75–78., 80–85.

önálló államban helyezkednek el”. Ezzel egyidejűleg a kereskedelembe, a gazdasági életbe, a sajtóba, a szabad pályákra „egy új nemzedék, mégpedig tősgyökeres magyar és szellemében keresztyén nemzedék vegye át mindazt a helyet és szerepet, amely egy öntudatos népet a maga földjén megillet”. Ezt követően a püspök rámutatott a törvényjavaslat hibáira, az alkalmazás során az izraelita vallású zsidó és a zsidó származású keresztyén között nem tesz különbséget, valamint egységes közjogi testnek minősít az ország területén szétszórta élő népcsoportot. Ezért a törvényjavaslatban mélyreható változtatásokat tartott szükségesnek: mindenkit ki kell venni a törvény korlátozásai alól, aki keresztyén családból keresztyénnek született; aki valamelyik keresztyén egyházhoz tartozik, de a törvényben a zsidó népcsoportéhoz van sorolva, 20–30 év múlva, ha a magyarságnak és keresztyén erkölcsének példaadó jelét adja, a törvény hatálya alól kivethető legyen; a törvény korlátozásai alól kiveendők a keresztyén egyházak felszentelt lelkészei, apácái, diakonisszái, világi tisztviselői; kívánatos az is, hogy a törvény rendelkezései alól kivételt kaphassanak a szellemi és művelődési érdemek alapján a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy Társaság és a Corvin testület zsidó származású, keresztyén vallású tagjai. Végül pedig javasolta, hogy az államfő egyes személyek esetében — vallásuktól függetlenül — kivételt tehessen.²²

Január 14-én több, a kormánypártból kivált tekintélyes képviselő (Bor-nemissza Géza, Kornis Gyula, Marschall Ferenc, Pesthy Pál, Sztranyavszky Sándor és Zsitvay Tibor), valamint az ellenzéki képviselők közül Bethlen István, Eckhardt Tibor és Tildy Zoltán az Imrédy-kormány politikáját élesen bíráló memorandummal fordult a kormányzóhoz. Ebben — a zsidókérdés rendezését szükségesnek tartva — megállapították, hogy a kormány javaslatával ez a kérdést nem lehet megoldani, „mert amíg a kenyerüket elvesztő zsidók kivándoroltatásáról gondoskodás nem történik, addig a zsidóság kezéből a kenyeret kiűzni, súlyos veszélyek felidézése nélkül nem lehet. [...] Sebeket üt, de gyógyításról nem gondoskodik [...] A jelenlegi zsidójavaslat nem a magyar ügyet szolgálja, hanem az alacsonyabb rendű indulatok kielégítését célozza.” — A memorandumra Horthy nem válaszolt, a disszidens képviselők többsége pedig a későbbiekben megszavazta a törvényjavaslatot.²³

Január 16-án Csáky István külügyminiszter bemutatkozó látogatást tett Hitlernél. A beszélgetésről készített feljegyzés szerint érintették a zsidókérdést is, Csáky ezzel kapcsolatban megkérdezte, nem lehetne-e nemzetközileg megoldani e kérdést. Hitler ismertette a kivándorlás kérdésének pénzügyi megoldására vonatkozó tervét, és hangsúlyozta, hogy a zsidóprobléma nemcsak Németországra vonatkozik, a birodalom minden országot támogat, amely harcot indít a zsidók ellen. (Kánya Kálmán utódaaként még 1938. december 10-én kinevezett Csáky berlini látogatására csak öt hét múlva került sor, akkor, amikor — Zsitvay Tibor emlékiratai szerint — már megkapta a minisztertanács felhatalmazását annak a bejelentésére, hogy Magyarország kész a Komintern-paktum aláírására, és hajlandó komoly megfontolás tárgyává tenni a Népszövetségből való

²² Lelkészegyesület XXXII. (1939. 5. sz.) 33–34.

²³ Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1972. 205–211.

kilépést, a második zsidótörvényt pedig gyorsított ütemben fogja tárgyalni a képviselőház.)²⁴

Január 20-án a kormánypárt értekezletén Tasnádi Nagy ismertette a törvényjavaslattal kapcsolatban felmerült és a kormány által elfogadhatónak tartott módosításokat: a zsidók földbirtokszerzése és földtulajdona kérdésének a javaslatba való felvételét, valamint a tűzharcosokra vonatkozó szövegmódosítást. Szó volt még a keresztény hitre áttérteket érintő egyes korrekciókról és a közjogi szakasz vitatott kérdéséről. A képviselők túlnyomó része a törvényjavaslat szigorítása mellett foglalt állást, csak alig néhányan kívánták egyes rendelkezések enyhítését. Imrédy megállapítása szerint az értekezleten „erős ellenszenv nyilvánult meg olyan javaslatokkal szemben, melyek még az enyhítés látszatát is keltették”.

Ugyanezen a napon az igazságügy-miniszter a minisztertanács ülésén is ismertette a módosító javaslatokat. A vita során Teleki és Csáky ezúttal is kifejezték aggályaikat a zsidók külön szavazásával kapcsolatban, ehelyett azt tartották helyesnek, ha csak az 1867 előtt magyar állampolgárságot nyert zsidók szereznének szavazati jogot, az 1867 után bevándoroltaknak nem volna sem aktív, sem passzív szavazati joguk. Imrédy fenntartotta álláspontját, attól tartva, „hogya ha igen széles zsidó rétegeket egészen kirekesztenének a szavazati jogból, úgy különösen az angolszász nemzetek részéről emissziók indulnának ellenünk”. (A jegyzőkönyv eredeti szövege szerint „bojkottmozgalmak indulnának.”) A miniszterelnök elmondta azt is, hogy fogadta Basch német kisebbségi vezetőt, és a beszélgetésen azt a meggyőződést szerezte, hogy a magyarországi német kisebbség nem fogja külön képviselőtüket kérni. Teleki és Csáky továbbra is kitartott elutasító véleménye mellett.

A minisztertanács végül úgy határozott, hogy a bizottsági vita kezdetén Makkai János előadó be fogja terjeszteni a zsidók földtulajdonára vonatkozó paragrafust, továbbá a törvény rendelkezései alól kiveendők körét meghatározó 2.§ új szövegét; a többi módosítás tárgyában pedig a minisztertanács csak a bizottság általános vitája után fog állást foglalni.²⁵

A törvényjavaslat képviselőházi bizottsági vitája

Január 23-án azután megkezdődött a képviselőház együttes bizottsági vitája. Ezt megelőzőleg az egyes pártok — a szociáldemokrata pártot kivéve — megbeszélést tartottak a törvényjavaslattal kapcsolatos állásfoglalásukról. A szociáldemokrata párt ezt szükségtelennek tartotta, álláspontját a Népszava az alábbiakban fogalmazta meg: „A zsidójavaslatot [...] mindkét Ház el fogja fogadni és a magyar törvénytárba bekerül a II. számú zsidótörvény is, hogy ezt azután újabb és újabb zsidótörvények kövessék. Hiszen azt már senki sem hiszi el, hogy e téren van, vagy lehetséges megállás [...], mert a demagógiával nem le-

²⁴ Judenverfolgung in Ungarn. Frankfurt am Main, 1959. 38.; A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1945. Bp. 1968. 346.; Magyarország története. 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai. Bp. 1999. 455.

²⁵ MNL OL K 27 1939. jan. 20-ai ülés; Pesti Napló 1939. jan. 21. 2.

het versenyt futni.” E javaslatot tehát „nem abból a szempontból bíráljuk el, hogy milyen enyhítések vagy szigorításokat visznek rajta keresztül. Ezzel a javaslattal szemben csak egy álláspont lehetséges: az elutasítás”, mert az igazságtalan, embertelen, kárt okoz a gazdasági életben, népcsoportokra bontja az országot, egyenlőtlenséget, igazságtalanságot és jogtalanságot iktat törvénybe, és megkerüli a társadalmi, gazdasági és politikai problémákat.²⁶

A bizottság első ülésén Makkai János előadói beszédében a törvényjavaslat indokolásának megfelelően azt igyekezett megindokolni, hogy mi tette szükségessé egy újabb törvényjavaslat benyújtását. Ezzel kapcsolatban ő is először „bizonyos külső európai okokra” mutatott rá, a belső okokra vonatkozóan pedig azt állapította meg, hogy az első törvény végrehajtása „a benne lefektetett és a mostaninál kevésbé szigorú elvek következtében illuzórikus”. Ismertette a javaslat alapelveit: a törvény szempontjából zsidónak tekintendők körének meghatározásával kapcsolatban kiemelte, hogy a törvényjavaslat faji alapon áll, „de nemcsak vérségi és biológiai alapon, hanem ennek a fajiságnak szellemi velejárójával együtt”, és vázolta a zsidóság közjogi helyzetének megváltoztatására, szellemi befolyásának és gazdasági szerepének korlátozására irányuló rendelkezéseket.

Az első felszólaló a Sztranyavszky Sándor és Kornis Gyula vezette — nem-sokára párttá alakuló — disszidensek részéről Kelemen Kornél volt, aki kérte a miniszterelnököt, adjon kimerítő tájékoztatást arról, hogy az első zsidótörvény milyen hatást gyakorolt a gazdasági és társadalmi életre, mert ennek ismerete elemi feladat egy újabb törvény meghozatala előtt – választ azonban nem kapott... A vita során a liberális, a szociáldemokrata és egyes pártokon kívüli ellenzéki képviselők felléptek a faji elv érvényesítése, a keresztény hitre áttértek zsidóvá nyilvánítása ellen. Ez ellen tiltakoztak a kereszténypárti képviselők is; Zichy János szerint: a javaslatban én „a kereszténység szentségének deklaszifikációját, devalorizációját látom. A keresztények visszazsidósítását a magam részéről nem tudom appercipálni”. Aki meg van keresztelve, az keresztény, ezt az elvet azonban a javaslatban természetesen nem lehet keresztülvinni, mert akkor ezrek és tízezrek akarnának kikeresztelkedni, „de cezúrát lehet és kell is csinálni”.

Az ellenzéki képviselők határozottan elleneztek a javaslat közjogi rendelkezéseit, a nemzet egysége elvének megsértését (e rendelkezésekkel egyébként néhány kormánypárti képviselő sem értett egyet). Élesen bírálták a törvényjavaslat indokolásának tendenciózusan általánosító megállapításait; annak valóságtartalmával kapcsolatban a szociáldemokrata Kéthly Anna a Dreyfus-pernek A pingvinek szigetében olvasható „bizonyítékaira” emlékeztetett. A szociáldemokrata képviselők tiltakoztak a munkásszervezetek ügyeibe való „brutális és illetéktelen” beavatkozás ellen. Több ellenzéki képviselő felhívta a figyelmet a tömeges kivándorlás gyakorlati nehézségeire, továbbá a javaslat várható gazdasági kihatásaira és kedvezőtlen külföldi fogadtatására. A következő években történtek igazolták Kéthly Annának a törvény jövőjére vonatkozó szavait:

²⁶ Népszava 1939. jan. 24. 1–2.

szerinte a törvényjavaslat „nem egyéb mint versenyfutás a nyilasokkal [...] ez a versenyfutás előbb-utóbb beletorkollik a harmadik, negyedik zsidótörvénybe [...] nem lehet őket utolérni a legradikálisabb zsidótörvénnyel sem, addig, amíg a kivándorlásig, a végleg való kipusztításig el nem jutunk”.

A jogegyenlőség alkotmányos elvének megsértésére az ellenzéki képviselők már kevésbé hivatkoztak, mert mint gróf Bethlen István felszólalásában mondotta: „Az első zsidójavaslat ezen a téren frontáttörést eszközölt és nem tartozik a gyakorlati politika feladatai közé, hogy egy ilyen frontáttöréssel szemben egy régi front helyreállítását kívánja vagy próbálja eszközölni; mikor erre semmi kilátás sincs.” Ezért ő elsősorban a törvényjavaslat keretei között több módosítást, enyhítést javasolt. Az egyik kisgazdapárti képviselő szerint is egyes javításokkal „valahogyan keresztényibb és emberibb alapra lehetne hozni ezt a javaslatot”.

A bizottsági ülésen felszólaló kormánypárti képviselők többnyire az indokolásban szereplő érveket ismételték, a párt jobbszárnyához tartozó és a szélsőjobboldali képviselők pedig a törvényjavaslat egyes hiányosságaira mutattak rá, és ezzel kapcsolatban több módosítást kívántak. Ezek közé tartozott a vegyesházasságok megtiltása, a „fajgyalázás” büntetőjogi szankcionálása. (Mecsér András szerint ugyanis „a zsidók asszimiláltak magyarokat”.) Kifogásolták, hogy a javaslat nem érinti a zsidó kapitalistákat, és nem rendelkezik a működő zsidó köztisztviselők elbocsátásáról. A Keresztény Nemzeti Szociális Fronthoz tartozó Meizler Károly szerint a zsidóság nem méltó arra, hogy aktív vagy passzív választójoga legyen (átmeneti megoldásként az 1848 előtt áttértek erre lehetőséget kapnának), Pinezich István szerint pedig csupán az 1830 vagy 1840 előtt Magyarországon élő zsidó családok tagjai lehetnének teljes jogú magyar állampolgárok, a többiek csak magyar honosok, akiknek nincsenek politikai jogaik. Gróf Festetics Domokos a szankciókat kevésnek tartotta; a törvény kijátszásának büntetné váló minősítését kívánta, és felvetette a botbüntetés bevezetésének lehetőségét is. A szélsőjobboldali képviselők szerint is — minthogy a javaslat nem oldja meg véglegesen a zsidókérdést — el fog jönni majd a harmadik, teljesen faji alapon álló zsidótörvény ideje.²⁷

A bizottság általános vitája közben a kormánypárt január 30-án tartott értekezletén Imrédy és Tasnádi Nagy ismertették a javaslatra vonatkozó módosításokat. Ezekkel kapcsolatban a hozzászólók elsősorban a közjogi rendelkezésekkel foglalkoztak. Február 3-án azután a miniszterelnökségen Imrédy, Tasnádi Nagy, Makkai, Kultsár, valamint az Igazságügy-minisztérium törvényelőkészítő osztálya részéről Némethy Imre megvitatták a támogatott módosításokat: a zsidónak tekintendők körét illetően a félévek és a vegyesházasságokból származó gyermekek helyzetét, a frontharcosok és a hadiözvegyek kedvezményeit, a közjogi szakasz megváltoztatását és a közéleti érdekek alapján való ki-

²⁷ A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvényjavaslatnak a képviselőház közjogi, közgazdasági és közlekedésügyi, közoktatásügyi, igazságügyi, valamint földművelésügyi együttes bizottságának az általános vita során 1939. évi január hó 23., 24., 26., 27., 31-i, továbbá február hó 1-je és 3. napjain elhangzott beszédek. Bp. 1939. 3–131.

vételezéseket. Ezt követően, február 4-én a minisztertanács megtárgyalta a kormány részéről javasolt módosításokat.²⁸

Az együttes bizottság még aznap tartott ülésén előbb a miniszterelnök válaszolt a vita során elhangzott felszólalásokra. Megismételte a törvényjavaslat benyújtásának indokait, azokat egy új — alig érthető és értelmezhető — érvel kiegészítve. Szerinte az elmúlt év szeptember-októberében „kitörölhetetlen emléket hagyott bennem az a kedélyhullámmás, amely a nemzeten végigment és amely különösen Budapesten és a nagyobb városokban vett erőt. Az a hisztérikusnak nevezhető lelkiállapot és azok a felfogások, amelyek akkor ebben a két valóban nehéz hónapban érvényesültek, és amelyek, sajnos, nagyon tekintélyes részben éppen a zsidóság ama köreinek magatartásából eredtek, amelyeket a javaslat érint, azt mutatták, hogy a legjobb akarat ellenére is a zsidóság idegállapotánál, egész lelki és testi konstrukciójánál fogva bizonyos kérdésekre más-kép reagál, mint a lakosság nem zsidó része.” A miniszterelnök megismételte a törvényjavaslat alapelveit, majd rátért a kormány által elfogadható módosításokra. A zsidóság gazdasági és szellemi téren való térfoglalásának korlátozására irányuló rendelkezések nem módosulnának, a zsidónak tekintendő körének meghatározását illetően a félvérek és a vegyesházasságból származó gyermekek esetében lennének változtatások, a leginkább vitatott közjogi szakasz pedig úgy módosulna, hogy külön közjogi státus helyett a zsidók választójogát korlátoznák.

Utána az igazságügy-miniszter ismertette az egyes, az előadó által beterveztendő módosításokat: a zsidónak minősítendő, valamint a kivételezendők körének kiterjesztését (az utóbbit a hadiözvegyekre, az ellenforradalmi mozgalmak résztvevőire, a titkos tanácsosokra és az egyetemi tanárookra), a közjogi szakasz megváltoztatását (a választójog korlátozását az 1867. évi cenzúra alkalmazásával) és új szakaszként az egyetemi és főiskolai felvételek szabályozását (az I. évre felvehető zsidó hallgatók számát 6%-ra csökkentve).²⁹

Az együttes bizottság végül általánosságban 36:26 arányban elfogadta a törvényjavaslatot. A szavazatok megoszlásáról pontos adatok nem állnak rendelkezésre. Egyes napilapok — részben eltérő — közlése szerint a javaslatot megszavazták a kormánypárti képviselők, a jelenlévő kereszténypártiak (többen ugyanis még a szavazás előtt elmentek), a Nemzeti Reformpárt (a kormánypártból kivált Bornemissza-Mikecz-csoport) és a kormánypártból ugyancsak kilépett Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt képviselőinek többsége. A kisgazdapárti képviselők tartózkodtak (illetve néhányan kivonultak a szavazás előtt). Nem szavazta meg a javaslatot a disszidens képviselők egy része, a liberális és a szociáldemokrata képviselők, valamint több pártunkívüli képviselő (köztük gróf Bethlen István és gróf Sigray Antal). Rupert Rezső liberális képviselő terjedelmes különvéleményt nyújtott be, amely összegezte az ellenzéki képviselőknek a bizottsági vitában a törvényjavaslat ellen felhozott érveit, a javaslatot vallási, nemzeti, emberi, alkotmányjogi, történelmi, gazdasági és kül-

²⁸ MNL OL K 27 1939. febr. 4-ei ülés; Függetlenség 1939. jan. 31. 6.; Pesti Napló 1939. febr. 4. 8.

²⁹ A zsidók közeleti és gazdasági... 133–152.

politikai szempontokból elhibázottnak, igazságtalannak, a magyar jövőre is végzetesnek, a magyar nép lelkétől idegennek ítélve.³⁰

Az általános vitát követően az együttes bizottság február 6-án kezdte meg a javaslat részletes vitáját. Már a zsidónak tekintendők körét meghatározó 1. §-sal kapcsolatban nagy vita folyt. A liberális és a szociáldemokrata képviselők ellenezték az e szakaszban foglaltakat (hivatkozva a leszármazást igazoló iratok beszerzésének gyakorlati nehézségeire is), a faji elv alkalmazását; a kereszténypárti Makray Lajos is ezzel kapcsolatban enyhítéseket javasolt – a bizottság azonban csak az előadó által előterjesztett módosításokat fogadta el. A 2. §-t illetően az előadó szintén módosító indítványt nyújtott be. Egyes képviselők a kivételezések kiterjesztését javasolták a hadiárványokra és a nyugdíjas egyetemi tanárookra is; a bizottság azonban ezúttal is lényegében csak az előadói módosításokat fogadta el. A közjogi paragrafusra vonatkozólag az ellenzéki képviselők a zsidók választójogával kapcsolatos problémákra hívták fel a figyelmet – a bizottság azonban e szakaszt is az előadó által beterjesztett módosítással fogadta el. Elfogadta a bizottság az egyetemi és főiskolai numerus claususra, valamint a földbirtok-politikai rendelkezésekre (a zsidók földbirtokszerzésének tilalmára és földbirtokainak telepítés céljaira való igénybevételeire) vonatkozó szakaszokat.

Ami a többi módosítást illeti, azok csaknem kivétel nélkül a törvényjavaslat szigorítását jelentették. A szigorítások többek között a honosítások, illetőleg a visszahonosítások hatálytalanításának a feleségre és a kiskorú gyermekekre való kiterjesztésére, a társadalombiztosító intézetek önkormányzati szervei tisztikarának választása során, valamint a filmgyártó vállalatok vezetésében a zsidók arányának korlátozására, az állami egyedárusítás alá eső cikkek árusítására és a munkaközvetítésre a zsidóknak adott engedély visszavonására vonatkoztak. E szigorításokkal kapcsolatban az ellenzéki lapok már harmadik zsidótörvényről írtak... Ugyanakkor olyan módosítás is történt, hogy a vállalatoknál megüresedett helyekre külföldi állampolgárok csak az illetékes miniszter előzetes hozzájárulásával alkalmazhatók.³¹

A képviselőház plenáris vitája

A bizottság részletes vitája február 10-én fejeződött be, ezt követően a képviselőház plenáris vitája február 24-én vette kezdetét. Ezt megelőzőleg a február 16-án Imrédy lemondása után miniszterelnökké kinevezett Teleki Pál előbb a kormánypárt értekezletén közölte, hogy a zsidókérdés rendezésére vonatkozó törvényjavaslatot változatlan formában fogja benyújtani, majd a képviselőház február 22-ei ülésén tartott bemutatóközű beszédében — miután emlékeztetett arra, hogy „én hoztam a numerus clausust, én tiltakoztam a törvényhozás másik házában [...] annak megszükitése, hatásának tompítása ellen” — a törvényjavaslattal kapcsolatban a következőket mondta: „Ne gondolja azt senki, hogy egy olyan törvényjavaslat, mint a zsidótörvény előterjesztése, nem fájdalmas folyamat [...] súlyos lépésekre kell a nemzetnek magát elhatároznia,

³⁰ Pesti Napló 1939. febr. 4. 8.; Új Magyarország 1939. febr. 4. 4.; KI XII. k. 513–524.

³¹ Pesti Hírlap 1939. febr. 7. 3–4., febr. 8. 6., febr. 10. 7., febr. 11. 7.; KI XII. k. 491–512.

súlyos lépésekre egyénekre vonatkozólag és súlyosakra talán gazdaságilag is. Ezt azonban a nemzetnek tudnia kell és ennek következményeit [...] viselni köteles. Utólag azonban ne jajgasson nekem senki.” (Az utolsó mondatot a képviselőház naplója nem tartalmazta...) Teleki hangsúlyozta azt is, hogy ez a törvény nem „német, vagy bármilyen más mintára készült, vagy éppenséggel valami nyomás alatt keletkezett”, de természetesnek tekintette, hogy „Magyarország közvéleményére sem maradhatott hatás nélkül az, ami tőle közvetlenül nyugatra és körülötte történik”.³²

A plenáris vita során Makkai János előadói beszédében kiemelte a törvényjavaslat különös jelentőségét: „olyan törvényjavaslat kerül a magyar törvényhozás elé — mondotta —, amelyhez hasonló és kihatásaiban súlyos ritkán jutott még a parlament elé. [...] Ez a törvényjavaslat [...] kétségtelenül a modern nacionalizmusnak és a faji gondolatnak első nagyszabású és nagyarányú jelentkezése a magyar törvényhozás munkájában [...] ilyen nagyhorderejű intézkedést Európában még sehol sem valósítottak meg.”

A továbbiakban a beszéd a javaslat indokolásában foglaltakhoz és az együttes bizottsági vitában elhangzott kormányzati állásfoglalásokhoz képest újabb érvet, szempontot nem tartalmazott, két megjegyzése azonban említést érdemel. Az egyik az előadónak az a megállapítása volt, hogy a zsidókérdés Magyarországon „elsősorban középosztálybeli és kapitalista kérdés”, a másik pedig annak kíváncsága, hogy „elsősorban a törzsi zsidóság vándoroljon ki” (valószínűleg azonban ennek az ellenkezője fog bekövetkezni, „az európaibb zsidóság, a zsidóság értelmesebb elemei fognak elvándorolni”). A képviselőházi tárgyaláson — amelyet minősíthetetlenül durva hangnem jellemzett — az együttes bizottsági vitához képest új érvek, ellenérvek nemigen merültek fel. A jobboldali képviselők felszólalásaikban a törvényjavaslatban foglaltakat alig-alig érintették, elsősorban a zsidókérdéssel, annak történelmi alakulásával, fajbiológiai, gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális vonásaival foglalkoztak. Hivatkoztak a zsidók ellen a múltban hozott törvényekre, mint előzményekre, ez azonban inkább azt bizonyította — mint azt Gratz Gusztáv felszólalásában mondotta —, hogy „a javaslatot a középkor szelleme lengi át”. Az egyik szociáldemokrata képviselő felettébb különösnek tartotta, hogy a fajvédelmi radikalizmust egy kukoricatermelő honatya képviselte, egy borászattal foglalkozó képviselő pedig Talmud-szakértőként szerepelt. Persze nem az történt, hogy a jobboldali képviselők egész sora elmélyülten tanulmányozta volna a zsidókérdés egész komplexusát, hanem felhasználták az „Adalékok a zsidókérdéshez” című, a miniszterelnökség társadalompolitikai osztálya által készített terjedelmes, meglehetősen tendenciózus összeállítást. (A tendenciózus jelleg többek között abban nyilvánult meg, hogy az összeállításban szerepeltek Deák Ferencnek és Kossuth Lajosnak a keleti zsidók bevándorlása ellen az 1840-es évek közepén tett nyilatkozatai, de teljesen hiányoztak a 19. század kiemelkedő politikusainak a zsidók emancipációja melletti, az antiszemitizmust élesen elítélő állásfoglalásai...)

³² Esti Kurír 1939. febr. 23. 2.; Függelenség 1939. febr. 17. 1-2.; KN XXI. k. 498.

A jobboldali és a szélsőjobboldali képviselők érvelése közötti különbség — Gyurgyák János megállapítása szerint — egyre jelentéktelenebbé vált. Felszólalásaikban nagy hangsúlyt kapott a zsidóság térfoglalása korlátozásának összekapcsolása a kapitalizmusellenességgel, valamint a szociáldemokrácia elleni fellépéssel. Krúdy Ferenc, a kormánypárt vezérszónoka szerint: „A zsidóság a monopolkapitalizmuson keresztül kezében tartja a tőkét, a szociáldemokrácián keresztül a munkást [...] végül a sajtón keresztül biztosítja a nemzet társadalmának mozdulatlanságát.” Ugyanő megkülönböztette a zsidóság két rétegét, az egyiket, amely a nemzeti célokat megértve tudott elhelyezkedni a társadalomban, míg a másik réteg típusa „a kartelérdekek embere, az eltrösztösödött plutokráciának kartelérdekeket hajszoló dúvadja, aki egyik kezével a nagyban való síbolás, a másik kezével pedig magasabb címek után nyúl. Idetartozik Jászi Oszkár típusa és Korvin-Klein Ottó típusa is”.³³

A képviselőházi vita sajátos vonása volt az, hogy a törvényjavaslatot elfogadó kormánypárti, kereszténypárti és kisgazdapárti képviselők közül többen is számos ponton bírálták a javaslat egyes rendelkezéseit, azok módosítását tartották kívánatosnak. Így kifogásolták a faji, leszármazási elv alkalmazását, a félvérekre vonatkozó rendelkezéseket, ők is felhívták a figyelmet a származási igazolások megszerzésének nehézségeire, a zsidó frontharcosok diszkriminatív kezelésére és a hadiárvák mentesítésének hiányára. A kisgazdapárti képviselők közül Eckhardt Tibor a zsidókérdés „európai, magyar, emberséges és tisztességes” megoldását remélte Telekitől, Cseh-Szombathy László pedig azt mondta, hogy a javaslatban „egész tömegét találni az olyan rendelkezéseknek, amelyeket nemcsak helyteleneknek, nemcsak igazságtalanoknak, hanem akárhányszor emberteleneknek is tartok”. Ugyanakkor e képviselők némileg ellentmondásos módon a törvényjavaslatban foglaltakhoz képest szigorúbb rendelkezéseket javasoltak. Így a vegyesházasságok megakadályozását (ami a jövőt illetően megoldaná a félvér-kérdést), az 1914 után „beszivárgott” zsidók eltávolítását, az 1914 utáni honosítások felülvizsgálását, Eckhardt szerint pedig az 1867 óta bevándorolt zsidóság „itttartózkodásának közérdekű voltát igazolni tartozik”, szerinte meg kell szabadulni „a zsidóság salakjától”. Kornis Gyula felszólalásában a Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párttal alakult disszidens-csoport programját ismertette Kelemen Kornélnak az együttes bizottsági vitában elhangzott javaslatára utalva arról szólt, hogy nagy figyelmet kellett volna fordítani az első zsidótörvény hatásának vizsgálatára, mert az ennek eredményeként szerzett tapasztalatok alapján „alaposabban lehetett volna megállapítani, mennyiben van szükség további intézkedésekre”.³⁴

A nemzetiszocialista, szélsőjobboldali képviselők — bár megszavazták a törvényjavaslatot — azt nem tekintették elég radikálisnak, és a javaslatban foglaltakon túlmenően további intézkedéseket tartottak szükségesnek. Így Meizler Károly ismertette pártjának, a Keresztény Nemzeti Szociális Frontnak a követeléseit, amelyek értelmében zsidónak nem lehet sem önkormányzati,

³³ MNL OL K 29. 2. csomó h/ dosszié; KN XXII. k. 1–10., 20–28., 277., 297–298.; Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet. Bp. 2001. 148.

³⁴ KN XXII. k. 31–35., 39–46., 153–160., 250., 284–290., 333–337.

sem országgyűlési képviselőházi választójoga, zsidó nem lehet a hadsereg tagja, az 1867 óta bevándorolt zsidók állampolgárságukat elvesztve legelőször vándoroltatandók ki, a zsidók névmagyarosítása hatályát veszti, zsidó nemzsidóval nem köthet házasságot, és nem tarthat nemzsidó háztartási alkalmazottat. Radikális követeléseket fogalmazott meg a kormánypártból kivált, immár ex-Turul fővezér Végváry József is: zsidó ne lehessen földbirtokos és földbérelő (mert a magyar földnek „lelke van, és azt a zsidó, mint nomád nép, meg sem értheti”), zsidó orvos csak zsidó beteget kezelhessen, zsidó ügyvéd csak zsidók ügyeit intézhesse, és nem elégséges az őrségváltás, „sürgősen rendszerváltás szükséges”. Hubay Kálmán is azt hangsúlyozta, hogy fel kell számolni a liberális gazdasági rendet, és nemzeti pénzgazdálkodási rendszert kell teremteni.³⁵

A liberális, a szociáldemokrata és a pártonkívüli ellenzéki képviselők megismételték a törvényjavaslattal szemben az együttes bizottságban kifejtett érveiket. A plenáris vitában elhangzott felszólalásaik közül megemlítendő Peyer Károlyé, aki a hivatalos statisztikai adatokkal cáfolta meg a bevándorlással kapcsolatos állításokat, és a Szakszervezeti Tanács kötelékébe tartozó 32 munkásszervezet 263 helyi csoportjának adatai alapján közölte, hogy azok elnökeinek csak 4,1, alelnökei közül 5,17, összes tisztségviselői közül 5,79% volt zsidó. Említést érdemel Gratz Gusztáv felszólalása is, aki a törvényjavaslat indokolását alaposan elemezve sorra cáfolta annak megállapításait, így az abszolút adottságnak tekintett faji jelleget, valamint a „zsidó szellemiség” káros voltára vonatkozó egyoldalú, primitív megfogalmazásokat.³⁶

Az általános vitát lezárva a képviselőház 114:24 arányban megszavazta a törvényjavaslatot. Mellette szavaztak a kormánypárt és a kereszténypárt képviselői, a disszidensek két pártjának többsége, ellene szavazott a disszidensek közül 3, a jelenlévő kigazdapártiak közül 5 képviselő (e párt többi tagja nem vett részt a szavazásban), a liberális és a szociáldemokrata képviselők, valamint a pártonkívüli ellenzéki képviselők közül Payr Hugó és gróf Sigray Antal.³⁷

A szavazást követően még aznap megkezdődött a törvényjavaslat részletes vitája. Ennek kezdetén Makkai János előadó a javaslat szakaszainak kétharmad részéhez módosításokat jelentett be, amelyeket a házszabályok értelmében először az együttes bizottságnak kellett megtárgyalnia. E bizottság már másnap összeült. A legnagyobb vita természetesen az 1.§-sal kapcsolatban volt. A bizottság végül is az előadó által előterjesztett valamennyi módosítást elfogadta. A módosítások részben a törvényjavaslat egyes rendelkezéseinek bizonyos enyhítését tartalmazták, nagyobb részben azonban a javaslat szigorítását jelentették.³⁸

Ezt követően a bizottság jelentése alapján március 21-én folytatódott a képviselőházban a törvényjavaslat részletes vitája. Az 1.§ tárgyalása során Zsitvay Tibor előbb általános jellegű megállapításokat tett: „ez a törvényjavaslat valójában azt a hitet keltheti, hogy nem is annyira azért került szőnyegre, mintha a

³⁵ KN XXII. k. 127–132., 162–170., 347–351.

³⁶ KN XXII. k. 52–70., 113–117., 290–298., 301–309., 388–394.

³⁷ Esti Kurír 1939. márc. 18. 7; Pesti Hírlap 1939. márc. 17. 2.

³⁸ KN XXII. k. 394–395.; KI XIII. k. 85–105.

közvélemény magától követelte volna, hanem inkább azért, mert a közvéleményt mesterségesen ilyen hangulatba ringatva, annak figyelmét el akarták terelni más sokkal súlyosabb eseményekről, problémákról és törekvésekről”. Az 1. §-sal kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy „megengedhetetlen, kereszténytelen, embertelen és igazságtalan minden általánosítás”, de konkrétan csak az 1848. január 1-je előtt Magyarországon élt, keresztény hitre áttért zsidók érdekében tett módosító javaslatot. Ezt Dulin Jenő és Payr Hugó is támogatták (más — az 1867. évi, illetve a századforduló utáni — terminus megállapításával). A liberális és a szociáldemokrata képviselők egészében véve elfogadhatatlannak tartották ezt a szakaszt, ugyanakkor a liberális képviselők, valamint egyes kispárti, kereszténypárti, disszidens valamint független képviselők több módosító javaslatot is benyújtottak. Felhívták a figyelmet az e szakaszban foglaltak ellentmondásos, áttekinthetetlen voltára is. Tasnádi Nagy e paragrafusnak egyszerűbb, világosabb szövegezésére tett javaslatot (ez egyébként már e szakasz ötödik szövege volt), de az e szakasz bonyolultságán nem sokat változtatott. A képviselőház végül is e paragrafust Tasnádi Nagy módosításával együtt fogadta el.³⁹

A javaslat 2. §-át a képviselőház a kivételezendők körét kiterjesztő bizottsági javaslatnak megfelelően fogadta el. Eszerint a törvény rendelkezései nem alkalmazhatók a legalább egy ízben kitüntetésben részesült hadirokkantakra, a hősi halottak gyermekeire, a nyugdíjas egyetemi tanárookra, a keresztény egyházak tényleges vagy nyugdíjas lelképásztoraira, valamint az olimpiai bajnokságot szerzetekre. Az ellenzéki képviselők további módosító javaslatait — így a kivételezések kiterjesztését a 25%-os hadirokkantakra, a Károly-csapatkeresztet szerzetekre, a tudományos, az irodalmi és a művészeti érdemekkel rendelkezőkre — nem fogadták el.⁴⁰

A választójogra vonatkozó szakasszal kapcsolatban az ellenzéki képviselők felléptek a zsidók választójogának korlátozása ellen, de Zsitvay Tibor és Tahy László sem tartotta közjogi tekintetben e szakaszt elfogadhatónak, Payr Hugó pedig a felsőház tagjait érintő bekezdés törlését javasolta. E szakasszal kapcsolatban többen rámutattak a Magyarországon lakás igazolásának nehézségeire is. A képviselőház azonban a bizottság javaslatának megfelelően fogadta el e paragrafust (amely csak azt a módosítást tartalmazta, hogy az addig megválasztott felsőházi tagok megtarthatják tagságukat). A törvényjavaslat 5. §-ában foglaltakat a bizottság — a szerzett jogokat semmibe véve — lényeges mértékben szigorította: módosítása értelmében a zsidó tanárokat és tanítókat, továbbá a községi jegyzőket 1943. január 1-jéig, a zsidó ítélőbírakat és ügyészeket 1940. január 1-jéig nyugdíjazni kell, illetve a szolgálatból végkielégítéssel el kell bocsátani. Az ellenzéki képviselők jogi és emberségi szempontból sorra tiltakoztak e módosítás ellen, sőt többen közülük az egész szakasz törlését kívánták — a képviselőház azonban elfogadta a bizottsági módosítást. E szakaszhoz egy újabb módosítás is járult, amely annak rendelkezéseit a társadalombiztosító intézetek orvosaira vonatkozólag is irányadónak tekintette, azzal, hogy a zsidó szerződéses orvosok jogviszonyát egy évi felmondással meg lehet szüntetni.

³⁹ KN XXII. k. 404–419.

⁴⁰ KN XXII. k. 419–438.

(E módosítás jellemző vonása volt a zsidókat érintő rendelkezések kisstílű voltának: az OTI-nál ugyanis mindössze 32 zsidó orvos dolgozott, a foglalkoztatott orvosok 1,5%-a...) ⁴¹

A többi paragrafussal kapcsolatban az ellenzéki képviselők többnek az elhagyását javasolták, illetve egyes enyhítéseket — elsősorban az alkalmazandó zsidók arányának növelésével, valamint a frontharcosok előnyben részesítésével —, ezeket azonban a képviselőház többsége kivétel nélkül elutasítva, a javaslat eredeti, illetve az előadó által módosított szövegnek megfelelően fogadta el. Megjegyzendő még, hogy a vita során a kormánypárt szélsőjobboldali szárnyához tartozó képviselők állandó, durva hangú közbekiáltásokkal zavarták az ellenzéki képviselők felszólalásait, a képviselőház többsége rendre korlátozta a felszólalások időtartamát, sőt állandó klotúrt alkalmazva, a hozzászólók számát is. ⁴²

A felsőházi vita

Alig néhány nap múlva, március 31-én a felsőház együttes bizottsága megkezdte a törvényjavaslat tárgyalását. Ennek előzményeivel kapcsolatban szükséges megemlíteni, hogy a felsőházban gróf Károlyi Gyula már néhány éve egy bizottságot alakított a törvényjavaslatok előzetes megvitatására. Ezen túlmenően Károlyi kezdeményezte az Imrédy-kormány egyes törvényjavaslatait — nem utolsósorban a zsidótörvény-javaslatot — illetően a megfelelő állásfoglalás kialakításába a felsőház tagjai szélesebb részének bevonását. Ennek érdekében erről január 30-án, majd február 7-én vacsora keretében megbeszélést tartottak, amelyen a felsőház legtekintélyesebb tagjai vettek részt. Az előkészítő bizottság a következő másfél hónapban ismételten foglalkozott a zsidótörvény-javaslatához teendő olyan szükséges és lehetséges módosításokkal, amelyeket a felsőház többsége — és remélhetőleg a kormány is — el tudna fogadni.

Március végén azonban váratlan fordulat történt: a felsőház együttes bizottságának ülése előtt Károlyi megbeszélést folytatott a miniszterelnökkel, aki — a javasolt módosításokat határozottan ellenezve — ragaszkodott a törvényjavaslat lényegében változatlan formában történő elfogadásához, ellenkező esetben súlyos belpolitikai következményeket helyezve kilátásba. (Teleki ezzel kapcsolatban az együttes bizottság ülésén azt mondta, hogy ő Károlyit nem igyekezett úgy befolyásolni, amely kényszernek vagy nyomásnak lenne tekinthető...) Károlyi ezután a következő levelet írta az előkészítő bizottság tagjainak: „Barátaimmal számtalan megbeszélésen keresztül igyekeztem a benyújtott zsidótörvénynek az ország egyetemes érdekét a legjobban sértő intézkedéseit kiküszöbölni. Mivel a kormányzat elgondolásaimat nem tette magáévá, elhatároztam felsőházi tagságomról való lemondásomat, mert a felsőháznak a zsidótörvénnyel szemben való esetleges állásfoglalása olyan súlyos kormányzati zavarokat idézhet elő, amelynek következményeit képtelen vagyok lemérni. A jelenlegi súlyos bel- és külpolitikai helyzetben nem tartom célszerűnek ilyen

⁴¹ KN XXII k. 440–455., 512–520.

⁴² KN XXII. k. 458–460., 466–489., 520., 525–560., 563–580.

kormányzati zavarok előidézését, viszont a javaslatot jelen formájában elfogadni lelkiismeretemmel összeegyeztethetőnek nem tartom, éppen ezért nem tartom magamat alkalmasnak arra, hogy a javaslattal szemben akár iránytadó, akár csak véleménynyilvánító szerepet játsszak.” E levelet az előkészítő bizottság megdöbbenéssel fogadta. Még aznap a bizottság néhány tagja megkísérelte Károlyit rábírní elhatározásának megváltoztatására, de ez nem járt sikerrel. A bizottság — tekintettel arra, hogy a módosításokat Károlyi készítette elő és összesítette — az együttes bizottság ülésének a húsvéti szünet utáni megkezdését tartotta volna célszerűnek, a miniszterelnök azonban a vita azonnali megkezdése mellett foglalt állást, végül azonban hozzájárult ahhoz, hogy március 31-én csak az általános vitát folytassák le, és a részletes vitára a húsvéti szünet után kerüljön sor.⁴³

Így a felsőház egyesített bizottsága március 31-én megkezdte a törvényjavaslat általános vitáját, rendkívül nagy érdeklődés mellett. Görgey László előadói beszédében — többek között — megállapította, hogy a törvényjavaslat nem alkotmányellenes: „A magyar alkotmány nem azonos a zsidó érdekek védelmével.” Elsőként a keresztény egyházak főpapjai szólaltak fel.

A katolikus főpapok állásfoglalásával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a püspöki értekezlet két héttel korábban foglalkozott a törvényjavaslat kérdéseivel. A hercegprímás ismertette, hogy a püspöki kar előző tanácskozásán felmerült észrevételeket közölte Imrédyvel, aki ezek egy részét megértéssel fogadta, másik részét azonban nem tudta magáévá tenni. Utalva a Károlyi Gyula vezette bizottság munkájára, rámutatott arra, hogy a kérdés lényege az 1.§, vagyis az, hogy ki számít zsidónak. Ezúttal is hangsúlyozta, hogy „a szent kereszttség jogán mindenki teljes érvénnyel kereszténnyé lesz”, és ezért nem helyeselhetők a törvénytervezet „visszazsidósító” intézkedései. Ez az állásfoglalás azonban — tette hozzá —, „a közvélemény mai beállítottsága mellett aligha lesz érvényre juttatható. Éppen ezért oly megoldásra kell törekednünk, mely a lehetőség határain belül maradván legalább alapelveileg megóvjá a kereszttség hatályának érvényesülését alkotmányjogi viszonylatban.” Ezzel kapcsolatban három tervezetet ismertetett, közölve, hogy a felsőház tagjai között „örvendetes hangulat nyilvánul a kereszttség szentségének megvédése mellett”, úgy hogy remény van az alternatívák valamelyikének az elfogadására, ha a püspöki kar egyöntetűen állást foglal e kérdésben. A püspöki kar ennek megfelelően határozott, és felkérte a hercegprímást határozatának képviselőjére.

A bizottsági vitában Serédi helytelenítette a keresztény hitre eltért zsidók diszkriminatív kezelését. Szerinte a törvény hatályát nem lenne szabad kiterjeszteni azokra a zsidókra és leszármazottaikra, akik a törvény életbelépése előtt magyar állampolgárok voltak és keresztények lettek, és azokra sem, akik asszimilálódtak a magyarsághoz, és azt cselekedeteikkel igazolták. Közölte, hogy észrevételeit a püspöki kar képviselőjében tette, és hangsúlyozta, hogy a püspöki kar „az elvi kijelentéssel nem kíván a kormánynak, még kevésbé a nemzetnek nehézségeket okozni”. Az utána felszólaló Glattfelder püspök élesen bírál-

⁴³ MNL OL K 429. Adatgyűjtemény. 1939. I.; Népszava, 1939. jan. 31. 3., febr. 5. 4., márc. 30. 12., márc. 31. 1., ápr. 1. 5., 7.; Új Magyarország 1939. márc. 31. 1.

ta a törvényjavaslat egyes rendelkezéseit. „Humanitásra van szükség, nem pedig arra, hogy kitalálják, hogyan lehet még valakinek a nyakára hurkot tenni.” Helytelenítette, hogy szükség és ítélőforum nélkül állásából kitegyenek valakit, aki ahhoz jogot szerzett, hogy a tűzharcosoktól megtagadják a mentesítést, és nem terjesztik ki a kivételezést a szellemi és lelki kiválóságokra. Fellépett a „visszazsidósítás” szándéka ellen, lehetetlennek tartotta, hogy „telivér keresztényekről és félvér zsidókról beszéljenek, mintha bábolnai sorozóbizottság előtt állának az emberek”, és ezért közölte, hogy a javaslat 1. §-át jelenlegi formájában nem fogadhatja el.

Ravasz László püspök szerint elsősorban a zsidó szellemiség elleni küzdelemről van szó, a törvényjavaslatot „általánosságban el kell fogadnunk” de ki kell küszöbölnünk a javaslatnak „azt az eredendő fogyatkozását, hogy sokkal kevésbé szabadít meg a kártékony tömény zsidóságtól, mint amennyire bántja, asszimiláció útján visszalöki azt a zsidóságot, amely lelkileg és magyarságban már hozzánk hasonult”. A püspök továbbá szükségesnek tartotta olyan állandó bizottság létesítését, amely minden egyes esetben döntene. Raffay Sándor evangélikus püspök ugyancsak általánosságban elfogadta a javaslatot (mert annak el nem fogadása „nemzeti szempontból rendkívül nagy kellemetlenségek elé állítana bennünket”), de felhívta a figyelmet a javaslat néhány, őt komoly aggodalommal eltöltő pontjára, nem helyeselve az olyan törvényalkotást, „amely kipróbált, történetileg igazolt jogokat érint”.

Szüllő Géza felvidéki képviselő szerint a törvény jogfosztást jelent, rést üt az alkotmányos szabadság és egyenlőség elvében. Veszedelemesnek tartotta a fajelméletre való helyezkedést, nem az asszimilációt, hanem a disszimilációt kell megakadályozni. Wekerle Sándor arra mutatott rá, hogy az előző törvény megfelelő végrehajtásával meg lehetett volna oldani a zsidókérdés objektív részét, „és nem lett volna szabad új javaslattal jönni addig, amíg nemzeti életünk s főleg közgazdasági életünk meg nem emésztette az első javaslatot s nem vonhatuk le a tanulságokat arra, hogy lehet-e, szükséges-e további lépéseket tenni ezen az úton”. Véleménye szerint a törvényjavaslat „nem felül eldöntött szükségesség alapján került a törvényhozás elé, a kormány azt a mesterségesen felszított közvélemény nyomása alatt volt kénytelen beterjeszteni”, majd határozati javaslatot nyújtott be a részletekre vonatkozó javaslatok megtétele céljából albizottság kiküldésére; ehhez Prónay György is csatlakozott. Hegedűs Lóránt közölte, hogy általánosságban sem fogadja el a javaslatot, amely mesterségesen idéz elő tragédiákat a polgárok között.

Tasnádi Nagy András igazságügy-miniszter számára a bizottsági vita „fájdalmas csalódást” okozott, mert az egész vitából „inkább a zsidóság védelmének hangját hallotta kicsendülni, mint a hatalmas keresztény rétegek iránti köteles védelmet”. A miniszter a javaslat alapelveit ismertetve és indokolva lényegében megismételte a képviselőházi bizottsági és plenáris vitában mondottakat. Felszólalt Teleki Pál miniszterelnök is; rendkívül nehéznek, sőt szinte lehetetlennek tartotta a zsidóság nagy többségének asszimilációját, és a zsidó szellemiség káros hatásával kapcsolatban azt állapította meg, hogy „már a keresztény társadalom is átitatódott [...] azzal a gondolatvilággal, amelyet a zsi-

dóság Keletről és Nyugatról magával hozott”. A módosításokat illetően pedig határozottan elutasította az 1.§ megváltoztatását.⁴⁴

Az együttes bizottság végül nagy többséggel általánosságban elfogadta a törvényjavaslatot, és 46:24 arányban Wekerlének albizottság kiküldésére vonatkozó indítványát. Az albizottság már másnap rövid ülést tartott, azon első sorban a keresztény egyházak főpapjai szólaltak fel, majd az április 12-én folytatódott ülésen elfogadta a törvényjavaslat módosítására vonatkozó javaslatokat, amelyek első sorban az 1. §-t érintették.

Annak javasolt módosítása szerint nem lehet zsidónak tekinteni azt, aki „az 1939.évi január hó 1. napja előtt lett keresztény hitfelekezet tagja és azon túl is keresztény hitfelekezet tagja maradt, ha zsidó szülője — amennyiben pedig szülői az 1848. évi december 31. napja után születtek, ezek zsidó felmenői — az 1849. évi január hó 1. napja előtt Magyarország területén születtek és megkeresztelésének napja óta 20 év eltelt.” Ez vonatkozik az e szakasz értelmében zsidónak nem tekintendő szülők ivadékaira is. A módosító javaslat értelmében továbbá a törvényben meghatározott korlátozásokat „nem lehet alkalmazni arra, akinek e törvény hatálya alól való mentesítését erre a célra alakított bizottság egyhangú határozattal kimondta”. E bizottság tagjai: az Országgyűlés két házának, a Kúria, a közigazgatási bíróság és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. A mentesítés csak közérdekből, a kormány valamely tagjának, valamely törvényhatóság első tisztviselőjének, törvény alapján szervezett testületek elnökének, valamint a keresztény hitfelekezetek főpapjainak előterjesztése, továbbá a bizottság valamelyik tagjának kezdeményezése alapján lehetséges. A törvény hatálybalépésének napját követő első évben legfeljebb száz személyt lehet mentesíteni, a későbbiek során pedig a mentesítettek száma a százötvenet nem haladhatja meg.

A többi módosítás a világháborús kitüntetésekkel rendelkező zsidókra és a 75 vagy 100%-os hadirokkantak feleségére és gyermekeire vonatkozott, illetve kisebb jelentőségű volt. Az előterjesztett egyéb módosításokat az albizottság mellőzte, mert az igazságügy-miniszter „megnyugtató kijelentést tett arra nézve, hogy a felsőházi tagok részéről felmerült kívánságok túlnyomó részét a kormány a törvény végrehajtása során kiadandó rendeletében figyelembe fogja venni”. Ezt követően a felsőház együttes bizottsága tárgyalta meg a törvényjavaslatot, az albizottság által kidolgozott módosításokat. Az 1.§ javasolt módosításával mindhárom egyház püspöke egyetértett, az igazságügy-miniszter viszont közölte, hogy a kormány az eredeti szöveg elfogadását fogja kérni, de hajlandó a képviselőház és a felsőház között közvetíteni. E szakasszal kapcsolatban Pap József szerint a frontharcosok, a hadiözvegyek és a hadiárvák részére „a legmesszebbmenő engedményeket kell megadni”, és kérte a kivételezések kiterjesztését az egyetemi rendkívüli tanárok, a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy-társaság és a Corvin testület tagjaira; a bizottság azonban az albizottság javaslatát fogadta el. A törvényjavaslatnak a választójogra vonatkozó szakaszával kapcsolatban többen rámutattak a szükséges igazolások — különö-

⁴⁴ Budapesti Hírlap 1939. ápr. 1.1–3.; A magyar katolikus püspöki kar... 213–214.

sen az állandóan Magyarország területén lakás igazolása — beszerzésének nagyfokú nehézségeire, Tasnádi Nagy azonban e feltétel szükségességére vonatkozólag azt hangsúlyozta, hogy magyar kérdésben csak a „meggyökeresedett” zsidó családok részére lehet választójogot biztosítani — a bizottság végül is az eredeti szöveget fogadta el.

Az együttes bizottság vitáját követően a felsőház plénuma tárgyalta meg a javaslatot. Ennek során néhányan — így Bezeredy István, Hegedűs Lóránt, Láng Lajos és Pap József — nem fogadták el a törvényjavaslatot, a keresztény egyházak főpapjai pedig ezúttal is a keresztény hitre áttértek esetében javasoltak enyhítéseket. A felsőház végül is — Tasnádi Nagy ellenzése ellenére — elfogadta a bizottság módosításait.⁴⁵

A felsőház módosításait illetően a képviselőház együttes bizottsága április 19-i ülésén elvetette az 1.§-ra vonatkozó két lényeges módosítást. Másnap a kormánypart foglalkozott e kérdéssel. A római útja miatt távollevő miniszterelnök helyett az értekezleten résztvevő Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter közölte, hogy a kormány csak a két Ház közötti közvetítésre vállalkozott, a párt tagjaira nem kíván befolyást gyakorolni a módosítások elfogadása érdekében. Makkai János szerint viszont a párt tagjai nem járulhatnak hozzá ahhoz a módosításhoz, amely a faji elvi alapról való letérést jelentené. Az értekezlet végül az elnöklő Bárczay János — a párt alelnöke — javaslatára kimondta, hogy pártkérdéssé teszi a képviselőház együttes bizottsága állásfoglalásának támogatását.

A következő nap a képviselőház tárgyalta meg e kérdést. Makkai azt hangsúlyozta, hogy a felsőház módosításai „nem rendkívüli jelentőségűek ugyan, ám lenyúlnak a törvényjavaslat alapját alkotó elvi kérdés gyökeréig és azt bizonyos tekintetben alapjaiban támadják meg”, az 1.§-ra vonatkozó első módosítás „az általunk szem előtt tartott faji elvet áttöri”. A kormányparti képviselők természetesen a javaslat e szakaszának módosítása ellen foglaltak állást. Az ellenzéki képviselők csekélynek tartották a felsőház módosító javaslatait. (Payr Hugó szerint a felsőház eredetileg lényegesen nagyobb módosításokat szeretett volna indítványozni, de a kormány „kapacitálására” kénytelenek voltak azoktól eltekinteni.) Az 1.§ első módosítását — ami mégis valamely enyhítést jelentene — helyeselték, e szakasz második módosítását azonban több tekintetben ők is elutasították. A képviselőház végül nagy többséggel az együttes bizottság állásfoglalását tette magáévá.⁴⁶

A képviselőház és a felsőház közötti ellentét „kiegyenlítése” érdekében a két Ház egyesített bizottsága április 26-án közös értekezletet tartott. Ezen az ellentétes vélemények továbbra is kifejezésre jutottak. Makkai rámutatott arra, hogy az 1. § módosítását a képviselőház többsége ellentétesnek tartotta a törvényjavaslat szellemével, Jurcsek Béla szerint a módosítások az egész törvényt

⁴⁵ Budapesti Hírlap 1939. ápr. 2. 2., ápr. 13. 3., ápr. 14. 4.; Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott Országgyűlés Felsőházának Irományai (a továbbiakban: FI) IX. k. 317–321.; Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója (a továbbiakban: FN) IV. k. 133–135., 138–141., 148–151., 153–163., 185–196., 204–208.

⁴⁶ Budapesti Hírlap 1939. ápr. 21. 5.; KI XIII. k. 115–116.; KN XXII. k. 595–617.

illuzóriussá tennék, Kolosváry-Borcsa Mihály pedig azt hangoztatta, hogy a módosítások „kiforgatnák a törvény lényegét”. A keresztény egyházak főpapjai viszont ragaszkodtak a felsőház módosításaihoz: „A felsőház egész akciója végeredményben azért folyt — mondotta Glattfelder püspök —, hogy a megkeresztelkedetteknek a törvény hatálya alól lehető mentesítését biztosítsa”. A felsőház e tekintetben „újabb és újabb engedményekkel elment a képzelhető legmesszebb határig, amiről lemondani azonban erkölcsi lehetetlenség”. Ravasz László püspök azt hangsúlyozta, hogy a módosítás csekélység, szimbólum, de mint szimbólum, rendkívül nagy jelentőségű, mert „azt jelképezi, hogy a nemzetbe való beolvadás, az áthasonulás kérdése nem a természetnek, hanem a szellemnek, nem a vérnek, hanem a léleknek dolga”.

A vita alapján Tasnádi Nagy azt állapította meg, hogy egy 300 fős testület nem tud megegyezést elérni, és ezért javasolta 10–10 tagú albizottság kiküldését. Ezt elfogadva az albizottság már aznap délután összeült. Az ülésen a keresztény hitre áttért zsidókat érintő rendelkezéseket illetően a két Ház képviselői közötti ellentétek továbbra is megnyilvánultak. Az ülést másnap folytatták. Az ott történeteket — más információk hiányában — Zsitvay Tibor emlékirataiból ismerjük. Eszerint Fabinyi Tihamér felsőházi tag meglepetésszerűen közvetítő javaslatot terjesztett elő, „amely azonban alig valamivel volt engedékenyebb a képviselőház által elfogadott eredeti szövegtől. A meglepetés még fokozódott, amikor Serédi hercegprímás [...] bejelentette, hogy 'a békesség kedvéért' hozzájárul az új szöveghez.” Az albizottság tagjai közül csak Zsitvay szólalt fel a Fabinyi-féle javaslattal szemben, vallási, jogi és általános emberi szempontból tiltakozva „a szemfényvesztő kompromisszumos javaslat” elfogadása ellen. Felszólalása után az elnök gyorsan lezárta a vitát, és bejelentette, hogy Fabinyi javaslatát — minthogy az ellen csak egy felszólalás hangzott el — elfogadottnak tekinti.

Zsitvay megemléltette még, hogy az ülés után Serédi karonfogta őt, és azt mondta: „Azt hiszem, beugratás áldozata lettem.” Zsitvay sajnálatosnak tartotta, hogy ő e kérdésről korábban nem tudott a hercegprímással beszélni, ő most csak megismételte a képviselőházban kifejtett elvi álláspontját, és rámutatott arra, hogy vannak esetek, amikor Róma „non possumus”-t mond. Zsitvay feltételezte, hogy a javaslat meglepetésszerű előterjesztésével visszaéltek Serédi jóhiszeműségével, de a prímás azt válaszolta, hogy már előre kikérték ahhoz a hozzájárulását, és a következő szavakkal vált el Zsitvaytól: „Köszönöm a lelkét! Megérdemeltem.”⁴⁷

Az albizottság javaslatát a képviselőház és a felsőház együttes bizottságának közös ülésén Serédi — elvi álláspontját fenntartva — „nem szívesen ugyan”, de elfogadta. Rassay Károly viszont rámutatott arra, hogy e „kompromisszum” a képviselőházi ellenzék számára nem elfogadható. A közös bizottság végül is titkos szavazással 149:59 arányban elfogadta a javaslatot.

⁴⁷ MNL OL K 510 1941. júl. 23-ai ülés; Budapesti Hírlap 1939. ápr. 26. 3., ápr. 27. 1–2., ápr. 28. 1.; Esti Kurír 1939. ápr. 27. 1–2., ápr. 28. 1–4.; Magyarország története. 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai. Bp. 1999. 497–498.

A két leglényegesebb módosítás a következő volt: nem lehet zsidónak tekinteni azt, aki „legkésőbb az 1939. évi január hó 1. napja óta valamely keresztény hitfelekezet kötelékébe tartozó és egyébként az a) pontban meghatározott kellékeknek megfelelő szülőknek olyan ivadéka, aki születésétől kezdve a keresztény hitfelekezet tagja”. A másik módosítás — a felsőház javaslatának „kiherélt” változata — pedig az alábbi volt: „Utasíttatik a minisztérium, hogy — amennyiben annak szüksége felmerül, hogy egyes személyek a jelen törvény hatálya alól megfelelő intézmény felállítása útján, a nemzet különleges érdekéből kivételesen mentesítsenek — ily intézmény létesítésére az országgyűlésnek megfelelő előterjesztést tegyen.”

Az együttes bizottság közös ülése után a törvényjavaslatot a felsőház április 28-ai, a képviselőház pedig május 3-ai ülésén elfogadta, és ezt követően a törvény május 5-én kihirdetésre került.⁴⁸

A törvény végrehajtása

A törvény végrehajtási rendeletét augusztus 19-én adták ki, majd 1941 végéig e tárgyban még mintegy 50 (!) kormányrendelet és miniszteri rendelet született (köztük néhány rendelet módosítása, valamint számos rendelet a törvénynek a visszacsatolt területeken való alkalmazásáról). A törvény tényleges végrehajtásáról átfogó jelentés nem készült. Jellemző, hogy amikor Rajniss Ferenc 1940. október 9-én elhangzott interpellációjában — amelyben a törvény „erélytelen és elködösített” végrehajtását kifogásolta — azt kérdezte a miniszterelnöktől: „hajlandó-e a [...] kormány összefoglaló jelentésben sürgősen tájékoztatni a nemzetet a zsidótörvény végrehajtásának pontos adatairól és eredményeiről?”, arra Teleki érdemben nem válaszolt, a törvényt túlkomplikált volta és a visszaélések halmozódása miatt alkalmazhatatlannak tekintette. (Teleki már ezt megelőzőleg egy interpellációra adott július 17-ei írásos válaszában a végrehajtás nehézségeivel kapcsolatban a törvény bonyolultságára hivatkozott.) További problémát jelent az a körülmény, hogy a törvény végrehajtása idővel több tekintetben összekapcsolódott az újabb zsidóellenes intézkedésekkel, törvényi rendelkezésekkel. Mindezt figyelembe véve tehát a törvény végrehajtását a teljesség igénye nélkül lehet csak ismertetni.⁴⁹

A zsidók választójogára vonatkozó 4.§. végrehajtását már a törvény hatályba lépésével egyidejűleg kiadott kormányrendelet szabályozta. Ennek első eredményeként a pünkösdi képviselőválasztások során nagyszámú zsidó — minthogy a rendelkezésre álló rövid idő alatt és a hatóságok működése következtében nem tudta igazolni mind saját maga, mint szülői, illetőleg nagyszülői Magyarország területén születését — elvesztette választójogát. Budapesten Szendy

⁴⁸ FI IX. k. 328–329.; KN XXII. k. 624–626.; FN IV. k. 221–222.; Magyar Törvénytár. 1939. évi törvények. Bp. 1940. 129–148.

⁴⁹ Makkai János – Némethy Imre: A zsidótörvény. Bp. 1939.; A zsidótörvény (1939: IV.t.c.) és végrehajtási rendeletei. Bp. 1942.; Magyarországi zsidótörvények és rendeletek. 1938–1945. Bp. 1997.; Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek. 1920–1944. In: A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Bp. 2005. 140–163.; Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója (a továbbiakban: KN 1939) VII. k. 30., 37–41.

Károly polgármester adatai szerint mintegy 75 ezer zsidó választó közül csak 42 569 kapott igazolást. Vidéken még sokkal rosszabb volt a helyzet.

Ugyanez történt a törvényhatósági bizottsági és a községi képviselőtestületi választásokon is. A törvényhatósági jogú városokban a 91 077 korábban választásra jogosult zsidó közül 85 576 vesztette el választójogát. (Budapesten pl. 75 453-ból 71 130, Debrecenben 3072-ből 2945, Miskolcon 2952-ből 2873.) A megyei városokban 20 315 zsidó közül 17 502 vesztette el választójogát. (Egerben pl. 785-ből 748, Kaposvárott 1153-ből 1020, Kispesten, Nagykőrösön, Újpesten és Vácott pedig mindenki.) Lényegesen csökkent e testületekben a zsidó tagok száma is, majd 1941-ben teljesen megszüntették a zsidók törvényhatósági bizottsági és községi képviselőtestületi tagságát, továbbá még az előző évben az izraelita hitfelekezetek felsőházi képviselőit.⁵⁰

A közszolgálatban a zsidók alkalmazásának megtiltására vonatkozólag a törvény 5.§-ában foglaltakat a zsidó tanárok és tanítók esetében „túlteljesítették”: túlnyomó részüket már 1940. január végéig nyugdíjazták, illetve elbocsátották. Ugyancsak „túlteljesítették” az egyetemi és főiskolai numerus claususra vonatkozó rendelkezést (7.§), amely szerint az első évfolyamra zsidót csak olyan arányban lehet felvenni, hogy a zsidó hallgatók száma az összes hallgató számának a 6%-át ne haladja meg. A zsidó hallgatók aránya ugyanis az 1939/40. tanévben már csak 3,2, 1940/41-ben 3,1%, 1941/42-ben 2,9%, 1942/43-ban 2,7% volt, az I. évre felvettek aránya pedig 1941/42-ben mindössze 2,6%-ot, 1942/43-ban 1,6%-ot tett ki.⁵¹

A zsidók kamarai tagságának, valamint a sajtó, a színházak és a filmgyártás terén való működésének korlátozására irányuló rendelkezéseket (9–11.§-ok) az előírásoknak megfelelően — bár területenként eltérő ütemben — végrehajtották. Az ügyvédi kamarák esetében ez 1941-ig meglehetősen vontatottan történt, az orvosi kamarák tekintetében viszont igen gyorsan. A szélsőjobboldali képviselők ismételten követelték a zsidók ügyvédi működésének korlátozását, kamarai tagságának megszüntetését, a működési engedéllyel rendelkező zsidó ügyvédek azonban 1944 márciusáig gyakorolhatták hivatásukat. Az orvosok esetében súlyos problémát okozott a növekvő orvoshiány. Ezért a kormányzat több intézkedést is tett a zsidó orvosok szélesebb köre működésének lehetővé tétele érdekében (így pl. Keresztes-Fischer belügyminiszter a kolozsvári orvosi kamarába fel nem vett 200 zsidó orvos közül 70 utólagos felvételére adott utasítást, engedélyezték, hogy a munkaszolgálatra behívott zsidó orvosok fizikai munka helyett orvosi szakszolgálatot teljesítsenek, 1942 végétől pedig további zsidó orvosok foglalkoztatására került sor).

A sajtó „árjásítására” vonatkozó rendelkezéseket következetesen végrehajtották, sőt „túlteljesítették”: a Sajtókamara tagjai között az Újságíró Főosz-

⁵⁰ Népszava 1939. máj. 9. 5–6., máj. 10. 4–5., máj. 17. 5., máj. 25.9., máj. 26. 6.; Parlamenti választások Magyarországon. 1920–1998. (Második, bővített, átdolgozott kiadás.) Bp. 1999. 185., 192–193.; Karsai: i. m. 157–159.; Magyar Törvénytár. 1940. évi törvények. Bp. 1941. 204–205.; Magyar Törvénytár. 1941. évi törvények. Bp. 1942. 100–102.

⁵¹ Grünvald Fülöp: Az elmúlt év története. Évkönyv. 1940. (Különlenyomat az IMIT 1940. Évkönyvéből) 297.; Ladányi Andor: A numerus clausustól a numerus nullusig. Múlt és Jövő. Új folyam. XVI. (2005/1.) 68–72.; KN VI. k. 317–320.

tályban a zsidónak tekintendők aránya 6% alatt maradt (1941 végén 5,5%, 1942 végén pedig csak 3,9% volt). A napilapok közül az egyetlen kivétel a Pester Lloyd volt; egy ezzel kapcsolatos képviselőházi felszólalásra válaszolva Teleki közölte, hogy e lapnak nagyobb cikkeket író munkatársai közül csak egy németül tudó volt... Az összes többi lapnál — közölte a miniszterelnök — „szigorúan keresztültüzték a keresztényesítést”. (A megszűnt Est-lapok helyett létrehozott újságoknál pl. 1940 végén az 1939. évi 22 zsidó és 4 kikeresztelkedett újságíró helyett már csak két kikeresztelkedett és egy zsidó munkatárs dolgozott.) A Színművészeti és Filmművészeti Kamarában a zsidók aránya ugyancsak nem érte el a 6%-ot (1940-ben 5,0%, 1941-ben 4,9% volt). Mint a Magyarság utóbb írta: Kiss Ferenc, a Kamara elnöke „többet tett e téren, mint amennyit az általános rendelkezések engedtek volna”, sok esetben a Kamara zsidó tagjainak sem adtak játszási engedélyt. A filmgyártás terén az „átállás” csak 1941 augusztusában fejeződött be, az előző években ugyanis a filmgyártásban a zsidó tőke kivonulása/kiszorítása és a vállalatok menedzsmentjének „árjásítása” során a szakértelem mellőzése következtében jelentős visszaesés történt.⁵²

A törvény földbirtok-politikai rendelkezéseinek (15. és 16. §-ok) végrehajtása eleinte a lebonyolítás nehézkes mechanizmusa következtében meglehetősen lassan haladt előre. A földművelésügyi miniszter 1939. július 1-jéig közel 130 ezer hold területű zsidóbirtok átengedésére hozott határozatot, a szakértői értébecsléseknek, valamint a benyújtott panaszok elbírálásának elhúzódása miatt 1940 végéig csak mintegy 38 ezer hold tényleges átadására került sor. A következő évben a végrehajtás gyorsabbá vált — ezt a nyilas-nemzetiszocialista képviselők, különösen Matolcsy Mátyás állandóan sürgették —: 1942. február végéig 4993 zsidó földbirtokost köteleztek közel 435 ezer hold átengedésére (ami az összes zsidó tulajdonban levő mezőgazdasági ingatlan 62%-át tette ki), ténylegesen pedig több mint 180 ezer holdat adtak át, ezen felül mintegy 25 ezer hold eladás útján került nemzsidó tulajdonba. 1942 szeptemberében azután a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanáról szóló törvény a zsidókat összes mező- és erdőgazdasági ingatlanának, azok felszerelésének, valamint az ingatlanokon lévő ipari üzemeknek az átengedésére kötelezte.⁵³

A törvény gazdasági vonatkozású rendelkezéseinek (12., 13., 14., 17. és 18. §-ok) végrehajtása változatos képet mutatott. A zsidó tulajdonban lévő nagyvállalatok, bankok vezetésének „árjásítása” igen sok esetben „strómanok” bekapcsolásával történt (miközben a menedzsment korábbi zsidó tagjai valamilyen

⁵² Magyarság, 1944. ápr. 1. 6.; Magyar Színeszet, 1940. 8.sz. 5., 1941. 8. sz. 4–5.; Az Országos Magyar Sajtókamara Évkönyve. 1941. Bp., 1942. 21–22., Az Országos Magyar Sajtókamara Évkönyve.. 1942. Bp., 1943. 15–16.; Sándor Tibor: Örsekváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika. 1938–1944. Bp. 1997. 37–54.; Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Bp. 2000. II. k. 578–586.; Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1967 és 1945 között. Bp. 2001. 135–162.; KN XV. k. 193–194.; Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. III. k. 254.

⁵³ Hegedűs István: Örsekváltás. Bp. 1942. 297–336.; Magyar Élet Pártterjesítője 1941. máj. 15. 1–2.; KN 1939 IV. k. 50–52., V. k. 341–343., VIII. k. 649., IX. k. 158–159., XI. k. 169–171., 336–337.; Az 1939. évi június hó 10-ére összehívott Országgyűlés Képviselőházának Irományai. VIII. k. 145.; Magyar Törvénytár. 1942. évi törvények. Bp. 1943. 89–109.

formában ténylegesen továbbra is irányították a vállalatokat), az igazgatóságokban pedig a Milotay által Aladároknak nevezett képviselők, felsőházi tagok, valamint magas rangú nyugdíjas állami tisztviselők részvételével. Teleki Pál szerint a stróman-rendszer „a zsidótörvény legperfidebb kijátszása”, Rajniss pedig említett interpellációjában azt kívánta, hogy a kormány a törvényhozóknak és a nyugdíjas állami funkcionáriusoknak a vállalatok igazgatóságában betöltött szerepét, „ezt a szemérmetlen zsidó érdekvédelmet” nyíltan és egyenesen bélyegezze meg. A stróman-rendszer azonban ugyanakkor biztosította a vállalatok folyamatos működését (minthogy az „örösváltás” során alkalmazottak nagy része csak kifogástalan származással rendelkezett, de megfelelő szakismerettel, gyakorlati tapasztalattal többnyire nem). E vállalatok zsidó tisztviselői számának csökkentését viszont szigorúan végrehajtották; az értelmiségi ügyek kormánybiztosa szerint „hivatalom a lehetőség határain belül, sőt azon túl is, mindent megtett a törvény végrehajtására”. (Néhány esetben azonban előfordult, hogy a nélkülözhetetlen zsidó tisztviselők megtartása érdekében az előírt arányokat a foglalkoztatottak összlétszámának emelésével igyekeztek biztosítani.)

A zsidó nagytőke tulajdonának, érdekeinek lényegében érintetlenül hagyásával szemben a zsidó kisiparosok, kiskereskedők stb. tevékenységét drasztikusan korlátozták. 1942 végéig a zsidó üzletek több mint 80%-át kellett átadni, a zsidókat teljesen kiszorították a gabonakereskedelemből, a borkereskedelemből, a makói hagyma forgalmazásából, több mint 4800 italmérési engedélyt vontak vissza, a trafikengedélyeket már 1940. április végéig visszavonták, a zsidó árusokat kitiltották az országos és a heti vásárokból, stb. Több helyen a törvényben foglaltakon túlmenően egyéni akciókra is sor került, ebben Pest megye — Endre László birodalma — járt az élen. 1941 júniusáig — nem pontos adatok szerint — összesen mintegy 60 ezer zsidó vesztette el a kenyerét.⁵⁴

Megemlítendő még, hogy a törvény egyik-másik rendelkezése papíron maradt. Így az 1. §-nak egyes személyek mentesítése céljából „megfelelő intézmény létesítésére” vonatkozó részére — amint az előrelátható volt — nem került sor. Ugyancsak papíron maradt a törvénynek a zsidók kivándorlásának előmozdítására szóló 22. §-a. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a tömeges kivándorlás csak nemzetközi keretekben lehetséges, és alapvető feltétele egyrészt a zsidók befogadására alkalmas területek biztosítása, másrészt pedig a kivándorlás finanszírozásának megoldása. Az előbbivel kapcsolatos tanácskozások az 1938. júliusi eviani konferencia óta lényegében eredménytelenek voltak (és a világhá-

⁵⁴ Függelenség 1940. dec. 17. 6.; Új Magyarország 1941. ápr. 28. 1–2.; Grünvald Fülöp: Az elmúlt év története. Évkönyv. (Különlenyomat a IMIT 1940. Évkönyvéből.) 1940. 296–298.; Grünvald Fülöp: Az elmúlt év története. Évkönyv. 1941. (Különlenyomat a IMIT 1941. Évkönyvéből.) 308–314.; Grünvald Fülöp: Az elmúlt év története. Évkönyv. 1942. (Különlenyomat a IMIT 1942. Évkönyvéből.) 339–342.; Hegedűs: i. m. 5–447.; Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon. Második kiadás. Bp. 1948. 57.; Karády Viktor: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. Medvetánc 1985. 2–3.sz. 41–90.; Yehuda Don: The Economic Dimensions of Antisemitism. Anti-Jewish Legislation in Hungary. East-European Quarterly. 1986. no. 4. 447–465.; Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. 2. javított kiadás. Bp. 2001. 251–255., 275.; Katzburg: i. m. 144–153.; KN 1939. V. k. 208., VI. k. 391–392., VII. k. 37., XII. k. 169.

ború kitörése után a tömeges kivándorlás gyakorlatilag lehetetlenné vált). De teljesen megoldatlan volt a kivándorlás anyagi-pénzügyi feltételeinek megteremtése is; az erre vonatkozó tervek — így Hjalmar Schachtnak Hitler által is támogatott pénzügyi tervezete — sorra megghiúsultak, ill. a világháború körülményei között irreálissá váltak.⁵⁵

A második zsidótörvény és annak az előzőekben ismertetett végrehajtása azonban — az 1940-es évek első felének körülményeit, a politikai erőviszonyok alakulását figyelembe véve — nem jelentette a zsidókérdés megoldását. A szélsőjobboldali erők már 1940 tavaszától ismételten követelték a harmadik zsidótörvény meghozatalát, amelyet rövidesen a kormányzat is kilátásba helyezett. Egy újabb, átfogó szerves törvény helyett azonban 1941 júniusában a házassági törvény kiegészítéséről és módosításáról szóló, radikális „fajvédelmi” rendelkezéseket is tartalmazó törvény született. Ezt főleg a Bárdossy-kormány idején további zsidóellenes intézkedések, törvények követték. 1942 kora ősztől azután a német kormány követelte a magyarországi zsidókérdés radikális, a nemzetiszocialista teóriának és gyakorlatnak megfelelő megoldását (amelyet azonban a Kállay-kormány a lehetőségekhez képest igyekezett elhárítani). 1943 ősztől a fokozódó német nyomás — miközben a hazai szélsőjobboldali pártok és a kormánypárt jobbszárnya is további zsidóellenes intézkedéseket követelt — már a magyarországi politikai helyzetnek a zsidókérdés radikális megoldását is jelentő erőszakos megváltoztatására irányult, ami azután 1944. március 19-e után be is következett...⁵⁶

THE SECOND JEWISH LAW

by Andor Ladányi
(Abstract)

This paper discusses the birth and enforcement of the second Hungarian anti-Jewish law, sanctioned in 1939, using archival sources and relevant literature on the subject. First the antecedents are discussed, how only a few months after the first anti-Jewish law the so called „Jewish question” came to the fore and what the circumstances and motives of the demand for a new law were. The paper presents the discussions surrounding the codification of the law in November and December of 1938 following which the government introduced the bill to the parliament. The basic principles of the bill were the definition of those who were to be considered Jewish, and the creation of a special public status for jews which included a major reduction of voting rights and the restriction of the

⁵⁵ Egyenlőség 1938. júl. 14. 1–2., nov. 24. 3., dec. 1. 7., dec. 15. 6–7.; Grünvald Fülöp: Az elmúlt év története. Évkönyv. 1940. (Különlenyomat az IMIT 1940. Évkönyvéből.) 288–289.; Bosnyák Zoltán: Szembe Júdeával. II. lényegesen bővített kiadás. Bp. 1943. 445–457.; Karsai Elek: Evian után tizenegy hónappal. Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. 1971/72. Bp. 1972. 162–180.; John Weitz: Hitler bankárja. Bp. 1988. 217–227.; Katzburg: i. m. 255–265.

⁵⁶ A zsidókérdés 1940–1944 közti alakulására lásd Ladányi Andor: A „végső megoldás”-hoz vezet út újabb állomásai. Múlt és Jövő. Új folyam. 2011/1. 68–88.

role of jews in the economic, cultural and social life of the country. The opinions of the different parties and christian churches regarding the proposed law are than presented. Next the discussions of the committees' and plenary sessions' of the parliament during which the proposed law was somewhat „relaxed”, however the majority of the changes actually meant more severe restrictions and the basic dispositions did not change in the law that was ratified in early May of 1939. Finally the essay deals with certain aspects of enforcement of the law.

Stark Tamás

A HOSSZÚ ÚT AZ „IDEGEN” ZSIDÓK GALÍCIAI DEPORTÁLÁSÁHOZ

„Telepítsük vissza zsidainkat Galiciába!” Ezzel a címmel jelent meg „olvasói levél” az *Uj Magyarság* 1941. július 13-i számának 11. oldalán. Az oldal közepén, feltűnő helyen közölt rövid írás teljes szövege a következő:

„Kedves Uj Magyarság! A bukóvínai magyarok hazatelepítése a nemzet osztatlan lelkesedésével végetért. Most a magyar kard mélyen bentjár Szovjet-Galícia testében. Néptelen faluk közt haladnak honvédeink. Soha vissza nem térő alkalom, hogy szépszerével szabaduljunk pajeszos zsidóink tömegétől. Ha csak azokat telepítjük vissza, akik 1900 óta vándoroltak be, akkor is jelentős zsidó tömegektől szabadulnánk. Még jogilag sem élhetnének kifogással, mert oda kerülnének vissza, ahonnan senki sem hívta őket. A kipusztult lakosság helyén pedig fajtestvéreikkel együtt bőséges munkaalkalmakat találnának, ha egyáltalán akarnak dolgozni. Egyszer már be kell látni, hogy akár száz paragrafusos zsidótörvénynél hatásosabb, ha a zsidó tömegeket kitelepítjük. Most erre megvan a lehetőség. A végrehajtásban gyorsaság és erély a szervezés alapja. A visszaszívárgókkal szemben kíméletlenség a helyénvaló. Hazafias tisztelettel: Öreg frontharcos.”

Egy nappal az írás megjelenése előtt a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (a továbbiakban KEOKH) vezetője, Siménfalvy Sándor, 192/1941. res. VII./b számú, „szigorúan bizalmas” jelzésű körlevelében az ország I. fokú rendőrhatalóságainak vezetőit arról tájékoztatta, hogy „...a jelenlegi külpolitikai körülményekre tekintettel megnyílt a lehetősége annak, hogy az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek [...] akik ellen a jogerős kiutasító, illetve lakhatási engedélyt megtagadó véghatározat [...] mind ezidáig végrehajtva nem lett, a közeljövőben az ország területéről eltávolíttassanak.”¹ A körlevél egyben elrendelte, hogy a rendőrhatalóságok a legsürgősebben terjesszék fel az említett kategóriába sorolandó külhonosok nyilvántartását. A két nappal később kelt, 192/1/1941. res. VII./b számú rendelet már azt is említette, hogy a kampány elsősorban a lengyel és orosz külhonosok ellen irányul.

Az *Uj Magyarságban* közölt „olvasói levél” valójában szerkesztőségi cikk volt. A lap ily módon akarta érzelmileg felkészíteni olvasótáborát arra az országos razzia-sorozatra, amelynek célja az „idegen” zsidóság Galiciába történő deportálása volt. A rövid írás tartalmazott mindent, amit a végrehajtandó akcióról a kormányzat tudatni akart a lakossággal. Az olvasói levélnek álcázott köz-

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K149-1941-8-5180

leményből kiderül, hogy a közeljövőben kitelepítési akcióra fog sor kerülni, amely a bizalmas utasításban deklarált cél ellenére nemcsak a német támadás után Magyarországra menekült lengyel zsidókat fogja érinteni, hanem azokat a zsidókat is, akik vagy akiknek a felmenői Galíciából származtak. A deportálásra ítélt zsidók és a nemzsidó lakosság megnyugtatóására, valójában félrevezetésére szolgált annak hangoztatása, hogy a kiszállítottak lényegében „szülőföldjükre” mennek vissza, ahol saját népük körében fognak majd boldogulni. Az akció komolyságának hangsúlyozása és az érintettek megfélemlítése érdekében szerepelt az írás végén az a későbbiekben valóra is váltott figyelmeztetés, miszerint a visszaszivárgókra a legszigorúbb büntetés vár.

1941 júliusa közepétől egy hónapon keresztül a KEOKH irányításával mintegy 22 ezer „idegen” zsidót deportáltak a magyar katonai közigazgatás alatt álló kelet-galíciai térségbe. Augusztus 27. és 29. között a Dnyeszter menti Kamenec-Podolszk városánál a kiszállított zsidók közül a német rendőri alakulatok, ukrán milicistákkal együtt kb. 16 ezer főt agyonlőttek.² Amikor Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter tudomást szerzett a tömeggyilkosságról, felfüggesztette a további kiszállításokat. A Galícia területén magára hagyott, még életben lévő, de haza nem engedett deportált zsidókra azonban pusztulás várt. 1941 szeptemberében Orynyban több mint ezer, Magyarországról kiszállított zsidót végeztek ki.³ Az október 12-én Stanislavban meggyilkolt mintegy 10 ezer zsidóból is 2 ezer magyarországi deportált volt.⁴ Csak nagyon kevés kitoloncolt zsidónak sikerült a határzáron átszivároghatva visszatérnie Magyarországra.

A tömeggyilkosság-sorozatba torkolló deportálásra — szemben az 1944-es elhurcolásokkal — nem német nyomás miatt került sor. Erről a magyar kormány döntött, nem sokkal a Szovjetunió elleni hadbalépés után. Az 1941 júniusa végén hozott, az „idegen” zsidók összegyűjtésére és kitoloncolására vonatkozó konkrét döntés meghozatalának minden apró részletét nem ismerjük. Annyi bizonyos, hogy nem hirtelen hozott elhatározásról volt szó, ugyanis a „galíciaiak” eltávolításának szükségességét a politikai elit jelentős része már évtizedek óta hirdette. A „galíciai” jelző a hontalan és idegen zsidókra vonatkozott, és arra kívántak utalni vele, hogy a tradicionális életmódjukat megőrző és beolvadni nem kívánó, valamint a formális állampolgársági igazolással nem rendelkező zsidók jelentős része a Monarchiának erről a keleti területéről származott. Ezt a megbélyegzőnek számító jelzőt használták a kelet felől érkezőkre és azokra is, akik csak felmenőik révén, közvetve kötődtek a lengyel és orosz zsidósághoz. A sajtóban és a politikai közéletben a szót gyakran egészen tágan értelmezték, és Galíciából származónak tekintettek minden zsidót, aki valamilyen okból nem kívánatosá vált.

² Yitzak Arad-Shmuel Krakowski-Shmuel Spector (eds.): *The Einsatzgruppen Reports*. Holocaust Library, New York, 1989. 129.

³ *Moshe Deutsch*: *The Ghetto in Kaminitz-Podolsk*. In: Abraham Rosen (ed.): *Kaminitz-Podolsk & Its Environs*. Tel Aviv, 1965. 65–69. *Naziskiy Okupatziyniy Regime na Hmelnitziny 1941–1944, Dokumenty I Materiali*. (Kamenetsk Podolsk: Oyum, 2009). Report No. 105. 201–203.

⁴ *Dieter Pohl*: *Hans Krueger and the Murder of the Jews in the Stanislawow Region (Galicia)*. *Yad Vashem Studies*, 1998. 249–250.

Ilyen értelemben használta a jelzőt Bárdossy László is, aki az ellene indított népbírószági per 1945. október 30-i tárgyalásán a miniszterelnöki megbízatása idején végrehajtott deportálások céljáról a következőket mondta: „*Itt az országban a zsidókkal kapcsolatban kívánság volt abban az irányban, hogy akik megállapíthatólag Galíciából átjöttek zsidók voltak, szállíttassanak oda vissza.*”⁵

A „hontalan”, „idegen”, „galíciai” vagy annak tekintett zsidók elhurcolására vonatkozó kormányzati döntés megszületéséhez hosszú út vezetett. A tanulmány ezt a hosszú utat igyekszik feltárni.

„Galíciaiak” Magyarországon

A 19. század elején még viszonylag kis létszámú magyarországi zsidóság jórészt a század első felében felfutó galíciai bevándorlás miatt gyorsan növekedett. A zsidóság számának és súlyának emelkedése következtében számos politikus — többek között Széchenyi István és Deák Ferenc is — felvetette a „keleti” zsidók beáramlásának korlátozását, de a teljes egyenjogúság 1867-ben történt kimondása után a Magyarországra irányuló zsidó vándormozgalom hosszabb időre marginális kérdéssé vált. A dualizmus korának politikai közéletében elszigetelődött mindenki, aki a zsidóságban nem csak felekezetet látott.

A magyarországi zsidóságot a dualizmus kori politikai elit egységesnek és magyarnak szerette látni. A zsidóság azonban a valóságban megosztott volt, és ez kifejezésre jutott többek között nyelvében és a hagyományokhoz való viszonyulásában is. A Magyarországon már gyökeret eresztett, nyugati kultúrát követő zsidók már a 19. század elejétől rossz szemmel néztek a Galíciából érkező „keleti” zsidókra. „... *nem kevesen vannak olyanok, akik hangosan vagy halkán annak a véleményüknek adnak hangot, hogy a nyugat-európai civilizált zsidóságot annál már semmi rosszabb sem érhetné, minthogy ezen fajbéli társaik, akiket ők szegyeznek, elárasszák azokat a területeket, ahol ők maguk olyan tekintélyes helyzetben vannak. Ha csak arra gondolnak, hogy az elkövetkezendő évtizedekben például Ausztriában és Németországban a kereskedelem, a bankoknál, a tőzsdén, orvosi vagy fogorvosi területeken új életpálya-várományosok tízezrei jelennek meg, rögtön szorongás fogja el őket több szempontból is: saját asszimilációjuk sem stabilizálódott még annyira, hogy kíváncsi lenne egy újabb áradat...*” – írta a közép-kelet-európai asszimilált zsidóság dilemmájáról Gustav Landauer „*Keleti zsidók és a Német Birodalom*” című tanulmányában.⁶

A letelepedett, asszimilált magyar zsidóságnak az ortodox, illetve a bevándorló keleti zsidósággal szembeni régi ellenszenvét számos korabeli dokumentum is tükrözi.⁷

⁵ Jaszovszky László: Bűnös volt-e Bárdossy László. Püski Kiadó, Budapest, 1996. 126–127. Idézi Gellért Ádám – Gellért János: Az 1941. évi körösmezői deportálások A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere. Betekintő, 2012/2. http://www.betekinto.hu/2012_2, 2013.02.09.

⁶ Gustav Landauer: Ostjuden und Deutsches Reich. Zu Juden gesagt. In: Eike Geisel (Hrsg.): Im Scheunenviertel. Bilder, Texte und Dokumente. Siedler Verlag, Berlin, 1981. 34. Idézi W. Pietsch: A zsidók bevándorlása Galíciából. Valóság, 1988/11. 46.

⁷ Walter Pietsch „A zsidók bevándorlása Galíciából” című, a Valóság 1988/11. számában megjelent tanulmányában több példán keresztül mutatta be az ellenszenv okait és következményeit. Az

A 19. század második felében Magyarországon és Közép-Európában máshol is a már letelepedett, reformbarát zsidók részéről az ortodox keleti bevándorlókkal szemben megnyilvánuló ellenérzés azt mutatta, hogy a politikai egyenjogúságot nyert és ennek feltételeként az asszimiláció útjára lépő közép-európai zsidóság még labilisan ítélte saját helyzetét. 1914 őszén ez a mélyreható, vallási szakadást is előidéző szociális eredetű feszültség, valamint az antiszemitizmustól való folyamatos félelem határozta meg az asszimilálódott magyar zsidók viszonyát a menekültekhez.

Az asszimilált és magát magyarnak valló zsidóságra jellemző, a „keleti” zsidókkal szembeni tartózkodó viszony, tompított formában bár, de fennmaradt egészen a vészkorszak kezdetéig.

A 19. század végén a „galíciai” zsidóság elsősorban a kazár kérdés formájában jelent meg a magyar közéletben. A hitükhöz erősen ragaszkodó és annak tanításait szó szerint betartani igyekvő, jiddisül beszélő, környezetükből kirívó, festői öltözetű és megjelenésű zsidók zömmel az észak-keleti megyékben, a periférián telepedtek le, ahol saját törvényeik/szokásaik szerint élték életüket. A túlnyomórészt ruszinok által lakott keleti végeken gettószerű közösségekben élő és alapvetően kereskedelemmel foglalkozó zsidók helyzete a magyar közéletben Bartha Miklós „Kazár Földön” című szociográfiája nyomán „kazárkérdésként” jelent meg. Ez a ma is érdekes és izgalmas olvasmány valójában hosszú vádirat a Kárpátalja területén élő, tradicionális életmódot folytató zsidóság ellen, amely — a szerző szerint — az „öslakos” ruszinok kiszípolozásával gazdagodott meg. Bár a könyv a későbbi antiszemita írárok fontos hivatkozási pontjává vált, Bartha Miklós nem zsidóellenes röpiratnak szánta munkáját. A szerző éles különbséget tett az ország belsejében élő, a magyarsághoz már asszimilálódott zsidóság, valamint a 19. század folyamán Oroszországból, illetve Galíciából érkező és a Kárpátalján letelepedő zsidók között, akiket tudatosan „kazároknak” nevez: *De a mi zsidóinkból, a kik velünk barátkoznak, velünk étkeznek, velünk örvendenek és velünk szenvednek, egyetlen vonás sincs bennük. Tehát senki se csináljon zsidókérdést a kazárkérdésből. Nincs itt szó vallásról. Egy fajról beszélek, a mely becsémpészte magát hazánk felvidékére s meglepte a bennszülötteket, miként a penészgomba a védtelen organizmust.*⁸

1828-as pesti rabbiválasztáskor fontos szempont volt, hogy a tisztségbe ne „lengyel” zsidó kerüljön. „A galíciaiak viselkedése ugyanis nem méltó egy rabbihoz; veszekedő természetűek, s a kultúrával szembeni gyűlöletük elutasítást váltana ki.” Hasonlókat írt egy Óbudán 1832-ben megtartott rabbiválasztás résztvevője is: „A lengyelek éles eszű talmudisták, tiszta felfogásúak, de közülük csak kevesen dicsekedhetnek tiszta jellemmel” – Lásd *Pietsch*: i. m. 56. A reform zsidóság vezető alakja Lőw Lipót főrabbi az 1874-ben megjelent „Magyarországi zsidók története” című könyvében megemlítette, hogy 1868-ban egy pesti zsidó közösség a galíciai barbárság veszélyeiről tanácskozott. Lásd: *Pietsch*: i. m. 57. „A lengyel zsidó tanítónál durvább emberi lény alig akad Isten földjén, kerek ég alatt. Hallgasson el a kivételekre sandító szemforgatás. Irtani kell ezt a gyomot. Ami rossz ráragadt szegény hitfeleinkre, az mind tőlük eredt, ami vakbuzgalom él közöttük, annak magját mind Galiczia földjéről hurcolták be hozzánk csodával ütéskedő rabbijaik, embernyúzó tanítóik. ...A jog, törvény és igazság uralmának idején hallják meg kiáltó szózatunkat mindazok, akiket illet, és szűnjenek meg az ostobaság és vallásos őrgöngés orgiái” – írta 1900-ban a neológ zsidóság vezető publicistája, Mezey Ferenc. Lásd *A Köz-alap* aktái. In: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve, Budapest, 1900. 93–95.

⁸ Bartha Miklós: *Kazár Földön*. Budapest, 1901. 33.

Bartha tehát kétféle zsidóságról beszélt. A magyarrá lett zsidókat egyenjogúnak tekintette, de tartott azoktól, akik nem asszimilálódnak. Az oroszországi pogromok miatt felerősödő bevándorlások korlátozását kívánta, és követelte az illegálisan betelepülők megrostálását. *„Ha azonban az illető nem bírja kimutatni, hogy tisztességes módon él, és ha csak a mi népünk kiszípolozásával tartja fenn saját egzisztenciáját, ... akkor ki vele.”*⁹

A zsidóság két nagy csoportját különböztették meg a Jászi Oszkár köré gyűlt, magukat a haladás képviselőinek tekintő polgári radikálisok is. *„Azok a zsidók, akik épen csak még magukon hordják a felekezetiesség jellegét, de életmódjuknál fogva már egészen a mi kultúránk egyénei, azok természetesen már nem tekinthetők parazitáknak. Ellenben azok, akik a mi európai kultúránktól még ma is izolálva élnek, egy-egy fészekben, ősi típusukat fenntartva, a mi kultúrproduktivitásunkat csak szípolozva: — ezek természetesen a tiszta, ősi parazitatípust képviselik”* — írta a faji terminológiát használó, biológista Méray-Horváth Károly.¹⁰

Szerinte ezt a parazita típust testesítette meg az észak-keleti vármegyékbe települő galíciai zsidóság. Mint írja, a zsidókérdés *„... a mi kultúránkban csak ragadozó életet folytató pajeszes, kaftános, velünk soha összeolvadni sem akaró zsidókra vonatkozik, akik valóságos pusztítói egész vidékeknek, országrészeknek, falvaknak az alkoholmérgezői, uzsorásai, szóval a szó teljes patológiai értelmében azoknak parazitái. [...] Ezt irtani kellene, mint ahogy minden fertőzetest irtunk”*.¹¹ Hasonló hangvétellel írt 1911-ben Fényes László a „galíciai” betelepülőkről: *„Magyarország északkeleti szöglete, Bereg és Máramaros ázsiább a legigazibb Ázsiánál. ... E felé az ősi buja kulturátlanság felé fordul most egy pillanatra az érdeklődés. ... S a feltáruló kép legsötétebb pontján ott áll a villogó szemű, veres szakállú, idegen viseletű, idegen beszédű, kereskedő kazár, a betelepülő idegen, ki magasabb kultúrájával ráfekszik az állati nívón álló néptömegre.”*¹² Jászi Oszkár maga is megkülönböztette az asszimilációra törekvő és véleménye szerint a magyar feudális rendszer támaszául is szolgáló „úrhatnám”, felkapaszkodott neológ zsidóságot az ortodox vagy „gettózsidóságtól”, mely a Galiciából és még távolabbi keleti területekről érkező bevándorlás által kapott folyamatos erősítést. A polgári radikális politikus a bevándorlás problémáját az orosz forradalom győzelmével megoldottnak látta, mivel — szerinte — a bolsevikok hatalomra jutásával a kivándorlás oka — az elnyomás — megszűnt.

Zsidó menekültek az I. világháborúban

Az „idegen”, „keletinek” is nevezett zsidók magyarországi jelenléte 1914 őszén vált országos méretű üggyé. Az első világháború kezdetén az orosz hadsereg elfoglalta Galícia és Bukovina nagy részét, és betört Kelet-Magyarországra

⁹ Idézi Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 355.

¹⁰ Méray-Horváth Károly: Társadalomtudomány mint természettudomány. Athenaeum RT., Budapest, 1912. 102.

¹¹ Méray-Horváth Károly válasza a Huszadik Század c. folyóirat körkérdésére a zsidókérdésről. Huszadik Század, 1917/7–8. 113.

¹² Mercator: A kazárok. Huszadik Század, 1911/1. 81.

is. A zsidóság tömegesen menekült az általa sűrűn lakott területekről. A galíciai zsidók osztrák állampolgárok voltak, de sokan közülük mégsem Ausztriába, hanem Magyarországra, elsősorban Budapestre jöttek, és itt kívánták megvárni, míg a hadiesemények kedvező alakulása folytán visszatérhetnek szülőföldjükre. *„Aligha volt a földkerekségen még egy város, amelyben olyan háborítatlanul és jómódban élhettek volna a zsidók, mint Budapesten. [...] A magyar kultúrához való asszimilációjuk révén Budapest atmoszférája nem hasonlított más városok — Berlin, Bécs, Prága vagy Krakkó — légköréhez. Tizenhat zsidó képviselő ült az Országházban, az egyetemeken kéttucatnyi zsidó professzor oktatott...”*¹³ — írja John Lukács arról a városról, amely az ausztriai célpontoknál befogadóbb, toleránsabb, vonzóbb helynek tűnt a menekültek számára.

A kaftános, szakállas, pajeszos tömegek budapesti jelenléte kezdetben csak feltűnést keltett. Egy idő után azonban jelenlétük a növekvő háborús nyomor közepette nagyon sok nem zsidó szemében megerősítette a kereskedő, házaló zsidókkal, „kazárokkal” kapcsolatos előítéleteket. A növekvő áruhiány, a mélyülő infláció és az egyéb háborús terhek is nyilván hozzájárultak ahhoz, hogy egyre többen tartották jogosnak azt a számos újságban 1914 végétől is hangoztatott — korábban csak az ország keleti végein élő „kazárokkal” szemben megfogalmazott — vádat, hogy a „beözönlő galíciaiak” uzsorások, árdrágítók, és tudatosan kerülik a katonáskodást.

A túlnyomó részt Galíciából jövő menekültek érkezése kínosan érintette a magyar — és különösen a budapesti — asszimilálódott zsidóságot. A világháborút a magyar zsidóság vezetői megfelelő alkalomnak tekintették annak bizonyítására, hogy a zsidóság összeforrt a magyarsággal, és a háborúból is — erejéhez mérten vagy még azon is túl — kiveszi a részét.

Az asszimilált zsidóság képviselői a sajtóban — nem alaptalanul — ezt a háborút magyar és egyben zsidó ügyként mutatták be, hangsúlyozván a Monarchia legerősebb ellenfelének, a cári Oroszországnak virulens antiszemitizmusát. A Pesti Izraelita Hitközséghez közel álló *Egyenlőség* című hetilap bőségesen foglalkozott az orosz csapatok előretörését követő pogromok ismertetésével. A magyar zsidóság vezetői elejét akarták venni annak a vádnak, hogy a zsidók megpróbálnak kibújni a hadkötelezettség alól, és ha mégis a frontra kerülnek, akkor rossz harcosok. Az *Egyenlőség* külön rovatot indított a zsidó katonák hőstetteinek bemutatására, és megemlékeztek a hősi halottakról. A szerkesztőség nagy hangsúlyt fektetett annak demonstrálására is, hogy az otthonmaradók is hozzájárulnak a háborús erőfeszítésekhez, ha nem is fegyverrel, de hadikölcsönnel. A magyar zsidóság vezetői mindent megtettek annak bizonyítására, hogy az izraeliták ugyanolyan jó magyarok, mint a katolikus vagy a református felekezet tagjai. A magyar háborús célokkal való teljes azonosulás demonstrálása érdekében kifejtett erőfeszítések idején érkeztek meg a galíciai menekültek első nagy tömegei. Az adott helyzetben az asszimilálódott magyar zsidóságnak nagy lelki és anyagi tehertételt jelentett a menekültek fogadása és ellátása. A zsidó szolidaritás nevében nagyvonalúan segítettek a szerény állami támogatást kapott hittestvéreiken, de úgy viszonyultak hozzájuk, mint szegény

¹³ John Lukács: Budapest, 1900. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991. 202.

vidéki rokonokhoz, akiket jobb lenne eldugni az „idegenek” — ezúttal a magyar lakosság — szeme elől. Szégyellték őket elhanyagolt, szakadozott ruházatukért, különös, a tradícióikhoz szigorúan ragaszkodó „elmaradott”, „babonás” életmódjukért.

A menekültek többségét befogadó Budapest túlnyomóan reformista és asszimilálódott zsidósága attól tartott, hogy a galíciaiak tömeges és feltűnő jelenléte már önmagában is ellenszenvet ébreszt a zsidóság ellen. Arra is számítottak, hogy a menekülteknek a fővárosban is folytatott kereskedelmi tevékenysége antiszemita izgatásra ad alkalmat.

Az első támadások még nem a menekülteket, hanem a szülőföldjükön maradó zsidókat érintették. 1914 októberének elején az oroszok galíciai és bukovinai betörésekor röppent fel az az — egyes sajtótermékek által is terjesztett — vád, miszerint helyi zsidók segítették az ellenséges csapatokat. A Kárpátokban folytatott harcok idején a *Gazdaszövetség* című lap azt írta, hogy Máramaros-szigetre „valószínűleg hazaáruló kazárok” vezették be az oroszokat. A felhozott vádakra az *Egyenlőség* című hetilap folyamatosan válaszolt. Az 1914. október 18-i számban megjelent, „*Már kezdődik*” című vezércikkben megfogalmazott érveket érdemes részletesebben is áttekinteni, mert azok a lap évekkel későbbi számaiban, valamint a zsidóság helyzetével kapcsolatos képviselőházi vitákban is megjelentek. Az írás utalt arra, hogy a Galíciát és Bukovinát elfoglaló orosz csapatok számos városban rendeztek pogromot, és a cári önkényuralom bevezetése a helyi lakosság különböző etnikai és vallási csoportjai közül éppen a zsidóságot sújtaná a legjobban. A cikk írója különösen fájlalta, hogy a bevonuló oroszokkal valóban együttműködő ruszinok ellen nem fogalmazódik meg a „muszkavezetés” vádja. A harag így a galíciai zsidók ellen gerjed, annak ellenére, hogy ebben a háborúban ők szenvedtek a legtöbbet.

1914 késő ősztől kezdtek megjelenni a menekültekkel kapcsolatos vádak is, amelyek a hontalanná vált és zömmel Budapesten menedéket találó zsidók egyetlen csoportját sem kímélték. Mert ha a zsidó menedékes szegény, akkor „élősködőnek”, ha pedig gazdag, akkor „uzsorásnak” nevezik őket. Amikor megindult az infláció, akkor a galíciai zsidók „árdrágítók” lettek, majd az áruhiányért is részben őket okolták.

A menekült galíciai zsidóság elleni hecckampány ellensúlyozására az *Egyenlőség* az oroszok által elfoglalt területekről érkező zsidókat a háború során végig hősöknek, mártíroknak, az osztrák–magyar hadvezetés bizalmát élvező hazafiaknak mutatta be.

„Egyik északi seregünk vezetősége parancsba adta katonáinknak, hogy vezetőül csak zsidókat szegődtessenek és felvilágosítást, útbaigazítást csak zsidóktól fogadjanak el. Ezek a zsidók, ezek a kaftános, pajeszos csodabogarai a kalendáriumok vicc-rovatának, ezek a párjái a béke polgárjogainak, ezek a földönfutói egy lobogó hitnek, a hűségnek és szeretetnek, ezek a szegény, szegény zsidók, akik hegynék fel, völgynek le batyukat hordanak a hátukon és izzó hazaszeretet a szívükben — ezek azok a zsidók, akiknek a mellére a hadvezetőség feltűzi a bizalomnak háborúban százzszorosan ragyogó érdemrendjét, de akiket néhány veszett kutyánál is veszettebb e nehéz órában is harapni, marcangolni akar” —

írta a „Bélpoklosok” című cikk szerzője az *Egyenlőség* 1914. november 22-i számában.

A galíciai zsidók szegénységéről és örökös kiszolgáltatottságáról ír az 1915. április 11-i számban megjelent, „A lengyel zsidó” című esszé. *„Egy népfaj és néptömeg, amelyet az évszázados elnyomás, majd üldözés kilenc tized részben páriává tett, és amelyre a legnagyobb, legkiterjedőbb üldözés — lévén a lengyel ország-részek az iszonyú háborúnak színterei — most nehezedett rá — talán mint a babiloni rabság a megváltás előtt. A magyar közvéleményben is — annak zsidó részében is — eddig a lengyel zsidóság úgy él, mint a közvetítőknak, handléknak, kiszípolozóknak, sőt uzsorásoknak a faja, akiknek működése nyomán kiszítt és kifosztott néptömegek maradnak. Pedig ők maguk a kifosztott és kiszítt néptömeg [...] A kevés kivétellel az állandóan kiéhezett népnek az üzleti erkölcsé sem lehet aztán az olyan megállapodott, komoly és szilárd, mint egy német nagykereskedőé: az aztán bizonyos. [...] Itt voltak köztünk hónapok óta. A mély bánatos pillantásuk, a bárázdák az arcaikon egyre a háborúról regéltek, a háborúról, mely minden iszonyatosságával csak ott viharzik, ahonnan ők idejöttek. És jött ide gazdag és kolodus, gyermek és aggastyán, ide, ahol csak hírből tudnak orosz vandalizmusról. ... Részvételelt ez a szánalmas, szegény tömeg, semmi gúnyt vagy gyűlöletet. ...”*

Az asszimilálódott magyar zsidóság vezetői minden fórumon igyekeztek megvédeni a menekülteket, de kiállásukkal a hazai zsidóságot is védtek, mivel tudták, hogy a galíciaiakkal szembeni indulatok kiterjedhetnek — és ki is terjedtek — az egész magyar zsidóságra. Az antiszemiták a háború alatt, majd később is azt rótták fel a magyar zsidóság képviselőinek, hogy nem léptek fel élősködő hitsorsosaikkal szemben. Valójában a galíciai menekültekért való kiállítás mellett a zsidó vezetők a sajtóban és a képviselőházban is szembenéztek a bírálókkal.

„...Nézzünk hát nyíltan a dolog szemébe. Hogy a kormány miképpen fog elbánni a gabonakészletek ‘visszatartóival’ — hogy enyhe szót használjunk —, az a kormány dolga. Hogy azonban azon, Galíciából ide menekültekkel, kik uzsorájukkal megszenstelenítették Magyarország fővárosát és a magyar zsidóság vendégszerető gondoskodását — kurtán, nagyon kurtán kell elbánnia, világosan áll előttem. Nekünk, zsidóknak tartoznak a hatóságok ezzel a radikális elbánással. Mégpedig kettős okból. Az egyik az, hogy mi, zsidók a mostani nagy időkben tisztességgel kivettük részünket úgy a vérbeli, mint az anyagi áldozatokból: a másik ok pedig az, hogy eleje vétessék annak a rendszeres törekvésnek, hogy egyes zsidók bűne, mint egyetemes zsidó bűn tálaltassék a publikum elé...” — írta Fleischmann Sándor a „Kétféle menekült” című cikkében.¹⁴

Jóval keményebb hangot használ a galíciai uzsorázókkal szemben Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* kiadója és szerkesztője a lap 1915. március 14-i számában. *„Tudniillik alávaló zsidók voltak, akiknek üzelvei nemcsak bennünket, magyar zsidókat háborítottak fel vérig, de különösen fáj a majdnem 15.000, a magyar állam és a magyar zsidók jótékonyágán éledező, mindenükből kifosztott szegény lengyel menekült zsidóknak. Ők siratják legjobban, hogy akadt né-*

¹⁴ *Egyenlőség*, 1915. február 21.

hány seftelő semmirekellő, kik nem respektálva az országot, mely nekik egy időre asylumot adott...”

A Galíciából és Bukovinából érkezett zsidók magyarországi tartózkodása két okból is ideiglenes jellegű volt. Egyrészt a magyar–osztrák–német csapatok 1915-ben majdnem teljesen visszafoglalták az előző évben elvesztett területeket, és az odavalósi zsidók repatriálása lehetővé vált. Másrészt a menekültek osztrák állampolgárok voltak, tehát ellátásukról az osztrák hatóságoknak kellett gondoskodniuk.

A Monarchia Ausztriához tartozó keleti területeiről érkező menekültek nagyobb része a 19. század végére multikulturálissá váló császárvárosban keresett ideiglenes menedéket. Az antiszemita városvezetés ellenére a számban gyorsan növekvő helyi zsidóság túlnyomó többsége lojális volt a Monarchiához. A galíciai menekültek fogadtatása azonban itt hűvösebb volt, mint Budapesten. Az osztrák fővárost már 1914. december 10-én lezárták a menekültek előtt. Richard Weiskirchner polgármester pedig 1915 elejétől kezdve sürgette a mintegy 75 ezer galíciai jövevény repatriálását.¹⁵

A magyar kormány 1915 áprilisában döntött az osztrák állampolgárságú — nem csak zsidó — menekültek elküldéséről. A kormányt jórészt anyagi megfontolás vezette, ugyanis az osztrák államkincstár nem folyósított pénzt a menekültek ellátására, a magyar pénzügyi vezetés pedig nem akart többet költeni az idegenekre. Sok pénzt költött a galíciaiakra a magyar zsidóság is. A menekülteknek április 15. és 18. között kellett jelentkezniük a kijelölt magyar hatóságoknál, és osztrák területre való átszállításukat április 25-ig kellett befejezni. Budapestről különvonatok vitték őket Morvaországba, ahol falvakban kaptak elhelyezést.

A galíciai menekült zsidók ügye azonban ezzel az akcióval távolról sem oldódott meg. Az *Alkotmány* című lap április 23-án felháborodva írt arról, hogy *„néhány ezer galíciai mint ’ál gyári munkás’ igyekszik a külvárosi tömeglakásokban eltűnni...”* Valóban, nem mindenki távozott Magyarországról. Az osztrák belügyi kormányzat kérvényezte a magyar kormánynál, hogy azok a menekültek, akik itt munkához jutottak, maradhassanak a háború végéig. Legálisan Magyarországon maradhatott a menekülteknek további két csoportja. Ide tartoztak a mások anyagi támogatására nem szoruló vagyonosak, valamint a rabbi és tanítók, akiket az állami segély folyósításának leállítása után a pesti hitközség tartott el. A Galíciától nyugatra eső osztrák tartományokban gyakran nem szívesen fogadták a menekülteket, akik közül sokan inkább Budapesten maradtak. *„...a távozás nehezükre esik. Nem azért, mintha itt a hatóságok valami nagyon marasztalnák őket, hanem azért, mert Ausztriába kerülve még az együtt útrakelt családokat is szórják a falvakban, ahol a helyzetük anyagiilag jobb ugyan, mint Budapesten, de a megszokott vallásos és társaséletet nem élhetik, mert a cseh falvak, ahová őket internálják – teljesen zsidómentesek. Ez a helyzet sok, Budapestre vetődött galíciai szegény családot kényszerített arra, hogy bár az esedékes állami segélyt csak azon címen akarják nekik kiadni, hogy ha*

¹⁵ A menekültek számáról lásd: Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszárkban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 152.*

záros határidőn belül elutaznak, inkább a segítséget se vegye fel: koplaltak és sínylődtek, csak hogy vallásos és társas életük roncsait megőrizhessék. Akiknek a galíciai menekültek új mártíriuma iránt van érzékük, azok mindent elkövetnek, hogy megfelelő megoldást eszközöljenek ki” – írja róluk az *Egyenlőség* 1915. május 9-én megjelent tudósítása.

Vita a zsidóságról

Minél inkább elhúzódott a háború, és minél távolabb került a végső győzelem reménye, annál erőteljesebben kezdett jelentkezni a minden baj okát a zsidóságban kereső szemlélet.

1917-re a zsidókérdés a magyar közélet legkülönbözőbb fórumainak lett fontos témája.

Jászi Oszkár folyóirata, a *Husadik Század* három körkérdést intézett számos íróhoz, egyetemi tanárhoz és közéleti személyiséghez a „zsidókérdésről”. Nem véletlen, hogy a téma a világháború negyedik évében került előtérbe, akkor, amikor a háborús erőfeszítések már hiábavalónak tűntek, és az általános kimerültség közepette egyre többen a zsidóságot, különösen a Magyarországra menekült vagy már hosszabb ideje itt élő keleti-zsidóságot okolták a növekvő terhekért, az áruhiányért és a lakosság egyes rétegei közötti, növekvő különbségekért.

A *Husadik Században* lefolytatott vitát a Jászi köréhez tartozó Ágoston Péter provokálta ki a „Zsidók útja” című könyvével. Ágoston vaskos, nehezen olvasható, de gondolatébresztő könyvében arra kereste a választ, hogy ki a zsidó, miért van zsidókérdés és mi az oka az antiszemitizmusnak. Hosszú és néhol homályos fejtegetéseiből egyértelműen kiderül, hogy ő is két részre osztotta a magyarországi zsidóságot. Az egyikbe tartoztak a „nem-zsidó zsidók”, azaz a modernista neológok, akik beolvadni akartak, a másikba a „zsidó-zsidók”, az ortodoxok, akik az elkülönülésre helyezték a hangsúlyt. A szerző maga is leírta, hogy a háború hozta elő a korábban is meglévő, de jelentős szerepet nem játszó antiszemitizmust. A zsidókérdés akuttá válásában a keleti bevándorlást tartotta döntő tényezőnek. „... mert a magyar kultúrált zsidó nem elég erős arra, hogy a keletről beözönlő kultúrálatlan zsidóságot rövid időn belül felemelje. De a magyarság sem elég erős arra, hogy a folyton beözönlő keleti zsidóságot önmagába beolvassza. A beözönlés veszélyezteti a magyarrá lett zsidóságot, hogy visszahúzza a kultúrálatlanságba, veszélyezteti a magyarságot, mert eggyel több nemzetiséget jelent.”¹⁶ A monumentális könyv elejéről származó idézet mondanivalóját a szerző olyan fontosnak tartotta, hogy műve végén is kitért a bevándorlás kérdésére. „A világháború egyszerre megnyitotta Bukovina és Galícia rejtekeit előttünk. Ott már él a zsidó nemzetiség és jogokat követel. Ha a Kárpátokon mind nagyobb számban átjövő zsidóság ezt fogja nemzetisége részére nálunk is tenni, akkor az utolsó század magyarosítása egy csapásra eltűnik vagy pedig a nemzsidó zsidóságnak akkor kell majd elszakadnia a zsidóktól.”¹⁷ „Az

¹⁶ Ágoston Péter: *A zsidók útja*. Nagyvárad: Társadalomtudományi Társaság, [Nagyvárad], 1917. 6–7.

¹⁷ Uo. 306–307.

államnak joga van arra, hogy az új bevándorlókat határaitól távol tartsa, a nem honpolgát zsidókat pedig eltávolítsa.”¹⁸

A *Huszadik Század* körkérdéseire beérkezett válaszokat a szerkesztőség a folyóirat 1917. évi 7–8. számában tette közzé. A válaszadók nem tudhatták, legfeljebb sejtették, hogy hozzászólásaikkal a reformkortól kezdődő, mintegy száz éves liberális korszak mérlegét vonják meg. 50 érdemi választ adó megkérdezett közül 37-en írták le, hogy zsidókérdés létezik Magyarországon. Az állásfoglalások skálája széles, de a hozzászólók zöme a zsidóság és a magyarság összeolvadásának nehézségeit fejtette ki. Ennek okát egyesek gazdasági, mások társadalmi, illetve mélylélektani tényezőkben látták. Nyolc válaszadó szerint a galíciai zsidóság folyamatos bevándorlása is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Magyarországon már hosszú ideje letelepedett zsidóság nem tudott még beolvadni a magyarságba.¹⁹

1918 nyarától az antiszemitizmus minden korábbinál erőteljesebben jelentkezett a magyar közéletben. A zsidókérdés jelentőségének gyors növekedését tükrözi a téma mind gyakoribb előkerülése a sajtóban. Bihari Péter „Lövészárkok a hátszágban” című könyvében kimutatta, hogy a zsidósággal korábban viszonylag ritkán foglalkozó katolikus orgánus, az *Alkotmány* 1918 augusztusában és szeptemberében megjelentetett 50 lapszámából 11 elsőoldalas vezércikk foglalkozott a zsidósággal.²⁰

A zsidóság ellen leggyakrabban felhozott vád az volt, hogy közülük túlzottan sokan vonják ki magukat a hadkötelezettség alól. Általános ellenszenv övezte a gyorsan meggazdagodott, jórészt zsidó hadseregszállítókat, valamint azokat az „uzsorásokat”, akik a háborús hiánygazdaságot kihasználva tettek szert nagy jövedelemre. A zsidóellenes indulatok legfőbb célpontja azonban a továbbra is itt tartózkodó galíciai menekültek voltak. Az antiszemita hangvételű lapok azt terjesztették, hogy a Morvaországba történő kiszállítások ellenére számuk a háború kezdete óta folyamatosan nőtt.

Az 1914 őszén Magyarországra érkező zsidókról pontos kimutatás nem készült, a híradások akkor 15–20 ezer főről szóltak, közülük 12–13 ezren Budapesten tartózkodtak. Különös, hogy a háború későbbi éveiben megjelent kiadványokban is ezek a számok szerepelnek, annak ellenére, hogy 1915 tavaszán menekültek ezreit szállították osztrák területekre, és Galíciából a háború végéig már nem érkeztek zsidók tömegesen Magyarországra.²¹ Csak Erdélyből jöttek zsidók jelentős számban az ország belsejébe, illetve a fővárosba az 1916-os román betörés következtében. Ők nem voltak „idegenek”, de tény, hogy öltözködésük és megjelenésük alapján a közvélemény őket és a Kárpátaljáról érkezetteket is galíciaiaknak tekintette.

¹⁸ Uo. 303–304.

¹⁹ A nyolc válaszadó: Buday Barna, Cholnoky Jenő, Farkas Geyza, György Endre, Radisics Elemér, Ravasz László, Ritoók Emma, Túri Béla. Vonatkozó véleményeiket lásd *Huszadik Század*, 1917/7–8. 63., 73., 85., 90., 124., 128., 134., 151.

²⁰ Bihari Péter: i. m. 236.

²¹ Edelstein Bertalan: Az 5677 év. In: Évkönyv. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Kiadványa. Budapest, 1918. 307. Szabolcsi Lajos, az Egyenlőség szerkesztője 25 ezer galíciai menekültről tudott. Lásd: Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 172.

A háború utolsó hónapjaiban a „zsidókérdés”, különösen az idegen zsidók ügye elérte a politikai nyilvánosság legfontosabb színterét, a nemzetgyűlést. A téma felvetése az országházban szükségszerű volt, mivel a közvéleményt erősen foglalkoztató ügyről volt szó. Nem önmagában a vita volt vészjósló, hanem az a fenyegető és kioktató hangnem, amelyet korábban csak néhány sajtótermék engedett meg magának.

Fényes László alábbi, 1918. augusztus 7-ei hozzászólásának stílusa, érveinek abszurditása már előrevetíti azt a légkört, amelyben a húszas évek parlamenti vitái fognak zajlani. „... négy esztendőn keresztül túrtuk, hogy ide mindenki, akinek tetszett, épen úgy, mint a háború előtti időkben, bejöhessen, helyet foglalhasson, kereskedőink elől a szállításokat elvegye, iparosaink elől az anyagokat megszerezze és földművelőinktől összeharácsolja mindazt, ami árdrágításra alkalmas lehet. [...] Négy esztendő óta nézem kétségbeesetten, hogy micso-da új honfoglalás történik Magyarországon. [...] Az ügyeskedő honfoglalásnak és a rettenetes magyar közigazgatásnak, amelynek borzasztó bűneit e nemzet iránt oly sokszor vagyok kénytelen itt a házban szóvá tenni ... segítségére jött az orosz hadsereg Galíciában való térfoglalása. Akkor a galíciiaiak a sajnálat örve alatt bemenekültek Magyarországra. Csodálatos, nem az osztrák, saját székvárosuk felé vették útjukat, ... hanem bejöttek ide Magyarországra. [...] A galíciiaiak ... egy külön népi és faji csoportosulást kívánnak minden államban fenntartani. [...] Fájdalom, egészen külön, illetve más erkölcsük van, mint akár a román, tót vagy más anyanyelvű magyar állampolgároknak. [...] És mi nem bírjuk egész Galícia, egész Bukovina, sőt Romániának és most már Oroszországnak ideözönlő, tőlünk erkölcsben, világnézetben különböző... népességét magunkban felszívni. [...] A galíciiaiak semmiféle lelkiismereti furdalást nem csinálnak abból, hogy hamis születési bizonyítványt adnak híveiknek, leányneveket csempésznek be anyakönyvekbe, és alkalmatlansági bizonyítványokat hamisítanak. Egész gyáraik vannak e célra. [...] Nincs más mód, és én itt ezen a helyen, 1918-ban a háború ötödik esztendejében figyelmeztetem a nemzet kormánytát, és vezéreit, hogy a történelem fogja számon kérni tőlük, egyrészt a magyar nép rettenetes elpusztulását, másrészt ezt az idegen honfoglalást, ha nem teszik meg azt, amit meg kell tenni. Most itt van az utolsó óra. Amíg a háború tart, ki lehet őket rendkívüli felhatalmazási törvény alapján, és esetleg az újonnan, a parlament elé hozandó törvénnyel utasítani.”²²

Az indulatok lehűtése érdekében vezető politikusok, így például Tisza István is óva intettek attól, hogy az egyes zsidókkal, illetve csoportokkal szemben megfogalmazott vádak a magyar társadalom kohézióját bomlasztó általános, felekezeti izgatáshoz vezessenek. Ugyanakkor több képviselő, köztük Wekerle Sándor miniszterelnök is, arra szólította fel a zsidóságot, hogy ne vállaljanak közösséget se a betelepülőkkel, se azokkal, akik gazdasági visszaéléseket követnek el. A gazdasági visszaélések elleni küzdelemmel, valamint az idegenek kiutasításával alapvetően minden képviselő egyetértett. A zsidóság képviselőiben 1918. augusztus 6-án felszólaló Farkas Pál maga mondta a következőket:

²² Az 1910. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 40. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest, 1918. 181.

„Nekem volt mindenkor bátorságom arra, hogy akkor, amikor pl. a galicziai bevándorlásról volt szó, igen nagy antipátiát váltva ki a hozzám közel állókban, követeltem és követtem ma is, hogy a galicziai bevándorlás ellen a legszigorúbb törvények hozassanak, hogy a Galicziából ide bejött árdrágítókkal szemben szisztematikusan intézkedjünk, hogy a nemkívánatos elemek ma, amikor ott már nincs háború, mentől sürgősebben hazatoloncoltassanak.”²³

A galicziai kérdés lezárásaként Wekerle Sándor miniszterelnök bejelentette, hogy „...miután Galicziában most már olyanok az állapotok, hogy az onnan idevándoroltak oda visszatérhetnek, ezek visszatelepítendők. [...] Ezek visszaküldése folyamatban van, olyan mértékben, amint az egy jogállamban lehetséges. Megkívánom, hogy a hatóságok következetes szigorral járjanak el ebben a tekintetben, de, bocsánatot kérek, embertelen atrocitásokkal élni nem szabad. Legyenek a képviselő urak meggyőződve, hogy ezek, igenis visszatelepíttetnek.”²⁴

A képviselőházban elmondott nyilatkozatok, valamint az uszítás és az izgatás elleni fellépések ellenére egyre nőtt azoknak a száma, akik „a galicziaiakat” tették felelőssé a háborús években terjedő nyomorért, majd a végső vereségért is. A megváltozott helyzetet jelezték az ország észak-keleti, keleti megyéiben, tehát az ortodox zsidóság által sűrűn lakott térségekben 1918 nyarán meginduló, példa nélküli razziák, melyek a hatóságok szerint a katonaszökevények és a galicziai menekültek ellen irányultak „kik ellepték Felsőmagyarországot”.²⁵ A magyar csendőri és rendőri erők először Szatmárnémetit fésülték át. Július 27-én Nyíregyházán igazoltatták a zsidókat. A július 30-án Sátoraljaújhelyen

²³ Az 1910. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I. m. 137. Farkas Pál hozzászólása a magyar zsidóság vezetőinek véleményét tükrözte. 1918 nyarán már a menekültek ellátása érdekében oly sok anyagi áldozatot hozó zsidóság jelentős része sem akart Budapesten kaftánt látni. A galíciai menekültekhez való összetett viszonyulást tükrözi Dr. Mezei Sándor „A kaftán” című lírai írása, amely az *Egyenlőség* 1918. május 18-i számában jelent meg. „...A kaftán a világháborúban majdnem olyan közönséges viselet lett, mint az atilla vagy a csukaszürke lábszárvédő. Hazátlan bolyongók, éhhalálra kintzott és elüldözött szerencsétlenek hordozták körül a világon mint a galíciai véres vereségek és még véresebb győzelmek fekete lobogóját. A kaftán hontalanságot, feldúlt tűzhelyet, lemészárolt hitvestársat, nyársra húzott gyermekeket, nyomort, ártatlanul szenvedést — és az osztrák földhöz és császárhoz — a hazához hűséget, ragaszkodást: a honi rögeért szerelemmel és vérrel teljes kinlódást jelentett. A kaftán [...] a háborúban megszaporodott. Mentül több négyzetkilómétert dúltak föl a Kárpátok fölött a kozákok, annál több lett magyar földön a kaftán. És mentül több rutén honfitárs vándorolt a hódító seregek elé és rajtuk keresztül az édes és szent Oroszországba, annál több lett Budapesten a kaftán. [...] Ugyanaz az ok a rutén bocskort Pétervár felé irányította, a kaftánt Budapestre. [...] És ezek után tisztelettel és őszintén kijelentem: egy percig sem örültem a kaftán jelenlétének Budapesten. Sőt vallottam és vallom, hogy helytelen volt a galíciai zsidókat Budapestre hozni és helyes lesz őket minél hamarabb és minél gyökeresebben eltávolítani. Az első antiszemita feljajdulásból az első lelketlen [...] szívtelenséggel elkurjantott kitessékelés pillanatától meg voltam győződve arról, hogy a kaftán igen szomorú szerepet fog játszani a viágháború alatt és után: mert mindazok, akik saját renyhességüket, bujkálásukat, üzleteiket, árdrágításaikat el akarják rejteni, kaftánt fognak kiabálni, s minden bűnt, szenny és alávalóságot, amit a háború az itthonmaradottak társadalmában okszerűen előidézett, a kaftánra fogják kenni, vagy a kaftán alá fogják dugdosni. A kaftán sokat vétett. Mondjuk így: a kaftánosoknak sok van a rovásán. Aki azonban azt hiszi vagy mondja, hogy keresztény polgártársaink kevesebbet vétettek a köz erkölcsi, érdekei és törvényei ellen a háború békés társadalmában, az vagy hipokrita vagy közönséges hazug.”

²⁴ Az 1910. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Lásd feljebb, i. m. 176.

²⁵ Az akcióról lásd *Egyenlőség*, 1918. augusztus 17.

kezdődő akció öt napon át tartott. Ezt követte augusztus 4-én a mátészalkai, majd a kisvárdai razzia. Az ősz folyamán az ellenőrző kampány kiterjedt egész Észak-Magyarországra, és érintette az összes nagyobb várost.

Wekerle Sándor miniszterelnök augusztus 7-ei parlamenti beszédében azt ígérte, hogy az ellenőrzések során nem lesznek atrocitások.²⁶ A korabeli tudósítások szerint azonban a hatóságok fellépése brutális volt. A beszámolókból az derül ki, hogy a razziák alkalmával rendőrök, csendőrök és határőrök otthonaikból, munkahelyeikről és még a pályaudvarokról is összegyűjtötték a zsidókat, akiket azután valamelyik hatóság épületébe tereltek, ahol nem egyszer kínvallatás várt rájuk. A kihallgatások közben sok zsidótól „adóbehajtás” ürügyén elvették a nála lévő készpénzét.

Az 1918 nyarán és őszén zajló razziasorozat volt Magyarországon az első olyan kampány, amelynek célja az idegen honos zsidók felkutatása, összegyűjtése, majd kiutasítása volt. Ezek az akciók precedens értékűek voltak a Horthy korszakban lefolytatott zsidóellenes razziák számára. A hatósági fellépés embertelensége és megszegyenítő jellege, valamint az ahhoz kapcsolódó korrupció már előrevetítette azt a bánásmódot, amellyel a nemkívánatosnak nyilvánított zsidók tömegeinek szembe kellett nézniük a későbbi évtizedekben, és különösen 1941 nyarán, a Galíciába történő deportálások idején.

A zsidóság háborút követő forradalmakhoz való viszonyának elemzése nem tartozik ennek a tanulmánynak a keretébe. Tény, hogy a baloldali messianizmusnak sok zsidó követője volt. Az oroszországi bolsevista forradalmat maga az *Egyenlőség* is üdvözölte, és nemcsak azért, mert ezzel a Monarchia legfőbb katonai ellensége gyakorlatilag kiesett a hadviselők sorából. A lap magát a forradalmat élte. Az 1917 végén, 1918 tavaszán megjelent cikkek azt üzenték, hogy ez a hatalmas siker, azaz a zsarnokság bukása nemcsak az oroszországi zsidóknak köszönhető, hanem általában a zsidóságnak, mert ők, bárhol éltek is, mindig a szabadság, az igazságosság és a haladás eszméit képviselték.²⁷ A lap 1919. március 29-én köszöntötte a magyarországi kommunista hatalomátvételt, annak ellenére, hogy Szabolcsi Lajos főszerkesztő akkor már megtapasztalta a diktatúra elnyomó jellegét, ugyanis néhány nappal korábban vörös fegyveresek feldúlták a lakását.²⁸ Bár a proletárhatalom vezetői között sok zsidó

²⁶ A parlamenti beszéd elhangzása előtt egy nappal egy zsidó küldöttség járt nála és beszámolt a már folyamatban lévő razziák közben elkövetett visszaélésekről. Az *Egyenlőség* 1918. augusztus 10-i számában megjelent beszámoló szerint a panaszokra a miniszterelnök a következőket mondta: „Hallatlan disznóságok ezek! Szégyellem és restellem, hogy épp az én miniszterségem alatt kellett ilyeneknek történnie.”

²⁷ Ez a nézet különösen erőteljesen jelenik meg a lap 1918. március 23-i számában. A vezércikkben a következők szerepelnek: „Szinte hatezer éve a zsidók bevetették a földet és a tengert a szabadság magvával. Telehíntették a világot a szabadság himnuszával. [...] A történet szabadságharcaiban mindig ott bujdokolt a zsidók lelke. A római császárság ellen éppúgy izgatott, mint a cári abszolutizmus ellen diadalmas forradalomban. [...] A szabadság kiválasztott népe voltunk és kiválasztott lelkeid maradtunk. [...] És a tömeg, mely a szabadság hőseit könyvekből tanulta szeretni [...] bennünk ellenségét látta minden koron át, és az elnyomó osztályok szövetségeseinek tartott akkor is, amikor a vérünkben való vér: Engels és Marx az új evangéliumra tanította, s mikor Európa modern népmozgalmi vezetőik révén állandóan a mi felekezeti színeinket viselték.”

²⁸ Szabolcsi Lajos a köszöntő cikkében többek között a következőket írta: „Az új Magyarország megszületett. A proletárdiktatúrát, a szegények és elnyomottak diadalát ki tudná jobban és erősebb-

származású, de magát nem zsidónak tartó személy volt, a magántulajdont és a vallási életet felszámoló proletárhatalom sem az asszimilálódott, sem a hagyományaihoz szigorúan ragaszkodó zsidóság körében nem volt népszerű.

A razziák nem szűntek meg a proletárdiktatúra időszaka alatt sem. A „proletárhatalom” már rövid uralma kezdetén felállította saját idegenrendészeti intézményét, az Idegeneket Ellenőrző Hivatalt. Razziákat szerveztek, és mintegy ezer, Galíciából származó zsidót szállítottak vonattal a lengyel határra.²⁹

A katolikus *Alkotmány* című folyóirat 1918 augusztusában megjelent egyik száma azt írja, hogy „A zsidóügy a jövőendő Magyarország egyik sorsdöntő problémája és életkérdése lett.”³⁰ A proletárdiktatúra bukása utáni sajtó, majd pedig a képviselőházi viták anyagából valóban úgy tűnik, hogy a háborús vereség és az óriási területi veszteségek közepette a zsidókérdés volt az egyik legfontosabb téma Magyarországon.

Az antiszemitizmus gyors növekedése nem speciálisan magyar jelenség volt. Az „idegenek” ellen forduló zsidóellenes hullám Ausztrián is átcsapott. Bécsben 1918 őszén 17 275 menekült részesült állami ellátásban, az antiszemita sajtó azonban az „idegen” zsidók számát a valóságosnál tízszer többre tette.³¹ 1918 novembere végén a Szent István dóm előtt tüntetés is zajlott az „amorális keleti zsidóság okozta terhek ellen”.³²

Keresztény szociális képviselők 1919-ben fertőző betegségek behurcolásának veszélyére hivatkozva indítványozták a zsidó menekültek kiutasítását. Alsó-Ausztria szociáldemokrata tartományfőnöke 1919 szeptemberében tíznapos határidőt adott a zsidó menekülteknek az ország elhagyására, de külpolitikai bonyodalmakra hivatkozva a kiutasításra vonatkozó rendelkezések nem kerültek végrehajtásra.

A világháború végén, illetve az azt követő években az egész közép- és kelet-európai térségben, azon a területen, ahol a világ zsidóságának túlnyomó többsége élt, drámai változásokra került sor.

„A jeruzsálemi szentély pusztulása óta ilyen súlyosan nem nehezedett a sors karja Izraelre, mint a világháború utáni években. ... Most sok százezer zsidó vére folyt, óriási területek zsidósága hontalan lett, másokat joguktól, biztonságuktól fosztottak meg, valamilyen módon az egész világ zsidósága megrendült. ... A régi Oroszország és az akkor még hozzá tartozó lengyel részek területein éveken keresztül a legnagyobb bizonytalanság és fejtelenség uralkodott. Az uralom szinte hónapról hónapra gazdát cserélt, népmegváltó kegyetlenkedett nép-

ben átérteni és üdvözölni, mint az évezredek elnyomottja: a zsidóság? Mi vagyunk a világtörténelem proletárai, és a világtörténelmen átvonuló földalatti láng egy zsidó génuszban: Leo Trockijban csapott föl először isteni erővel, minden eddigi forradalmat megszegyenítő tudatossággal.” A lelkes üdvözlés ellenére a proletárdiktatúra alatt a lap nem kerülhetett kiadásra. Az utolsó szám 1919. április 12-én jelent meg. Hasonló szellemben írt a Zsidó Szemle is.

²⁹ Erről lásd W. Pietsch: i.m. 51.

³⁰ Idézi Bihari Péter: i.m. 236.

³¹ Fiziker Róbert: „A Hetz muss sein”. Antiszemitizmus az 1920-as évek Ausztriájában. In: Molnár Judit (szerk.): Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011. 302.

³² Fiziker Róbert: i. m. 304–305.

megváltó után, s a boldogított tartományok lakossága azt sem tudta: mihez tartsa magát, kinek hódoljon meg, kinek fizesse adóját vagy sarcát. ... A fehérek a zsidókat mint forradalmárokat, a vörösök a zsidókat mint ellenforradalmárokat végezték ki. A lakosság nagy része a háború után rablásból, fosztogatásból, pogromrendezésből él. Nyolc millió zsidó közül ezekben az országokban körülbelül 5-6 millió lakott pogromsújtotta tájakon” – írta a világháború utáni kelet-európai helyzetről Edelman Bertalan az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvében 1929-ben.³³

Az 1918 tavaszán kitört oroszországi polgárháború során zsidóság elleni támadásokra is sor került, elsősorban Ukrajnában. A támadások helyett talán helyesebb volna irtóhadjáratról beszélni, mivel a különböző becslések szerint az 1919-től a polgárháború végéig tartó tömeggyilkosság-sorozatban 35-100 ezer zsidót gyilkoltak meg. Szemben az 1905-ös pogromokkal, amelyek zömmel spontán módon szerveződtek, és amelyeket kispolgári tömegek hajtottak végre, a polgárháború időszakában lezajlott tömegrohamok szervezett akciók voltak, amelyeket különböző katonai alakulatok hajtottak végre. A pogromokban gyakorlatilag minden politikai, katonai erő részt vett. Nacionalista és fehérgárdista csapatok az anyagi javak megszerzésén, elrablásán túlmenően azért üldözték a zsidókat, mert ők — nézetük szerint — a bolsevistákat támogatták. Az anarchisták viszont a németekkel való kollaborálás vádjával támadtak rájuk. A bolsevikok szemében a zsidók a kiirtandó „burzsujokat” testesítették meg.³⁴

A polgárháborúhoz kötődő pogromsorozat egyik súlypontja Galícia keleti része volt. Az elhúzódó háborús állapotok leginkább Galíciát, pontosabban annak keleti részét sújtották.³⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után ukrán–lengyel fegyveres konfliktus robbant ki. A független Ukrajnával való egyesülést fontoló Ukrán Nemzeti Rada és az antant által is elismert varsói lengyel kormány egyaránt a terület ellenőrzésére törekedett. A jóval szervezettebb lengyel hadseregnek csak 1919 közepére sikerült elfoglalnia Kelet-Galícia teljes területét. Észak-Bukovinát román, Kárpátalját csehszlovák katonaság szállta meg. A Kelet-Galíciával szomszédos Volhíniában még évekig polgárháborús állapotok voltak.

A bizonytalan helyzet következtében Galícia nagyobb városaiban már 1918 őszén zsidó nemzeti tanácsok alakultak. A tanácsok Sztaniszlavban működő központi szerve 1918. november 24-én kiadott nyilatkozatában semlegességet hirdetett a kibontakozó ukrán–lengyel háborúban.³⁶ A bejelentést mindkét fél

³³ Edelman Bertalan: A külföldi zsidóság története a háború utáni évtizedben. In: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Budapest, 1929. 298, 299.

³⁴ Lásd *Bebesi György*: Az orosz pogromtradíciók és az 1905 őszi pusztító tömegrohamok. In: Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest 2011. 279–291.

³⁵ A témakörben lásd *Polgár Tamás*: Kelet-Galícia 1918-1919. Egy nyugat-ukrán állam önállóságának létjogosultságáról. In: *Közép-Európai Közlemények*, 2012/1. 165–173; továbbá *Ezra Mendelsohn*: *The Jews of East-Central Europe Between the World Wars*. Indiana University Press, Bloomington, 1983. 40–43; *Michael R. Marrus*: *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1985. 62–67.

³⁶ In: *Towns and Mother-cities in Israel; Memorial of the Jewish Community which perished*. Vol. 5. Stanislawow (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Translation of *Arim ve-imahot be-yisrael; matsevet*

árulásnak tekintette, így az elhúzódó háború legnagyobb áldozata a zsidóság volt.

A kelet-galíciai, volhíniai, bukovinai pogromok előtt zsidók százezrei menekültek az újjáalakuló Lengyelország és Románia belső területeire. A nemzeti forradalmak lázában égő országokban a „galíciaiakat” nem fogadták szívesen, állampolgárságot rendszerint nem kaptak. Lengyelországban, Romániában és Csehszlovákiában is a zsidóságot önálló nemzetiségként tartották nyilván.

Az 1918 előtt és az összeomlás után a zsidóság helyzetéről Magyarországon folytatott viták sokban hasonlítottak egymásra, de volt egy lényeges különbség közöttük. Az 1917-es vita elsősorban intellektuális ügy volt. A proletárdiktatúra után a véleményalkotóknak hirtelen megnövekedett a súlyuk, mert nyilatkozataiknak, gondolataiknak már közvetlen hatásuk volt a politikai döntéshozatalra. A társadalomtudósok által felhozott, a zsidósággal, különösen a bevándoroltakkal kapcsolatos aggályok és bírálatok a törvényhozásban vádakká, rendszeresen ismételt szólamokká egyszerűsödtek. A sajtóban megjelenő cikkek és a képviselőházi felszólalások középpontjában a „galíciai-kérdés” állt.

Az egykor Károlyi Mihály köréhez tartozó Friedrich István a nemzetgyűlésben elhangzott, 1920. március 18-ai hozzászólásában megjegyezte: „...*hozzuk haza a hadifoglyokat, és zavarjuk ki a galíciai zsidókat. (Helyeslés)*”³⁷ Budaváry László az 1914. január 1-je óta bevándorolt galíciai zsidók eltávolítását kérte a miniszterelnöktől az április 14-ei ülésen. Az ellenzékhez tartozó és zsidó származású képviselő Sándor Pál 1920. szeptember 20-ai felszólalásában azt mondta, hogy „*a galíciai zsidóknak itt semmi maradásuk nincs*”.³⁸ A nemzetgyűlési naplóból úgy tűnik, hogy a képviselők között alapvetően konszenzus volt abban, hogy a galíciai zsidó bevándorlóknak távozniuk kell az országból. Csakhogy amikor a képviselők a betelepült galíciai zsidókról beszéltek, akkor nem szükségszerűen ugyanarra a csoportra gondoltak. A képviselők gyakran nemcsak az 1914 után érkezett zsidókat tekintették idegennek, hanem azokat is, akik bár régóta itt éltek, de — véleményük szerint — nem asszimilálódtak eléggé a magyarsághoz. A nemzetgyűlésben és egyre inkább a közbeszédben is a „galíciai” és a „kazár” kifejezést már nemcsak a Galíciából, vagy a Kárpátaljáról származó személyekre vonatkoztatták. Ezzel a jelzővel illették minden olyan zsidót, akinek a magyarsághoz való tartozását megkérdőjelezték. Ez a szemlélet abban is tükröződött, hogy egyes képviselők szinte abszurd módon eltúlozták a betelepült galíciai zsidók számát.

A témakörben felszólalók az 1918 augusztusában lefolytatott vitán még 20-30 ezerre becsülték a világháború idején betelepült galíciai zsidók számát. Az új idők légkörét tükrözte, hogy Mahunka Imre a nemzetgyűlés 1920. évi jú-

kodesh le-kehilot yisrael she-nehrevu bi-yedei aritsim u-tmeim be-milhemet ha-olam ha-aharona, vol. 5, Stanislawow, Edited by: Dov Sadan and Menachem Gelerter, Published in Jerusalem, The Rav Kuk Institute, 1952. 56. Interneten elérhető: <http://www.jewishgen.org/yizkor/stanislawow-arim/Stanislawow-arim.html#TOC>, a letöltés ideje: 2012. dec. 14.

³⁷ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. Második kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1920. 146.

³⁸ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. Ötödik kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1920. 435.

nus 16-ai ülésén csak Budapest esetében 400 ezer, Galíciából bevándorolt személyről beszélt.³⁹ Friedrich István a fent említett felszólalásában „sokszázezer” galíciai zsidóról tett említést, akiket „...innen gyorsan ki kell szállítani”.⁴⁰ Szinte démonikus erővel ruházta fel a galíciai zsidóságot Benkő Gábor, amikor 1921. március 1-jén elmondott parlamenti beszédében kijelentette: „Az ezer év óta hazánkat meglátogató sorscsapások legnagyobbikának azt a pálinkás boltok zugába behúzódozó Shylock-arcu Galíciából bevándorolt gaz kazárt tartom, aki ott pók módjára szövögeti 1867 óta a hálóját, hogy a falusi nép minden javát ... kizsákmányolja. ... Ez a Galíciából bevándorolt kazár ... megfertőzte nemcsak Magyarországot, hanem a fertőzésre mindig hajlamosabb őslakos zsidóságot is.”⁴¹

A „fajvédő” parlamenti képviselő, Dánér Béla „A magyarországi zsidókérdés megoldása” című, 1919-ben megjelent könyvében az asszimilálódott és a nem asszimilálódott zsidók elkülönítését, továbbá az utóbbi csoport Palesztinába történő kitelepítését javasolta. Nézetei gyorsan radikalizálódtak, mert a képviselőház 1920. szeptember 20-ai ülésén a Lengyelországból ekkor meginduló tömeges kitelepülésre hivatkozva már az egész magyarországi zsidóság kivándoroltatását sürgette.⁴²

A fajvédő gondolat jegyében szervezkedő jobboldali radikálisok vezetője 1928-ig Gömbös Gyula, propagandafőnöke, szellemi vezére Bajcsy-Zsilinszky Endre volt, aki szerkesztője volt a *Szózat* című fajvédő napilapnak. Gömbösék először a kormánypárt (Egységes Párt) radikális jobboldali platformját szervezték meg, majd 1923-ban leváltak és 1924-ben megalapították a „fajvédő” Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártot. A Bajcsy-Zsilinszky Endre által megfogalmazott programban fontos helyet kapott a zsidó bevándorlás megszüntetésének, valamint a nem magyar állampolgárságú zsidók kiutasításának a követelése.⁴³ Az 1926-os választásokon való sikertelen részvétel miatt a párt feloszlott. 1928-ban Bajcsy-Zsilinszky megalapította a Nemzeti Radikális Pártot, amelynek programjában ugyancsak szerepelt az ország határainak lezárása a jövővények, különösen a zsidó bevándorlók előtt.

A kormány nem beszélt a galíciai eredetű zsidóság kitelepítéséről. Haller István vallás- és közoktatási miniszter a nemzetgyűlés 1920. április 26-ai ülésén a következőket jelentette ki: „A zsidókérdést mi nem fogjuk megoldani akár az összes galíciaiak kitelepítésével. (Úgy van! Úgy van!) ... A zsidókérdés megoldva akkor lesz, ha kulturális és gazdasági téren arra a területre lesznek visszaszorítva, amely őket Magyarországon számarányuknál fogva megilleti.

³⁹ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. Harmadik kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1920. 379.

⁴⁰ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. Első kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1920. 146.

⁴¹ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. Nyolcadik kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1922. 156. ülés, 297.

⁴² „...ha Varsóból naponként ezer útlevelet adnak ki, zsidók részére Amerikába való kivándorlásra, akkor ... az egy hónapban 30.000, egy év alatt 360.000. Szóval, ha mi a lengyelországi példát követnők, ... három vagy négy év alatt elintézhethetők a zsidókérdést. (Úgy van! Balfelől)” Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. Ötödik kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1920. 432.

⁴³ Lásd *Paksa Rudolf*: A magyar szélsőjobboldal története. Jaffa Kiadó, Budapest, 2012. 76.

(*Élénk éljenezés és taps.*)”⁴⁴ 1918 előtt a politikai elit a zsidóságot felekezetnek tekintette. 1920 után már a kormánytagok is külön fajként, nemzetiségként emlegették a zsidókat, akkor is, ha formálisan továbbra is izraelitaként voltak nyilvántartva. Ebből a szemléletből származott a „*numerus clausus*” néven ismertté vált, 1920. évi XXV. törvény, amely a felsőoktatásban való részvételt szabályozta. A törvény formálisan az értelmiségi túlképzés megakadályozását szolgálta, és szövege nyíltan nem utalt a zsidóságra. A harmadik paragrafus azonban kimondta, hogy a hallgatók felvételénél figyelembe kell venni, hogy „*az ország területén lakó egyes népfajok és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de lehetőleg kitegye annak kilencetized részét*”. A törvény antiszemita jellegéről csak a végrehajtási utasítás egyik lábjegyzete árulkodik. Ez a bizonyos lábjegyzet ugyanis a magyar hagyományoktól eltérően a zsidóságot külön nemzetiségnek tüntette fel. Ez a szemlélet és maga a törvény jelentős rést ütött a 19. században kiharcolt jogegyenlőség elvének.

„Jó” zsidók és „rossz” zsidók

Gyurgyák János a zsidókérdés történetét bemutató, monumentális művében a politikai elitre és a közbeszédre leginkább ható konzervatív közéleti szereplők közül Klebelsberg Kunót, Szekfű Gyulát és Teleki Pált emelte ki.⁴⁵

Valóban, Klebelsberg kultuszminiszterként meghatározó alakja volt a világháború, a forradalmak és a hatalmas területi veszteség után újjáépülő ország kultúrpolitikájának, míg Szekfű munkássága a korszak szellemi arculatára nyomta rá bélyegét. Teleki 1920 és 1941 között két alkalommal volt miniszterelnök, az ő konzervatív antiszemitizmusának a politikai életre volt közvetlen hatása.

Klebelsberg a liberális korban egységesen kezelt és magyarnak tartott zsidóságot két csoportra osztotta. Az egyik csoporthoz az asszimilálódott zsidók tartoztak. Köztük voltak a gazdasági élet azon vezetői is, akiknek kulcsfontosságú üzemek voltak a tulajdonában, s így kikapcsolásuk a termelés hanyatlásával járt volna. Írásaiból kitűnik, hogy bár az asszimilálódott zsidóságot a magyarsággal fenntartás nélkül összeolvadt csoportnak tekintette, még velük szemben is óvatosságot és távolságtartást tartott helyesnek. A másik csoportba tartoztak azok, akik zsidó nemzeti identitásukat nem adták fel, a magyarság céljaival ezért nem is azonosultak. Közéjük tartoztak a „*kozmpoliták*” és a kommunisták, akiket Klebelsberg felelősnek tartott az 1918-as összeomlásért és a proletárdiktatúráért. A fajvédelmi politikát elítélő és a polgári jogegyenlőség talaján álló Klebelsberg velük szemben konstruktív védekezést javasolt. A zsidóság pozícióinak gyengítését a magyarság felemelésével kívánta elérni. Többek között ezt a célt szolgálta a népiskolai program és az ösztöndíjrendszer, valamint a kulturális intézményrendszer megújítása.

⁴⁴ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. Második kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1920. 286.

⁴⁵ Gyurgyák János: i. m. 302–313.

Miniszterelnökként az ország újjáépítését végrehajtó Bethlen István is óvatos volt és távolságtartó, akárcsak Klebelsberg. Véleménye szerint mindenkit magyarnak kell tartani, aki a magyarsággal érzelmileg, nyelviileg egybeolvad. A zsidókérdés megoldását az asszimilációban látta.

Szekfű Gyula szkeptikusabb volt Bethlennél és Klebelsbergnél is. „Három nemzedék”, valamint „Magyar Történet” című műveiben kifejtett nézetei szerint a hazai zsidóságon belül csupán elenyésző kisebbséget képez az a csoport, amely teljesen asszimilálódott a magyarsághoz. Szerinte a 19. században meginduló asszimilációs folyamatot a bevándorlás akasztotta meg. *„A probléma súlypontja ebben a korszakban is a keleti bevándorlásra volt, mert amiként Széchenyinek nem sikerült ezt megakasztania, hasonlóképp sikertelen maradt Deák Ferenc fáradozása is. [...] A 48 előtti 241.000 főnyi zsidóság száma 1870-ben már 550.000-re, 1890-ben 713.000-re, 1900-ban 831.000-re nőtt meg. 1914-ben elérte a 935.000-et. Ez a zsidó lakosság lesz elsősorban rezervoárja a fejlődő magyar kapitalizmusnak... Világos volt azonban, hogy ily nagy tömegek áthasonulását egy nemzet sem tarthatja megvalósíthatónak... Pedig kisebb tömegek esetén az asszimiláció lett volna a liberális magyarság gondolata...”* – írja a Magyar Történet V. kötetében.⁴⁶ Szekfű a „Három nemzedék”-ben drámai hangon ecseteli, hogy a magyar zsidóság egyre nagyobb részét kitevő, Galíciából, Oroszországból, és Romániából érkező új bevándorlók csak névlegesen magyarosodtak. Nem követték a már régebben itt lakó és asszimilálódott — vagy asszimilálódni akaró — zsidók példáját, hanem a dekadencia útjára léptek, és elsősorban ebből a rétegből kerültek ki az 1918–1919-es forradalmak szervezői, vezetői és támogatói. Szekfű a már meggyökeresedett zsidóságra is erősen ható „galíciai-lengyel zsidó szellemet” okolta a magyar kapitalizmus legfőbb hibáiért. Vádoló szavai ellenére azonban, konzervatív mentalitásából adódóan, Klebelsberghez hasonlóan ő is ellenezett minden olyan fellépést a zsidóság ellen, amely a jogegyenlőség megsértését jelentette volna.

Teleki, szakítva a liberális kor felekezeti besorolásával, úgy vélte, hogy a zsidóság nemzetiség, később pedig már fajnak tekintette a zsidóságot. Szekfűhöz hasonlóan ő is úgy látta, hogy a zsidóság két, egymástól jól elkülöníthető részre bomlott: egy asszimilációra hajló kisebbségre és egy, a nemzeti célokkal nem azonosuló, abszolút többséget alkotó részre.⁴⁷ Teleki úgy vélte, hogy az asszimilálódott zsidóknak a magyarsággal együtt kell védekezniük az önálló zsidó politikát folytató, nem asszimilálódó zsidósággal szemben.

⁴⁶ Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar Történet V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936. 552–554.

⁴⁷ Teleki az asszimiláció és a disszimiláció követői között kialakult aránytalanság kialakulásáról egy 1926-ban elmondott beszédében a következőket mondta: „A zsidókérdés is asszimiláció kérdése. Évszázadok óta volt egy nemzetien gondolkodó, értékesen munkálkodó s asszimilálódó zsidóságunk. De az utolsó évtizedekben Oroszországból, Romániából és Galíciából a bevándorlás sokszorosára nőtt. Az asszimilálatlan nemzetietlen, sőt nemzetellenes zsidóság túlsúlyba került, először számszerűleg, majd egyes foglalkozásokban is, mint sajtó, irodalom. Simulékonyan militáns kozmopolitizmus aláasta az intellektuelek gondolkodásmódját, és kikezdte az állam pilléreit, s közvetlen a háború után következő időkben a zsidó gondolat kohéziós ereje a nemzeti gondolattal szemben erősebbnek bizonyult.” *Tilkovszky Lóránt*: Teleki Pál. Legenda és valóság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 78.

A korszak szellemi képének meghatározói a két világháború közötti korszakban nemcsak alakították, de egyben vissza is tükrözték a zsidósággal kapcsolatos domináns nézeteket. A korszak meghatározó publicisztikája és ismeretterjesztő munkái szinte egyhangúan az 1867 utáni kormányzatok liberális politikája következtében az országot „előzőnlő” keleti zsidókat okolták a kapitalizmus visszásságaiért és a háborút követő forradalmakért is.

Asszimiláció helyett disszimilációs modellben gondolkodtak, ugyanakkor sürgették a már régóta letelepedett, nyugatias zsidóságnak a magyarságba történő végleges beolvadását. A keresztényszocialisták a kereszténység felvételét tekintették a magyarsággal való azonosulás biztosítékának. Ezt hangsúlyozta a keresztény szociális mozgalom vezető alakja, Prohászka Ottokár püspök és a katolikus közéleti sajtó atyja, Bangha Béla jezsuita szerzetes is.

A korszak antiszemita publicisztikája bírálta az asszimiláció útjára lépett zsidóságot is, mivel nem lépett fel a keleti bevándorlás ellen és nem tiltakozott a Galíciából menekült hitsorsosaiak által a világháború alatt elkövetett visszaélések miatt sem. Az ebben a tanulmányban is idézett cikkek és egyéb megnyilatkozások is bizonyítják e vádak alaptalanságát. Ugyanilyen alaptalan volt a zsidók folyamatos beáramlásának emlegetése is. A történészek, politikusok és publicisták azonban olyan sokszor beszéltek, írtak a keleti, lengyel zsidók tömeges bevándorlásáról, hogy ez a megállapítás széles körben elfogadott, tudományos igényű tétellé vált.

A zsidóság ellen folyó általános támadás hevében a bírálók figyelmen kívül hagytak minden olyan tényt és számítást, amely állításaik igazságát megkérdőjelezte volna. Így például figyelmen kívül hagyták a neológ irányzatú zsidóságnak az ortodox és haszid „keleti” zsidókkal szembeni, mélyen gyökerező ellenszenvét, a keleti bevándorlással kapcsolatos fenntartását, valamint azt is, hogy zsidó részről is erősen bírálták a galíciai menekültek körében előfordult gazdasági bűncselekményeket.

A minden baj okának megtett, 19. századi folyamatos keleti bevándorlás tételének igazsága is megkérdőjelezhető. A két világháború közötti korszak tudományos közéletében közismert és elismert Kovács Alajos statisztikus 1922-ben megjelent, „A zsidók térfoglalása Magyarországon” című, antiszemita tendenciájú tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy „...1869 óta zsidó bevándorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat.”⁴⁸ Ez a markáns és azóta mások által is bizonyított megállapítás azonban a húszas-harmincas évek légkörében teljesen elsikkadt.

Walter Pietsch már idézett tanulmányában azt írja, hogy a 18. század végén, illetve a 19. század elején valóban a keleti területekről érkező zsidók a század második felében vándoroltak az ország keleti pereméről a központi területeken lévő városokba. Ezt a földrajzi és egyben társadalmi mobilitást érzékelték és értékelték térfoglalásnak és beözönlésnek a 19. század vége óta létező, de fénykorát a húszas-harmincas években élő anti-galíciai mozgalom.⁴⁹ Ugyanakkor nem tagadható, hogy a bevándorlás a dualista korszakban teljesen nem állt

⁴⁸ Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Budapest, 1922. 13.

⁴⁹ W. Pietsch: i. m. 54.

le, mivel a 19. század végén és a 20. század elején a romániai és az oroszországi pogromok elől sok ezer „keleti” zsidó menekült Magyarországra. Az új jövevények száma azonban a kivándorló zsidók számánál lényegesen kevesebb lehetett.

A keleti zsidók évszázada tartó beözönlésének tétele olyan jól hangzott a vesztes háború utáni, bűnbakokat kereső közéletben, hogy a korszak meghatározó politikusai, közírói el akarták hinni, és ezért el is hitték.

A magyarországi zsidóságnak az asszimilációs hajlandóság alapján két fő csoportra való bontásával alakult ki az antiszemitizmus azon formája, amely a magyar közéletet a két világháború között jellemezte, és amely az 1941-es deportálás ideológiai háttérül is szolgált. Ennek a kormányzati szintre emelt „mérsékelt” antiszemitizmusnak az volt a — lényegében a német megszállásig érvényben lévő — üzenete, hogy a megmagyarosodott őslakó zsidókat nem fenyegeti veszély, de a Magyarországon illegálisan tartózkodó, valamint az asszimilációt elutasító, a társadalmi rendre is veszélyt jelentő „idegen”, „galíciai” zsidók nemkívánatosnak számítanak az országban.

Ezt az elvet a korszak meghatározó politikusa, Teleki Pál egészen konkrétan így fogalmazta meg egy 1921-es amerikai előadókörútján: *„Azt szeretném mondani, hiba lenne azt gondolnunk, hogy a valóban meglévő és Magyarországon még mindig létező zsidóellenes mozgalom a zsidó vallás és általában a zsidóság ellen irányul. Ha történészként kellene ezt jellemezni, akkor inkább 'Galicia-ellenes mozgalomnak' nevezném. Sokkal inkább a bevándorlással és a nemzet ellen forduló külföldiek csoportjával szembeni ellenállás kérdése ez. Túl későn ismertük fel a bevándorlás veszélyeit... A magyarországi bolsevizmust ezek a külföldiek irányították.”*⁵⁰

Ebből a gondolatmenetből azonban szükségszerűen következett annak felvetése, hogy az asszimilációt visszautasító „keleti” vagy „keleti eredetű” tömegeknek a végleges leválása a beolvadó zsidóságtól „megoldaná” a zsidókérdést.

Szekfü Gyula „Három nemzedék és ami utána következett” című könyvének 1934-es kiadásában megértéssel ír a cionizmusról, és arra utal, hogy a magyarsággal nem azonosuló zsidóság önkéntes palesztínai kivándorlásával megnyílna az út az itt maradó zsidóság teljes asszimilációja előtt. Egy másik történész, Mályusz Elemér békés megegyezéssel bocsátaná el a nemzetből azokat, *„akik szívükben nem érzik egészen magyaroknak”* magukat.⁵¹ A kivándorlás elősegítését javasolta a népiek köréhez tartozó Németh László, a maradéktól pedig teljes beolvadást kért.

A konzervatívok, fajvédők és népiek nézetei a zsidóságról sok mindenben különböztek. A „keleti zsidóság” szerepét azonban lényegében hasonlóan értékelték. Úgy látták, hogy a 19. században még ígéretesnek tűnő asszimilációs folyamat a „keleti zsidók” beözönlése miatt akadt el. Konszenzus volt azzal kapcsolatban is, hogy a „galíciai” zsidók nemkívánatosak az országban és kivándoroltatással vagy egyéb módon meg kell szabadulni tőlük.

⁵⁰ Idézi W. Pietsch: i. m. 47.

⁵¹ Mályus Elemért idézi Gyurgyák János: i. m. 305.

Intézkedések a „galíciai” zsidók „beszivárgása” ellen a húszas-harmincas években

Bár a sajtótermékek, politikai röpiratok az „idegen” és ezért kiutasítandó zsidók csoportját a lehető legtágabb értelemben fogalmazták meg, a konkrét kormányzati intézkedések alapvetően a magyar állampolgársággal, illetve letelepedési engedéllyel nem rendelkező „galíciaiak” internálására, kiutasítására és az új bevándorlók „beözönlésének” feltartóztatására irányultak.

1920 márciusában jelent meg a 4352/1920 számú BM rendelet az internálásról. Ezt egészítette ki a 20.000/1920 számú bizalmas rendelet, amely a galíciai zsidók internálásáról és kitelepítéséről intézkedett. Míg az antiszemita sajtó azt terjesztette, hogy többszázezer galíciai menekült tartózkodik Magyarországon, a piliscsabai és a zalaegerszegi internálótáborokban 1921 januárjában összesen mintegy száz galíciai zsidó családot tartottak fogva.⁵² A „galíciai zsidók” ügye a 20.000/1920-as rendelettel távolról sem jutott nyugvópontra. 1922-ben megjelent a 16.045-ös számú belügyi rendelet, amelynek hatodik pontja kiutasítással sújtja azokat a bevándoroltakat, akik jelentkezési kötelezettségüknek nem tettek eleget.⁵³ Mivel a jelentkezési kötelezettséget az 1903:V. törvénycikk írta elő, a belügyminiszteri rendelet az azt követő időszakban érkezettekre vonatkozott. Bár a rendeletben nincs szó zsidókról, Rakovszky Iván belügyminiszter 1924. január 29-én a nemzetgyűlésen elmondott beszédében maga utal arra, hogy intézkedése a Galíciából, illetve Oroszországból bevándorolt és magyar állampolgársággal nem rendelkező zsidók ellen irányult. *„Ezt a kérdést itthon zsidókérdésnek tüntetik fel. Diplomáciai vonatkozásban — sajnos — lengyel kérdés származott belőle. A leghatározottabban kijelentem, hogy...Lengyelországgal szemben nem akarunk barátságtalan cselekedeteket elkövetni. De nem lehet ezt tisztára zsidókérdésnek sem tekinteni, mert elvégre sem a kormány, sem semmiféle tényező nem tehet arról, hogy — sajna — ebbe az országba tömegmozgalomnak nevezhető bevándorlás csak Galíciából, csak Kelet-Oroszországból folyik; tömegesnek mondható bevándorlás csakis a zsidó elemek részéről történik, világos tehát, hogy a bevándorlás szabályozása elsősorban a lengyel állampolgárokat fogja érinteni. Ezen a tényen azonban nem tudunk segíteni...”*⁵⁴ Mint az Egyenlőség 1922 őszi számaiból kiderül, a rendelet következtében több ezer, évtizedek óta Magyarországon lakó, nemegyszer katonaviselt zsidó kapott idézést a helyi rendőrkapitányságokra kiutasítási ügyben.⁵⁵ Egyes rendőri vezetők önkényesen cselekedtek. Bár a 16.045-ös számú belügyi rendelet minden, magyar állampolgárságot nem szerzett betelepültre vonatkozott, Deusterien Erik, Nagykanizsa rendőrfőkapitánya például csak a *„zsidó fajhoz tartozó egyéneket”* szólította fel jelentkezésre.⁵⁶ Debrecenben is csak zsidókat írtak össze. 1922 októbe-

⁵² Egyenlőség, 1921. január 22.

⁵³ A rendeletekről lásd Wetzl Tamás: A bevándorlás kérdése Magyarországon, www.jak.ppke.hu/tanszek/doktori/letolt/wt_dolg.pdf

⁵⁴ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. Huszadik kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1924. 18.

⁵⁵ Az Egyenlőség tudósítója szerint mintegy 15 ezer embert kapott idézést. Lásd: Új üldözés kezdődik. Egyenlőség, 1922. szeptember 30.

⁵⁶ A főkapitány intézkedése, illetve az intézkedés végrehajtásának módja ugyancsak előrevetítette a II. világháború alatti deportálások időszakát. A felhívás szövege a következő volt: „Felhívom a

rében a pesti izraelita hitközség vezetősége felkereste Rakovszky belügyminisztert, majd Bethlen Istvánt is, az összeírások leállítását kérve. Az *Egyenlőség* tudósítása szerint „A miniszterelnök megígérte, hogy meg fogja vizsgálni azokat az adatokat, amelyeket eléje tártak és azokat az érveket, amelyeket a küldöttség felhozott.”⁵⁷ A megbeszélések feltehetőleg valóban sikeresek voltak, mert összeírásokról, illetve kiutasításokról egy ideig nem jelent meg hír a lapban. Az 1914 januárja után Magyarországra érkezett zsidó menekültek eltávolításáról szóló 1920. évi 20.000. számú bizalmas rendeletet hatályon kívül helyezte az 1925. évi 200.000 számú rendelkezés 15. paragrafusa, mely ezúttal a zsidók megnevezése nélkül azoknak a külföldieknek a kiutasítását írta elő, akik, „... az állam érdeke szempontjából nemkívánatos bevándorlási mozgalommal kapcsolatosan” kerültek az országba.⁵⁸ Razziákra tehát továbbra is számítani kellett.

1927 őszén került sor az „idegen” zsidók elleni rendőri fellépés következő hullámára. A húszas években és később is a belügyminiszter kezében a razzia volt az egyetlen eszköz az országba illegálisan belépett személyek ellenőrzésére és összegyűjtésére. A határőrség — szerény létszámú állománya és gyenge felszerelése miatt — csak a hivatalos határátkelőhelyek forgalmát tudta nyomon követni. A trianoni határvonalon természetes akadály alig adódott, így a „zöld határon” könnyű volt bejutni az országba. A magyar belügyi hatóságok a razziákat mélységi idegenellenőrző akciónak tekintették. Az akciók elvben minden idegen kiszűrését szolgálták, de a csendőrök és rendőrök a gyakorlatban főleg az északkeleti országrészeket fésülték át, és elsősorban galíciai zsidókat kerestek.

Az 1927 októberében lezajlott razzia Szabolcs megyét érintette. Az egyes falvakat ideiglenesen lezáró csendőrség a galiciainak vélt, szakállas, kaftános zsidókat és a talmudiskolák diákjait gyűjtötte össze. Korabeli hírek szerint a razzia során összesen mintegy kétezer fő ellen indult eljárás.⁵⁹ Razziára került sor 1929-ben és 1931 elején is.

A „beszüremlés” megakadályozása érdekében kampányszerűen végrehajtott „idegen”-összeírásokra, razziákra és kiutasításokra úgy került sor, hogy közben nem volt számottevő, Magyarország felé irányuló vándormozgalom. Ez az ellentmondás a bevándorlók nyilvántartásának problémáiból, nehézségeiből adódik. A bevándorlás mértékéről pontos számadat nem áll és nem is állhat rendelkezésre. Bevándorlónak ugyanis azt lehet tekinteni, aki a letelepedés szándékával lépi át a határt. Az országba belépők azonban beutazásuk célját általában nem tárták fel a határőrizeti szerveknek. Ugyanakkor a letelepedni

város területén tartózkodó mindazon zsidó fajhoz tartozó egyéneket, akik 1914. évi január 1-je előtt költöztek, illetve vándoroltak be az országba, hogy ezen hirdetemnyem megjelenésétől számított negyvennyolc óra alatt 18. és 19-én délelőtt a kapitányság 9. számú szobájában jelentkezzenek. Jelentkezni tartoznak a fenti határidő óta beköltözött azon zsidó fajú egyének is, akik települési engedélyt nyertek, vagy pedig a zsidó vallásból kikeresztelkedtek. A jelentkezők Magyar állampolgárságukat igazoló esetleges okmányait hozzák magukkal. A jelentkezési kötelezettség teljesítését házról házra járva fogom ellenőriztetni s azokat, kik a jelentkezési kötelezettségnek eleget nem tesznek, összes családtagjaikkal egyetemben internálás céljából azonnal őrizetbe veszem...” In: Új üldözés kezdődik. Egyenlőség, 1922. szeptember 30.

⁵⁷ Egyenlőség, 1922. október 28.

⁵⁸ Horthy Miklós titkos iratai. Szerk.: Szinai Miklós, Szűcs László, Teleki Éva. Kossuth 1965. 87.

⁵⁹ Egyenlőség, 1927. október 9.

szándékozó külföldieknek 1903-tól kezdve — az 1903. évi V. törvénycikk értelmében — lakhatási bizonylatot kellett kérniük az illetékes hatóságtól. A lakhatási bizonylatok alapján készült a bevándorlási statisztika. Azok, akik ilyen engedélyt nem kértek, nem szerepeltek a bevándorlási statisztikában. A bevándorlók számának meghatározása azonban nem csak az illegális letelepedés miatt problematikus. A hatóságok által kiadott lakhatási engedélyek rendszerint csak egy évre szóltak, így ezeket folyamatosan meg kellett újítani. A megújításért folyamodók tehát megjelentek minden év bevándorlási statisztikáiban, annak ellenére, hogy már hosszabb ideje itt tartózkodtak.

Az 1903. évi V. törvénycikk végrehajtása tárgyában a belügyminiszter 1925-ben új rendeletet adott ki, amellyel arra kötelezte az összes, Magyarországon lakó külföldit, hogy záros határidőn belül rendezzék, illetve újítsák meg lakhatási engedélyeiket. A rendelet következtében 1925-ben, illetve az azt követő években hirtelen megnőtt a lakhatási engedélyt kért és kapott „külföldiek” száma. A statisztikai adatok ezért azt a látszatot keltették, mintha jelentősen növekedett volna a bevándorlás ezekben az években. A már említett Kovács Alajos statisztikus a Magyar Statisztikai Szemle 1930. évi 10. számában megjelent tanulmányában közzétette a fővárosban 1921 és 1929 között lakhatási bizonylatot kapó külföldiekre vonatkozó adatokat. Kovács Alajos az adatok alapján a „lengyel zsidók” beözönlésével kapcsolatos nyilatkozatokat a következőképpen értékelte: *„Tekintettel arra, hogy a lakhatási bizonylatot kapott egyénekről a vallásfelekezeti adatok és a származási adatok is közölve vannak, sokaknak feltűnik az, hogy a lakhatási bizonylatot kapottak között igen sok az izraelita vallású, és a Lengyelországból származó s ezeknek nagy száma azt a látszatot kelthette, mintha ezek a senki részéről sem kívánatos elemek a háború óta is nagyobb tömegekben telepednének le a megcsonkított Magyarországon. Újságokban és folyóiratokban is foglalkoztak ezzel a kérdéssel, sőt interpellációk is hangzottak el, s bár ez utóbbiakra megnyugtató válaszokat adtak, mégis még újabban is találkozunk olyan cikkekkel (Magyar Kultúra, 1930/19. szám, Marcell Ágoston: A honosítások hajdan és most), amelyekből kitűnik, hogy írójuk nincs tisztában azzal, hogy a bevándorlásra vonatkozólag megjelent statisztikai számok mit jelentenek. (...) Kétségtelen, hogy a lakhatási bizonylatot kapott idegenek között aránylag sok a zsidó vallású, és olyan, aki Lengyelországból érkezett, ismételjük azonban, hogy ezeknek túlnyomó nagy többsége nem új bevándorló, hanem még 1920 előtt, illetőleg a háború alatt és előtt vándorolt be, s csupán a lakhatási engedély kötelező kiváltása és meghosszabbítása miatt szerepel olyan feltűnő nagy számban az adatok között. (...) Az 1920 óta beköltözöttek számát (...) alig tehetjük többre 1000-nél, s ezek között is az izraeliták és a Lengyelországból bevándoroltak csak elenyésző csekély számmal lehetnek.”*⁶⁰

A bevándorlással és a külföldiek ellenőrzésével kapcsolatos ügyek egységes kezelése érdekében 1930-ban megalakult a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (a továbbiakban KEOKH). Az új szervezet közvetlenül a belügyminiszter felügyelete alá tartozott. A feltörekvő nemzetiszocialista Német-

⁶⁰ Kovács Alajos: A bevándorlás kérdéséhez. Magyar Statisztikai Szemle, 1930/10. 891–892; lásd még Buzássy Károly: Idegen elemek Budapest népességében. Statisztikai Közlemények, 65. kötet, 4. szám.

ország árnyékában a KEOKH-nak olyan kihívásokkal és feladatokkal kellett szembenéznie, amelyek humánus kezelése és megoldása a szakszerűség mellett morális szempontok figyelembe vételét is igényelte volna. A szervezet azonban morális megfontolásokra érzéketlen volt, vezetői potenciális ellenséget láttak szinte valamennyi, hosszabb vagy rövidebb ideig Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárban. A KEOKH hivatalnokai megkülönböztetett figyelmet fordítottak azon, állampolgársággal nem rendelkező személyek felderítésére és kiutasítására, akik az izraelita felekezethez tartoztak. A KEOKH korai történetének feldolgozója vonatkozó tanulmányában kiemeli: „*Érdemes megjegyezni, hogy a jelentésekben minden alkalommal kitértek arra, hogy a razzia során hány zsidó vallású embert állítottak elő, illetve utasítottak ki.*”⁶¹

A razziák ellenére az 1931. február 20-án és március 5-én megtartott koronatanácson a kormányzó a jegyzőkönyv szerint „*utal arra, hogy dacára a belügyminiszter rendelkezéseinek, állandó zsidóbeözönlés észlelhető, különösen a keleti és északkeleti megyékben.*”⁶² A téma aktualitását a gazdasági világválság nyomán Magyarországon is jelentkező társadalmi feszültségek adták. A kormányzó az országban tapasztalható és tüntetések formájában is megnyilvánuló nyugtalanságok hátterében részben az „idegen” zsidókat látta. „*A főméltóságú úr szerint a zsidók beözönlése bizonyos összefüggésben van az előbb letárgyalt tüntetésekkel. Csodálatosképpen a legutóbbi kommunista letartóztatásokkal mindig zsidók szerepelnek...*”⁶³ A koronatanács határozatként ki is mondja: „*A zsidó beözönlés minden törvényes eszközzel meggátolandó; az alsóbb fokú hatóságok e részbeni működése a belügyminiszter által szigorúan ellenőrizendő.*”⁶⁴

A KEOKH nemcsak a náciak elől menekülő, hanem a hosszú ideje Magyarországon élő zsidókat is szemmel tartotta. A zsidó menekültek kérdése Magyarországon az első világháború óta a náci hatalomátvétel után vált ismét akuttá. Szám adatok nem állnak rendelkezésre arról, hogy hányan érkeztek Németországból. Tény, hogy a pesti izraelita hitközség központjában, a Síp utcában már 1933 januárjának elején olyan sok, segélykérő német zsidó menekült jelentkezett, hogy a velük foglalkozó tisztviselők számát fel kellett emelni.⁶⁵ Annak ellenére, hogy a menekültek elsősorban nyugatról érkeztek, a magyar sajtó egy része, valamint számos képviselő továbbra is a galíciai zsidóság beözönlésének megakadályozásáról, illetve az asszimilálhatatlannak tartott „keleti” zsidók kiutasításának szükségességéről beszélt.

Turi Béla kormánypárti képviselő a képviselőházban 1934. május 28-án azért ostromozta a Gömbös kormányt, mert az szerinte könnyelműen lehetővé tette „... a Kelet-Magyarországon történő újabb galíciai letelepedéseket.” A képviselő forrásként pontosan meg nem nevezett újságokra hivatkozott.⁶⁶ Károlyi

⁶¹ Kovács Tamás: A Belügyminisztérium rendészeti és karhatalmi feladatai 1920 és 1944 között. In: Pécsi Határőr Tudományos Közlemények, X. kötet, Pécs, 2009. 161.

⁶² Horthy Miklós iratai: i. m. 87.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Lásd: Egy délelőtt a Síp utcai emigráns hivatalban. Egyenlőség, 1933. január 13.

⁶⁶ Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója, Huszonharmadik kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1934. 301.

Viktor gróf az 1936. május 13-ai ülésen azt követelte, „...*hogy egy minden protekciótól, minden befolyástól mentes revíziónak vétessék alá az 1914 óta bevándoroltaknak ittartózkodási engedélye és magyar állampolgársága. Ezeknek az új honfoglalóknak a beszivárgását minden eszközzel meg kellene már egyszer végre akadályozni.*”⁶⁷ Károlyi beszédét a *Nemzeti Újság* 1936. január 19-ei számának egy cikke inspirálta.⁶⁸ Hivatkozhatott volna egy akkor még ismeretlen politikusra is, aki bő egy évvel korábban már követelte az 1914 augusztusa után betelepülési engedélyt vagy honossági bizonyítványt kapott zsidók kiutasítását. Ezt a politikust Szálasi Ferencnek hívták, akinek a „zsidókérdésre” is részletesen kitérő programja „Cél és követelések” címmel 1935 márciusában jelent meg. A „nemkívánatos elemek” beözönlésére figyelmeztetett báró Prónay György a felsőházban „... *mindig nem szűnt meg a galiciánerek beszivárgása, még mindig vannak esetek amikor Németországból eltávozott emberek itt telepednek le és házakat vesznek. Nem tudjuk megoldani a zsidókérdést, ha nem vesszük gátat a nemkívánatos elemek beözönlésének...*” – mondta a képviselő az 1937. június 21-ei ülésen.⁶⁹

Galíciai zsidókat kerestek a harmincas években végrehajtott razziák során is. Kozma Györgynek, Zemplén megye főispánjának, fivére az akkor a belügyminiszteri posztot betöltő Kozma Miklós számára 1935 júliusában küldött és a közelmúltban előkerült leveléből kiderül, hogy Gömbös Gyula miniszterelnök és belügyminisztere, Keresztes-Fischer Ferenc már 1933-ban arra utasította az ország északkeleti részén lévő megyéknek vezetőit, hogy toloncolják ki a „galíciai” menekülteket.⁷⁰ 1934 nyarán a csendőrség „Galiciából besettenkedő” zsidók után kutatott a Dunántúlon. Az északkeleti országgrész átfésülésére 1935 őszén került sor. A KEOKH november 2. és 5. között razziákat rendezett Szabolcs, Bereg, Szatmár, Abaúj és Zemplén vármegyék területén. A hatóságok fellépése, különösen Kisvárdán, olyan megszegényítő volt, hogy az akció Fábián Béla képviselő részéről parlamenti interpellációt volt maga után és a belügyminisztertől kértek magyarázatot az Orthodox Központi Iroda képviselői is.⁷¹ A

⁶⁷ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. Hetedik kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1936. 404.

⁶⁸ A képviselő a hivatkozott cikkből hosszú részleteket olvasott fel. A cikket elsősorban különösen durva és uszító hangvétele emeli ki a témában megjelent, hasonló mondanivalót tartalmazó publicisztikák sorából. A *Nemzeti Újság* többek között a következőket írta: „A vérző országcsontot ellepték a csatogó csőrű keselyűk, a betegségben sínylődő szervezetre ráülepedtek a galíciai mocsár csúszómászó vészopói, mert még életet szimatolnak, még lélekzetet kémlelnek, még érzik, hogy nem halt meg az ország, csak alélt. Befurakodnak ide, mint bogarak a repedésekbe. Egyik rejtegeti a másikat, a másik hamisan esküszik az egyikért. A civilizáció és emberi közösségen kívül élő lények internacionáléja ez a sáskahad, amely olyan feltűnően elszaporodott vérző testünkön...” Lásd még a katolikus Új Korban 1936 márciusának első felében megjelent összefoglalót a zsidókérdésről tartott ankétról.

⁶⁹ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. Második kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1937. 179.

⁷⁰ Vonyó József: Gömbös Gyula és a zsidókérdés. In: Paksy Zoltán (szerk.): Az antiszemitizmus alakváltozatai. Tanulmányok. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005. 39.

⁷¹ A kisvárdai razziáról az *Egyenlőség* 1935. november 16-án a következőket írta: „A belügyminisztérium tisztviselői és detektíveinek hada árasztotta el az utcákat. Az utcán összefogdosták a szakállas és pajeszos híveinket és bárha igazoló okmányaik náluk is voltak, azokat mégsem nézték meg, hanem szuronyos csendőri fedezettel kísérték őket a községházára, ahol a legrigorózusabban

belügyminiszteri poszton ekkor az a Kozma Miklós volt, akinek néhány évvel később, Kárpátalja kormánybiztosaként meghatározó szerepe lesz az „idegen” zsidók kiutasításában. Kozma az uralkodói elit legfelsőbb köréhez tartozott, és mint a korszak konzervatív politikusainak többsége, a zsidóságot, különösen a „galíciaiakat” idegen testnek tekintette, de a korszakban elterjedt faji gondolkodásmód távol állt tőle. A Fábíán Béla interpellációjára 1935. november 20-án adott hosszú — és a témában elhangzó parlamenti felszólalásokhoz képest udvarias — válaszában garanciát vállalt arra, *„hogyan ezeket a razziákat... a jövőben fokozott előzékenységgel és udvariassággal fogják végrehajtani.”*⁷²

A következő nagy idegenrendészeti akcióra 1937. november 7-én került sor. A KEOKH nyomozói hajnalban átfésülték a budapesti III. VI. és VII. kerületeket. Rupert Rezső képviselő parlamenti felszólalásából tudni, hogy a razzia következtében nemcsak idegeneket, hanem magyar állampolgársággal rendelkezőket is nagy számban fogtak el és szállítottak toloncházakba.⁷³

Kozma a keleti zsidóság beszivárgásával magyarázta a razziák szükségességét, bár Magyarországra a húszas évekhez hasonlóan a harmincas években sem érkeztek számottevő létszámban bevándorlók. 1932-ben 1608 fő, 1933-ban 1663 fő, 1934-ben 2268 fő, 1935-ben 1990 fő, 1936-ban 2517 fő, 1937-ben pedig 2063 fő kapott lakhatási bizonylatot az országban.⁷⁴ Figyelembe véve az engedélyek évenkénti megújításának a kötelezettségét, ezek az adatok arra utalnak, hogy nincs tömeges bevándorlás a harmincas években. Ezt támasztják alá a KEOKH által regisztrált külföldi zsidókra vonatkozó adatok is. 1933-ban 11.401, 1934-ben 11.049, 1935-ben 11.356 míg 1936-ban 11.030 külföldi zsidó szerepelt a szervezet nyilvántartásában. A „külföldi” zsidók közül a „galíciai”, vagyis a Lengyelország területén születettek száma alig haladta meg a 6 ezer főt.⁷⁵ Horthy kormányzó még ezeket a számokat is túl nagyoknak tartotta és arra kérte Kozma belügyminisztert, hogy a galíciai zsidók tartózkodási engedélyeit vegye revízió alá és a nemkívánatos elemeket utasítsa ki az országból. A „galíciai” zsidók kiutasításának igénye, tehát a vezetés legfelsőbb szintjén is megfogalmazódott.⁷⁶

igazoltatták őket. Ez magában még nem lett volna annyira lealázó, mint az, hogy sorra járták a zsidók lakásait és minden házból — ahol szakállas és pajeszos férfit találtak —, azokat szuronyos csendőri fedezettel az utcákon magukkal hurcolták és tömegével vezették a községházára. ... Az egész eljárásból azonban a legfelháborítóbb az volt, hogy államilag engedélyezett talmudtóra iskoláinkból mintegy nyolcvan, 7-12 éves gyermeket is ugyancsak szuronyos csendőri fedezet mellett a községházára hurcoltak, ahol késő délutáni órákig ott tartották őket.”

⁷² Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója, Negyedik kötet Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1935. 152.

⁷³ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója, Tizenötödik kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1937. 374–376.

⁷⁴ Lásd Thirring Lajos: Magyarország Trianontól napjainkig In: Magyar Statisztikai Szemle, 1938/4. 390. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/viewer.html?ev=1938&szam=04&old=56&lap=21 lásd 1933. évf is, http://www.ksh.hu/statszemle_archive/tartalom1933.html

⁷⁵ MNL OL, K490. 1. cs. „Választervezet Bárány Prónay György felsőházi tagnak...” Felhasználta: Kinga Frojmovics: I have been a stranger in a strange land. Yad Vashem, Jerusalem, 2007. 68.

⁷⁶ MNL OL, K490. 1. cs. „Kozma Miklós belügyminiszter leirata a KEOKH-nak, 1936. április 7.” Felhasználta K. Frojmovics i. m. 64.

Kozma válaszában leírta, hogy 1920 és 1935 között 7.101 zsidót toloncoltak ki és az újonnan érkezők csak kivételes esetben kapnak tartózkodási engedélyt. Kifejtette azt is, hogy a „nemkívánatos” zsidók tömeges kitoloncolása lehetetlen, mivel semelyik állam sem fogadja be őket.⁷⁷

A magyar kormány, már 1924-ben tárgyalásokat kezdeményezett a lengyel kormánnyal a Magyarországon élő, de formálisan lengyel állampolgárságú zsidók kiutasításáról.⁷⁸ A kérdéskör felvetése is a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok megszakadásával fenyegető feszültséghez vezetett. 1937 novemberében a külügyminisztérium erre a fiaszkóra utalva utasította el a KEOKH akkori vezetőjének, Folyovits Józsefnek azt a javaslatát, hogy kezdjenek kétoldalú tárgyalásokat a Magyarországon élő lengyel állampolgárságú zsidók áttelepítéséről. Az 1938 márciusában életbe lépő új lengyel rendelkezések szerint elveszthette lengyel állampolgárságát az, aki az ország megalakításától kezdve legalább 5 évig távol tartózkodott. 1938 október elején a lengyel kormány megvonta a lengyel állampolgárságot mindazoktól a külföldön tartózkodó lengyelektől, akik a hónap végéig nem telepednek le az országban. 1938 végén a KEOKH 6004 lengyel állampolgárságú zsidót tartott nyilván. Túlnyomó többségük lengyel állampolgárságát ugyan elismerte a budapesti lengyel követség, kitoloncolásukra azonban Pásztóy Ámon, a KEOKH vezetőjének követelése ellenére sem került sor.⁷⁹

Az „idegenek” kitelepítésének előkészítése

Az első zsidótörvény

A numerus clausus 1928-as eltörlése után a „zsidókérdéssel” a kormány nyilvánosan hosszú ideig nem foglalkozott. A nemzetközi környezet drámai megváltozásának, elsősorban a nemzetiszocialista Németország megerősödésének és a náci eszmék közép- és kelet-európai, így magyarországi terjedésének is szerepe volt abban, hogy 1937-ben ismét napirendre került a „zsidókérdés”. Darányi Kálmán miniszterelnök a kormánypárt 1937. április 18-án Szegeden tartott nagygyűlésén egyéb témák mellett arról is beszélt, hogy a zsidóság a teljes lakossághoz viszonyított arányszámát jóval meghaladó mértékben vesz részt a gazdasági életben. Az öt éves gazdasági programot meghirdető, 1938. március 5-én elmondott híres győri beszédében Darányi szintén beszélt a zsidóság ki- szorításának szükségességéről a gazdasági életből. Ezzel a megnyilatkozással készítette fel a miniszterelnök a közvéleményt az első zsidótörvény bevezetésére.

Több konkrétumot tartalmazott Hóman Bálint egy nappal később Szentesen, egy kormánypárti nagygyűlésen elhangzott beszéde. Hóman is különbséget tesz „régí” és „új” zsidók között. A zsidóság felosztását a kultuszminiszter

⁷⁷ U.o.

⁷⁸ A lengyel-magyar tárgyalásokra, valamint a lengyelországi állampolgársági törvényre vonatkozóan lásd: K. Frojimovics i.m. 78–79.

⁷⁹ A KEOKH nyilvántartásban 1939 végén 10.260 külföldi, köztük 5626 lengyel zsidó volt. Nem tartoztak a KEOKH hatáskörébe a lengyelországi menekültek, akik közül a zsidók száma Frojimovics Kinga kutatásai alapján 5-15 ezer főre tehető. Lásd: K. Frojimovics i.m. 81.

ezúttal arra használta fel, hogy megmagyarázza a „régieknek”: a megszületendő intézkedések az ő érdeküket is szolgálják. *„A régiek igyekeztek igazodni a közszellemhez, az újonnan jöttek azonban elkülönültek és ezért a magyarság idegennek tekinti őket. Ezeknek az újonnan jött elemeknek bizonyos felforgató mozgalmakban, bizonyos eszmeáramlatok terjesztésében való részvétele általánosításokra vezetett és ezért a régóta itt lakó zsidóságnak is érdeke ennek a kérdésnek a megoldása, mert csak ez vezethet nyugodt együttélésre és a ma Európaszerte mutatkozó antiszemita hangulat levezetésére.”*⁸⁰ A beszéd több utalást is tartalmazott az „idegenek” egy részének eltávolítására. Beszédéből az is kiderült, hogy a zsidókérdés rendezésének módja az egész zsidóságot érintő „arányosítási” intézkedések mellett az „idegeneket” különösen sújtja. Hóman felvetette ugyanis a jogosulatlanul bevándoroltak kitelepítésének, valamint idegenellenőrző kormánybiztos kinevezésének a szükségességét. Bár az első zsidótörvény német nyomás nélkül született, Ausztria megszállása nagy hatást gyakorolt a magyarországi események menetére. Az Anschluss új lendületet adott a magyar nemzetiszocialista mozgalomnak. A betiltott és illegálisan működő Magyar Nemzeti Szocialista Párt Hubay Kálmán elnökletével Nemzeti Szocialista Magyar Párt-Hungarista Mozgalom néven legális párttá alakult. A kormány a zsidótörvény beterjesztésével a meghirdetett „arányosítást” kívánta végrehajtani. Mivel a nyilasok is ezt követelték, a kormány abban reménykedett, hogy ezzel a lépéssel kifoghatják a szelet a radikális, nemzetiszocialista mozgalmak vitorlájából.

A zsidókérdéssel kapcsolatos képviselőházi vitákból azonban az derül ki, hogy a törvénytervezet az antiszemita indulatokat nem csendesítette, hanem erősítette. Nemcsak a nyilasok, hanem egyes kormánypárti képviselők is a beterjesztettnél jóval radikálisabb intézkedéseket követeltek. Csilléry András még a törvényjavaslat beterjesztése előtt határozati javaslatot nyújtott be, melyben többek között az évek óta Magyarország területén kívül élő zsidók állampolgárságának felülvizsgálatát kezdeményezte.⁸¹ Az állampolgárság kérdésével foglalkozott egy kormánypárti bizottság is, amelyet a zsidókérdés tanulmányozására állítottak fel. Ez a bizottság azt javasolta, hogy a kormány vizsgálja meg az 1914 után magyar állampolgárságot szerzett személyek jogosultságát.

Az első zsidótörvény tervezetének indoklásában szerepelnek az „idegen” zsidókkal kapcsolatban rendszeresen hangoztatott vádak, miszerint „... ez a bevándorolt, vagy sokszor csak átvándorlásban lévő réteg felfogásban, érzésben és egész szellemi habitusában nem tudott a hazai népesség egyéb rétegeihez idomulni.”⁸² Kivándoroltatásról, kiutasításról vagy az állampolgárság felülvizsgálatáról azonban a törvénytervezet nem szólt. A vitában felszólaló nyilas és kormánypárti képviselők egy része többek között éppen ezeket az intézkedéseket hiányolta a készülő törvényből. A törvénytervezetet támadó nyilas és kormánypárti képviselők elsősorban a zsidóság visszaszorításának a mértékét kifogásolták. A kormány a törvénnyel a gazdasági és kulturális életben részt vevő

⁸⁰ Idézi Ladányi Andor: Az első zsidótörvény megszületése. Múlt és Jövő, 2010/2. 105.

⁸¹ Ladányi Andor: i.m. 108.

⁸² Ladányi Andor: i.m. 111.

zsidóság arányát 20 százalékra kívánta csökkenteni. A nyilas és egyes kormánypárti képviselők 5 százalékos arány megállapítását követelték, arra hivatkozva, hogy a zsidóság 5 százalékat tette ki az össznépességnek. Az ellenzéki Egyesült Keresztény Párt képviselője, Müller Antal a galíciai zsidók állampolgárságának a felülvizsgálását sürgette.⁸³ Gömbös Gyula egykori bizalmasa, a fajvédő Ulain Ferenc a „zsidóproletariátus” fokozatos kivándoroltatását javasolta. A képviselő tíz év alatt összesen mintegy 150-200 ezer zsidó távozására számított.

A második zsidótörvény

Az első zsidótörvényként emlegetett, a numerus clausus bevezetéséről rendelkező jogszabályt követte a második zsidótörvény, az 1938. május 29-én kihirdetett, a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló XV. törvénycikk, amely a zsidók arányát a gazdasági és a kulturális életben 20 százalékban határozta meg. Ez a jogfosztó intézkedés azonban az „idegen” vagy annak tekintett zsidókkal kapcsolatban nem rendelkezett.

A második zsidótörvény indoklásában szereplő öt érv közül az első két érv az idegen vagy idegennek tekintett zsidók kiszorításával volt kapcsolatos.

A Teleki által készített szöveg kiemeli: „... a Német Birodalom évek óta a legerélyesebb intézkedéseket foganatosítja a németországi zsidóság ellen és ezeket a rendszabályokat kiterjesztette az időközben bekebelezett Ausztriára és a szudétanémet területekre is. Lengyelország ... Cseh-Szlovákia, Jugoszlávia és Románia egyaránt megindították a zsidóság térfoglalásának visszaszorítását és ... erre az útra lépett Olaszország is... hazánkat tehát kétszáz milliónyi hatalmas népgyűrű veszi körül, amely a zsidóságot magából kiszorítani igyekszik. A természet megcáfolhatatlan törvénye szerint fog előállni az a helyzet, hogy a zsidóság ebből a kétszáz milliónyi népgyűrűből — a nyomásnak a legkisebb ellenállás irányában engedve — hazánkba özönlik, ha csak idejekorán nem teszünk olyan intézkedéseket, amelyek következtében az ország letelepedésük számára nem nyújt többé számottevő lehetőségeket. [...] E szempontok előrebocsajtása mellett reá kell mutatnunk a magyarországi zsidókérdésnek kellő megvilágítása során ugyan-csak jelentős következő megállapításokra is. [...] Magyarországon kétségtelenül volt és így ma is van századok óta itt élő zsidóság. De a zsidóság nagy többsége a XIX. század első felétől, legfőképpen pedig a liberalizmus korában vándorolt be. Ezeknek a tömegeknek gyökértelensége ... és az a körülmény, hogy a régebben itt élő zsidóság ezek iránt a jövevények iránt ... erősebb közönséget érzett, mint az ország nem zsidó lakossága iránt, okozzák azt, hogy a lelkiségében és fájában oly élesen különböző és oly szívósan sajátos zsidóság a magyar nép életében sokkal súlyosabb problémát jelent, mint Nyugat-Európa bármely népének életében.”⁸⁴

⁸³ Müller Antal felszólalását lásd: Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója, Tizenharmadik kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1938. 321–326.

⁸⁴ Az indoklás szövegét lásd: Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Irományai. Tizenkettedik kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1939. 298–321.

Az indoklás tehát azt mondja ki, hogy a második zsidótörvény kiemelt célja az „idegen” zsidók beáramlásának megakadályozása, továbbá a már itt lévő, zömmel idegennek tekintett zsidók életlehetőségeinek csökkentése, kizsorításuk, kivándorlásra kényszerítésük. Erre utal is az indoklás végén a rendelkezéseket összefoglaló rész, amely a foglalkoztatással kapcsolatos korlátozó intézkedések felsorolása mellett kiemeli, hogy a törvény „...módot ad az 1914. évi július hó 1. napja utáni honosítások felülvizsgálatára”, valamint „...felhatalmazást ad a minisztériumnak a zsidók kivándorlását előmozdító intézkedésekre...”

Teleki a zsidótörvény felsőházi vitáján 1939. február 23-án elhangzó beszédében is arra utalt, hogy Magyarországon a „keleti-zsidóság” 19. századi tömeges bevándorlása hívta elő a zsidókérdést. „...a keleti zsidóságot, ezt a keleti népfajt, amely hosszú zárközöttségben való élete folytán különbözőbb és asszimilálhatatlanabb minden másnál, a nyugati demokrácia módszereivel kezeltük. Itt van a magyar probléma, amely megoldásra vár.”⁸⁵

A harmadik zsidótörvény vitáján ellenzéki hangok túlnyomórészt már a szélsőjobb, a nyilasok részéről hangzottak el. A körökben kavargó indulatokat jól szemléltetik a vita során elhangzott bekiabálásaik, közbeszólásaik: Maróthy Károly: „A zsidók menjenek Madagaszkárba!” Eitner Ákos: „Már nem lesz zsidó akkor!” Még a törvénytervezettel a keresztény etika alapján szembeszálló Varga Béla kigazda vezérszónok is a zsidók kitelepítését javasolta.⁸⁶

A kormány már az első zsidótörvény meghozatalakor számolt a tömeges kivándorlással. Imrédy Béla miniszterelnök 1938. november 30-án John F. Montgomery amerikai követnek arról beszélt, hogy az abban az évben bevezetett zsidótörvény hatásaként 20-25 ezer zsidó fog kivándorolni az országból.⁸⁷

A kivándorlás állt a középpontjában annak a tárgyalásnak is, amelyet a miniszterelnök 1938. december 20-án folytatott a neológ és az orthodox zsidó közösség vezetőivel, Stern Samuval, Kahán Frankl Sámuellel és Wilhelm Károlyval. Stern Samu emlékirataiban leírja, hogy amikor Wilhelm Károly megkérdezte, hogy milyen méretű kivándorlásra gondol a miniszterelnök, Imrédy a következőket mondta: „Nincs óriási számokról szó. Az első zsidótörvény körülbelül 15 ezer embert érintett, mondjuk, hogy a második zsidótörvénnyel együtt érintett emberek száma 30.000. Ha ezek 5 év alatt vándorolnak ki, egy évre jut 6.000 ember, ami családdal együtt évi cca 20.000 embernek felel meg. Ily méretű kivándorlást el tudok képzelni, vagyis 5 év alatt 100.000 ember vándorolhatna ki.”⁸⁸

Horthy kormányzó maga is szívesen elengedte volna a zsidók egy részét. 1939 elején Montgomery amerikai és Knox brit követnek „jó” és „rossz” zsidókról beszélt. „Öfömméltósága kijelentette, hogy szép számmal vannak olyan zsidók, akikről Magyarország szívesen megszabadulna, de ott vannak azok is, akik ugyanolyan jó magyarok, mint ő maga” – jegyezte le az amerikai követ.⁸⁹

⁸⁵ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. Negyedik kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1939. 114.

⁸⁶ A képviselőket idézi Gyurgyák János: i. m. 157.

⁸⁷ Nathaniel Katzburg: Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943. Bábel Kiadó, Budapest, 2004. 114.

⁸⁸ Katzburg: i. m. 114.

⁸⁹ Katzburg: i. m. 115.

A „rossz” zsidók eltávolításának igénye fokozódott akkor, amikor 1939 márciusában Kárpátalja Magyarországhoz került. A terület visszacsatolásakor az országban hirtelen jelentősen megnőtt a hagyományos életmódjához és értékeihez ragaszkodó és az uralkodó elit és a magyar közvélemény jelentős része által is megvetett „keleti” zsidók száma. Ráadásul Kárpátalján élt mintegy 2-3 ezer, lengyel állampolgársággal bíró galíciai zsidó is, akik a húszas évek elején a szülőföldjükön rendezett pogromok elől menekültek erre a területre, amely akkor Csehszlovákiához tartozott.⁹⁰ Kárpátalja visszacsatolása idején zajlott a második zsidótörvény képviselőházi vitája.

A törvényjavaslat betervezését a kormány többek között a menekültek növekvő számával indokolta. Az érvek között előkelő helyen szerepelt annak hangsúlyozása is, hogy a Felvidék visszacsatolásával a zsidó lakosság száma és aránya megnövekedett. A második zsidótörvény tervezetét a képviselőházban előadó Makkai János a bevezetendő rendelkezések pozitív következményeként említette, hogy a törvény elő fogja mozdítani a zsidóság tömeges kivándorlását. Megjegyezte azt is, hogy ez a vándormozgalom akkor érné el célját, ha a „törzsi zsidóság” távozna az országból.⁹¹ A zsidóság kivándoroltatásának kérdéséhez több képviselő is hozzászólt.

Bő két évvel a Kamenec Podolszk-i deportálások előtt Shvoy Kálmán kormánypárti képviselő azt javasolta, hogy minden, 1914 után érkezett galíciai zsidót telepítsenek vissza eredeti lakóhelyére. A baloldali ellenzékhez tartozó Független Kisgazdapárt vezető politikusa, Eckhardt Tibor szerint a kivándoroltatás kérdésében a kiegyezés éve a vízválasztó. Az 1867 előtt érkezettek közül azoknak a kiutasítását javasolta, akik büntettet követtek el, míg a kiegyezés után bevándoroltak esetében bíróságra bízta volna annak eldöntését, hogy az adott személy itt tartózkodása közérdekű-e vagy sem.⁹² Meizler Károly, a Keresztény Nemzeti Szocialista Front képviselője minden, 1867 után érkezett bevándorló kivándoroltatását követelte, akkor is, ha az érintettek már megszerezték a magyar állampolgárságot. A másik szélsőjobboldali ellenzéki csoportnak, a nyilasoknak a képviselőletében fellépő Matolcsy Mátyás a zsidóság legszegényebb rétegeinek a távozását sürgette. *„Ha évente — nem kell nagy számokat mondani, mert nem is lehet megoldani másképpen — 15-20.000 embert eltávolítani ezek közül, akik a magyar életbe beállítódni nem tudnak és nem is fognak tudni, ezáltal a feszültség komolyan csökken, mert a forrást csökkentjük és ezzel valóban az egész zsidókérdés létalapját gyengítjük meg”* — mondta felszólalásában.⁹³

Az egymással radikalizmusban rivalizáló hozzászólások és javaslatok ellenére a témakörben végül nem született határozott döntés. A május 4-én hatályba

⁹⁰ A húszas évek elején a menekültek gondozására a Joint segélyközpontot hozott létre Munkács. Innen mintegy 150 kárpátaljai zsidó közösségnek nyújtottak folyamatos támogatást. Lásd Marrus: i. m. 67.; lásd még *Katzburg*: i. m. 136.

⁹¹ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 22. kötet. Athenaeum, Budapest, 1939. 8-9.; idézi *Gyurgyák János*: i. m. 147.

⁹² Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 22. kötet. Athenaeum, Budapest, 1939. 43.

⁹³ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 22. kötet. Athenaeum, Budapest, 1939. 274.

lépő, 1939. évi IV. törvénycikk 22. bekezdése csak arra adott felhatalmazást a kormánynak, hogy rendelkezéseket bocsásson ki a kivándorlás előmozdítására.

A munkalehetőségeiben és gazdasági tevékenységében erősen korlátozott és kivándorlásra biztatott magyar zsidóság vezetői — korábbi politikájuktól eltérően — nagy nemzetközi zsidó segélyszervezetekhez kezdtek közeledni. 1939 májusában a Pesti Izraelita Hitközség két vezetője, Stern Samu és Eppler Sándor Párizsban és Londonban több szervezetet is felkeresett. Londonban sikerült megegyezni a Joint Foreign Committee keretében működő, a magyar zsidók segélyezését szolgáló bizottság felállításáról. A tömeges kivándorlás ügyében folytatott tárgyalások azonban nem kecsegtettek sok reménnyel.⁹⁴ Dr. László Julius, az ungvári zsidó hitközség elnöke — a kárpátaljai zsidóság sorsát kilátástalannak ítélve — 1939 májusában Londonba utazott. Célja a kárpátaljai zsidóság segélyezésének megszervezése, valamint a mezőgazdaságban és az iparban dolgozó zsidó munkások kivándorlásának előkészítése volt.

A magyar kormány által erőltetett kivándorlási előkészületeket megakasztotta a világháború kitörése. Bár a retorika szintjén a kivándorlás továbbra is a zsidókérdés „megoldásának” eszköztárában maradt, a politikai vezetés számára is nyilvánvaló volt, hogy erre a háború ideje alatt nem kerülhet sor. Ugyanakkor a megváltozott politikai helyzet új, szélsőségesebb politika számára nyitott teret.

1939. szeptember 5-én Ribbentrop külügyminiszter sürgős megbeszélés céljából a német főhadiszállásra hívta magyar kollégáját, Csáky Istvánt. A szeptember 7-én lezajlott tárgyalásokon német részről felvetették annak lehetőségét, hogy a Lengyelország elleni hadjáratához kapcsolódva Magyarország olyan, Kárpátokon túli területet is megszerezhet, amely 1918 előtt nem állt magyar ellenőrzés alatt.⁹⁵ Ezt az egyébként magyar részről határozottan visszautasított ajánlatot Frick belügyminiszter az 1939 novemberében Teleki Pál miniszterelnök bizalmasaként Németországba látogató Kozma Miklósnak megismételte. Kozma Miklósnak Teleki Pál számára írott beszámolójából kiderül, hogy a beszélgetés során az „ukrán föld” felajánlása előtt Frick a lengyelországi „zsidókérdés” megoldásával kapcsolatos német intézkedéseket ismertette. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a közvetlenül a birodalomhoz csatolt Warthgauból a Főkormányzóság területére telepítették a zsidókat és a lengyelek nagy részét. A „zsidókérdés” német részről történő felvetése és az ukrán terület felajánlása közti lehetséges összefüggésről Kozma Miklós életrajzának megírója, Ormos Mária a következőket írja: *„Elképzelhető, hogy ekkor született meg az idea: ha magyar kézben lesz egy darab ukrán föld, a magyarok német mintára „megoldhatják” a zsidók egy részének eltávolítását.”*⁹⁶

1940 augusztusában a kormányzó, Horthy Miklós az 1935-ben végrehajtott zsidó razzia idején belügyminiszteri posztot betöltő Kozma Miklóst Kárpátalja kormányzói biztosává nevezte ki. Ez a cím rendkívül széles jogkörrel

⁹⁴ Lásd Karsai Elek: Evian után tizenegy hónappal. In: Évkönyv. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1971–1972. 162–180.

⁹⁵ Juhász Gyula (szerk.): Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában, 1939–1940. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 505.

⁹⁶ Ormos Mária: Egy magyar médiavezer: Kozma Miklós. Polgart Kiadó, Budapest, 2000. 645.

járt, Kozma a kormányzó „alkirályaként” gyakorlatilag teljhatalommal rendelkezett. A kinevezése utáni hónapokban Kozma sok bírálatot kapott azért, mert nem lépett fel elég határozottan a kárpátaljai zsidóság ellen. Helyi „előkelőségek” és országos szervezetek memorandumokkal bombázták, amelyekben messze-menő intézkedéseket sürgettek, és felvetették a zsidóság kitelepítését is. Kozma válaszaiban elhatárolódott a legradikálisabb követelésektől, de egy 1941 elején készült levelében már ő is ezt írta: „Nagyon örülnék, ha ki lehetne őket valahová vándoroltatni, de egyenlőre nem lehet.”⁹⁷

A Szovjetunió elleni hadjárat megindulásával már kínálkozott lehetőség a „nem-kívánatos” zsidók kitelepítésére. Kozma Miklós már 1941. június 7-én írt Bárdossy László miniszterelnöknek a kárpátaljai zsidók elűzésével kapcsolatban. Aktivitását tükrözi, hogy június 10-én Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternél, június 14-én a miniszterelnöknél, június 21-én pedig a kormányzó-nál, Horthy Miklósnál járt. A rendelkezésre álló dokumentumok alapján nem állapítható meg az, hogy a kormány pontosan mikor hozott döntést a „nemkívánatos” zsidók kiszállításáról. A minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei rendelkezésre állnak, azonban a megbeszélések után készült és jórészt csak az érintett témákat megemlítő jegyzőkönyvek nem beszélnek arról, hogy a zsidók deportálásának kérdése egyáltalán felmerült volna a miniszterek között. Ormos Mária idézett könyvében Kozma Miklós néhány szavas feljegyzései alapján utal arra, hogy a június 16-ai minisztertanácsi ülésen már csak az „evakuálás” végrehajtásának pénzügyi keretei voltak tisztázatlanok.⁹⁸

A Szovjetunió elleni német offenzíva 1941. június 22-én indult meg. Június 26-án a Kassát és Rahót ért, bizonytalan eredetű légitámadás ürügyén Bárdossy miniszterelnök bejelentette, hogy Magyarország és a Szovjetunió között beállt a hadiállapot. A támadásra kijelölt, mintegy 90 ezer katonából álló Kárpát-csoport június 30-án indította meg támadását, és előőrsei — a gyenge szovjet ellenállás következtében — már július 6-ra elérték a Dnyesztert. Július 9-én a Kárpát-csoportból kivált a gyorsadtest, amely a német Dél-hadseregcsoport irányítása alatt továbbra is részt vett az előrenyomulásban. A Kárpát-csoport meghagyott alakulatai az addig elfoglalt terület ellenőrzését, biztosítását kapták feladatul.

A katonai vezetőkkel való megbeszélésekről nem kerültek elő dokumentumok, de a Kárpát-csoport fennmaradt iratai között található egy július 9-én kelt jelentés, amely többek között a Honvéd Vezérkar főnökének elképzeléseit tartalmazza a megszállt terület felhasználásával kapcsolatban. „Ezt a megszállt területet sokáig szeretnénk kezünkben tartani, [...] hogy erre a területre a nem kívánatos honi elemeket, zsidókat és ukránokat áttelepíthessük.”⁹⁹ Kozma Miklós július 10-én — azon a napon, amikor a gyorsadtest elfoglalta Kamenec Podolskot — Bárdossy miniszterelnöknek már a következőket írta: „A jövő héten a nem magyar állampolgár ide menekült galiciánereket az exponált ukrán agitátorokat és a cigányokat át

⁹⁷ MNL OL K 429, 36. csomó, 830 sz. Az iratot idézi Ormos Mária: i. m. 737.

⁹⁸ MNL OL K 429, 38. csomó, 1684. sz. feljegyzés, 1941. június 16. A dokumentumra hivatkozik Ormos Mária: i. m. 757.

⁹⁹ Hadtörténelmi Levéltár: Magyar Királyi Gyorshadtest, Kárpát-csoport. 1. doboz

*fogom tenni a határon. A részleteket Barthával (honvédelmi miniszter – megjegyzés S.T.), Szombathelyivel (a Kárpát-csoport főparancsnoka – megjegyzés S.T.) és a debreceni hadtestparancsnokkal megbeszéltem.”*¹⁰⁰ A KEOKH vezetője, Siménfalvy Sándor július 12-én adta ki „szigorúan bizalmas” jelzésű körlevelét az „alkalmatlan idegenek” eltávolításáról. Az idegen zsidók galíciai deportálásához vezető hosszú út végéhez ért.

THE LONG ROAD TO THE DEPORTATION OF „ALIEN” JEWS TO GALICIA

by Tamás Stark

Abstract

The Hungarian Jewry, which had been treated in a uniform way and regarded en bloc as Hungarian in the liberal period, was conceptually divided into two separate groups by the public conservative figures and the politicians of the governing powers in the interwar period. To one of the groups belonged the assimilated Jews. It also contained those economic leaders who owned enterprises of a key importance, and whose exclusion would have resulted in a decline of production. The other group included the „Galician” Jews who mostly arrived in the second half of the 19th century, who were not regarded as assimilated and were also held to be connected with the Communist movement.

It was upon this division of the Hungarian Jewry into two groups according to a presumed or real inclination to assimilation that the form of anti-semitism which characterised Hungarian public life in the interwar period was based, and it constituted the ideological background to the deportation of 1941. The message of this „moderate” anti-semitism, which became part of official government policy, was that, while the assimilated Jews were not menaced, those „alien”, „Galician” Jews who rejected assimilation, and posed a danger to social order, were not welcome in the country, and their removal therefrom would offer a solution of the Jewish problem. The opportunity to implement this solution came with the start of the military campaign against the Soviet Union.

For a month beginning in the middle of July in 1941 the Hungarian authorities deported some 22.000 „alien” Jews to the eastern Galician territories under Hungarian military administration. Between 27 and 29 August at the town of Kameniec-Podolsk by the Dniester German police forces, assisted by Ukrainien milicists, murdered 16.000 people among those previously deported there.

¹⁰⁰ MNL OL K 429, 38. cs. 1653. sz. A levelet idézi Ormos Mária: i. m. 758.

CÉLKERESZTBE AZ 56-OS MAGYAR EMIGRÁCIÓ

Az 1956-os forradalom alatt, illetve közvetlenül azt követően közel 200 ezer ember hagyta el Magyarországot. Egy tömegben ennyi ember menekülésére csak a második világháború végén került sor, ám ezek jelentős része hónapokon belül hazatért. A Kádár-rendszer korabeli hivatalos dokumentumaiban az 1945 előtti emigrációtól való megkülönböztetés érdekében az ötvenhatosokat a megbélyegző jellegűnek szánt „disszidens” kifejezéssel illették.¹ Hivatalos becslések szerint az „új emigráció” megjelenését megelőzően az ún. régi emigráció (ebbe a kategóriába sorolták az összes olyan személyt, akik 1956 előtt hagyták el az országot) létszáma 1381700 főt tett ki. Ennek közel harmada — mintegy félmillióan — az Egyesült Államokban élt, de nagy számban voltak jelen Dél-Amerikában (250 ezer személy), Kanadában és Izraelben is.²

Az 1956-os forradalom leverését követően készített hivatalos elemzések a magyar emigrációt három csoportra osztották: a „haladó” emigránsokra (elsősorban a két világháború közötti baloldali emigránsok kicsiny maradék csoportjaira), a legnagyobb tömeget kitevő semleges vagy lojális emigrációra (ők voltak a 19–20. század első négy évtizedében gazdasági okokból kivándoroltak, az ún. öreg amerikaiak, kanadások), amelynek a magyar kormányzat a megnyerésére törekedett, és egy kisebb létszámú ellenségesnek tekintett emigrációra. Ezek között a csoportok között jelentős különbségek voltak mind társadalmi helyzetükből mind politikai felfogásukból adódóan, és eltérő volt az anyaországhoz való viszonyuk is.³ Az ún. haladó egyesületekkel a magyar külképviseleteknek általában jó kapcsolata volt, míg az ún. ellenséges vagy reakciós emigráció a magyar államvédelmi, illetve belügyi szervek határon túli hírszerző és kémelhárító munkájának egyik legfontosabb célcsoportja volt már a második világháborút követő évektől. Az emigráción belüli ellentéteket a magyar belügyi szervek tudatosan kihasználták és mélyítették, s ha nem voltak ilyenek, akkor mesterségesen hoztak létre konfliktusokat.⁴

¹ Az 1956-os emigrációt illetően az elnevezésben ismereteink szerint első ízben 1963-ban történt változás. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1963. május 14-ei ülésére készített előterjesztésben a dokumentum készítői már „1956-os emigránsok”-ról írtak, ezt a szóhasználatot azonban Fehér Lajos kifogásolta és megkérdezte, miért nem a „disszidens” kifejezést használják. Azzal érvelt: „Az emigráció mást jelent: azok a fasiszmus elől menekültek ki, ezek pedig a népi demokratikus országot hagyták itt.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] M-KS 288. f. 5/300. 6. e.

² MNL OL 288. f. 7/78. 6. e. A magyar emigráció számszerű megoszlása országokként [1960]

³ A II. világháború utáni emigráció kialakulásával, rétegződésével kapcsolatban lásd: *Puskás Julianna*: Magyar menekülők, emigránsok – „DP-k” és „56-osok” 1944–1957. *Aetas*, 1996/2–3. sz. 67–100.

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd *Baráth Magdolna*: Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához. *Betekintő* 2011. 3. sz. http://www.betekinto.hu/2011_3_barath (Letöltés ideje: 2013. október 20.)

A nyugaton élő magyar emigránsok kivétel nélkül támogatták a forradalom ügyét, de 1956. október 23-a készületlenül érte őket. Mivel nem számoltak közeli lehetőségével, nem történtek előkészületek, nem készültek tervezetek arra az esetre, ha Magyarországon egy spontán népmozgalom bontakozik ki, ami nyílt felkelésbe, majd forradalomba, szabadságharcba torkollik. Az emigráció különböző csoportjait a meglepetés és zavarodottság jellemezte, s tevékenységük az első időszakban az információgyűjtésre és a szolidaritás kinyilvánítására korlátozódott.⁵ Nagy Ferenc egykori miniszterelnök, aki 1956 nyarától európai körúton járt, a forradalom kitörésének hírére Párizsból Münchenbe, majd Bécsbe utazott. Tervezett magyarországi utazására azonban nem kerülhetett sor, mert az osztrák kormány — diplomáciai bonyodalmaktól tartva — az ország elhagyására kérte. Végül november 1-jén Baseltől telefonon keresztül lépett kapcsolatba Tildy Zoltánnal, akinek felajánlotta segítségét, beleértve Magyarország képviselőjét az ENSZ-ben.⁶ Az emigráns politikusok közül csak a Keresztény Népmozgalom három tagja — Czupy Bálint és Hajdu-Németh Lajos volt kiscsapatpárti képviselők, illetve Raksányi Árpád — tudott a forradalom alatt Magyarországra utazni; ők Budapesten találkoztak Mindszenty József bíborossal is.⁷

Az ötvenhatos menekültek a befogadó országokban sokkal előnyösebb elbánásban részesültek, mint az 1945-ben vagy később emigráltak. Borbándi Gyula szavai szerint „az ötvenhatos magyar emigránsok a forradalom dicsőségének részeseiként és egy a világ bámulatát kiváltó nemzeti felbuzdulás hőseiként érkeztek külföldre. ... Magyar menekülnék lenni 1956 végén és 1957 elején sokak szemében irigylésre méltó állapotnak számított.”⁸

Az „új emigráció” társadalmilag és politikailag minden korábbinál vegyesebb összetételű volt; ennek következtében minden emigráns politikai irányzat és csoportosulás egyfajta „utánpótlási forrást” látott bennük és örömmel fogadta őket. Mindazonáltal az „56-osok” megjelenése nem csupán a magyar politikai vezetés számára jelentett új helyzetet, de jelentősen befolyásolta a régi emigráció korábbi életét is — „valósággal feldúlta szervezeteiket” —, egyes helyeken átvették a régi szervezetek vezetését, máshol megszüntették azok működését, illetve azonnal megszakították a Magyarországgal fennálló hivatalos kapcsolatokat.

A magyar vezetés az emigrációnak erre a csoportjára kezdettől fogva, mint veszélyes ellenfélre tekintett, mert attól tartott, a nyugati propaganda felhasználhatja őket arra, hogy befolyást gyakoroljon a nyugati közvéleményre és az ottani kormánykörök Magyarországgal kapcsolatos hivatalos politikájára.

⁵ Gyula Borbándi: Hungarian Emigrants and the Revolution. In: Congdon, Lee. – Béla K. Király. – Károly Nagy (eds.): 1956: The Hungarian Revolution and War for Independence. Columbia 2006, 681. A fegyveres segítségnyújtásra vonatkozó szerény elképzelések, melyek az Ausztriában és (Nyugat)Németországban élő — Lengyel Béla altábornagy, Zákó András vezérőrnagy vezette — egykori katonatisztek körében fogalmazódtak meg, nagyon hamar hamvába holtak. Az osztrák politikai rendőrség ezeket a csoportokat egyébként is szoros megfigyelés alatt tartotta.

⁶ Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945–1985. Európa Könyvkiadó, 1989. 400.

⁷ Uo. 402.

⁸ Uo. 418.

Éppen ezért az emigrációval való foglalkozást elsődlegesen csupán belügyi kérdésnek tekintették. Ahogyan az emigrációval kapcsolatos ügyek intézésére a külügyminisztériumban — kizárólag belüleges tisztekből — létrehozott Külföldi Magyarok Önálló Referatúrája a minisztérium Kollégiuma 1957. októberi ülésére készített előterjesztésében is fogalmazott: „akiket nem nyerünk meg az Óhaza számára, vagy legalábbis nem semlegesítünk, azok az imperialista kém-szervezetek járszalagjára kerülnek, propaganda-gépezetüket szolgálják, számtalan esetben felhasználják őket ellenünk.”⁹

A magyar hivatalos szervek emigrációs politikáját az 1956-os forradalom után két egyidejű törekvés jellemezte: egyrészt meggyőzéssel, alkalmanként némi presszióval igyekeztek hazatérésre bírni azokat, akiket lehetett, s akiket a hivatalos propaganda is megtévedteknek, illetve megtévesztettnek tekintett, másrészt minden eszközzel igyekeztek lejártni a Magyarországgal szemben ellenségesnek tekintett emigrációs csoportokat és személyeket, s ezáltal csökkenti befolyásukat az emigráció körében.

A magyar kormány 1956. november közepétől kezdve több határozatot hozott a hazatérések elősegítésére és meggyorsítására,¹⁰ az Elnöki Tanács 1956. december 1-jén megjelent 27. sz. törvényerejű rendelete pedig amnesztiát hirdetett azoknak, akik 1956. november 29-ig hagyták el az ország területét és 1957. március 31-ig hazatérnek. A gyakorlatban azonban a hazatérőket erősen megszürték, és a hazatérési kérelmeket sok esetben visszautasították. Ennek oka leginkább az a félelem volt, hogy a hazatérők között a nyugati hírszerző szervek kémeket is küldenek az országba. Amikor a Külügyminisztérium Kollégiuma 1957. október 15-ei ülésén napirendre tűzték az emigrációval kapcsolatos feladatok megvitatását, az ülésen részt vevők — többek között a Belügyminisztérium (BM) képviselői — nem véletlenül sürgették a politikai vezetés ezzel kapcsolatos álláspontja tisztázásának szükségességét. A BM képviselője ugyan azt állította, hogy csak a bűnözőket és azokat nem engedik haza, akik aktívan részt vettek „az ellenforradalomban”, miközben az elutasítások ellentétesek voltak a nemzetközi szervezetekbe kiküldött magyar diplomaták kijelentéseivel, miszerint elvileg minden magyar állampolgár hazatérhet. Azt a külügyi vezetés is elfogadta, hogy a Belügyminisztérium említett intézkedéseinek „társadalomtisztító szerepe” is van, azzal azonban nem értettek egyet, hogy az emigráció illetve a „disszidensek” ügyét belügyi kérdésre szűkítsék le. Első József, a Külföldi Magyarok Önálló Referatúrájának vezetője (a hírszerzés tisztje¹¹) viszont úgy vélte, a Külügyminisztériumnak és a követségeknek egyik legfontosabb munkáját kell, hogy jelentse az ezzel kapcsolatos feladatok megoldása. Se-

⁹ MNL OL XIX–J–1–o. 5. d. A Külügyminisztérium Kollégiumának 1957. október 15-ei ülése. Idézi *Szabó Juliet*: *Fellazítási politika a Kádár-rendszerben. Az MSZMP propagandatevékenysége 1958 és 1963 között*. Múltunk, LIV. évf. (2009: 2. sz.) 184–185.

¹⁰ Részletesen lásd *Baráth Magdolna*: *Az emigrációs politika új útjai az 1956-os forradalom után. Kísérlet a magyar emigráció megnyerésére és felbomlasztására az 1956-os forradalmat követően*. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk.: Baráth Magdolna – Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár, Budapest–Győr, 2012. 607–620.

¹¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 2.8.1. Központi fogyatéék 135. Első József százados 1951-től dolgozott a hírszerzésnél.

bes István külügyminiszter-helyettes is azon a véleményen volt, hogy a „disszidensek” többsége nem ellenséges, így megnyerhető, de a köztük végzett munka során számolni kell azzal, hogy többségük nem kíván hazatérni.¹²

A nyugati államokban szolgáló magyar diplomaták szerint a „disszidensek” zöme nem tudatos ellenség, de ha magukra hagyják őket, úgy „a tudatos ellenforradalmi részhez sodródnak”, és „mintegy tálcán nyújtjuk őket az ellenségnek, és ez a magyarországi rokonaikra és barátaikra itthon is kihat”.¹³

A külügyi vezetők az 1958 nyarán tartott követi értekezleten a Külügyminisztérium Kollégiumának 1957. októberi ülésén elhangzottakhoz hasonlóan sürgették, hogy az emigránsokkal illetve „disszidensekkel” kapcsolatos politikát illetően szülessen valamilyen határozat. Ezzel szemben az MSZMP KB Külügyi Osztályának a tanácskozáson jelen lévő vezetője, Szilágyi Dezső értetlenségének adott hangot annak kapcsán, hogy a kérdés ilyen súllyal vetődött fel: „Kormányunknak és pártunknak nem centrális problémája az ellenforradalmárok ügye. Nekem váratlan az, hogy az elvtársak ilyen élesen vetették itt fel ezt a kérdést, amely a mi számunkra nem gyakorlati probléma, amelyen órákon keresztül kellene vitatkozni. A magyar disszidens sajtó irányvonala az, hogy hazaküldi az embereket. Fel akarjátok szabadítani Magyarországot? Ezt csak otthon lehet. Ez a jelszavuk. Nincs jogunk ezt nem figyelembe venni. Elég sokat fizettünk októberben azért, hogy ilyen naivak voltunk. Pártunknak nem érdeke az osztályharc kiélezése itthon. ...Sok a beszervezett elem, aki igyekszik minket félrevezetni. Ezért mindenkit egyénileg kell lekontrollálni, és azután dönteni, hogy hazajöhet vagy sem.”¹⁴ Ez a belügyi vezetők álláspontjával rokon szemlélet még több évig meghatározó volt az emigránsok kezelését illetően, s azt a magyar politikai vezetésben többen is támogatták.

Habár az emigráció kérdése nem volt a magyar pártvezetés központi problémája, az ügy fontosságát mutatta, hogy az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1958 és 1963 között négy alkalommal foglalkozott az emigráció felé irányuló propaganda kérdéseivel. E munka „célcsoportjai” a kezdeti időszakban szinte csak az „ötvenhatosok” voltak, az emigrációs kérdést a „disszidensekre” szűkítették le. Az emigrációval foglalkozó szervek (mindenekelőtt a Külügyminisztérium és az MSZMP KB Külügyi Osztálya) úgy vélték, csak „az ellenforradalmi disszidensek helyzetének, hatásainak, áramlatainak elemzésével lehet legreálisabban felmérni az emigráció helyzetét” és kijelölni az azzal kapcsolatos feladatokat.¹⁵

A magyar vezetés félelme a nyugati „kémek” beáramlásától nem volt teljesen alaptalan, noha a korabeli propaganda ennek mértékét és jelentőségét nyilvánvalóan eltúlozta. A magyar menekültek ügyeivel Ausztriában foglalkozó, egykori kisgazdapárti politikus, Szabó Miklós („Kerekes Mihály” néven 1955 óta a magyar állambiztonsági szervek telepített ügynöke) 1957 őszén, Magyarországra

¹² MNL OL XIX-J-1-o 5. d. A Külügyminisztérium Kollégiumának 1957. október 15-ei ülése.

¹³ MNL OL M-KS 288. f. 32/1958/7. 6. e. A Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma követi értekezletének jegyzőkönyve 1958. július 8–11.

¹⁴ Uo.

¹⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/88. 6. e. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához az emigráció felé irányuló propaganda tevékenység tárgyában.

történt visszatérését követően, propaganda céllal közzétett „önvallomásában” leírta a hírszerzési feladatra kiszemelt menekültek kiválogatásának és kiképzésének módját, és megnevezte azokat a személyeket is, akiket a kommunistaellenes ellenállás szervezése céljából visszaküldtek az országba.¹⁶ Közülük a legismertebb Renner Péter volt, aki 1956. november 26-án hagyta el az országot. Bécsben kapcsolatban lépett az 1957. január elején megalakult Magyar Forradalmi Tanács képviselőivel, majd február 9-én visszatért Magyarországra. Hazatéréséről és itthoni terveiről Szabó Miklós tájékoztatta a magyar állambiztonsági szerveket, aminek eredményeképpen február 27-én Rennert elfogták, majd államellenes tevékenység vádjával kivégezték.¹⁷ Ugyancsak Szabó információi alapján tartóztatták le 1957. július 22-én kifelé történt tiltott határátlépés kísérlete közben Katona József egykori tűzoltó főhadnagyot. Katona beismerte, hogy az amerikai hírszerző szervek megbízásából már másodszer tért vissza Magyarországra, de azt állította, megbízatásának csak látszólag tett eleget, valódi célja az volt, hogy Kanadába történő kivándorlása előtt elbúcsúzzon családtagjaitól.¹⁸ Katona Józsefet a Budapesti Katonai Bíróság hűtlenség és tiltott határátlépés miatt életfogytiglani börtönre ítélte, azt azonban a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma Különtanácsa 1958. április 21-én megváltottatta és halálra ítélte; az ítéletet 1958. május 7-én végre is hajtották.¹⁹

A forradalom leverését követő menekülthullámban voltak olyan politikusok is, akik az ún. koalíciós időszakban is szerepet játszottak, de szép számmal akadtak köztük olyanok is, akik az októberi események alatt kerültek előtérbe. Számukra szinte magától értetődő volt, hogy a Magyarországon megkezdett politikai működésüket külföldön is folytatják. Az „új emigráció” tagjai két lehetőség közül választhattak: vagy beilleszkednek a régi keretekbe, vagy új szervezeteket hoznak létre. A nyugati magyar emigráció összefogására 1948-ban az Egyesült Államokban alakult Magyar Nemzeti Bizottmányt (MNB) irányító egykori politikusok a kezdeti időszakban az ötvenhatos emigránsok csatlakozásában reménykedtek, ám utóbbiak — csalódván az Egyesült Államok magatartásában — egyrészt arra törekedtek, hogy szervezetük ne amerikai védnökség alatt jöjjön létre, másrészt azt a „forradalom eszméi” alapján kívánták megalakítani.²⁰ Egy ilyen szervezet létrehozásának előkészületei már 1956 novemberében megkezdődtek Bécsben, s azt egy ideiglenes intéző bizottság irányította a kisgazdapárti Kiss Sándor, B. Rácz István, Szabó Miklós, a szociáldemokrata párti Benjámin Olivér, Szabó György (a győri Nemzeti Bizottság egykori elnöke) és a Keresztény Népmozgalmat képviselő Raksányi Árpád részvételével.²¹ A

¹⁶ A strassburgi magyar forradalmi tanács tagja voltam. Szabó Miklós önvallomása. Kossuth Könyvkiadó, 1957.

¹⁷ Renner Péter ügyére vonatkozóan lásd ÁBTL 3.1.9 V-141.853 és a V-141.853/1-3. jelzetű dossziékat.

¹⁸ ÁBTL 3.1.9 V-148.130 Jegyzőkönyv Katona József kihallgatásáról. 1957. július 24.

¹⁹ ÁBTL 3.1.9 V-148.130 64-33/16/73 Belügyminisztérium Nyilvántartó Központ 1. Osztály feljegyzése Adrián Zsigmond rendőr alezredesnek, a BM Vas megyei Rendőrfőkapitány állambiztonsági helyettesének. 1973. február 27.

²⁰ Borbándi Gy.: A magyar emigráció életrajza i. m. 418-421.

²¹ A Magyar Forradalmi Tanács létrehozásával kapcsolatban lásd Borbándi Gy.: i. m. 418-428.

Magyar Nemzeti Bizottmányban Nagy Ferenc volt az, aki nyomban az ötvenhatosok mellé állt, s a Forradalmi Tanács tervéhez csatlakozott az emigráns Szociáldemokrata Párt is, amelynek Kéthly Anna, a Nagy Imre-kormány „egyetlen külföldi képviselője” személye adott tekintélyt. A Magyar Forradalmi Tanács alakuló kongresszusa 1957. január 5-én nyílt meg Strasbourgban Király Béla elnökletével, és január 7-én a világ közvéleményéhez intézett ünnepélyes felhívással ért véget.²² A Forradalmi Tanács elnökévé Kéthly Annát, alelnökeivé Kővágó Józsefet és Király Bélát választották. Ők alkották azt az ún. kormányképviselőket, illetve később a Szabad Magyarország Nemzeti Képviselői elnevezésű szervezetet, amelynek az volt a fő törekvése, hogy az ENSZ előtt és a nyugati államokban a forradalmi Nagy Imre-kormányt képviselje.

A magyar állambiztonsági szervek Szabó Miklós és „Gerendás” fedőnevű ügynökök révén pontos információkkal rendelkeztek a strasbourgi értekezlet előkészítéséről, a küldöttekről, annak lefolyásáról, a vitás kérdésekről, valamint a Magyar Forradalmi Tanács tevékenységéről, ismerték a kongresszus által megválasztott bizottságok összetételét.²³ Szabó feladata az volt, hogy a Forradalmi Tanács terveiről, tevékenységéről állandó információkat szerezzen, illetve az amerikai hírszerző szervekkel — Ábrányi Aurélon, Rimóczy Ervinen keresztül — meglévő kapcsolatai révén tájékozódjon a Magyarország ellen irányuló tevékenységükről.²⁴

A kongresszus kimondta, hogy a Forradalmi Tanács tagjai csak új emigránsok lehetnek, régieket abban az esetben vehetnek fel, ha magukévá teszik a szervezet céljait és törekvéseit.²⁵ „Gerendás” jelentése szerint az értekezleten vita alakult ki a régi emigráció egyes tagjainak a szervezetbe történő belépése miatt. Annak ellenére, hogy Nagy Ferenc, Pfeiffer Zoltán, Auer Pál és Kovács Imre is elhatárolódott a Nemzeti Bizottmánytól, politikai múltjukra tekintettel több felszólaló is ellenezte felvételüket a Forradalmi Tanácsba.²⁶ Időközben azonban a Forradalmi Tanács tagjai is belátták, hogy Európától pénzügyi támogatásra nem számíthatnak, s arra a következtetésre jutottak, meg kell teremteni egy olyan új, egységes emigrációs képviselői feltételeit, amelynek működéséhez megszerezheti a szükséges amerikai politikai és pénzügyi támogatást.

A Magyar Nemzeti Bizottmány működését finanszírozó Szabad Európa Bizottság az ötvenhatosok közötti kötélhúzás láttán 1957 márciusában fél évet adott arra, hogy a magyarok nemzeti képviselői ügyében megegyezésre jussanak.²⁷ Ez nem bizonyult könnyű feladatnak, mert az 1956-os menekültek po-

²² Az állambiztonsági szervek véleménye szerint a szervezet célja volt „összefogni a Magyarországról elmenekült ellenforradalmi erőket és azokat felhasználni a különböző imperialista körök érdekeinek megfelelően a Magyar Népköztársaság ellen.” ÁBTL 3.2.4 K-1919/2. Összefoglaló jelentés Kéthly Annáról. 1958. november 21.

²³ ÁBTL 3.2.4 K-246/T „Gerendás” jelentése a strasbourgi értekezlet és a Forr[adalmi] Tanács munkájával kapcsolatban. Bécs, 1957. február 7.

²⁴ ÁBTL 3.2.1 Bt-255/3. „Kerekes” összefoglalója. Budapest, 1957. április 9.

²⁵ Borbándi Gy.: A magyar emigráció életrajza i. m. 426.

²⁶ ÁBTL 3.2.4 K-246/T „Gerendás” jelentése a strasbourgi értekezlet és a Forr[adalmi] Tanács munkájával kapcsolatban. Bécs, 1957. február 7.

²⁷ A Szabad Európa Bizottság türelmét már az MNB-n belüli állandó hatalmi harc is próbára tette. Már 1952-ben csökkentették a Magyar Nemzeti Bizottmány anyagi támogatását és arra kér-

litikai elképzelései számos kérdésben jelentősen eltértek a régi emigráció vezetőinek elképzeléseitől, s ez csak tovább fokozta az emigráció meglévő megosztottságát. A két szervezet közötti tárgyalásokat az is nehezítette, hogy mind a két fél magának kívánta biztosítani az elsőséget és az emigráció vezető erejének tartotta magát. Kétségtelen, hogy a Magyar Nemzeti Bizottmánynak az évek során széleskörű kapcsolatai alakultak ki amerikai politikai körökkel is, de nem volt tömegbázisa. A Forradalmi Tanácsnak ezzel szemben voltak tömegei, de hiányzott az MNB-hez hasonló kapcsolatrendszere. A vita lényegében arról folyt, hogy az MNB-t egészítsék-e ki ötvenhatosokkal vagy a Forradalmi Tanács vegye fel soraiba a programjukat és alapelveiket elfogadó bizottmányi tagokat.²⁸

A két szervezet közötti megbeszélések a legnagyobb titoktartás közepette három helyszínen — Bécs, Párizs, New York — folytak, 1957 júniusa és november között Varga Béla, Kéthly Anna, Barankovics István, Király Béla, Kővágó József, Nagy Ferenc, Pfeiffer Zoltán és Szélig Imre részvételével,²⁹ de a szociáldemokraták ellenkezése miatt megállapodás nem jött létre. 1957 végén azonban a Nemzeti Bizottmány, a Forradalmi Tanács és a Nemzeti Képviselőt beosztotta működését, és 1958 márciusában — a szociáldemokraták részvétele nélkül — létrejött a Magyar Bizottság (MB). Az MB-nek 16 tagja volt; a Kisgazdapártot kilencen, az ötvenhatos szervezeteket hárman, a Demokrata Néppártot és a Petőfi Pártot ketten-ketten képviselték. A Magyar Bizottság elnöke Varga Béla, alelnöke Kővágó József lett. A szervezetet pénzügyileg támogatta a Szabad Európa Bizottság, tagjai személyes javadalmazásban részesültek, és lehetővé tették számukra, hogy utazhassanak, nemzetközi konferenciákon vehessenek részt, ahol tájékoztatást adhattak a magyar problémákról.³⁰

Kéthly Anna és társai elvi okokból (Király Béláék működésük alapjául nem voltak hajlandók elfogadni a strasbourgi határozatot) távol maradtak a Magyar Bizottságtól. 1957. október 19–20-án Bonnban tartott kongresszuson megalakították a *Magyar Szociáldemokrata Párt Emigrációban* elnevezésű szervezetüket, amelynek elnöke Kéthly Anna, főtitkára Szélig Imre, főtitkárhelyettese Benjámin Olivér lett. Különböző nyugati országokban voltak csoportjaik, lényegében azonban csak a londoni szervezet működött és az ún. „magyar ügy” napirenden tartásával aktív tevékenységet fejtett ki a nemzetközi fórumokon Magyarországgal ellen.³¹

ték a szervezetet, zárja be washingtoni irodáját és szüntesse be a Hungarian Observer című lap kiadását. *Kádár Lynn Katalin*: Eckhardt Tibor amerikai évei 1941–1972. L'Harmattan, Budapest, 2006. 163. Az MNB működését amerikai források alapján részletesen feldolgozza *Katalin Kádár Lynn*: The Hungarian National Council/Hungarian National Committee. Magyar Nemzeti Bizottmány/Magyar Nemzeti Bizottság 1947–1972. In.: The Inauguration of Organized Political Warfare. Cold War Organizations sponsored by the National Committee for a Free Europe/Free Europe Committee. Ed. Katalin Kádár Lynn. Helena History Press, 2013. 237–308.

²⁸ Borbándi Gy.: A magyar emigráció életrajza i. m. 429.

²⁹ A titoktartás ellenére a tárgyalások tartalmáról a Belügyminisztérium ügynökjelentések alapján tudomást szerzett. Az 1957. júliusi ügynökjelentések — amelyeken az információt adó fedőneve sem szerepel — Király Béla dossziéjában találhatók. ÁBTL 3.2.4 K-1525/1.

³⁰ Borbándi Gy.: A magyar emigráció életrajza i. m. 429–431.

³¹ A Belügyminisztérium II/3-B alosztálya az angliai szociáldemokrata emigráció ellen végzendő hírszerző munka elősegítése érdekében 1958. március 24-én objektum dossziét nyitott a szerve-

A magyar politikai vezetés fő céljának éppen az egységes emigráns szervezet létrehozásának megakadályozását tekintette, amit az emigráns vezetők sokoldalú támadásával és kompromittálásával kívántak felgyorsítani. Arra törekedtek, hogy a régi emigráció Magyarországgal szemben lojális rétegeit és az 1956-os disszidensek „kijózanodó”, de végleg külföldön letelepülő csoportjait „leválasszák” vezetőikről, és ellensúlyozzák körükben az emigrációs sajtó hatását.³²

Kétségtelen, hogy a magyar belügyi szervek e területen értek is el bizonyos sikereket. A magyar politikai emigráció egységes vezető szervének létrehozását akadályozó — olykor egészen szélsőséges elképzeléseket sem kizáró — akciókról számos adalékkal szolgál a már említett állambiztonsági ügynököknek, Szabó Miklósnak a könyve is.³³ Szabó két éven át jelentős pozíciót töltött be az ausztriai emigrációban: a Magyar Nemzeti Bizottmány bécsi menekültügyi irodájának a vezetője, a Forradalmi Tanács ausztriai megbízottja volt. Emellett kapcsolatban állt a Szabad Európa Rádió ausztriai munkatársaival, az amerikai hírszerzőszervek képviselőivel, az Ausztriában tartózkodó vagy oda látogató magyar emigránsokkal (Nagy Ferenc, Kővágó József, Kéthly Anna). Tevékenysége során lehetősége volt arra is, hogy egyes emigráns vezetők mozgásáról és tevékenységéről információt szerezzen. Mivel saját gépkocsiján több esetben szállított emigráns politikusokat a magyar állambiztonság vezetői még azt is fontolgatták, hogy ez lehetőséget ad valamelyikük elrablására és erőszakkal Magyarországra történő áthozatalára, amire nem egy példa volt az emigráció elleni tevékenységben.³⁴ Ilyen akciót terveztek Kéthly Annával kapcsolatban, akivel Szabó jó kapcsolatban volt, ezt azonban csak abban az esetben akarták végrehajtani, ha az veszély nélkül megoldható.³⁵ Nem ismeretes, hogy milyen okból, de erre végül nem került sor.

A Belügyminisztérium az ENSZ magyar ügyben kiküldött ún. ötös bizottsága jelentésének lezárását követően, 1957. augusztus 6-án tett javaslatot Szabó alias „Kerekes” hazahozatalára. Azt remélték, hogy egyfelől rajta keresztül olyan leleplező anyaghoz (többek között az ausztriai Menekültügyi Iroda irattárához) juthatnak, amelyet a magyar ENSZ delegáció a világszervezet 1957. szeptemberi közgyűlésén eredményesen felhasználhat, másrészt hazajövelete és nyilatkozata zavart és bizalmatlanságot kelt az emigráció soraiban.³⁶ Szabó Miklós ugyanis az állambiztonsági vezetők véleménye szerint igen értékes anyagot adott az ENSZ ötös bizottságának munkájáról, a tanúk kiválasztásáról, illetve arról, hogy az emigránsok közül kik működtek együtt az ötös bizottsággal. Átadta az emigráns vezetőkkel folytatott levelezését, részletes beszámolót adott a Forradalmi Tanács alakuló üléséről, a Tanács és a Magyar Nemzeti

zetre. Lásd még Kádár B. Zsuzsanna: A szociáldemokraták fürkészése itthon és külföldön. Rubicon, 2002. 6–7. sz. 47–50.

³² MNL OL M-KS 288. f. 5/88. 6. e. Melléklet az emigráció felé irányuló propaganda tevékenység tárgyában az MSZMP KB Politikai Bizottsága elé terjesztett határozati javaslatokhoz.

³³ Szabó Miklós: Csendes háború. Második kiadás. Zrínyi Katonai Kiadó, 1986.

³⁴ ÁBTL 3.2.1 Bt-255/3. Összefoglaló jelentés „Kerekes Mihály” fn. ügynökről. 1957. szeptember 3.

³⁵ ÁBTL 3.2.1 Bt-255/3. „Kerekes Mihály” ügynök hazahozatala. Javaslat, 1957. augusztus 6.

³⁶ Uo.

Bizottmány versengéséről. Az általa adott anyagokból 1957 őszeig 40 informatív jellegű jelentést készítettek a belügyben.³⁷

Annak ellenére, hogy Szabó nagyon jó hírszerzési lehetőségekkel rendelkezett az emigrációban, ezért kikapcsolása operatív szempontból komoly veszteséget jelentett, hazahozatalához végül megadták az elvi jóváhagyást. A BM Politikai Nyomozó Főosztály 3. Osztálya 1957. augusztus végén azonban már az akció kiszélesítésére tett javaslatot, és rajta kívül az akkor Innsbruckban élő „Nagy Mihály” fedőnevű Arday Géza³⁸ volt alezredes, a MHBK tiroli szervezőténének vezetője és — az érintett egyetértése esetén — „Lovász Kálmán”³⁹ fedőnevű ügynökök hazahozatalát is felvetette. „Azzal érveltek, hogy ez elősegítené egyrészt az ENSZ-ben a „magyar kérdés”-sel kapcsolatban „annak dokumentálását, hogy az imperialisták az elmúlt évek során milyen aknamunkát folytattak a Magyar Népköztársaság ellen, ezen belül milyen szerepük volt az októberi ellenforradalom előkészítésében és azóta is egészen napjainkig hogyan folytatják ezt a harcot, főleg az emigráció felhasználásával”, másrészt „az ellenséges emigráció soraiban zavar keltését és ezen keresztül annak bomlasztását, valamint jelentős mértékben elősegíteni a régi és új emigránsok között a hazatérési mozgalom fellendítését”.⁴⁰

Az említett ügynökök hazahozatalát egymást követően, 2–3 hetes időközönként tervezték. Hazatérésüket követően megfelelő előkészítés után sajtókonferencián és rádióban kellett volna nyilatkozniuk, ahol ismertették volna a magukkal hozott dokumentumokat is. Ezzel párhuzamosan a Politikai Nyomozó Főosztály 3. (hírszerzési) osztálya olyan amnesztiarendelet kibocsátását indítványozta, amely lehetővé tette volna olyan emigráns vezetők hazatérését is, akik „korábban ugyan aktív tevékenységet folytattak Népköztársaságunk ellen, de belátják annak helytelenségét, elítélik korábbi ellenséges magatartásukat, s azt megbánva haza kívánnak térni, s itthon becsületes munkával jóvátenni”.⁴¹

„Kerekes Mihály” visszahívását az MSZMP vezetői is helyeselték, s arra illegális úton 1957. szeptember 8-án sor is került. Hazajövele valóban némi zavarodottságot keltett az emigráció soraiban, Ausztriában attól féltek, hogy Szabó esetleg olyan anyagokat adhat át a magyar hatóságoknak, „amely könnyen jelenthet börtönt és üldöztetést e vezetők Magyarországon maradt rokonainak”.⁴² Ő 1957. október 3-án az újságírószövetség székházában sajtókonferenciát tartott, ahol nagyszámú külföldi (köztük 12 nyugati) tudósító előtt lépés-

³⁷ Ezek a dokumentumok nem állnak rendelkezésünkre. „Kerekes Mihály” fedőnevű ügynök munkadossziéjának első és második kötete hiányzik, feltehetőleg ezek tartalmazták Szabó Miklós említett jelentéseit.

³⁸ *Ungváry Krisztián*: Az MHBK szürke eminenciása: Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások In: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére Szerk. Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János (Liceum kiadó, Eger, 2011) 495–496.

³⁹ „Lovász” szintén katonatiszt volt, aki 1945-ben menekült Nyugatra. 1948-ban csatlakozott az MHBK-hoz, annak nyugat-németországi főcsoportvezetője lett. Az állambiztonsági szervek 1957 júliusában szervezték be; abban a reményben vállalta az együttműködést, hogy lehetővé teszik számára a hazatérést. ÁBTL 3.2.1 Bt-255/3. Javaslat. 1957. augusztus 28.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² ÁBTL 3.2.1 Bt-255/3 Feljegyzés. Budapest, 1957. szeptember 12.

ről-lépésre azt próbálta bizonyítani, hogy a forradalmat nyugatról szervezték. Nyilatkozatának aktualitását az adta, hogy az ENSZ rendkívüli ülésszakán 1957. szeptember 10-én elfogadták az ENSZ ötös bizottságának az ún. „magyar kérdés”-ről készített jelentését. Szabó Miklós nyilatkozata 1957. október 4-én megjelent a Népszabadságban, s azt a Kossuth Kiadó brosúra formájában angol, francia, német és orosz nyelven is megjelentette. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1957. október 22-én tárgyalta meg azt a javaslatot, mely szerint a Szabó Miklós által elmondottakat használják fel az ötös bizottság jelentésének megcáfolására, propagandacélokra és tájékoztassák a „baráti országokat”. Ezen kívül jegyzékeket kívántak intézni az Amerikai Egyesült Államokhoz, Nagy-Britanniához, Franciaországhoz, Ausztriához, Olaszországhoz és Svájchoz, valamint nyilvánosságra akarták hozni a „budapesti diplomáciai kar egyes tagjaival kapcsolatos kompromittáló anyagokat”. A testület azonban a nyilatkozat ilyen módon történő felhasználását elvetette, egyrészt mert a Belügyminisztérium szervei Szabó Miklós előadását nem tudták adatokkal megfelelően alátámasztani, másrészt nem akarták élezni a javulásnak indult magyar–osztrák viszonyt.⁴³ Szabó Miklós végül „leleplező szándékkal könyvet írt a magyar emigrációról, amit ugyancsak a Kossuth Könyvkiadó jelentetett meg 1958-ban, s amelyben azzal vádolta az emigráció tagjait és csoportjait, hogy a nyugati államok zsoldjába szegődtek, csak saját érvényesülésük érdekelte őket, a kisemberekkel nem törődtek.”⁴⁴

Kétségtelenül Szabó Miklós volt az egyik kulcsfigura az emigráció ellen indított nyilvános kampányban, de nem az egyetlen személy, akit felhasználtak az emigráció vezetőinek lejáratására. Nagy János asztalos 1956. november 27-én hagyta el az országot, s ettől kezdve Ausztriában részt vett a menekültek politikai szervezkedéseiben. A szabadságharcosok képviselőiben ott volt Strasbourgban a Magyar Forradalmi Tanács ülésén, ahol az Intéző Bizottság tagjává választották. Miután ügynöki jelentések alapján az állambiztonsági szervek tudomására jutott, hogy csalódott az emigrációban, 1957 februárjában „operatív kombinációval” hazacsalták. Nagy Jánost nem szervezték be, de konspirált módon, „Párizs” fedőnéven rendszeresen kapcsolatban állt az állambiztonsági szervekkel, és Szabó Miklóshoz hasonlóan nyilatkozatot tett a rádióban és a sajtóban (egyebek mellett a Pravdában is) a Forradalmi Tanács munkájáról.⁴⁵

Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1958. július 29-ei — az emigráció helyzetét tárgyaló — ülésén Kádár János az emigráció bomlasztásával kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy „A bomlás az emigráció normális folyamata és a mi helyes politikánk az, amely bomlasztja őket.”⁴⁶ Ennek a folyamatnak a bel-

⁴³ A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei 1957. július 2.–december 28. Szerk.: Baráth Magdolna és Feitl István. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2006. 620., 642.

⁴⁴ Szabó Miklós: Foglalkozásuk: emigráns. Kossuth Könyvkiadó, 1958.

⁴⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1159. Jelentés „Párizs” dosszié leadása ügyében. 1958. március 3.

⁴⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/88. 6. e. Kádár János azt a véleményt képviselte, hogy bizonyos kategóriáknak (ipari szakmunkások, orvosok, mérnökök, agronómusok) anyagi segítséget is kell nyújtani a hazatérésben, oly módon, hogy a magyar állam megelőlegezi számukra a hazatérés költségeit. Kádár ezzel kapcsolatos hozzászólását idézi Szabó Juliet: „...s várja eltévedt fiait is.” Az MSZMP repatriálási és hazalátogatási politikája 1956 és 1963 között. Múltunk, LII. évf. 2007/1. sz.

ügyi vezetés azonban nem maradt csupán passzív szemlélője, azt lehetőség szerint igyekezett felgyorsítani és elősegíteni. Czinege Lajos a Központi Bizottság Adminisztratív osztályának vezetője már a Politikai Bizottság 1957. július 2-ai ülésén javasolta az emigrációs központokba történő beépülést arra hivatkozva, hogy az emigránsokat szoros szálak fűzik itthoni hozzátartozóikhoz és „levelezéseiken keresztül is tudnak bomlasztó propagandát végezni”.⁴⁷ A Belügyminisztérium II/3. Hírszerző Osztályán belül 1958 elején újjászervezték az emigrációs alosztályt, amelynek feladatul szabták meg, hogy derítse fel és akadályozza meg a „reakciós” magyar emigráns szervezetek Magyarország ellen irányuló tevékenységét, térképezze fel az emigráció különböző szervezeteiben a forradalom után bekövetkezett változásokat, épüljön be az emigráció vezető testületeibe, illetve ismét foglalkoznia kellett „ismert emigráns politikusok önkéntes hazatérésével vagy erőszakos hazahozatalával.”⁴⁸

Ennek megfelelően az 56-os emigráció hangadóival szemben az állambiztonság teljes eszköztárát bevetették; ügynököket építettek be környezetükbe, lejárató kampányt indítottak ellenük. A támadások keresztütüzében mindenk előtt Kéthly Anna, Kővágó József és Király Béla állt, akiket az ENSZ magyar ügyben kiküldött különbizottsága tanúként hallgatott ki. Kéthly felé nyugaton is nagy figyelem fordult, nem csupán politikai múltja miatt, de azért is, mert a Nagy Imre-kormány tagjaként ő volt a legmagasabb rangú személyiség az 1956-os politikai emigrációban.⁴⁹ A magyar állambiztonság két ügynökének irányításával már a forradalom előtt sikerült a szociáldemokrata emigrációban a meglévő két — egymással szembenálló — csoport mellett Belgiumban létrehozni egy harmadikat, amely elnyerte a Belga Szocialista Párt támogatását. A kezdeti időszakban a csoportban lévő ügynökök titkos értesüléseket és dokumentumokat szereztek a szociáldemokrata emigráció tevékenységéről és terveiről, majd a hírszerzés a baloldali emigráció bomlasztása érdekében a segítségükkel *Szocialista Szemle* címmel lapot is megjelentetett. Ezt a forradalom után felhasználták a szociáldemokrata emigráció Kéthly Anna által irányított szárnya elleni támadásokra is. Ez az akció azonban nem járt sikerrel, mert amikor a „Kéthly Anna útja Budapestről Hirosimáig” című cikk megjelent, a Magyar Szociáldemokrata Párt Emigrációban szervezet komoly erőfeszítéseket tett az állambiztonsági szervek által létrehozott csoport elszigetelésére.⁵⁰ Ennek eredményeképpen a Belga Szocialista Párt megvonta a lap kiadásához biztosított támogatást, a belga rendőrség pedig lehetetlenné tette a csoport további működését.⁵¹ Az állambiztonsági vezetők maguk is elismerték, hogy az akcióval hibát követtek el, mert a Kéthly ellenes támadás nem állt arányban a csoport erejével, illetve túlzottan Amerika-ellenes vonalat szabtak meg a számukra.⁵²

⁴⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei i. m. 81.

⁴⁸ ÁBTL 1.6. sz. n. (14. d.) Osztályértekezlet 1958. június 2-án. Móró István osztályvezető beszámolója.

⁴⁹ Ennek fényében némileg meglepő, hogy személyi dossziéját csak 1959. január 6-án állították fel. ÁBTL K-1919/1.

⁵⁰ ÁBTL 3.2.4 K-1919/2. Összefoglaló jelentés Kéthly Annáról. 1958. november 21.

⁵¹ ÁBTL 4.1 A-2127/11. Az ellenséges emigráció bomlása és bomlasztása. D. n.

⁵² ÁBTL 3.2.4 K-1919/2. Összefoglaló jelentés Kéthly Annáról. 1958. november 21. Lásd Ungváry Krisztiánnak a folyóirat jelen számában publikált tanulmányát.

Mindazonáltal a magyar állambiztonság abból kiindulva, hogy a szociáldemokraták a balszárnyat képviselik, s a jelenlétük mintegy ütközőfelületet jelent az emigráción belül, úgy vélték, hogy nem célszerű frontális támadást intézni ellenük. Ehelyett „alkalmas időben megalapozott csapásokat kell előkészíteni és végrehajtani egyes szélsőséges, imperialista barát vezetőkre — mint Kéthly Anna —, akik a nemzetközi fórumokon kifejtett tevékenységükkel mérgezik a politikai légkört és szervezik hazánk és a szocialista tábor elleni támadásokat”. A fentiekből kiindulva kezdeményezték, hogy egyes Magyarországon maradt, ismertebb szociáldemokrata vezetők számára biztosítsanak megfelelő életfeltételeket vagy nyugdíjat, mert ezek véleményük szerint bomlasztóan hatottak volna mind hazai viszonylatban, mind az emigrációban.⁵³

Kéthlynek az ENSZ-ben történő esetleges szerepeltetésének ellensúlyozására, illetve kompromittálására a BM II/3. (Politikai Nyomozó Főosztály Hírszerző) Osztálya két magyar nyelvű röplapot állított össze (az egyiket Európában a másikat Izraelben akarták terjesztetni⁵⁴), amellyel azt a látszatot akarták kelteni, mintha annak készítői Kéthly-ellenes szociáldemokrata személyek, illetve csoportok lettek volna.⁵⁵ Az akciót a bécsi rezidentúra hajtotta végre, s ügynöki jelentések szerint azzal kétség kívül sikerült bizonyos zavart kelteni; ennek tudták be azt is, hogy elmaradt Kéthly tervezett bécsi útja.⁵⁶

Izraelben a röplap terjesztése viszont nehézségekbe ütközött. A követségnek nem volt címlistája, így a levelek feladása is gondot jelentett. Nem tudjuk, hogy milyen megfontolásokból döntöttek úgy, hogy Kéthly Anna lejárására éppen Izrael a legmegfelelőbb hely, hiszen ahogyan arra az akció lebonyolításával megbízott Tokaji Béla is felhívta a figyelmet, ott semmilyen magyar emigráns szervezet nem működött, és Kéthly Anna nevét az ottani sajtó meg sem említette. A röplapok előállításával kapcsolatban számos olyan technikai jellegű hibára is felhívták a figyelmet, amelynek alapján „a röpcédula alapos megvizsgálása nyomán, logikus következtetés mellett, véleményem szerint a hatóságok kielemezhetik, hogy a röpcédulák nem valami izraeli Kéthly-ellenes emigráns csoport, hanem magyar szervek, illetve a követség áll.”⁵⁷ Az akció — legalábbis a végrehajtást követő néhány napon — visszhang nélkül maradt.

A Kéthly Anna vezette csoport és a Magyar Bizottság közel kétéves tárgyalások után sem tudtak megegyezni, amelynek okát a BM Kéthlyék „baloldali” állásfoglalásának tudta be. Úgy vélték „nyilvánvaló, hogy Kéthly nem mond-

⁵³ ÁBTL 4.1. A-2127/13 A Belügyminisztérium II/3. Osztály 5. Alosztály összefoglalója a magyar szociáldemokrata emigrációról, 1959. április 18.

⁵⁴ Az Európában terjesztendő röplap címe „Miért hisztek Kéthly Annának?” volt, az Izraelbe küldött röplap „Emlékezzetek! Ki a szociáldemokrata emigráció mai vezetője?” címet viselte. Utóbbiban a hangsúlyt Kéthlynek a két világháború közötti időszakban tett egyes politikai megnyilvánulásait idézték és kommentálták.

⁵⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1919/2. Javaslat Kéthly Anna lejárására. 1958. november 26.

⁵⁶ ÁBTL 3.2.4 K-1919/2 Jelentés a Kéthly-ellenes röplapakció hatásáról. 1959. február 2.

Az állambiztonsági szervek minden hasonló jellegű akciójukat sikeresnek ítélték. Az emigráns sajtó és a nyugati lapok tanulmányozása és elemzése lenne szükséges ahhoz, hogy ezeknek a lejárató kampányoknak a valódi hatását megállapítsuk.

⁵⁷ ÁBTL 3.2.4 K-1919/2 Jelentés. Kéthly kompromittálásával kapcsolatos akció végrehajtása. Tel-Aviv, 1959. március 9.

hat le szocialista frázisairól az itthoni és az emigrációs tömegek elvesztésének veszélye nélkül. Nekünk ennek az állásfoglalásnak a változatlan fenntartását kell elősegíteni – esetleg Szélig Imre személyén keresztül, aki ebből a szempontból szilárdabb Kéthlynél.”⁵⁸

Az ENSZ ún. „ötös bizottságának” Kéthly mellett másik koronatanúja Király Béla volt. Az állambiztonsági szervek 1961. október 6-án nyitottak dossziét a személyére, de az adatokat attól kezdve gyűjtötték, hogy Király elhagyta Magyarországot.⁵⁹ A Politikai Nyomozó Főosztály megállapításai szerint az emigráció körében a legaktívabb politikai tevékenységet Király Béla, a Nemzetőrség egykori főparancsnoka fejtette ki, aki állandóan utazott és tárgyalt egy reprezentatív szervezet megteremtése érdekében.

1957 elején az ő irányítása alatt Bécsben megalakult a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Szövetség, amely 1957. június 22–23-án Torinóban rendezte meg első európai értekezletét és nem sokkal később Magyar Szabadságharcos Szövetségre változtatta a nevét. A Szövetségnek 14 országban (USA, Nagy-Britannia, Kanada, Nyugat-Németország, Svédország, Norvégia, Törökország, Ausztrália, Ausztria, Olaszország, Franciaország, Hollandia, Argentína és Svájc) voltak szervezetei.⁶⁰ Király Béla elsősorban a katonai emigráció szervezeteit kívánta egységes szervezetbe összefogni, de ezt kezdettől fogva belső konfliktusok és rivalizálás akadályozták. A konfliktusok abból adódtak, hogy Király a szövetség „alkotmány tervezetében” a szövetség tagsága között megkülönböztetést akart tenni a tekintetben, hogy fegyveresen vettek-e részt a forradalmi eseményekben vagy sem. Király személye ellen a Magyar Nemzeti Bizottmány Eckhardt Tibor által fémjelzett vonala és a régi katonai emigrációs szervezetek részéről is támadás indult többek között Kéthlyvel való együttműködése miatt, de felrötták neki azt is, hogy 1945 tavaszán átállt a szovjetek oldalára.⁶¹

A magyar állambiztonsági szervek fő célja az volt, hogy szétverjék a szövetséget és erkölcsileg kompromittálják a Nemzetőrség egykori főparancsnokát. A szövetségen belüli ellentétek miatt ez nem is ütközött különösebb nehézségbe. Ha hihetünk Szabó Miklósnak — aki hajlamos volt saját szerepét eltúlozni — neki is volt némi szerepe abban, hogy a Király Béla által 1957. június 5-én Bécsben a Kiss-féle vendéglőben összehívott gyűlésen sikerült megingatni a tábornok iránti bizalmat, és elősegíteni a Dálnoki Veress Lajos vezéreztetés vezetete konkurens szabadságharcos szövetség zászlóbontását.⁶²

A BM II/3. (Hírszerzési) Osztálya már 1957. május 21-én javaslatot készített Király kompromittálására, amelyet a bécsi rezidentúrával úgy kívántak végrehajtani, hogy levelet írnak Zákó Andrásnak, a Magyar Harcosok Bajtársi Községe vezetőjének, Dálnoki Veress Lajosnak és Nagy Ferencnek, amelyhez

⁵⁸ ÁBTL 3.2.4 K-1919/2. Kéthly Annáról készült összefoglaló értékelése. 1958. december 29.

⁵⁹ ÁBTL 3.2.4 K-1525/1. Határozat személyi dosszié felállításáról. 1960. október 6.

⁶⁰ ÁBTL 3.2.4 K-1525/1. Összefoglaló Király Béla külföldi ellenséges tevékenységéről. 1957. július 31.

⁶¹ Uo.

⁶² Szabó M.: Csendes háború. I. m. 357–359. Dálnoki Veress Lajos vezéreztetés Magyar Szabadságharcos Világszövetség néven alakított szervezetet és a különböző országokban alakult szabadságharcos szervezetek többségét tömörítette.

mellékelik a Király ÁVH-ügynöki tevékenységét bizonyító és a vallomásait tartalmazó dokumentumokat.⁶³

1957 júliusában a BM II/2. (Kémelhárítási) Osztálya több pontból álló javaslatot dolgozott ki Király Béla csoportjának bomlasztására és a csoport felszámolására irányuló akciók összehangolására. Ezek között szerepelt a csoporton belül frakció létrehozása, a régi és az új emigrációs csoportok szembeállítás, az általuk kezdeményezett és irányított szervezkedések felderítése és felszámolása.⁶⁴

1958 októberében a BM II/3. Osztálya újabb Király Béla-ellenes röplap terjesztését határozta el, amelyhez az szolgáltatott alkalmat, hogy Királyt más emigráns vezetőkkel együtt az ENSZ fórumán kívánták felhasználni Magyarország ellen. Az akciót ez alkalommal a párizsi rezidentúrának kellett volna végrehajtani címlista alapján, s a röplapnak általánosságban kellett volna megemlíteni azokat a kérdéseket, amelyekben Királyt támadni lehet.⁶⁵

Némi szünet után az 1960-as években ismét támadás indult Király Béla ellen. Ebben a lejárató akcióban új elemként jelent meg, hogy az emigráns vezetőknek és a sajtónak olyan dokumentum másolatokat kívántak küldeni Király ismerősei nevében, amelyek azt bizonyították volna, hogy elárulta társait – ezeknek az akcióknak azonban már nem volt hatásuk a magyar emigrációra.

Kővágó József, Budapest egykori kisgazda főpolgármestere Kéthly Annánál és Király Bélánál jóval szerényebb tevékenységet fejtett ki az emigrációban. A „Róka” fedőnevű ügynök jelentése szerint Kővágó Magyarországról történt emigrálása előtt barátainak ugyan azt mondta, hogy soha többet nem akar politizálni, később azonban a forradalom alatt lerombolt Budapest újjáépítésére rendezett gyűjtéssel hívta fel magára a figyelmet.⁶⁶ A BM Politikai Nyomozó Főosztálya 3-b alosztálya csak 1960. április 20-án javasolta személyi dosszié nyitását azzal az indokkal, hogy „mint a Magyar Bizottság elnevezésű reakciós emigráns csúciszerv elnökhelyettese felforgató aknamunkát szervez és ellenséges propagandatevékenységet folytat a Magyar Népköztársaság és a szocialista tábor más országai ellen”.⁶⁷

A new-york-i rezidentúra feladata lett volna, hogy adatokat szerezzen Kővágó tevékenységéről, de annak végrehajtására ügynöki vonalon nem volt lehetőségük, csupán az emigráció politikai propagandamunkáját tudták figyelemmel kísérni legális anyagok alapján, ott viszont Kővágó személye nem került előtérbe. Kővágó 1961-ben vissza is vonult az aktív politikai tevékenységtől. Az állambiztonsági szervek így összegezték róla véleményüket: „a visszavonulásra mutató jelek ellenére továbbra is érdekesnek tartjuk, tevékenységét továbbra is

⁶³ ÁBTL 3.2.4 K-1525/1. Jelentés. Király Béla volt vezérőrnagy kinti kompromittálása. 1957. május 21.

⁶⁴ ÁBTL 3.2.4 K-1525/1 Javaslat Király Béla csoportjának bomlasztására és felszámolására irányuló akciók kidolgozására és összehangolására. 1957. július 19.

⁶⁵ Uo. Javaslat egy Király-ellenes röplap kiadására és illegális terjesztésére.

⁶⁶ ÁBTL 3.2.4 K-1469. Jelentés. Kővágó József politikai szerepe. 1958. augusztus 8. és Feljegyzés. 1959. február 10.

⁶⁷ ÁBTL 3.2.4 K-1469. Határozat személyi dosszié felállításáról. 1960. április 20.

figyelemmel kísérjük, de a kompromittálásnak gyakorlati előkészítését egyelőre nem tartjuk időszerűnek.”⁶⁸

A nyugati magyar emigráció egységét sem az 1956-os forradalom után, sem később nem sikerült megteremteni. Mindez azonban korántsem az állambiztonsági szervek sikeres működésének volt köszönhető. Az egyes emigrációs csoportok és vezetők között egyfelől olyan nagyok voltak a politikai nézetkülönbségek, hogy lehetetlen volt kompromisszumra jutniuk, másfelől a Kádár-rendszer konszolidációjával párhuzamosan fokozatosan csökkent az emigráció „politikai felhasználóságának” lehetősége, eloszlott körülöttük a „szabadságharcos” nimbusz, ami erősítette a bomlási folyamatot. Amikor a Politikai Bizottság 1963. május 14-ei ülésén értékelte az emigrációról hozott 1961. júniusi határozata végrehajtását, úgy ítélték meg, hogy erősödött a Magyarország iránt lojális vagy nem ellenséges emigránsok tábora, és a Magyarországhoz való viszonyukban is jelentős változások mentek végbe. Miután az ún. magyar kérdés lekerült az ENSZ napirendjéről, az „ellenséges emigráció” fokozatosan kikerült a hazai politikai és belügyi szervek érdeklődésének középpontjából.

IN THE CROSS-HAIRS: THE 56' HUNGARIAN EMIGRATION

by Magdolna Baráth
(Abstract)

The appearance in the West of „dissidents” who left Hungary during and after the Revolution of 1956 posed a considerable challenge both for the so-called „old emigration” and for the Hungarian political leadership. Whereas the former tried, mostly without success, to integrate the newcomers into the already existing structures, the political leadership, regarding them as dangerous enemies, wanted to prevent the „old” and „new” emigration from merging into a unified organisation.

The present study focusses on the means and methods the different organs of Hungarian state security applied in order to obstruct the establishment of a common organisation which would have included the representatives of all the various groups within the emigration. It illustrates through a couple of examples the discrediting campaigns launched against the leaders of the 1956 emigres, and pays special attention to the actions taken against those emigres who appeared as witnesses before the UN committee of five in the so-called „Hungarian question”.

Yet the establishment of a united emigration organisation finally shipwrecked not because the Hungarian state security deployed its full arsenal in order to attain this goal, but because political conflicts between the individual groups within the emigration proved unsurmountable.

⁶⁸ ÁBTL 3.2.4 K-1469 Kővágó József ügye. 1961. február 13.

Ungváry Krisztián

„ANGLIA A MÁSODIK LEGNAGYOBB ELLENSÉGE MAGYARORSZÁGNAK”¹

*A londoni magyar hírszerző rezidentúra működése saját jelentései tükrében
1951 és 1965 között*

Előszó

Az alábbi tanulmány alapvetően a magyar hírszerzés dokumentumaira épül és elsősorban ebből a perspektívából kívánja bemutatni a címben is jelzett korszakot.² Az iratokkal kapcsolatban számos forráskritika vethető fel. Az állambiztonság dokumentumai sokszor koncepciós elemeket tartalmaznak, az érdekeltek gyakran szépítik saját eredményeiket. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a londoni magyar hírszerzés története csak ezekre a dokumentumokra támaszkodva is jól leírható. Mivel a címben jelzett téma operatív iratai csak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában kutathatóak, ezért szükséges kitérni ennek a speciális forráscsoportnak értékelésére is. A levéltárba került a londoni hírszerző rezidentúra 1950 és 1965 között keletkezett anyagainak túlnyomó többsége, összesen 11 dosszié és több ezer oldal, amiből majdnem a teljes tevékenységi kör és szinte az összes hálózati személy beazonosítható.³

¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (továbbiakban ÁBTL) O-8-002/V, határozat 1955. január 26.

² A magyar hírszerzés történetét monografikusan még nem írták meg. A hírszerzés intézménytörténetéről viszont két tanulmány is hozzáférhető. *Tóth Eszter*: A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete. In: *Betekintő* 2011/2, valamint *Palasik Mária*: A hírszerző osztály szervezete és állománya. Uo. Lásd: http://www.betekinto.hu/2011_2. (internetes hozzáférés 2013. október 16.) Az angol kémelhárítás, az MI5 anyaga sajnos a kutatás számára még nem férhető hozzá. *Christopher Andrew* volt az egyetlen történész, aki az MI5 levéltárába betekintést kapott és megírhatta a brit elhárítás „hivatalos” történetét (*The defence of the realm. The authorized history of MI5*. London, 2009.) Kötete azonban magyar vonatkozásokat gyakorlatilag nem tartalmaz. Ennek hiányában sajnos nem tudhatjuk az alábbiakban ismertetett történetek brit olvasatát.

³ A beszervezett, Angliában foglalkoztatott ügynökök anyagaiból 4 beszerzési és 11 munkadossziét adtak át. Ezen felül elég sok fedőnév feltárható a rezidentúra megmaradt anyagaiból, amelyek összesen kilenc kötetet tesznek ki. A Nagy-Britanniával szembeni hírszerzés során 1965-ig mintegy 150 olyan angol közéleti személyiség került a magyarok látókörébe, akit beszerzési céllal tanulmányoztak. Ezek zöme rendelkezett valamilyen magyar rokoni kapcsolattal, vagy maga is magyar emigráns volt. Az ÁBTL keresője az „Anglia” vonatkozású tárgyszavakkal feltárt beszerzési kísérletek dokumentumaiból a teljes időszakra 142 dossziét tart nyilván (a sikeres beszerzések nélkül) – a tárgyszavazás azonban nem teljes és a dossziék mintegy 30%-át a rendszerváltás idejében megsemmisítették, 10%-uk pedig ma is az utódszervnél van tehát nem kutatható

Felmerül a kérdés, mennyiben tekinthetők az állambiztonsági dokumentáció iratai hitelesnek. Abból a szempontból biztos, hogy a rendszerváltás után nem manipulálták őket. Ebből következik, hogy a bennük található adatok a magyar hírszerző tisztek korabeli értelmezését tükrözik. Látásmódjuk és interpretációjuk sok szempontból is megkérdőjelezhető és szigorú forráskritika alkalmazását igényli. Az azonban biztosra vehető, hogy mivel belső használatra készültek és ellenőrzésükben egészen osztályvezető szintig több személy is részt vett, kizárhatjuk azt, hogy bárki megkockáztatta volna az általuk rögzített tények durván elferdített beállítását (más kérdés, hogy informátoraink szándékosan vagy sem, de számos alkalommal hamis adatokkal látták el őket – ezekre azonban az egyes esetekben mindig utalok). A dokumentumokból feltáruló, a hírszerzésre nézve lesújtó kép azt igazolja, hogy az ÁVH belső információs rendszere minden torzítás mellett is képes volt reális visszajelzéseket adni ki-rendeltségei munkájáról. Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy egy titkosszolgálat alapvetően eredményorientáltan dolgozik és beosztottait ebből a szempontból rendszeresen elszámoltatja.

Emellett kiemelendő, hogy a tárgyalt időszakban London a magyar hírszerzés egyik legfontosabb állomáshelye volt – talán nem teljesen függetlenül attól, hogy a szovjet hírszerzés is komoly erőket mozgatót ebben az országban és a később még tárgyalandó „cambridgei ötök” kémgyűrűvel hatalmas sikereket ért el.⁴

Bevezető: Brit–magyar viszony 1945 és 1953 között és a hírszerzés

Nagy-Britannia politikai súlya a világháború végére jelentősen meggyengült és ez azzal is járt, hogy a brit politika Magyarországot nemcsak nem kezelte érdekszférájába tartozó területként, hanem nem tett semmit sem a szovjet befolyás mérséklése érdekében.⁵ Churchill bukása után a brit munkáspárt került hatalomra, amelynek képviselői közül többen rokonszenveztek a Szovjetunióval és úgy gondolták, hogy a kommunizmus megfelel olyan országoknak, ahol a demokráciának nincsenek mély gyökerei – és Magyarországot ebbe a kategóriába sorolták.⁶ Ebből az is következett, hogy a brit titkosszolgálatok tevékenysége Magyarországon csak a szovjet és magyar katonasággal kapcsolatos adatgyűjtésre korlátozódott és nem is volt különösebben jelentős.⁷ 1948-ban az államosítások komoly brit érdeksérelmet okoztak⁸ és Magyarországgal szembeni

⁴ Lásd: Christopher Andrew és Vaszilij Mitrohin: A Mitrohin-Archívum. A KGB otthon és nyugaton. Bp. 2000, Talantum, 80–93., 394–416.

⁵ A brit politikai koncepcióra lásd Max, Stanley M.: The United States, Great-Britain and the Sovietization of Hungary 1945–1948. New York 1985, 140–144., valamint Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés” 1918–1946. Századok, 1996. 2. sz. 324. illetve Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956., Bp.; illetve Egedy Gergely: Nagy-Britannia és Magyarország 1945–1948. Grotius, 2009/1, internetes elérés: http://www.grotius.hu/doc/pub/EARHLE/2009_01_egedy.pdf (letöltés ideje: 2013. október 16)

⁶ Borhi: Magyarország i.m., 127.

⁷ Lásd Borhi László: Megalkuvás és erőszak, Debrecen 1997, 157.

⁸ A fontosabb magyarországi brit érdekeltségek: Shell, Ruggyantagvár, Hutter és Lever, Cérnagvár, Fonalgár

szankciókhoz is vezettek.⁹ A kapcsolat 1950 februárjában, az ún. Standard-per tárgyalásával érte el mélypontját. Edgar Sanders brit állampolgárt már 1949 novemberében letartóztatták.¹⁰ Sanders az FSS-ben (Field Security Service), hivatásos alkalmazottjaként szolgált a II. világháborúban, 1946-tól pedig a budapesti brit katonai misszió tagja lett. Hivatalos feladata a Magyarországon elhunyt brit állampolgárok személyi adatainak megállapítása volt, de nyilvánvaló hogy emellett hírszerzési feladatokat is kapott. Hozzá kell tenni, ezt nyíltan, egyenruhában végezte. 1947-ben azonban visszatért Nagy-Britanniába, leszerelt és ezt követően újra Magyarországra utazott, immár a Standard Rt. külföldi tulajdonosa képviselőjeként, mint pénzügyi ellenőr. Jelenleg arra nincs bizonyíték, hogy ebben a funkcióban is adatokat gyűjtött volna, de ha ezt is tette, az biztos, hogy nem működtetett kémhálózatot – mint ahogyan az ellene indított eljárás sugallta. Letartóztatásának különleges jelentőséget adott, hogy a teljes keleti blokkon belül ez volt az első olyan ügy, amikor külföldi állampolgárt is bíróság elé állítottak. Angol számai más pereknek is voltak, a Rajk-ügyben például több angol trockista kapcsolat is felmerült. Magyar részről Sanders személyét arra használták fel, hogy ne kelljen kártérítést fizetni az államosított üzeme-kért.¹¹ Budapestről öt diplomatát kiutasítottak, a British Councilt bezárták Retorzióként a brit fél is hasonló intézkedéseket foganatosított. A két ország közti viszony egészen 1953-ig rendkívül feszült maradt és a későbbiekben sem javult jelentős mértékben.¹² Nagy-Britannia ezt követően ugyan „önként” 35%-al csökkentette budapesti képviselőének létszámát, de sem ezzel, sem más ajánlataival nem tudta elérni Sanders szabadon bocsajtását. Erre csak Nagy Imre kormányra kerülése után került sor, a gesztus viszont azonnal a magyar import korlátozásának megszüntetésével is járt.

A kommunista ideológia szerint a kapitalizmus felleghára az USA és a brit birodalom volt. A London elleni akciók ezért kiemelt jelentőséggel bírtak az állambiztonság terveiben. Ehhez képest viszonylag későn, csak 1951 őszén kezdtek el szervezni a londoni hírszerző rezidentúrát, amelynek hálózati pozíciókat kellett volna létrehoznia az angol minisztériumokban, a hírszerzés és kémelhárítás szervezetében, valamint a magyar emigráció csoportjai között. A tevékenységet szinte a nulláról kellett indítani, mivel telepített ügynökhálózattal a rezidentúra indulásakor nem rendelkezett és csak a követség, valamint a kereskedelmi képviselő néhány Magyarországon beszervezett ügynökére számíthatott. Ebben az időben Londonban kb. 10 fős magyar diplomáciai képviselő, valamint egy kereskedelmi kirendeltség és egy sajtóiroda működött (utóbbi a követség alárendeltségében). A követségen belül, de a rezidentúrától teljesen függetlenül két fővel a katonai hírszerzés is rendelkezett saját kirendeltséggel. An-

⁹ Hegedűs Gyula: A brit tulajdon államosítása Magyarországon. Múltunk, 2007/4, 282–306.

¹⁰ A brit-magyar diplomáciai kapcsolatokat részletesen tárgyalja Szörényi Attila: A brit-magyar diplomáciai kapcsolatok és a Sanders-ügy, 1949–1953., Valóság, 2006/6, 74–92. Sanders kémtevékenységének megítélésére lásd *uő.*: Adalékok az angol katonai hírszerzés történetéhez Edgar Sanders ügyének tükrében. Hadtörténelmi Közlemények, 2009/3. 731–743.

¹¹ Szörényi: A brit-magyar... 89.

¹² Békés Csaba: Nagy-Britannia. In: Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban. (Szerk.) Békés Csaba, 2007. 260–279.

nak személyzete azonban egyáltalán nem vett részt az alább tárgyalt hírszerzési ügyekben.

A hírszerző munka késői beindítása a londoni követség állománya „gleichschaltolása” elhúzódsának tudható be. Magyarország csak 1947-ben, a párizsi békeszerződés aláírása után vette fel követségi szinten a diplomáciai kapcsolatot Nagy-Britanniával. Három éven keresztül Londonban nem kommunista diplomaták vezették a képviseletet. Az első követ Bede István (1947–1948), majd Erőss János (1948–1949) a magyar politikai helyzet miatt disszidált. Őket Bolgár Elek¹³ (1949–1951), Horváth Imre (1951) majd Katona István (1951–1953) követte.

A hírszerzés alapvető szervezési egységei minden országban a rezidentúrák voltak, amelyek valamilyen szervezet (követség, kereskedelmi kirendeltség, utazási iroda, stb.) fedése alatt működtek. A rezidentúrák egy része „nyílt-nak” számított abban az értelemben, hogy az ellenséges elhárítás előtt nyilvánvaló volt a képviselet hírszerző funkciója: ezek voltak Magyarország külföldi diplomáciai képviseletei – másik része viszont titkosnak, ezek vagy kereskedelmi illetve turisztikai fedéssel működő kirendeltségek, vagy ennél is mélyebben konspirált, ámde egyszerre több hírszerzőtiszttel illetve információforrást foglalkoztató intézmények voltak. A rezidentúrák a központi szervek, azaz az ÁVH VIII. főosztálya (1956 után BM II/3. osztály, 1962 után III/I. csoportfőnökség) irányításával működtek (az irányító szervezetet a továbbiakban Központ néven szerepeltetem). Az egyes rezidentúrák feladataik és lehetőségeik szerint több irányba („vonalakon”) folytattak hírszerző tevékenységet. Jelentéseikben az „A”-vonal az állami, gazdasági és politikai szervezetekbe történő behatolást, a „B”-vonal az ellenséges emigráció elleni munkát, a D-vonal a harmadik országok elleni tevékenységet (esetünkben az Angliában tartózkodó külföldieken át folytatott információszerzést) jelentette. Ehhez jött 1952-től az „F”-vonal, azaz a gazdasági hírszerzés. A „H”-vonal a belső biztonsági ellenőrzést jelentette. Egyes rezidentúrák az összes itt említett vonalon tevékenykedtek, mások csak egy részükön.

A rezidentúrákat a Központ folyamatosan utasításokkal látta el, minősítette a jelentéseiket, gondoskodott a látókörbe került személyek nyilvántartásba vételéről, tippeket adott beszerzésekre, telepítéseket készített elő, stb. Beszerzésekre csak központi engedély után kerülhetett sor. Bár források hiányában a szovjet állambiztonság szerepéről csak töredékes adatokkal rendelkezünk, annyi bizonyos hogy a magyar követségeken nem szolgáltak szovjet összekötők.¹⁴

Londonból 1951-ig az említett két követen túl egy ügyvivő, két első titkár egy attasé (és 1954-ig további négy diplomáciai beosztott) disszidált.¹⁵ Ezek a

¹³ Bolgár Elek (1883–1955) jogász, történész, egyetemi tanár. 1919-ben Kun Béla helyettese a külügyi népbiztosságon, 1937-től a Szovjetunióban élt, 1945 után egyetemi tanár és külügyi államtitkár, prágai, londoni követ.

¹⁴ Baráth Magdolna: Adalékok a magyar és a szovjet hírszerző szervek együttműködéséhez. In: Megértő történelem: tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére (szerk. Baráth Magdolna, Bánkúti Gábor és Rainer M. János) 31. A tanácsadók kérdésére még lásd A. F. Noszkova: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása 1945–1953. In: Múltunk, 1999/1. szám, 203–219. és uo. A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói (közreadja Kajári Erzsébet), 220–232.

¹⁵ ÁBTL O-8-003/II, 160.

veszteségek súlyosan érintették a londoni hírszerzés lehetőségeit. Különösen kellemetlen volt Kovács András ügyvivő emigrálása, mivel ő már a rezidentúra kialakítása után, 1951. december 10-én mondott le állásáról és feltételezhető hogy tudását átadta a brit elhárításnak az MI5-nak. Kovács több nyelvet beszélt és 1946-tól „Tabi Ervin” fedőnéven a hírszerzés egyik legsikeresebb hálózati személyeként illetve rezidenseként tevékenykedett Németországban illetve Ausztriában, mielőtt Londonba küldték volna. Disszidálásának elsődleges oka az volt, hogy tartói rendszeresen megalázták és semmibe vették.¹⁶

A rezidentúra kialakítása

Az 1951 őszen berendezkedő rezidentúra vezetője Lóránd György¹⁷ százados („Bozóki”), beosztottai Torda Endre („Mihályi”) és a későbbi külügyminiszter Várkonyi Péter¹⁸ („Szendrői”) államvédelmi hadnagyok voltak. Várkonyit ezt megelőzően utasították ki Washingtonból, miután mint hírszerző lelepleződött. A rezidentúra munkáját a központ szoros ellenőrzés alatt igyekezett tartani. Kezdetől fogva személyes problémák is nehezítették a munkát. Lóránd György személyiségével súlyos gondok voltak. A rezidentúra munkáját értékelő 1951. december 27-i jelentés szerint *„magatartásában van egy bizonyos mesterkéltség, fontoskodás, talán nagyképűségnek is lehet nevezni, ami túlzott elméletieskedéssel és problematizálással párosul.”*¹⁹ Nemcsak a rezidentúra működése akadozott, a központ irányító tevékenysége sem volt színvonalas. Várkonyi Pétert például úgy küldték ki Londonba hogy nem tájékoztatták, ki van beszerelve a követségen (!): saját beszámolója szerint *„az elvtársak a kipontozott helyre nem írták be a titkos munkatársak neveit, akiket tartanom kell”*²⁰

Név/fedőnév	követségi beosztás	titkosszolgálati beosztás
Lóránd György hdgy. „Bozóki”		Főrezidens
Torda Endre hdgy. „Mihályi” + „Mihályiné”	konzul	Rezidens
Várkonyi Péter hdgy. „Szendrői” + „Szendrőiné”	sajtóattasé	Rezidens
Kovács András „Tabi Endre/Ervin”	tanácsos, 1951-ben Horváth kiérkezéséig ideiglenes ügyvivő	?
Dörömbözi József	sofőr	beszerzése tervezve

¹⁶ ÁBTL O-8-003/I, 181. Feljegyzés 1952. június 13. Vadász Tibor főhadnagy (javaslat Lóránd György hazahívására), valamint Bt-70 „Tabi Ervin”. „Tabi” életútját a közeljövőben külön tanulmányban fogom publikálni.

¹⁷ Lóránd György fogvatéki anyaga nincs a levéltárban, csak annyit tudtam róla kideríteni, hogy 1926-ban született emigráns kommunista családban Moszkvában, 1945-től párttag, legkésőbb 1950-től az ÁVH beosztottja.

¹⁸ Várkonyi Péter (1931–2008). Londont követően Egyiptomban szolgált. 1958-tól a KÜM sajtóosztályának vezetője. 1965-től az MSZMP Külügyi Osztályán osztályvezető helyettes. 1969-től miniszterhelyettesi majd államtitkári rangban a Tájékoztatási Hivatal elnöke. 1980–1982 között a Népszabadság főszerkesztője, 1981-től az MSZMP KB titkára, 1983–1989 között külügyminiszter. 1985 és 1989 között országgyűlési képviselő, 1989–1990 között washingtoni nagykövet.

¹⁹ ÁBTL O-8-003/I., 108. Vértés János jelentése

²⁰ ÁBTL O-8-003/II, 10. Munkaterv 1954. február 11.

Név/fedőnév	követségi beosztás	titkosszolgálati beosztás
Séra Krisztina	II. o. irodatiszt	-
Weil Ágnes	Követségi titkárnő	-
Bánlaci Márton	altiszt	beszervezése tervezve
dr. Rácz Dezső	MTI tudósító	ellenséges
Házi Vencel ²¹ „Luteránus”	attaché	Kereskedelmi hírszerzés
„Temesvári István”	a kereskedelmi kirendeltség beosztottja	Kereskedelmi hírszerzés
Szabó József áv. alhadnagy, „Mikó”	rádiós	Rádiós
Berekméri Mihály és neje	követségi portás, altiszt	-
Szabadi Józsefné	pénztáros	-

1. táblázat: a londoni követség állománya 1951-ben

Bauer Miklós²² 1951. október 23-án kelt jelentése érzékletesen mutatja be a követségen uralkodó állapotokat. Bauert, aki a hírszerzők között minden bizonnyal a legintelligensebb tiszt volt, a rezidentúra munkájának koordinálása és ellenőrzése miatt küldték Londonba, mivel az itt folyó akcióktól sokat vártak, de eredmények nem mutatkoztak. Bauer, aki ekkor az ÁVH nyugat-európai hírszerzésének vezetője volt, megérkezése után közölte a követtel, hogy „Farkas²³ és Tihanyi²⁴ cégtől jöttem [sic!] és az ő részükre fogok itt munkát végezni. Horváth követ először meglepődött a kijelentésre, majd elégedetlenségének adott kifejezést amiatt, hogy a rendes futárokkal egy időben érkeztem én is. Kijelentette, hogy ez súlyos hiba, egész biztos, hogy az ellenség ebből komoly következtetéseket vonhat le, és ha már nekem is feltétlenül ebben az időben kellett kijönnöm, akkor úgy kellett volna intézkedni, hogy az egyik futár helyett én jöj-jek. (...) Utána arra kértem a követet, hogy estére „Bozóki” elvtársat²⁵ engedje el, mert szeretném vele a másnap végzendő munkámat megbeszélni. A követ kijelentette, hogy „Bozóki” elvtársnak a szovjet követség filmbemutatójára kell eljőnnie. Mikor látta azt, hogy én a válaszával nem vagyok megelégedve, kijelentette, hogy amennyiben én fontosabbnak tartom a megbeszélést, mint a szovjet követség filmbemutatóján való részvételt, akkor ő természetesen elengedi „Bozóki” elvtársat. Én erre természetesen azt válaszoltam, hogy a megbeszélést

²¹ Korábban a Katpol ügynöke. ÁBTL O-8-003/IX, 41.o., 1970 és 1976 között londoni nagykövet.

²² Bauer Miklós (1921–2008) illegális kommunista, antifasiszta ellenálló, 1945-ben a Politikai Rendőrség egyik alapítója. Több koncepció per előkészítésében is részt vett, 1949-től az ÁVH személyzeti osztályát, 1951-től a nyugat-európai hírszerzés osztályát vezetője, 1953-ban a cionista per előkészületei kapcsán letartóztatták, de elítélésére már nem került sor. Ezt követően leszerelt és a Komplex Külkereskedelmi Vállalatnál dolgozott mint jogtanácsos, később pedig mint választottbíró.

²³ Farkas Vladimir (1927–2002) a kérdéses időpontban a hírszerzés vezetője volt. Személyére lásd önéletrajzát: Nincs mentség: Az ÁVH alezredese voltam. Bp. 1990.

²⁴ Tihanyi János dr. (1922–?) A tárgyalat időben a nyugat-európai hírszerzés osztályvezetője és Bauer helyettese, több koncepció perben kihallgató. 1953-ban letartóztatták, ezt követően vállalatigazgató. 1961-ben az ún. „törvénytelenések” felülvizsgálata során kizárták az MSZMP-ből.

²⁵ Azaz Lóránd Györgyöt

„Bozóki” elvtárssal későbbre halasszuk és én megvárom azt, amíg ő a filmbemutatóról visszajön.”²⁶

Az idézett szöveg nemcsak azért érdekes, mert kiderül belőle, hogy a követ pontosan tudott a rezidentúra ügyeiről. Kiderül belőle az is, ami a hírszerző munka komoly akadálya volt, nevezetesen a munkatársakkal szembeni beteges gyanakvás. Csak ezzel magyarázható, hogy egy szovjet film megtekintésének kérdése azonnal elvi üggyé tudott válni. Ennél is nagyobb gondot okoztak azok a körülmények, amelyek a hírszerzés megdöbbentően alacsony szakmai színvonalára utaltak. Az, hogy Bauer kiutazását semmivel sem legendázták, csak a jéghegy csúcsa volt. Bauert leszámítva a hírszerzőtisztok egyike sem beszélt ugyanis angolul, a nyelvet csak kinn kezdték el tanulni, de maga a rezidens azon a véleményen volt, hogy a rothadó imperialisták nyelvének tanulmányozása teljesen felesleges. A hírszerzőtisztok nemcsak a nyelvet nem beszélték, hanem annak a társadalmi közegnek a szokásaival sem voltak tisztában, amelyben működniük kellett. Egyik megnyilvánulása ennek az az elszólás, amely szerint Lórándnak kellett elmagyaráznia Weil Ágnes követi titkárnőnek, hogy „az ő evési módszere Angliában elfogadhatatlan”²⁷. Példa erre az is, hogy a rezidens arról panaszkodott, hogy „Mihályi”-ék (Torda Endre és neje) kijönnek ugyan fizetésükből, de ez a fizetés nem elég arra, hogy ruházkodjanak is belőle, és így „Mihályi”-ék társadalmi érintkezésének egyik akadálya hiányos ruházatuk”²⁸. Ugyanabban a jelentésben a rezidens saját magáról és kollégáiról is megsemmisítő kritikát mondott: „Szakmai téren a rezidentúra beosztottainak fejlődése gyenge, nem kielégítő. Különösen vonatkozik ez rám és Mihályira, kik bizonyos, de nagyon elemi tudással jöttünk ki és a munka jelentéktelen volta és rossz szervezettsége miatt keveset haladtunk tudásban.”²⁹ Gondot okozott az is, hogy a rezidentúra tagjai megvetéssel tekintettek a követség nem beszervezett tagjaira, akiket „polgároknak” ezért megbízhatatlannak tartottak. Saját maguk a polgári életmód minden kellékére (reprezentáció, fogadások) gyanakodva tekintettek, ebből adódóan viszont képtelenek voltak társadalmi kapcsolatok kiépítésére.

A hírszerző tevékenység irányai

A rezidentúra lehetőségeit figyelembe véve a hírszerzés elsősorban a magyar emigráció között végezhetett volna bármiféle munkát. Erre elvileg jó lehetőségek adódhattak volna, mivel Londonban nagyszámú magyar kolónia élt (összesen kb. 8000 magyar emigráns tartózkodott Angliában). Az 1941-ben alakult londoni magyar klubban³⁰ 1948-ig kb. 300 személy fizetett tagdíjat. Poli-

²⁶ ÁBTL O-8-003/I, 35.

²⁷ ÁBTL O-8-003/I, 84.

²⁸ ÁBTL O-8-003/I, 39. Bauer Miklós jelentése 1951. október 23.

²⁹ Uo. 85.

³⁰ Ennek a szervezetnek alapítói zömmel kommunista emigránsok voltak, de a tagság ennél jóval szélesebb spektrumot ölelt fel. A második világháború alatt vezetője Szűsz Miklós volt, akit 1950-ben bátyja Szűcs Ernő az ÁVH ezredese hazacsalt, majd kettejükét Rákosi utasítására együtt verték agyon.

kai sokszínűségének köszönhetően annyira magas volt a látogatottsága, hogy nyereséggel lehetett működtetni a hozzá tartozó éttermet is. Tagjainak túlnyomó többsége egyébként kifejezetten baloldalinak számított, így kiváló lehetőséget kínált fel az állambiztonságnak. 1944-ben Károlyi Mihály³¹ antifasiszta mozgalmához a klub elsőként csatlakozott. 1949-ben a követség a hírszerzés kifejezésével „kézbe vette” a klubot, ami azt jelentette, hogy a követség kommunista alkalmazottait először beléptették a klubba és a fenntartó testületbe, majd előre be nem jelentett időpontokban üléseket hívtak össze, amelyek során leváltották a „megbízhatatlannak” számító embereket, úgy, hogy a végén csak a követség alkalmazottai alkották a klub vezetését. Ezek után pedig kizárólag a hazai politikai vonalnak megfelelő programokat engedélyeztek. A klubhelységet a brit kommunista pártnak is kiadták rendezvényekre. A hírszerzés ezek után meg volt lepődve, hogy az angol elhárítás és a magyar emigráció az „terjesztette el”, hogy a magyar klub valójában kommunista klub. A tagság gyakorlatilag megszűnt, így a klubon belül a társadalmi kapcsolatok építése is lehetlenné vált. Az a néhány ember, aki, továbbra is látogatta a klub rendezvényeit, annyira közismert kommunistának számított, hogy velük senki más nem állt szóba. A sztálinista szemlélet végső soron saját ellenségének is bizonyult.³²

Az emigráns szervezetek lefedték a politikai paletta minden csoportját. Igen jelentős volt a szociáldemokrata emigráció, hiszen Peyer Károly³³ és Szélig Imre³⁴ (valamint 1956 után Kéthly Anna) is Angliában kapott menedéket. Az SZDP azonban személyi ellentétek miatt hamarosan két egymással igen rossz viszonyban lévő csoportra szakadt. A Szocialista Internacionálé Szélig csoportját ismerte el (Magyarországi Szociáldemokrata Párt Emigrációban³⁵). 1949-ben alakult meg az Angliai Magyar Demokratikus Emigránsokat Segítő Bizottság és Tanácsadó Szolgálat, amelyben Baranyai Lipót³⁶ volt MNB elnök és Kruchina Viktor³⁷ a Katonapolitikai osztály volt helyettes vezetője, is szerepet vállalt. 1951-ben alakult meg Macartney Elemér³⁸ vezetésével az Angol–Magyar Kulturális Munkaközösség, a parlamentben a Munkáspárton belül Sir Thomas Moore vezetésével 16 fős Magyarország iránt elkötelezett képviselőcsoport is létezett. Az angliai magyar sajtót elsősorban a szociáldemokrata Angliai Magyar Népszava, Nádasdy T. Jenő Kárpát-Magazin és Süli József Hungarian Week

³¹ Károlyi Mihály (1875–1955) politikus, 1918/1919-ben miniszterelnök, 1924-től Londonban és Párizsban élt.

³² ÁBTL O-8-003/II, 139.

³³ Peyer Károly (1881–1956) 1944-ig a SZDP vezető politikusa, 1947-ben pártjából kizárták, 1948-ban távollétében 8 év fegyházra ítélték.

³⁴ Szélig Imre (1903–1968) 1923-tól szociáldemokrata politikus, 1944-től 1947-ig nemzetgyűlési képviselő, 1948 elején kizárták a pártból, ezt követően emigrált.

³⁵ Elnöke Kéthly Anna, vezetőségi tagok Benjámin Olivér, Szélig Imre, Bölcsöldi Andor.

³⁶ Baranyai Lipót (1894–1970) pénzügyi szakember, 1943-ban az MNB elnökségéről lemondott, 1944 március 19-én a Gestapo letartóztatta, 1945-től a Magyar–Amerikai Társaság és a Takarékpénztárak és bankok Egyesületének elnöke, 1948-ban emigrált.

³⁷ Báró Kruchina Viktor (1905–1978) hivatásos tiszt, 1944-ben antifasiszta ellenálló, 1945–1946 között a szociáldemokrata párt delegáltjaként a Katonapolitikai Osztály helyettes vezetője, 1947 elején elmenekült Magyarországról és a brit hírszerzésnek dolgozott.

³⁸ Carlile Aylmer Macartney (1895–1978) 1936 és 1951 között a brit Külügyi Hivatal munkatársa, Magyarországgal is sokat foglalkozó történész.

című lapjai képviselték. Molnár Antal plébános vezette a Mindszenty-otthont és részben ő működtette a Rákóczi-Szabadegyetemet is. A nyilasok, a Magyar Harcosok Bajtársi Közossége (továbbiakban MHBK) és az ezzel rivalizáló, kisbarnaki Farkas Ferenc³⁹ vezetésével megalakított Magyar Szabadság Mozgalom szintén rendelkezett saját szervezetekkel. Gyakorlatilag az összes emigrációs csoport között komoly érdekellentétek húzódtak, ami elvileg remek lehetőségeket kínálhatott volna a hírszerzés részére a bomlasztó akciók elindítására. Ehhez képest a rezidentúra gyakorlatilag semmilyen munkát nem végzett. Tevékenységét az ideiglenesen hazahívott főrezidens, Loránd György 1951. december 12-i jelentésében is úgy értékelte, hogy: „*Munkánk összefoglalva rossz volt és teljesen eredménytelen*”⁴⁰ A Központ (értve ez alatt Vértess Jánost, Farkas Vladimírt és Tihanyi Jánost) a működés leállítása és új, tapasztaltabb rezidens kiküldése mellett döntött. 1952 márciusában Tar Ferenc főhadnagyot küldték konzuli fedéssel Londonba rezidensnek, Lóránd helyettesé lépett vissza. A Móró István⁴¹ és Sógor Gyula⁴² által 1952. július 29-én végzett inspekció megállapította a fentiekben is ismertetett hiányosságokat, de nem tudott szemet hunyni az „ideológiai elhajlás” jelenségei felett: „*Van a követségen olyan terem, ahol Rákosi elvtársnak egyáltalán nincs arcképe. Van olyan terem, ahol Rákosi elvtársnak csak igen rossz képe van, csúnya keretben van elhelyezve a falon. Ugyanakkor, ugyanabban a szobában egy sokkal nagyobb kép van elhelyezve Gerő elvtársról.*”⁴³ A rezidentúra sikeres működését más körülmények is akadályozták: „*Egészen megdöbbenő, hogy vannak olyan elvtársak, akik már közel egy éve Londonban tartózkodnak és Marx Károly sírjához még nem mentek el. (...) Feltehető, hogy vannak olyan elvtársak, akik nem olvassák a Szabad Népet, de egész biztos, hogy többen vannak, akik nem tanulmányozták alaposan át a Tartós Békét.*” A jelentés írói azonban fejlődésről is beszámoltak: „*Ma már senki sem azonosítja magát Lóránd elvtárs felfogásával, hogy az angol imperializmus nyelvét nem érdemes megtanulni.*”⁴⁴ 1952. október 9-én azt állapították meg, hogy a helyzet változatlan, „*a rezidentúra hírszerző munkát nem végez.*” Az okokat abban jelölték meg, hogy „*a rezidentúra tagjai lebecsülték a követségi munkát, rossz volt a kapcsolatuk a követtel, beosztottak és vezetők egymáshoz való viszonya rossz volt, a központ utasításait nem hajtották végre, (...) az a felfogás uralkodott a rezidentúrán belül, hogy Angliában hírszerző munkát végezni*

³⁹ Kisbarnaki Farkas Ferenc (1892–1980) 1944-ben vezérezredes, 1946-tól a nyugati magyar emigráció egyik szervezője.

⁴⁰ ÁBTL O-8-003/I, 94. A londoni rezidentúra munkájának értékelése 1951. december 12.

⁴¹ Mórót 1952 elején helyezték át a pártapparátusból a hírszerzéshez. Azonnal őrnagyi rendfokozatot kapott és a VIII/2 (angol-amerikai) osztály vezetője lett. 1953 júliusában főosztályvezető-helyettesi kinevezést is kapott. 1957–1959-ben a BM Politikai Nyomozó Főosztály Hírszerző osztályának vezetője. 1959-ben leszerelték ez időtől az MSZMP Budapesti Bizottsága Oktatási Igazgatóságának vezetője. 1970-ben megválasztották az MSZMP VI. kerületi Bizottsága első titkárának. 1982-ben nyugdíjba vonult.

⁴² Sógor Gyula életrajzi adatairól csak annyit tudni, hogy már 1946-tól a politikai rendőrségénél szolgált, a németek kitelepítésében is részt vett, mint a soproni mentesítési bizottság elnöke. Ezt követően különböző koncepciós perekben kihallgatósítként működött közre.

⁴³ ÁBTL O-8-003/I, 204., jelentés a londoni követségen tapasztaltakról, 1952. július 29.

⁴⁴ ÁBTL O-8-003/I, 269., jelentés a londoni rezidentúra helyzetéről 1952. július 28.

nem lehet. Mindebből az következett, hogy Londonban hírszerző munka nem folyt. A fenti súlyos hibákért Loránd György elvtárs személyesen felelős, mert mint ideiglenes rezidens züllesztőleg hatott a rezidentúrára. Tar Ferenc av. fhgy. elvtárs 1952. március 11-én vette át a rezidentúra ideiglenes vezetését."⁴⁵ Lorándot 1952. július 15-én végleg hazarendelték. Különösebb törést karrierjében ez nem jelentett, mert 1955-ben már a hírszerzés helyettes vezetőjeként ő számoltatta be a londoni rezidentúrát. Eldöntötték a főrezidenssel állandóan összevesző és parancsait megtagadó Torda Endre rezidens felelősségre vonását és hazahívását. Bár Turopoli a követség gépkocsijával kétszer is karambolozott, és ami még súlyosabb, ezt felettese segítségével a Központ előtt eltitkolta, ő egyenlőre maradhatott. Egyedüli pozitív példaként Várkonyi Pétert említették, aki nemcsak a nyelvtanulást nem hanyagolta el, hanem operatív érzékkel is rendelkezett. Munkaidejét azonban azzal kötötték le, hogy második nyelvként kötelezték az orosz megtanulására – bár ennek Londonban az égvilágon semmi értelme sem volt.

Bár továbbra is készültek munkatervek, a rezidentúra saját bevallása szerint sem végzett hírszerző munkát. A központ egyik jelentése szerint „*az elvtársaknak a sírása nem más, mint az elkényelmesedés jele*”⁴⁶ mivel reggel fél kilenckor kezdik a munkát, egykor elmennek ebédelni és csak négykor térnek vissza, majd este hatkor távoznak.

A Központ 1952. szeptember 8-án rendelte el a „nemzetközi helyzet további éleződése” miatt a tudományos hírszerzés beindítását. Fő feladatként a természettudományokon belüli hírszerzést tekintették. A munka irányítására Budapesten külön csoport alakult, a Londonban leszerepelt Loránd György vezetésével. Célszemélynek elsősorban az emigráns magyar tudósok számítottak, közülük a lojális magatartásúakkal társadalmi kapcsolatok kiépítését tervezték. Komoly eredmények azonban ezen a területen nem születtek. Egy 1955-ös munkaterv szerint csak elméleti szakemberekkel sikerült kapcsolatba kerülni, akik nem kapcsolódtak ipari központokhoz, ráadásul területileg is szétszórva éltek és ezért a kapcsolattartás is nehézséget okozott. A rezidentúra még az angol katonai kutatóintézetek címeit, szervezeti felépítését, vezetőinek nevét sem tudta feltárni. Három év alatt egyetlen beszerzés sem sikerült. A rezidentúra legnagyobb — és egyben tipikus — hírszerző akciója minden bizonnyal az volt, hogy két évvel később, 1955 júniusában központi utasításra megrendelték a Nature folyóiratot, ami a Magyar Tudományos Akadémiának egyébként is járt.⁴⁷

Tar Ferenc főrezidentet a brit hatóságok 1953 májusában kiutasították, ezzel a rezidentúra működése papíron is megszűnt. Az angol fél csak általánosságban utalt arra, hogy kémtevékenység miatt alkalmazzák ezt a szankciót. A magyar részről bevezetett vizsgálat megállapította, hogy a rezidentúra a követésén belül teljesen dekonspirálódott, egyes magyar női követségi beosztottak „*erkölcstelen életet éltek, amit angol és más nemzetiségű személyek felé is foly-*

⁴⁵ ÁBTL O-8-003/I, 224., a Londoni rezidentúra általános helyzete, 1952. február 9. szerző nélkül

⁴⁶ ÁBTL O-8-003/I, 311., Vadász Tibor jelentése 1953. január 5.

⁴⁷ ÁBTL O-8-003/VI, 27., jelentés 1955. június 7., valamint 32–36., az „F” vonal angliai munkaterve 1955. szeptember 15.

tattak.”⁴⁸ Minden jel szerint ez a rezidentúrára is vonatkozhatott, mivel egy személy esetében „erkölcsi magatartása” miatt az ÁVH-tól történő leszereléséről döntöttek.⁴⁹

A brit elhárításnak semmi oka sem volt arra, hogy a magyar diplomáciai képviselettel kesztyűs kézzel bányon A már említett, Magyarországon letartóztatott Sanders csak 1953 augusztus 18-án szabadult az ÁVH börtöneiből⁵⁰ ezt megelőzően a brit fél tehát semmit sem veszthetett, különösen azért nem mert saját budapesti képviseletét az ÁVH a legszigorúbb ellenőrzés alatt tartotta. Az MI5 feltehetően többszörösen is beépült a követségen alkalmazott két angol sofőr, angol szakácsnő és nyelvtanárok által. Feltehetően technikai beépülés is történt. Ügynökeik közül Dorris Ward gépírónő le is bukkott a követségen, őt elbocsátották.⁵¹ Minden bizonnyal több „tálalásos” ügy is történt: a gyanú szerint „Malvin” azaz Blau Izidorné (aki fiához vándorolt ki Londonba, de vele összeveszett, fia lakásába sem térhetett vissza és gyakorlatilag hajléktalanná vált) kettős játékot játszott és valójában az angol elhárítás küldte: korábban bejárt a követségre és bizalmas információkat mondott el a „fasiszta” magyar emigrációról, ennek kapcsán egy alkalommal a rezidens szociális segílyt fizetett neki. Ezt az angol elhárítás joggal ügynöki juttatásnak értelmezhetette. Hasonló provokáció lehetett két másik beszerzési jelölt: „Howard” azaz Hans Hellin osztrák származású brit állampolgár kereskedelmi ügynök illetve „Demeter” alias Szentkúti György is.⁵²

A rezidentúra átszervezése 1954

Nagy-Britannia fontos ellenséges országnak számított, ezért a hírszerzés mindent megtett a munka újrafelvételéért. 1954. január 27-én újra felállították a rezidentúrát. A rezidens Rossz Gyula áv. százados lett, beosztottainak száma pedig folyamatosan gyarapodott, olyannyira, hogy egy idő után a követség alkalmazottainak túlnyomó többsége már titkosszolgálati kötődéssel is rendelkezett. A londoni hírszerzés fontosságát mutatja, hogy 1954. július 29-én maga Piros László belügyminiszter számoltatta be a rezidentst.

Név	Fedőnév	külgügyi és hírszerző beosztá
Rossz Gyula százados	„Darvas Lajos”/”Pesti Gyula”	Rezidentúra vezető 1955-ig, I. titkár, vezető gazdaságpolitikai szervek
Szikla Péter ⁵³ százados	„Bakos Károly”	Rezidentúra vezető 1955-től, I. titkár
Turopol Imre főhadnagy	„Havasi Gyula”	Konzul, emigrációs vonalvezető (1954. januárjától)

⁴⁸ Másutt arra is van utalás, hogy az egyik női beosztott titokban terhességmegszakítást végzett.

⁴⁹ ÁBTL O-8-003/I, 205.

⁵⁰ Lásd Szörényi: A brit-magyar, 88.

⁵¹ ÁBTL O-8-003/V, 240. jelentés 1955. február 11.

⁵² ÁBTL O-8-003/I, 352., „Dankó” kiutasításának okai. Jelentés 1953. május 28.

⁵³ Szikla Péter (1928- ?) később nevét Szolnok Péterre változtatta és 1965-ben a Rio de Janeiroi rezidentúrán szolgált.

Név	Fedőnév	külgügyi és hírszerző beosztás
Tóth Lajos	„Hardy Béla” titkos munkatárs	Kereskedelmi I. titkár (1954. január 27-től, beszerzése közvetlenül ezt megelőzően történt)
Rácz Miklós százados	„Kardos”	Attasé, bizalmas irattáros, elhárítási vonalvezető (1955. novembertől)
Sógor Gyula őrnagy	„Kiss Gyula”	II. titkár, belpolitikai referens, minisztertanács, pártok, parlament vonalvezetője
Bazsó Tibor	?	III. titkár, 1956. augusztusától 1959-ig
Várkonyi Péter	„Szendrői”	Sajtóattaché 1955. április 20-án történt hazarendeléséig
Arányi Tibor	„Pártos” tmt.	Sajtóattaché beosztottja majd attaché (1953 novembertől, 1955-ben szervezték be)
Szabó Károly	„Borsodi” tmt.	gazdasági attaché, a követség pártszervezetének titkára (1955-től, beszerzése is ekkor történt)
Harmos István	„Deltai” tmt.	Rádiós
Szabó József	„Mikó Ernő” tmt.	Rádiós (1955. áprilisától), belső elhárítás
Dörömbözi József	„Szentesi” tmt.	Gépkocsivezető, belső elhárítás (1951-től a londoni követségen)
Szöllősi József	Fedőneve ismeretlen	gépkocsivezető, belső elhárítás
Nagy Rezső	„Kocsis Rezső” tmt.	Felelős számadó, elhárítás, 1955-ben lett beszerelve kiutazása előtt.
Rácz Miklós	„Kardos”	Attaché (1955-től)
Szigeti Károly	„Bánki”	követségi I. titkár, leszerelt ÁVH tiszt
Antal Sándor	? „Kalmár Sándor”	kultúrattaché 1956-tól
Garzó Ferenc	„Fekete Gábor”	1956–1957 márciusáig
Bende József	-	Számvevő, pénztáros
Zsurowszki Katalin	-	Géprónó, a követ titkárnője
Májer Mária	-	Géprónó
Csombai József	?	hivatalsegéd, tanult szakmája pék
Merklin László	„Szalontai Mihály”	konzulatusi beosztott 1955-től
Hekerle Lajos	-	távírársz, 1956-tól
Molnár István	-	altiszt, 1956-tól
Ország Győző	-	altiszt 1956-tól
Katus Ilona	„Kovács Ilona”	A kereskedelmi kirendeltség helyettes vezetője, 1956-ban szervezték be, ezt követően küldték Londonba. Korábban a KKM személyzeti osztályvezetője
Páka Anikó	-	A kereskedelmi kirendeltség géprónője
?	„Turi”	A kereskedelmi kirendeltség beosztottja

2. táblázat: A londoni követség alkalmazottai 1954 és 1956 között

Az iratokból csak annyi rekonstruálható, hogy ügynökök szempontjából 1954 végén a rezidentúra csupán az angliai magyar emigráció MHBK és MSZM vonalán mozgatott „Feledi” támogatásában bízhatott. Rajta kívül „Silwer”⁵⁴, „Lovag”⁵⁵ és

⁵⁴ ÁBTL Bt-306 „Silwer” két évi tanulmányozás után szervezték be. Összesen hat találkozót tartottak vele, ezeken csak érdektelen jelentéseket adott, majd a további együttműködést is megtagadta a magyar államvédelmi szervekkel, ezért kizárták a hálózathól.

⁵⁵ ÁBTL K-685, „Lovag” (Harry Knight) ezzel nem azonos személyt takar.

„Strasser Hilda”⁵⁶ (Barna Tiborné Molnár Alice) jelentette még a hálózatot, „Bécsi” fedőnevű személyt telepíteni akarták az angol hadiiparon belül. „Feledi” azonban semmilyen kompromittálására alkalmas (azaz titkos) információt nem adott, „Strasser”-t hírszerző lehetőségek miatt nem foglalkoztatták, „Lovag” személye pedig a brit elhárítás érdeklődésébe került és ezért a kapcsolatot szüneteltetni kellett.

A rezidentúra ezúttal már személyekre lebontott feladatokat kapott. Ez a következőket tartalmazta: beépülni hálózattal a Külügyminisztérium, Hadügyminisztérium és az egyéb minisztériumok valamint az ENSZ és a NATO apparátusa, valamint a burzsoá pártok és szakszervezetek és a magyar és más emigrációs szervek apparátusába, valamint az angol hírszerző és elhárító szervezetekbe. Mindehhez a Központ is nyújtott némi segítséget, Magyarországon beszerezett és Angliába kijuttatott személyek révén. A célok meghatározása semmilyen módon nem volt kapcsolatban az objektív lehetőségekkel. Egy év alatt 11 beszerzési folyamat indult el, de ezek mind csak a puhatolódzásig jutottak, a hírszerzők társadalmi kapcsolatokkal alig rendelkeztek, mivel a követség rendezvényeire — annak a korábbi disszidálások kapcsán kialakult rossz híre miatt — nem jöttek el a meghívott angol személyek. A Központ felkészületlenségét mutatja, hogy a teljes rezidentúra ismét dekonspirálódott a követség tagjai előtt. A hírszerzőtisztok kiérkezése előtt ugyanis kiküldték a követségre káderek lapjaikat, amelyen szerepelt nyelvtudásuk, iskolai végzettségük, valamint hogy csak két hónapja KÜM beosztottak – ennek következtében személyük állandó beszédtemává vált, mindenki azzal foglalkozott, hogy kiderítse, miért is kerültek követségi állományba.⁵⁷ A feladatok között újra megjelent a tudományos-technikai hírszerzés is.

A brit elhárítás továbbra is szigorú ellenőrzés alatt tartotta a követség alkalmazottait. A követségen belül technikai beépülést hajtottak végre, a rezidensek lakásait több alkalommal feltörték és demonstratív módon átkutatták anélkül, hogy bármit elvittek volna. A hírszerző tisztok alig tudták elhagyni a követség épületét a figyelők lerázása nélkül. Emiatt rendkívüli nehézségeket okozott a társadalmi kapcsolatokkal és az ügynökjelöltekkel való találkozás. Azt a lehetőséget, hogy a beszerzésekre Magyarországra történő beutazások alkalmával kerüljön sor, nem lehetett használni, mivel a követség magánszemélyeknek gyakorlatilag nem adott ki vízumot, ha ahhoz nem fűződött operatív érdek. Ez viszont egyértelmű helyzetet teremtett a brit elhárítás számára. A beutazók száma egyébként is hihetetlenül alacsony volt: 1954-ben például 404 magánszemély kért beutazási vízumot, de csak 126-an kaptak beutazási engedélyt.⁵⁸

Sztálin ugyan 1953-ban meghalt, de az „ideológiai elhajlások” elleni harc nem szűnt meg a követség dolgozói között. Példa erre Peszleg Rudolf jelentése Turopoli Imre áv. fhgy. magatartásáról: *„A nézeteltérés úgy kezdődött, hogy Szanyi elvtárs egy alkalommal átírta Turopoli elvtárs által készített átiratot, melyben helyesírási hibák és fogalmazási zavarok voltak. Ezt Turopoli elvtárs*

⁵⁶ ÁBTL Bt-240/1, „Strasser Hilda” és „Pierre” Anyagát 1967-ben zárták le.

⁵⁷ ÁBTL O-8-003/II, 84-85.

⁵⁸ ÁBTL O-8-003/II, 239.

sértésnek vette és azóta állandóan „piszkálja”. Azért hogy kiérkezése után a követségi beosztottaknak „kezét csókolom”-mal köszönt [másutt Turopoli szerint: „így csak a jampecok köszönnek” U.K.], Turopoli elvtárs lecsibészte, a társadalom salakjának nevezte és mindezt úgy, hogy mások is hallották.”⁵⁹ A hírszerzőtisztek sajátos kulturális színvonalát minősítette, hogy Rossz Gyula „Hardy Béla” tmt. kereskedelmi attasét „nagypolgárnak” nevezte, holott eredeti foglalkozása is csak villamoskalauz volt – ebből adódóan nyilvánvalóan azok az allűrök, amelyek a rezidens helyettesét erre az akkoriban rendkívül dehonesztáló megjegyzésre ingerelték, nem lehettek nagypolgáriak.⁶⁰

1955 elején a londoni rezidentúra feladatai a Jugoszlávia elleni hírszerzéssel bővültek (a párizsi rezidentúra ezzel már korábban foglalkozott). A tervek szerint „Miskolci János” 1932 óta Londonban élő vegyi gyárigazgató és részvényes beszervezését kellett volna megoldani „Gimesi” fedőnéven már beszerezett bátyja révén. Utóbbit a Külkereskedelmi Minisztériumba kívánták helyezni, hogy fedéssel Párizsba küldhessék ki. „Miskolci” kereskedelmi utazásai miatt rendelkezett jó hírszerző lehetőségekkel a Balkánon. Az ügyre később nincs utalás, ezért azt sem tudjuk, hogy „Gimesi” kihelyezése egyáltalán megtörtént-e.⁶¹ Az viszony egyértelmű, hogy a Jugoszlávia elleni hírszerzés paradox módon a korábbi ellenséges politika feladásának következtében vált lehetségessé. 1955 előtt ugyanis a jugoszláv diplomaták még a követségi fogadásokon is nagy ívben elkerülték magyar kollégáikat. A hírszerzési feladatok mellett a Központ azt is megfogalmazta, hogy szükség van a társadalmi kapcsolatok kialakítására azért is, mert ezek „közelebb visznek bennünket a korábban kialakult egészségtelen légkör”⁶² feloldásához és ahhoz, hogy dolgozó népünk normalizációs szándékait hivatalos utakon túlmenően is kifejezésre juttassuk.”⁶³ Ebből a mondatból arra következtethetünk, hogy a hírszerzés is szigorúan a párt-határozatok szelleméhez tartotta magát. Különutasság (amit a pártvezetés korábban az ÁVH „avantgardizmusa” címszó alatt határozottan elítélt) a londoni információszerző tevékenységben egy alkalommal sem volt megállapítható.

Ügynökök és „tippszemélyek”

1955 novemberében a követség rezidentúrájának létszámát 11 főre növelték. Ahhoz képest, hogy korábban csak hárman voltak és három fős kíséret segítette munkájukat, ez gyakorlatilag az állomány megduplázását jelentette. Az 1955. november 28-án kelt, 1956. január 1.–július 1. közti időszakra szóló munkaterv⁶⁴ a következő tippszemélyek feldolgozását tűzte ki:

1. „Winter” azaz A. P. grófnő⁶⁵ felszabadulás előtt közismerten „züllött életű nő” (hogy az ÁVH ezt a kijelentését mire alapozta, megállapíthatat-

⁵⁹ ÁBTL O-8-003/II, 282. Peszleg Rudolf jelentése 1955. augusztus 30.

⁶⁰ ÁBTL O-8-013/I, 178.

⁶¹ ÁBTL O-8-003/X., 40–41. Munkaterv 1955 január 1-től június 30-ig „D” vonal.

⁶² Jugoszláviát a hivatalos propaganda az „imperializmus láncos kutyája” kifejezéssel szidta és Titót a legsötétebb gazembernek festette le.

⁶³ ÁBTL O-8-003/X, 50. 1955. március 15. a Központ levele Londonba.

⁶⁴ ÁBTL O-8-003/II, 332–337.

⁶⁵ ÁBTL O-8-003/V, 254. A nevet adatvédelmi okokból csak kezdőbetűvel szerepeltettem.

lan), volt arisztokrata, aki feleségül ment John Churchill angol állam-polgárhoz, a miniszterelnök unokatestvéréhez (az iratokban a Churchill família a rendkívül elvont „Szivaros család” fedőnéven szerepel). Az ötlet annak kapcsán vetődött fel, hogy a Központ tudomást szerzett A. egyik ifjú kori barátjáról, K. A., azaz „Tollas” volt csendőrszázadosról, aki 1945 óta szintén Angliában élt, mint gyári segédmunkás és a londoni MHBK egyik tagja volt. „Tollas” Magyarországon élő anyja kihozatalát kérvényezte és ezzel kívánták zsarolni, a kezdeményezés azonban K. A. elzárkózása miatt teljes kudarccal végződött. Minden bizonnyal egyébként sem lett volna a két személy összehozására esély, mivel az üggyel foglalkozó hírszerzőtisztnek is feltűnt az a kulturális és társadalmi különbség, amely az emigráció éve alatt a két személy között kialakult.⁶⁶ Az ügyet a Központ mindettől függetlenül 1956 tavaszán ismeretlen okból leállította.

2. „Igor” azaz Ian Grimble történész, a parlamenti könyvtár egyik vezetője. Tanulmányozása 1954 májusától folyt. Amerikaelenességét és „skót-nacionalista” érzelmeit akarták kihasználni. Várkonyi Péter egy hajóutazáson találkozott vele és kérésére Galeotti középkori olasz történetíró kapcsán szerzett neki Magyarországról tudományos irodalmat. Hat hónapos munkatervet tűztek ki, a cél a „sötét foglalkoztatás” (azaz a formális beszerzés elkerülése) lett volna. Grimble azonban bevonult katonának és ezt követően nincs adat, hogy sikerült volna vele újra felvenni a kapcsolatot.
3. „Rezes” ügynökjelölt Miss Brown, a Foreign Office magyar vonalon dolgozó beosztottjának szeretője. Kompromittálást készítettek elő beszerzés céljából. Az ügy folytatását lásd később...
4. „Bajnokfi” azaz Hargrawe Andrew Edgar (apja Hajós Alfréd magyar úszó-olimpikon) ügynökjelölt, brit gazdasági újságíró, a skóciai Dail Mail gazdasági tudományos rovatvezetője. 1937-ben vándorolt ki. Tervek szerint titkos adatokat akartak szerezni rajta keresztül a gazdasági és a hadiipari vonalon. A tippet hosszas munka után később elvetették.
5. „Törös” azaz Rentoul Galló Ferenc⁶⁷ ügynökjelölt, a BBC magyar osztályának vezetője. 1939-ben menekült Angliába. 1941-től a BBC alkalmazottja, bemondó és fordító, senior program asszisztens. Apja kiutazásával akarták zsarolni. Az ügy folytatása ismeretlen.
6. „Wilkinson” azaz Strausler Miklós gépészmérnök, a Botond terepjáró tervezője, irodája dolgozta ki a jeep konstrukciós tervét valamint a két-éltű tank tervét. Az ügy a későbbiekben folytatódott.

A rezidentúra ekkor már öt beszerezett ügynökkel is rendelkezett:

1. „Feledi” azaz Szalay László volt katonatiszt, az MHBK angliai lapjának (Angliai Új Magyarság) főszerkesztője, az MHBK helyettes vezetője. 1953-ban pressziós alapon lett beszerkezve, foglalkoztatása azonban csak két év múlva kezdődött el. Jellemzése szerint áruló-gyanúsnak tűnt, eddig ér-

⁶⁶ ÁBTL O-8-003/VIII, 369.

⁶⁷ ÁBTL O-8-003/V, 247.

demleges anyagot nem adott, ami a „hibás tartás” és a hosszú pihentetés következményének tűnt.

2. „Dorozsmai” londoni könyvkereskedő, magyar állampolgár. Korábban az MHBK ifjúsági vezetője Londonban, majd a Mindszenty Otthon vezetőségének tagja. 1949-ben beszervezték, azóta háromszor hosszabb időre szakadt meg vele a kapcsolat. Húzódozott a munkától, lehetőségei csökkentek.
3. A már említett „Lovag” azaz Balogh László 1903-ban született Budapesten⁶⁸ 1955-ben Londonban beszervezett ügynök, műszaki szakember, Olaszországban diplomázott, mint fogorvos. 1936-ban betársult egy brit befektető vállalatába, mert foganyag-porcelán találmánya volt. Fémöntési dokumentációkat adott át, a brit elhárítás felfigyelt rá. Emiatt a kapcsolatot már 1956-tól pihentetni kellett. Költségtérítést kapott szolgálataiért és emellett Magyarországra visszatért anyja havi 500 forintot kapott a hírszerzéstől.
4. A már említett „Silwer” azaz Kenedy István dr.⁶⁹ magyar nemzetiségű angol állampolgár, orvos, londoni lakos. Beszervezése 1952-től folyó tanulmányozás után 1954 májusában történt Budapesten. Jellemzése szerint: *„A beszerzés lefolyása nem volt teljesen megfelelő. Előbb lerohantuk a feladatok nagyságával megijesztettük, ezért visszalépett. Kénytelenek voltunk újból hosszasan tárgyalni vele, melynek eredményeképp vállalta hogy Londonban konspiratív találkozókat bonyolít le velünk, és hogy kutatómunkát végez részünkre. (...) A nem megfelelő beszerzés következménye az lett, hogy csak igen lassan és fokozatosan lehet rávezetni az intenzív munkára.”*⁷⁰
5. „Ajtai” azaz Márffy-Mantuano Tamás⁷¹ 43 éves magyar származású ket-tős állampolgár, tisztviselő. Lapkiadó hivatal igazgató, 1945–1948 között külügyi alkalmazott. A beszámoló szerint: *„Személyével azért foglalkozunk, mert olyan ellenséges objektummal áll kapcsolatban mint nővére Listowel Judit politikai szalonja és a Soviet Orbit című fasiszta lap köre, valamint mert kapcsolatban áll báró Kruchina Viktor a kat.pol. disszidált jelenleg Londonban élő volt helyettes vezetőjével. „Ajtai” egyik gyermeke Magyarországon él és azt mindenképp szeretné kivitetni magához. A gyermek kiutazása tőlünk függ és azt a függő helyzetet akarjuk kihasználni „Ajtai” beszerzésére. (...) Konspirációs találkozókat bonyolítottunk le vele. Megítélésünk szerint azonban az ügy realizálása azért húzódik el, mert a rezidentúra (Turopoli fhgy. elvtárs) nem helyesen foglalkozik vele. Amikor helyesen — a Központ utasításainak megfelelően — bonyolította le a találkozókat — „Ajtai” több ízben felajánlotta szolgálatát.*

⁶⁸ ÁBTL O-8-003/V levelezési dosszié 141.

⁶⁹ A név az O-8-003/V. kötetből kikövetkeztethető.

⁷⁰ ÁBTL O-8-003/II, 336.

⁷¹ Márffy-Mantuano Tamás (1907–1969) felesége révén Teleki Pál rokona, a berlini olimpián a gyeplabda-válogatott tagja volt, 1948-ig külügyminisztériumi tisztviselő. Beszerzési kísérletére lásd Ötvös István: Államvédelem a kalapszalonn nyomában. In: Kommentár, 2012/2., internetes letöltés: http://kommentar.info.hu/iras/2012_2/allamvedelem_a_kalapszalonn_nyomaban (a letöltés ideje: 2013. október 16)

Amikor Turopoli fhgy. elvtárs eltúrte „Ajtai” fölényeskedését [pl. hogy azt mondta, 1948-ban kísétált az országból] , „Ajtai” fölülkerekedett és azóta az ügyet nem sikerült megfelelő formában előre vinnünk.”⁷²

1956 elején a rezidentúra Garzó Ferenc⁷³, Bazsó Tibor⁷⁴ és Antal Sándor hadnagy személyével gyarapodott. A rezidentúra helyzetéről készült 1956. március 23-án kelt beszámoló szerint a beszerzett információk mennyisége jelentősen bővült, de ez döntően a tudományos és politikai vonalon történt. A követség társadalmi kapcsolatainak száma a szervezett fogadások következtében jelentősen nőtt. Antal, Turopoli és Szikla alig vette ki részét a munkából, a feladatokat kampányszerűen végezték és sok volt a veszekedés a beosztottak között. Turopoli esetében a főrezidens arról panaszkodott, hogy hiába kezdi újra előlről a különféle módszerek alkalmazásának oktatását neki, képtelen ezek megértésére. Emellett több esetben nyíltan megtagadja a neki adott feladatok végrehajtását. A brit elhárítással szemben különféle intézkedéseket léptettek életbe: ezek közé tartozott, hogy felvettek egy „keverő” műsort, amelyen egyszerre hárman olvastak fel szövegeket és közben a rádió is szólt és ezt a referádák során a lehallgatás zavarására lejátszották. A szöveget hetente törölték és újra felvették. Egyetlen szépséghibája volt csak az intézkedésnek, nevezetesen az, hogy a követség néhány nem beépített tagja előtt a rezidentúra a hangfelvételekkel dekonspirálódott, a referádák ugyanis nem teljesen elkülönített helyiségekben zajlottak. Szolnokra és társaira a XX. kongresszus után, megváltozott politikai viszonyok elbizonytalanítóan hatottak, amiről a rezidens is beszámolt jelentésében: *„Igen sok a politikai vita, beszélgetés, pártkérdésekkel való foglalkozás. Úgy látom (ha én jól látom) hogy egyik elvtársunknál sem csúszik helytelen irányba az események értékelése. Ilyen értelemben nincs rossz hangulat vagy pártellenes megnyilvánulás vagy valami törés. Természetesen egy eléggé konkrét tájékoztató [sic!] jól jönne úgy nekem, mind az elvtársaknak!”⁷⁵*

Az 1956 első félévére szóló munkaterv „vonalként” foglalta össze a fontos ügyeket. A külügyminisztérium és a diplomáciai testület vonalán két realizálás előtti ügyük volt: a már említett „Rezes” magyar származású jugoszláv állampolgár, londoni lakos, aki fegyelmi vétség miatt disszidált a magyar határőrségtől. 1955-ben felesége és gyereke hazatelepítését kérte, ennek kapcsán szervezték be. *„jelenleg értékes objektumokban dolgozó nőkapcsolatai vonalán foglalkoztatjuk, „Rezes” személye és az általa jelentett körülmények ellenőrizetlenség, fennáll a provokáció veszélye”⁷⁶* Nem dönthető el, hogy „Rezes” csinált-e hülyét tartójából vagy az magától volt teljesen tájékozatlan. Ügynöke élettörténetét ugyanis olyan adatokkal rögzítette, amelyek részben egyértelműen a fantázia birodalmába tartoztak. Antal „Rezes” szülőhelyét, Lenti községet annak elbeszélése alapján Jugoszláviába helyezte, amelynek megszállását 1942-re tet-

⁷² ÁBTL O-8-003/II, 337.

⁷³ Garzó Ferenc (1929-?) közgazdasági egyetemet és történelem szakot végzett, 1953-tól a hírszerzés hivatásos tisztje, 1984-ben ment nyugállományba.

⁷⁴ Bazsó Tibor (1930-) gépészmérnök, 1953-tól a hírszerzés hivatásos tisztje, később a tudományos-műszaki hírszerzés vezetője és csoportfőnök-helyettes. 1986-ban ment nyugdíjba.

⁷⁵ ÁBTL O-8003/TX, beszámoló 17.

⁷⁶ ÁBTL O-8-013/I, munkaterv 1956. I félév, 32., 1956. február 18.

te (valójában Lenti soha sem tartozott Jugoszláviához, utóbbi bizonyos területeit pedig egyébként 1941-ben szállták meg magyar csapatok). „Rezes” önvallo-mása szerint a II. világháborúban partizán volt és részt vett németek kivégzésében is.⁷⁷ Személyéről a későbbiek során leálltak, mivel a Központ az MI5 kezét vélte felfedezni magatartásában, mivel „tálaltnak” tűnt az általa jelzett új nőkapcsolata, „aki állítása szerint a kémelhárítás munkatársa. Korábban már az is gyanúra adott okot, hogy „Rezes”-t saját bevallása szerint beidézte az angol rendőrség és kikérdezte Mrs. Brown-al, a brit Külügyminisztérium munkatársával való kapcsolatáról. A „tálalás” gyanúját erősíti, hogy „Rezes” az utolsó találkozón maga is kifejtette, hogy az eredetileg neki szánt feladatot, azaz hogy kapcsolatát felhasználva információkat gyűjtsön, unalmasnak tartja és ehelyett sokkal érdekesebb lenne számára „*Kisbarnaki vagy Zákó ellopása és annak élve történő hazaszállítása.*”⁷⁸ A vele kapcsolatot tartó rezidens tagadta, hogy ilyen-mire akárcsak igény lenne, de jelentésében megjegyezte, hogy „Rezes”-t érde-mes tartalékolni ilyen jellegű akciókra. Nem kell sok hozzáértés, hogy felfedez-zük ebben a történetben az ÁVH végtelen naivitását: az, hogy egy angliai tartózkodási engedéllyel rendelkező személy önként emberrablásra tesz ajánlatot egy külföldi hírszerzőnek, számára annyira kompromittáló felajánlkozás, hogy ezzel elvileg akár az életfogytiglani börtönbüntetést is kockáztatná. Épeszű ember ilyet csak akkor tesz, ha megbízást kap rá az ellenérdekeltektől, azaz a brit elhárítástól.

Az angliai pártok vonalán a Munkáspártban kellett volna ügynököket beszervezni. A Munkáspártban csupán egy jelöltük volt: „Császár” azaz Ian Mikardo munkáspárti, képviselő, üzletember, magyar érdekeltségekkel. Üzlettársa, a „Sejk”⁷⁹ nevű ügynök, aki tanulmányozását és esetleges bevonását végezte volna.⁸⁰ Ennek kimenetele sajnos nem ismeretes. Ugyancsak jó kapcsolatban áll vele „Barabás” titkos munkatárs, alias Kallós Ödön⁸¹, akinek személye a bevonás végrehaj-tásánál szintén szóba jöhetett.⁸² Később felmerült még „James”⁸³ aki a Munkás-párt sajtóosztályán dolgozott és a rezidentúra társadalmi kapcsolata volt.

A meghatározó gazdasági államhivatalokban ügynökséggel nem rendelkeztek, „Felkai” (Barna Tibor) fedőnéven egy realizálás előtti ügyük volt. Az érintett 1920 körül született, magyar származású angol állampolgárként az Állami Gazda-sági Kutató Intézet vezetője, korábban magas rangú ENSZ hivatalnokként dolgo-zott. 1937-ban települt át Angliába, mivel Magyarországon nem tudott beiratkozni az egyetemre. Létrehozott egy piackutató irodát a Reuter hírügynökséggel közö-

⁷⁷ ÁBTL O-8-013/VIII, 384.

⁷⁸ ÁBTL O-8-003/IX, 444., jelentés 1956. június 22.

⁷⁹ Anyaga nincs a levéltárban.

⁸⁰ Sögor Gyula 1956. augusztus 15-ei jelentése szerint végül beszerzésétől elálltak. ÁBTL O-8-013/1, 86.

⁸¹ Kallós Ödön (1917. január 1.–1986. február 6.) Londonban végzett közgazdász. 1945 és 1947 között az apja tulajdonában lévő ELZETT gyár kereskedelmi tevékenységét vezette. 1948–1955 kö-zött a kairói kereskedelmi kirendeltség vezetője, ezt követően a MOGÜRT vezérigazgatója, 1959 és 1981 között a Magyar Kereskedelmi Kamara elnöke, ezt követően haláláig társelnöke. Tizenöt éven át a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara Kelet–Nyugat szekciójának társelnöke.

⁸² ÁBTL O-8-013/1, 33.

⁸³ Nem azonosítható.

sen. Egy budapesti útja során a Központ megkezdte fokozatos bevonását (személyére korábban a berlini rezidentúra hívta fel a figyelmet). A kapcsolat elmélyítését tervezték. 1956 nyarán jutottak el odáig, hogy „Felkai” anyagokat adott át és ezekért pénzt fogadott el. Az ügy szépséghibája, hogy a 30 fontért átadott Terilin dokumentáció nyilvános dokumentumnak számított. Ezt a rezidentúra nem tudhatta – a hiba alapvetően a Központ irányításában volt, amely nem konkrét kérdéseket, hanem csak általános elvárásokat jelölt meg. Hogy ez nem volt szükségszerű, azt bizonyítja, hogy „Hardy” kereskedelmi I. titkár esetében hivatalos kapcsolattartója, a Műszaki Fejlesztési Hivatal precízen meghatározta azokat az információkat, amelyekre kíváncsi volt és ennek birtokában „Hardy” sikeresen működhetett – igaz nem a hírszerzés keretein belül, hanem mint a kereskedelmi képviselő vezetője.

A tágabban felfogott Hadügyminisztérium és csatolt szervei, területén ügynökséggel nem rendelkeztek. Hírszerző szervek területén a tervek szerint a pihentetett „Strasser Hilda”-t a BBC-be történő visszakerülése esetén kívánták foglalkoztatni, ha ez sikertelen, akkor lakástulajdonosi feladatot szántak neki. A rezidentúra látókörébe került két emigránsról, a magyar származású „Börzsei”-ről és „Kellermann”-ről azt feltételezték, hogy ők a brit hírszerzés tagjai. A Központ mellételepítéseket kívánt előkészíteni. Az 1956. augusztus 26-án kelt beszámoló szerint azonban ebből csak „Strasser Hilda” ügye valósult meg, aki a BBC után a Szabad Európa Rádióhoz igazolt át.

A tudományos-technikai hírszerzés területén a műanyagiparban dolgozó „Mauritius” azaz Kris Róbert⁸⁴ és „Vegyész-mérnök” tippszemélyeket tudták beszervezni. Utóbbit Ausztriába telepítették. „Bányász” elektromérnököt ugyan beszervezték, de dekonspirálódás miatt a kapcsolat használhatatlanná vált.⁸⁵ Több esetben vélelmezni lehetett, hogy a brit elhárítás célzottan „tálal” kapcsolatokat a követség felé. „Halmos”, a Vickers Művek egyik vezetője, valamint „Termékeny” azaz Tóbiás István gépészmérnök egyetemi tanársegéd, valamint „Boros” a televízió egyik feltalálója megbízhatóbb tippként merült fel. Utóbbi baloldali beállítottsága miatt Angliában a rezidentúra szerint „feketelistára került”, ezért hazahozatalát tervezték. Számos tippszemély esetében a rezidentúra csak a kezdeti lépéseket tette meg. 1956 első felére legalább odáig eljutottak, hogy összegyűjtötték a fontosabb hadiüzemek nevét és címeit.

A tudományos szakcikk, folyóiratok és embargós anyagok gyűjtése nem a rezidentúra feladata lett volna. Ezek beszerzése ment azonban a legegyszerűbben, és azt a szépséghibát, hogy az így összegyűjtött anyag nélkülözte a titkos tartalmat, egy darabig el lehetett tussolni. Ettől eltekintve is gyakorlatilag üresjáratot jelentett a technikai hírszerzés jelentős része, mivel a szakcikk, begyűjtésével más szervek is foglalkoztak (pl. az MTA), azzal a különbséggel, hogy azok sokkal nagyobb szakértelemmel tudták kezelni a bejövő információkat.

⁸⁴ 1923-ban született, anyja neve Kris Frida, osztrák származású angol állampolgár, az East Anglia Plastics Co. Ltd. egyik üzemének igazgatója, a szintetikus műanyaggyártás szakembere. Beszervezésére lojális alapon került sor, mivel hazatelepülését tervezte. 1956 elejéig értékelhető anyagokat nem adott. A találkozót általában Párizsban tartották meg. ÁBTL O-8-003/VI, 58., 70., 163.

⁸⁵ ÁBTL O-8-013/I, 112. Szikla jelentése 1956. augusztus 26.

A rezidentúra helyzete a forradalom előtt

Az 1956. június 25-én kelt „követségi problémák” című jelentés a korábbi időszakokhoz képest már harmonikusabb légkőről számolt be. A hibák között említették a rezidentúrán elterjedt „központellenes” hangulatot, ami azért alakult ki, mert a Központ megtiltotta, hogy a hírszerzőtisztok tippszemélyeiket magánlakásukra vigyék, illetve azért, mert a Központ utasításai rendszeresen késve érkeztek. További hiányossággként említették az túlzott elvárásokat. A frissen kérkezett és angolul nem is tudó „Agárdi”-nak hat hónap alatt 2–3 tippszemélyt kellett volna felvetnie a brit külügyminisztérium állományából. A nyelvtanulás kapcsán némi változásról lehetett beszámolni, Szolnok május 22-i jelentése elégedetten nyugtázta, hogy *„ma már nincs közöttünk olyan elvtárs, aki egy kisebb, általános jellegű beszélgetést ne tudna lefolytatni angol személlyel.”*⁸⁶ A követség első féléves munkájának értékelése megállapította, hogy a munka eredményesebb volt, mint a korábbi, mivel összesen 21 olyan információt (ebből egy dokumentumot) terjesztettek fel a Központ felé, ami továbbításra is alkalmas volt. Az információk minősége azonban sok kívánnivalót hagyott maga után. Palotás Péter értékelése szerint a legnagyobb negatívum *„az események után való kullogás”*.⁸⁷ Sógor Gyula 1956. első félévi munkajelentése kiemelte, hogy a brit parlamentet, mint tippgyűjtőhelyet fontosnak tartja, annak ellenére hogy a beszámolási tervben ez az objektum nem szerepel, ugyanis itt legális körülmények között tud ismerkedni bármelyik párt képviselőjével illetve a kabinetiroda tagjaival. Munkaspárti képviselőkkel itt már többször ismerkedett.⁸⁸

A központ nem lehetett túl elégedett a rezidentúra működéssel. Az 1956. augusztus 18-án kelt, König Miklós⁸⁹ alosztályvezető által jegyzett jelentés szerint a felterjesztett anyagok túlnyomó többsége alkalmatlan volt felhasználásra, az információ ugyanis legális jellegűnek bizonyult.⁹⁰

A korábban felvetett tippek minden bizonnyal bedőltek, mivel a rezidentúra 1956 késő nyarán kelt beszámolóiban is csak a már említett ügynökökről adott jelentést.

Katona János követtel a rezidentúra látszólag normális kapcsolatot tartott fenn. Szikla Péter 1956. augusztus 24-ei jelentése azonban arról számolt be, hogy Katona folyamatosan intrikált a rezidentúra tagjai ellen és ürügyként azok „műveletlenségét”, „alkoholizmusát”, „korlátozottságát”, „narodnyik megnyilvánulásait” hangoztatta. Szikla már korábban is panaszkodott Katona említett állítólagos intrikáira, de a sorok között maga is elismerte, hogy ezek a megjegyzések nem alaptalanok, Rossz Gyula például két év alatt sem tanult

⁸⁶ ÁBTL O-8-003/IX, 110.

⁸⁷ ÁBTL O-8-013/I, 72. Szigorúan titkos. Bakos Elvtársnak. London, 1956. augusztus 13

⁸⁸ ÁBTL O-8-013/75. Sógor jelentése 1956. augusztus 15.

⁸⁹ König Miklós (1930-?) 1956-tól különböző beosztásokban dolgozott a II. főosztályon. 1962–1967 között a III/III-as csoportfőnökség titkárságvezetője, 1967-től SZT-tisztként az Országos Testnevelési és Sporthivatalban a nemzetközi kapcsolatok osztályának vezetője 1976-ban útlevélkérelmekkel kapcsolatos állítólagos visszaélések miatt lefokozták és a BM-ből eltávolították.

⁹⁰ ÁBTL O-8-013/I, 89–90.

meg úgy angolul, hogy tárgyalóképesen beszéljen, Sógor pedig képtelen volt a megszerzett információk értékelésére.

Az ügynökség frissen beszervezett tagja, „Velencei” az Indian Express és az Armita Bazar Patrica lapok külpolitikai tudósítója volt és beszervezése teljes sikerrel zárult – szépséghibája volt viszont hogy pénzért már korábban is adott információt más szocialista követségeknek. Emellett gondot jelentett az is, hogy „Velencei” csak a Commonwealth-országok felé rendelkezett hírszerzési lehetőségekkel. Előrehaladott állapotban foglalkoztak „Ravaszdi”-val, aki Cambridge-ben az egyetemen magyar szakos diákokat tanított.

A brit elhárítás továbbra is szoros ellenőrzés alatt tartotta a követséget. Nemcsak a rezidentúrát, hanem a követség összes tagját figyelték, a nyelvtanárok közül beszervezéseket hajtottak végre. Az operatív munka fejlődésének tekinthető, hogy a gyanú alá került Mrs. Freeman nyelvtanárnőt nem bocsátották el, hanem a neki „elfecseget” információikkal azaz legendákkal az egyébként is bejelentésköteles vidéki útjaik legalizálására használták. Az így előkészített vidéki utakon ugyanis kevesebb figyellel kellett számolniuk. Az MI5 esetenként erőszakos eszközöket is használt: indok nélkül rendszeresen becsengettek a követségi alkalmazottak lakására, felhívták a lakásokat majd lecsapták a telefonokat, kisebb betöréseket hajtottak végre, Nagy Béla katonai attasé kisfiát pedig minden bizonnyal az elhárítás kísérelte meg ellopni. Az alkalmazott módszereket Sógor Gyula a követség ellen folytatott „lélektani hadviselés”-nek értékelte.⁹¹

Szikla Péter 1956 augusztusi beszámoltatása során a követség politikai helyzete kapcsán súlyos negatívumként említette, hogy nem folyik szervezett és rendszeres pártmunka, a taggyűlések formálisak: *„az utóbbi időben mindössze a XX. kongresszussal kapcsolatos gyengén szervezett konferencia jelentette az ideológiai továbbképzést”*⁹² Szikla a hibák okát részben abban látta, hogy a követség párttitkára a Külügyminisztériumhoz és nem a rezidentúrához tartozik, ezért hiába kéri tőle a hazai viszonyokról a bővebb tájékoztatást. *„A taggyűléseken sorozatosan kritizáljuk ezt az állapotot, de nem sok eredménnyel, mert a Követ elutárs és a párttitkár ezeket a bírálatokat egymás között csak úgy értékeli, mint a belügyesek támadását és törekvéseit a titkári pozíció megszerzésére.”*⁹³ Szikla jelentésében úgy értékelte, hogy a követség rezidentúrája teljesen feltöltött és megindult a rendszeres, operatív szabályoknak megfelelő munka. Sikertült „megközelíteni” néhány célterületet, szervezésre készítették elő „Henrik”, „Mauricius”, „Kedves”, „James”, „Felkai” ügyeket. A beszámoló azonban elismeri, hogy a célobjektumok közül a kabinet és a hírszerző szervek esetében még csak a megközelítés sem járt sikerrel. Nincsenek megfelelő beszervező ügynökök jelöltek. „Bányász” és „Rezes” esetében az elhárítás illetve a rezidentúra felületessége miatt az ügyeket el kellett vetni.

A követségen belüli konspiráció súlyos hiányosságokat mutatott. Ennek egyik oka, hogy *„egy-két technikai beosztott kivételével a követségen dolgozó*

⁹¹ ÁBTL O-8-013/I, 80. Sógor Gyula beszámolója, 1956. augusztus 15.

⁹² ÁBTL O-8-013/I. 102. Szikla Péter beszámolója 1956. augusztus 26.

⁹³ Uo.

minden diplomata és nem diplomata be van szervezve részünkre."⁹⁴ A hírszerzőtisztek legendázását továbbra sem oldották meg, mindegyik személyi anyagában az szerepelt, hogy csak néhány hónapja külügyi dolgozók. Szikla arról is beszámolt, hogy a hírszerzőtisztek teljesen rosszul reagáltak arra, ha felfedték figyelésüket. Forgolódni kezdtek, minden erővel igyekeztek lerázni a figyelmet és ezzel felfedték, hogy az intézkedést felismerték. *„Többszöri kioktatásra és egyes elvtársaknál határozott utasításra volt szükség, hogy ezektől az elemi hibákról leszokjanak.”*⁹⁵ A rezidentúra ugyan két gépkocsival rendelkezett, de ebből egy állandóan javítás alatt volt, mivel már nyolcszor karambolozott. Fényképezőgéppel a rezidentúra nem rendelkezett annak ellenére sem, hogy ezt a központtól több alkalommal kérték.

1956 és a londoni hírszerzők

A követség munkája 1956. október 23. után válságos helyzetbe jutott. Anglia néhány hét alatt 20.000 magyar menekültet fogadott be, (ebből kb. 15.000 később Angliában is maradt). Heteken keresztül semmilyen utasítás nem jött a Központból. Még a Nagy Imre kormány regnálása alatt érkezett egy utasítás a KÜM forradalmi bizottságától a teljes követség, így a rezidentúra hazarendeléséről, de ezt a hírszerzők nem hajtották végre, helyette felvették a kapcsolatot a szovjet követséggel. Operatív anyagaikat megsemmisítették, a rezidentúra pénzét egymás között szétosztották.

Sokatmondó, hogy még olyan helyen is megszűnt a beosztottak korábbi lojalitása, mint az állambiztonsági szempontból annyira ellenőrzött londoni követség. A szovjet intervenció után Szanyi Béla, a biztonsági vonalon ügynökként dolgoztatott, ismeretlen fedőnevű Szöllősi Oszkár sofőr és a kereskedelmi kirendeltség egyik beosztottja, Páka Anikó disszidált (utóbbit vallásossága és más okok miatt is negatívan értékelte a rezidentúra). Az 1956 nyarán kiküldött Ádám István, a követ titkára is lebukott egy alkalommal, amikor Szikla rányitotta az ajtót: *„egy zsidó imakönyvet olvasgatott, anyjával héberül levelez”* E „gyanús” momentum mellett Szikla azt is fontosnak tartotta feljegyezni, hogy *„Apját 1945-ben a szovjet csapatok ismeretlen ok miatt agyonlőtték.”*⁹⁶ Katona követ lánya 1957. március 18-án, Ádám István 1957. augusztus 18-án disszidált, miután járt otthon és tapasztalta a közállapotokat. Előbbi ügy miatt Katonát is visszahívták, az új követ Földes Pál lett. A követségen disszidálása előtt Szanyi Béla és több más beosztott is „ellenforradalmi” nézeteket hangoztatott, de ezzel csak azt érte el, hogy a hírszerzők egy része veréssel és Szibériába történő deportálással fenyegette (könnyen lehet, hogy épp emiatt szánta el magát a disszidálásra). Tóth Imre a szovjet beavatkozás után hónapokon át „ávós gyilkosok” és „nemzetgyilkosok” kifejezéssel illette a szovjet oldalon harcolókat. Kínos helyzetbe került a követségen kívül is dekonspirálódott Turopoli Imre is,

⁹⁴ ÁBTL O-8-013/I, 114.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ ÁBTL O-8-003/I, 197. Szikla Péter jelentése a rezidentúra helyzetéről, 1957. II. 26. Sajnos az agyonlövés oka nem szerepel az iratokban.

akit konzuli beosztása miatt sok emigráns ismert. Róla azt terjesztették el, hogy merénylet készül ellene, amely során elrabolják, megverik, tetoválásokkal látják el, majd meztelenül kidobják a város forgalmas részén. Az angol sajtóban leleplező cikkek is megjelentek róla, veréssel többen is fenyegették. November 27-én Szikla rezidens magánlevélben fordult kapcsolattartójához, Palotás Péterhez. Ebben az időszakban még senki sem tudhatta, hogy milyen módon fog konszolidálódni a Kádár-rendszer (ekkor még az ÁVH teljes felosztásáról volt szó), a levél írója abban sem lehetett biztos, hogy küldeménye egyáltalán azok kezébe jut, akiknek szánta. A rendszer konszolidációja három héttel a forradalom eltiprása után tehát egyáltalán nem tűnt egyértelműnek. Szikla virágnyelven írt, de ezen belül is elhallgatásokkal és homályos célzásokkal teli sorai mély megrendülésről és egzisztenciális félelmekről tanúskodnak:

„Megragadom az alkalmat, hogy hosszú idő után röviden hírt adjak magamról és közös ismerőseinkről. Mindenekelőtt elnézést kérek, ha rövid leszek, és nem térek ki részletesen minden érdekes tapasztalatra, hanem csak a legfőbbeket érintem. Szerepe van ebben annak is, hogy még ma sem érzem biztosítottnak, hogy levelem biztosan elér-e kezeidhez. Ezért bővebben majd akkor írok, ha nem kell tartanom attól, hogy feleslegesen írok egy hosszú levelet, sőt esetleg olyan kézbe kerül, aki csak nevetne őszinte soraimon. [...] Bízunk kezdettől fogva végig, hogy ügyünk győzni fog és rendületlenül hittük, hogy a fasiszta söpredékre előbb-utóbb döntő csapást fogtok mérni. [...] Határozottan meg kell írnom, hogy a platformunk közös és szilárd: egy népi demokratikus rendszert, egy proletárdiktatúrát feltétlenül, minden erőnkkel támogatunk és fáradtságot nem kímélve mindenünket adjuk érte. [...] Ez biztos, mint ahogyan az is biztos volt, hogy egyikünk sem hajtotta volna végre azt az utasítást, amit a fasiszmusba csúszó Nagykormány idején kaptunk a hazatérésre. [...] Valószínű, hogy Te is hasonlóan vélekedsz a dolgokról, de ha nem, akkor is szükséges volt, hogy ezt a magunk részéről elmondjam Neked. [...]

Bizonyára érdekelné fog, hogy miként alakult a helyzet szűkebb körű angol és magyar barátaink között. Az elmúlt időben szinte kivétel nélkül összejöttünk mindenkivel, akit igaz barátunknak nevezhetünk [azaz találkoztak részben zsarolással szervezett ügynökeikkel U.K.]. Meg kell mondani, hogy igen nehéz a szituáció velük. Itt annyira óriási méretű a szovjet-ellenes és részben Kádár-kormány ellenes hivatalos és társadalmi kampány, hogy az szinte elképesztő. [...] Ez persze érinti barátainkat is, különösen azokat, akik nem is voltak szilárd barátaink. Velük kapcsolatosan az a meglátásom, hogy aprólékos felvilágosító munkával arra kell törekednünk, hogy megtartsuk őket barátnak, ha már a barátság elmélyítésében nem is tudunk előbbre jutni velük. Ez egyiknél könnyebb, másoknál nehezebb. Egyenlőre még azonban egy sem volt közöttük, aki elutasította volna barátságunkat. Sajnos a beszélgetések egyenlőre velük fenti jellegűek. (...)

Amit mindannyian kérdezzük: Hogy vagyunk, ha nem létezzünk? – Hogy leszünk, ha nem létezhetünk? – Kik vagyunk? – Mik vagyunk? – Ha levelet vagy táviratot írunk, kinek írjuk azt? – Annyi a változás, biztos sokan kidőltek a sorból... Te az vagy-e aki voltál? Ha változtál, kivé változtál? Írhatok-e nyugodtan neked, áll még a régi barátság? Egyáltalán hogy nézel Te és hogyan néztek Ti

ránk otthonról? Lehetünk-e mégjobb, mégigazibb barátok, mint voltunk? (...) Mi lett az otthon nálad elhelyezett értékekkel, apró hangyamunkánk eredményeivel? (Itt sok kósza hír járja, hogy illetéktelen kezek megdézsmálták) (...) Sok szeretettel és baráti öleléssel: Károly”⁹⁷

„Károly” (azaz Szikla), a „barátságot” illetően nem írt igazat, mert a kapcsolatok jelentős része nem tette csak úgy túl magát a szovjet intervención. „James” esetében tartójának meg kellett állapítania, hogy már nem mondható el az, hogy ő bevontnak tekinthető. „Velencei” sem volt hajlandó visszatérni a rendszeres jelentésírássra, sőt a számára beígért szovjet utazásról is lemondott.

„Feledi”-t és „Kedves”-t (magyar állampolgár, a baloldali szociáldemokraták volt angliai vezetője) pihentetni kellett (utóbbi a brit elhárítás figyelmét is felkeltette, végül 1959-ben mindkettejüket kizárták a hálózatból). „Bob”⁹⁸ azaz Renato Proni olasz állampolgárral, az Avanti, illetve az olasz kommunista párt hetilapjának londoni tudósítójával szintén foglalkoztak, annak dacára, hogy ő még a forradalom alatt megemlítette, hogy már „*elégérkezett a román elvtársaknak*”.⁹⁹ A forradalom leverése után viszont felkereste hírszerzőtiszt kapcsolatát azzal, hogy szívesen menne Budapestre a rádió olasz adása bemondójának vagy hírszerkesztőnek. Emellett felajánlotta, hogy havi 30 fontért (ez egyhavi fizetésnek felelt meg!) anyagokat szerez meg a munkáspárt végrehajtó bizottságának üléseiről, valamint a Szocialista Internacionálé üléseiről. Szikla 100 fontot adott neki, bár kétséges volt, hogy nem provokátorral álltak szemben (1960-ban szüntették meg vele teljesen a kapcsolatot, miután ez a gyanú beigazolódott).

A követségen a rezidentúrán belül lehetetlen állapotok alakultak ki, mert Rossz Gyula összeveszett főnökével, Szikla Péterrel, akit a rezidentúra összes beosztottja előtt kompromittált a Szikla által korábban a Központnak megküldött jellemzések nyilvánosságra hozásával. A hírszerzőtisztok nyugtalanító híreket kaptak más úton hazulról, kiderült például, hogy egyesek lakásába a forradalom alatt mások költöztek be. A Központ három személy hazahívását rendelte el. Sógor Gyula 1957. január 19-i levele szerint „*itt kinn eléggé dekospirálódunk. A disszidált Szanyi és Szöllősi (különösen az utóbbi) elég adatokat szolgáltatathatott rólunk. Londonban van Ignotus Pál és Pálóczi-Horváth György, cikkeznek az újságokban a Cégről és akik nagyon jól ismernek engem még otthonról. Bár nem félek, de figyelembe kell venni, hogy nem a legbiztonságosabb a helyzetem*”¹⁰⁰ Sógornak teljesen igaza volt, mivel korábban a börtönben kihallgatótisztként mindkettejükkel találkozott és ő tartotta a beszervezett Pálóczi Horváthot még Magyarországon.

A Központ fontosnak tartotta annak vizsgálatát, hogy mit észlelt a rezidentúra Londonban az 1956-os forradalom előkészítéséről. Ez azzal a kényszerképzettel függött össze, amely szerint a forradalmat valójában külföldről szervezték. 1957 februártól állt helyre a folyamatos összeköttetés a rezidentúra és a

⁹⁷ ÁBTL O-8-003/I, 131-132. 1956. november 27.

⁹⁸ Anyagát lásd ÁBTL K-381/1-2.

⁹⁹ ÁBTL O-8-003/I, 170.o.jelentés 1957. február 15.

¹⁰⁰ ÁBTL O-8-003/I, 147.

központ között. A létszám négy főre csökkent: Szikla, Turopoli, Bazsó és még egy ismeretlen személy. A Központ jelezte a rezidentúra felé, hogy sajnos nem tudják megállapítani, hogy az operatív anyagokkal pontosan mi lett, mivel egy részét megsemmisíteni már nem tudták, a megsemmisült anyagoknál pedig nem lehet tudni, hogy azokat illetéktelen látta-e előtte.

A hírszerzés átszervezése a forradalom után

Az Angliába érkező zömmel 30 évesnél fiatalabb menekültek jelentős része hónapok múlva is táborokban élt. Sokan közülük hazatérésüket fontolgatták és emiatt rá voltak utalva a londoni magyar követség segítségére. 1959-ig 1913 személy tért haza. Mindez a hírszerzés számára elvileg bőséges lehetőséget teremtett különféle akciókra.

Hírszerzési szempontból kiemelt feladatot jelentett a Kádár-rendszerrel ellenséges értelmiségi emigránsok megfigyelése, valamint bomlasztó, lejárató akciókkal személyük ellehetetlenítése. Az angliai emigránsok közül elsősorban Faludy György¹⁰¹, Ignotus Pál¹⁰², Kéthly Anna¹⁰³ és Pálóczi Horváth György¹⁰⁴ számított különösen veszélyes személynek, mivel ismertségük és antifasiszta múltjuk miatti elismertségük mellett maguk is beható ismeretekkel rendelkeztek az állambiztonság és a megtorlás működéséről (Kéthly éveket töltött el ítélet nélkül, Faludy Recsken ült, Ignotus és Pálóczi Horváth a Rajk-ügy kapcsán lettek letartóztatva, ráadásul Pálóczi Horváth korábban a brit hírszerzéssel és a Katonapolitikai Osztállyal is érintkezésbe került – emellett majdnem mindegyikük ismerhette a rezidentúra bizonyos beosztottait vizsgálati fogságuk idejéből is). Személyük nyugaton a jobboldali emigránsoknál sokkal hitelesebbnek tűnhetett a nem magyar közvélemény előtt. Jelentőségüket fokozta, hogy a kádári hatalom számára sem a nyilas illetve szélsőjobboldali hanem éppen a baloldali kötődésű emigránsok tűntek elsődleges veszélyforrásnak. Nem teljesen alaptalanul, hiszen a Kádár-rendszer ideológiája leginkább a baloldali kritikával szemben volt hiteltelen.

Az 1956-os emigránsok is különböző szervezetekbe tömörültek. Leginkább jelentős a Magyar Szabadságharcosok Szövetsége (MSZHSZ) volt, ame-

¹⁰¹ Faludy György (1910–2006) költő, műfordító, író. 1938-ban elhagyta az országot, 1943–1945 az amerikai hadsereg tisztjeként vett részt a világháborúban. 1946-ban tért haza, 1949-ben letartóztatták és a recski kényszermunkatáborba internálták. 1956-ban Angliába emigrált és a magyar baloldali emigráció meghatározó alakja lett.

¹⁰² Ignotus Pál (1901–1978) kritikus, publicista, író. 1920-tól polgári liberális újságíróként volt ismert, 1938-ban a zsidótörvények miatt Angliába emigrált. 1945-től a londoni magyar követség alkalmazottja, 1949-ben hazatért koncepciós perben 15 évre ítélték, 1956-ban szabadult, ekkor rehabilitálták is. 1956 szeptemberében az Írószövetség elnökségi tagja lett, a forradalom leverése után újra emigrált.

¹⁰³ Kéthly Anna (1989–1976) szociáldemokrata politikus, 1922 és 1948 között végig parlamenti képviselő, 1945 és 1948 között az Országgyűlés alelnöke. 1948-ban letartóztatták és életfogytiglani börtönre ítélték, 1953-ban történt szabadulása után is házi őrizetben maradt. 1956-ban a forradalom alatt a Szociáldemokrata Párt elnöke, miniszter.

¹⁰⁴ A vele kapcsolatos állambiztonsági munkát ismerteti Rainer M. János: Esetek a magyar hírszerzés történetéből 1957–1967. In: Rubicon, 51–52.

lyet először Király Béla¹⁰⁵ vezetett, de a vezetésbe nem sokkal később dálnoki Veress Lajos vezérezredes is bekapcsolódott. Kettejük között hamar rivalizálás alakult ki, ami a szervezet két frakcióra bomlását eredményezte. Az angliai és európai szervezet vezetését Veress vette át, Király 1962 után az USA-ban telepedett le.

Tagsága miatt fontos volt a Magyar Írók Szövetsége Külföldön (MISZK), amelyet a Congress for Cultural Freedom nevű amerikai szervezet kezdeményezésére 1957. március 15-én alakítottak meg. A megalakulás évében 98, 1958-ban 126 taggal rendelkezett. A viszonylag csekély létszám félrevezető lehet, mivel Faludy, Ignó, Pálóczy-Horváth, Aczél Tamás, Méray Tibor, Cs. Szabó László, stb. is tagjai voltak a szervezetnek.

Nincs adat arra, hogy a rezidentúra a forradalmat követő fél évben bármi érdemlegeset tett volna, igaz, arra sincs adat, hogy a Központ tett-e valamit a munka megindítása érdekében. Az első utasítás 1957. május 10-én érkezett és azt tartalmazta, hogy a menekültek többségében nem szabad „fasisztát és ellenforradalmárt látni”, mivel döntő többségük minden bizonnyal nem is vett részt ellenforradalmi cselekményekben. Kijelölték a munka fő irányait is. Ezek szerint elsősorban a szociáldemokrata emigráció és az MHBK ellen kellett tevékenykedni. Mivel a rezidentúra fél év alatt nem volt képes összefoglaló jelentést felterjeszteni a különböző emigráns szervezetekről, ezt is megkövetelték. Kifogásolták, hogy a rezidentúra passzivitása miatt az angol emigráció vonalán a Központ semmilyen jelentős lépést nem tudott tenni és segítséget sem tudott adni. Sokatmondó a rezidensnek címzett kérdés: *„Vajon kijutott-e az emigrációs vonal azokból a szűk keretből, melyekben az októberi események előtt volt? (...) Szeretnénk világosan látni, hogy az elvtársaknak milyen elképzeléseik vannak az új lehetőségek felhasználására, tettek-e már ezirányban lépéseket?”*¹⁰⁶

A rezidentúra és egyáltalán az állambiztonság működtetésének legfontosabb feltétele a központi nyilvántartás volt. Az ÁVH mintegy másfél millió emberről gyűjtött különféle adatokat. Ezek közül bőségesen akadt olyan, amit zsarolásra is fel lehetett használni, mint például az 1956 előtt történő ügynöki beosztások. Mivel sem a Központ, sem a rezidentúra nem volt abban a helyzetben, hogy a szabad nyugaton „piaci körülmények között” versenyképes ajánlatokkal csábítson együttműködésre embereket (leszámítva a hazatelepülni vágyókat) ezért elsősorban ezekre a terhelő adatokra kellett támaszkodnia. A Központ és a rezidentúra munkaterveinek alapját tehát az ÁVH nyilvántartásának sértetlenül maradt adatbankja képezte.

A Központ az MSZMP Politikai Bizottságának határozataira alapozva készítette el utasításait, amelyek a nyugati emigránsokkal kapcsolatban több intézkedést is tartalmaztak. Alapvető cél természetesen az emigráció bomlasztása volt. Ezt elsősorban arra hajlandó ismert értelmiségiek hazacsábításával és propagandisztikus felhasználásával kívánták elérni. Ígérek és zsarolások eb-

¹⁰⁵ Király Béla (1912–2009) 1945-ben mint vezérkari százados állt át a szovjet csapatokhoz, különböző magasabb parancsnoki beosztásokat töltött be 1951-es letartóztatásáig. Halálos ítéletét kegyelemből életfogytiglanra módosították. 1956. szeptember 7-én szabadult, a forradalom alatt a Nemzetőrség parancsnoka.

¹⁰⁶ ÁBTL O-8-41/65, II. kötet, 7.

ben egyaránt szerepet játszottak. Utólag meglepő, hogy sokan akadtak, akik honvágyuknak engedve vagy pressziók hatására felcserélték a szabad világot Magyarországgal. Így tett pl. már 1956 elején Páger Antal¹⁰⁷, aki legnagyobb meglepetésére semmilyen retorzióban nem részesült, sőt egykori villáját is visszakapta, vagy Gyarmati Dezső¹⁰⁸ vízilabdázó 1958-ban. A hazatérésre nem hajlandókkal szemben pedig a bomlasztás, lejárattás és kompromittálás eszközeit kívánták alkalmazni.

A forradalom utáni első munkaterv csak 1957 nyarára készült el. „A” vonalon elsősorban a Munkáspárt ellen kívántak hálózatot szervezni, mivel ennek hatalomátvételét remélték a két év múlva esedékes választásokon. Jóval terjedelmesebb volt a „B” vonalon készített terv. Új ügynökként az 1925 körül született „Sárosi” szerepelt. Őt presszióval szervezték be és 1957-ben Ausztrián keresztül telepítették Angliába. Hamarosan magas pozíciókba jutott, a Magyar Szabadságharcos Szövetség ügyvezető titkára, az angliai szervezet vezetőségi tagja, az Október 23. című lap főmunkatársa, a szervezet elnökének személyi titkára lett. Emellett „Fóti” baloldali felfogású angol állampolgárt foglalkoztatták emigrációs vonalon, de róla később kiderült hogy az angol elhárítás tált ügynöke volt.¹⁰⁹ Tervbe vették „Szakács” (A hednesfordi menekülttábor magyar menzása, hazatérés és iparendély reményében vállalta az együttműködést), „Szekeres”¹¹⁰ (Erdőssy János, magyar állampolgár, a BBC műszaki részlegének dolgozója), „Műszerész” (magyar állampolgár, a londoni telefonközpont dolgozója, családja segítségével cserébe ajánlotta fel segítségét) és „Strasser” foglalkoztatását is. („Szekeres”-ről azonban később kiderült, hogy az emigráció ellen nem volt hajlandó dolgozni és az ügy minden bizonnyal más vonalon is elhalt). Emellett szerepeltek még a következők:

„Cseles” magyar állampolgár, a hednesfordi tábor vezetőségi tagja, a Szabadságharcos Szövetség szervezője, elvi alapon vállalta az együttműködést. Később kiderült róla hogy szélhámós és elmebeteg.

„Vőlegény” magyar állampolgár, újonnan disszidált személy, mérőkészülékeket gyártó üzembelen dolgozik, szeretne kinn maradni és menyasszonya kijuttatásáért vállalta az együttműködést.¹¹¹

„Harold” angol állampolgár, szabadalmi iroda tulajdonos, „Hardy” titkos kapcsolata, minden hónapban eljuttatja neki a nem publikált műszaki szabadalmakat anyagiak ellenében.

„József” angol állampolgár, üzletember, bármilyen tiltólistán szereplő árut beszerez ellenszolgáltatás fejében.

A Központ terveire sajnos csak következtetni tudunk. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ügynökség szervezésében a Központ ebben az időben jóval ak-

¹⁰⁷ Páger Antal (1899–1986) az 1945 előtti Magyarország egyik legsikeresebb színésze, jobboldali és antiszemita filmekben is szerepeket vállalt. Visszacsbítására lásd *Murányi Gábor*: Visszafo-gadás jobbról. Mivel csábították haza Páger Antalt? In: Szombat, 2007. június 24.

¹⁰⁸ Gyarmati Dezső (1927–2013) vízilabdázó, szakedző, háromszoros olimpiai bajnok. 1956-ban a Melbourneban az olimpia után disszidált.

¹⁰⁹ ÁBTL O-8-41/65, I. kötet 17. jelentés az 1958. évi B vonalon végzett munkáról.

¹¹⁰ Anyagát lásd ÁBTL K-32

¹¹¹ ÁBTL O-8-003/I, 227–237.

tívabb volt, mint maga a rezidentúra. Ennek az volt az oka, hogy a határok relatív nyitottsága miatt különösebb gond nélkül lehetett nyugatra telepíteni menekülteként legendázott személyeket. Erre a munkaterv azon mondata is utal, amely szerint „Tudós”¹¹² és „Fodor”¹¹³ felvétele folyamatban volt. A fentiekben említett munkaterv is elsősorban a Központ által telepítendő ügynökökben látta a hírszerzési lehetőségeinek növelését – nyilván azért, mert saját beszerzéseiben nem bízott. Felmerült még a Bécsben 1956 nyarán beszervezett „Szolnoki” osztrák állampolgár is, akit a szociáldemokrata emigrációban kívántak mozgatni. A munkaterv négy korábban beszervezett ügynököt is felsorolt, sajnos általában konkrét adatok nélkül:

„Szeles”¹¹⁴ azaz Szennik György, a hírhedt antiholsevista és antiszemita plakáttervező képzőművész, „Benedek János”¹¹⁵ (dr. Kontra Imre) magyar nemzeti-ségű bécsi lakos, volt csendőrszázados, 1955-ben szervezték be, 1956 májusában telepítették Ausztriába, azzal a céllal, hogy Angliába települjön. „Bécsi Márton”¹¹⁶ azaz gróf Bethlen Miklós, 1954-ben telepítették Ausztriába azzal a céllal, hogy Angliába települjön tovább. Továbbjuttatását azonban nem oldották meg. Bethlen Bécsben is maradt és minden bizonnyal 1958 után elsorvasztotta a magyar szervekkel való kapcsolatát. „Barna Mária”¹¹⁷ 41 éves angol származású házasság útján magyar állampolgár. 1956-ban a kémelhárítás szervezte be, a forradalom alatt antiszemitizmustól tartva disszidált, az egyik magyar tábor tolmácsa. A kapcsolat újrafelvételét tervezték.¹¹⁸

¹¹² ÁBTL Mt-564/1 Az ügynököt — aki vegyész-mérnök, fizikus volt — 1949-ben szervezték be pressziós alapon (egy tudós barátjának segített külföldre menni). Jelentéseit „R/12”, ill. „Csendes” fedőnéven adta magyar természettudósokról, és a Deák Ferenc szabadkőműves páholy tagjairól. A hírszerzés látókörébe egy angliai ösztöndíj kapcsán került, a beszerzés célja pedig az Anglia elleni tudományos hírszerzés lett volna, azonban megtagadta az együttműködést.

¹¹³ ÁBTL Mt-525/1, „Fodor”-t terhelő adatok alapján 1951-ben szervezték be, mivel az egyetemen ellenzéki tevékenységet folytatott (?). Kutatómérnökként dolgozott a Műegyetemen és felállásban az Orion gyárban. Munkatársairól, volt ludovikás tisztársairól jelentett. Közreműködésével felszámoltak egy zuglói „diverzáncsoportot”, melynek vezetőjét halálra ítélték. 1956 után disszidált Angliába. A hírszerzés felvette vele a kapcsolatot, egy műszaki találmányának (színképelemző műszer) tervrajzát kérték tőle, illetve különböző műszaki információkat és az emigránsokról jelentéseket. A kapcsolatot végül megszakították vele, mert feltételezték, hogy kapcsolatba került az angol titkosszolgálattal.

¹¹⁴ Életrajzi adataira lásd Ungváry Krisztián: Antiszemitától a rabbifestőig. In: Artmagazin, 2013/5, 48–53.

¹¹⁵ ÁBTL Bt 641/1–2, Mt 539/1, „Benedek János” és „Millott”. „Benedek János”-t 1956-ban szervezték be pressziós alapon. Feladata volt többek között Benedek Emil csendőrtiszt ellenőrzése. 1957-ben Ausztriába majd 1959-ben Kanadába telepítették.

¹¹⁶ ÁBTL Bt 584/1, 87. „Bécsi Márton”-t azaz gróf Bethlen Miklóst 1950-ben szervezték be terhelő alapon („lakásán fegyvereket és fasiszta sajtótermékeket rejtgetett” – valójában 10 db éles töltényt és a „Magyar Futár” néhány példányát találták meg. Deák Károly osztályvezető jelentése szerint a beszerzésekor „a TSZCS egyik helységében foglalkoztunk vele már nem emlékszem pontosan arra, mennyi ideig. Emlékezetem szerint még egy-két pofont is kapott a vele való foglalkozás során”). Nagybatyját, gróf Arz Roderichet (bár Arz Arthur volt cs. k. vezérkari főnök közvetlen rokonát) is beszervezték. Arisztokratákkal, volt horthysta katonatisztekkel, 1945 előtti vezető tisztviselőkkel állt kapcsolatban, róluk jelentett. 1955-ben Ausztriába telepítették.

¹¹⁷ ÁBTL K-1156, „Barna Mária” angol nemzetiségű magyar állampolgár, nyelvtanár volt, amikor 1956 tavaszán beszervezték. 1956 végén férjével együtt disszidált Angliába, ahol a hírszerzés próbált vele kapcsolatot teremteni, sikertelenül.

¹¹⁸ ÁBTL O-8-003/I, az eddig felsoroltak 305–311.

A fent említetteken túl a Központ bejáratottnak tűnő tippekkel is rendelkezett:

„Uzoni Gábor” (Ugray Gábor)¹¹⁹ 58 éves volt csendőr alezredes, a II/5 osztály ügynöke, kompromittálása folyamatban, lehetősége van kivándorolni, az MHBK ellen kívánják felhasználni.¹²⁰ „Vonatos” 27 éves magyar származású disszidens, az ellenforradalom alatt börtönből disszidált, 1950–1955 között az ÁVH beosztottja volt, egy év operatív iskolát végzett. Azt a tényt, hogy ÁVH alkalmazott volt, elhallgatta. Kompromittálás fenyegetésével kívánták beszervezni. „Márki” 43 éves, volt Katpol ügynök, munkához való rossz viszonya miatt kizárták a hálózatból. „Görgelyi” 40 éves magyar állampolgár ÁVH beosztott, a Vizsgálati Főosztály volt vezetője. Elbocsátása után az ORION rezidense. Kapcsolatfelvételt, sikertelenség esetén kompromittálást terveznek. „Török András” volt magyar állampolgár volt csendőr főhadnagy, az MHBK egyik londoni vezetője, otthon maradt feleségét beszervezték, rajta keresztül irányított levelezést folytattak vele.¹²¹

Az 1957 második félévi munkaterv minden korábbihoz képest komoly elmozdulást jelentett. Nemcsak a felmerült ügynökök és jelöltek nagy létszáma miatt. Először fordult elő a rezidentúra történetében, hogy a rezidentúra beosztottainak tervszerű összeállítását kellett készíteniük a hosszú találkozóra, a rövid találkozóra (anyagátadás) és a kapcsolatfelvételre alkalmas helyekről (összesen 30 darabról), részletes indoklással.

Mind ehhez a munkához a rezidentúra ellátmánya évi 4800 fontot tett ki (1 font=2,8 USA dollár). Ebből találkozókra, jutalmakra 1800 fontot, beszervezések előkészítésére 1700 fontot, tippkutatásra 90 fontot, dokumentumvásárlása 200 fontot, nyelvrákra 860 fontot terveztek, valamint 40 font szociális segélyt szántak. Tervek szerint az Ausztrián keresztül telepített ügynökök finanszírozására további évi 70.000 schillinget (2692 USA dollárt) tartottak szükségesnek. Ez mindösszesen 16.132 USA dollár, ami azonban nem tartalmazza a hírszerzők fizetését. Ha figyelembe vesszük, hogy a rezidentúra költségvetése 1955 óta nem lehetett ennél lényegesen kevesebb, a későbbi időszakban pedig még nőtt is, és mindezt szembeállítjuk az elért eredményekkel, akkor a hírszerzés ezen időszaka a pénzkidobás korszakának minősíthető.

Az emigráció elleni munka 1956 után

A Központ egyik jelentése szerint „az irodalmi-kulturális emigráció elleni vonal munkáját 1958 elején kezdtük meg. A terület számunkra csaknem teljesen ismeretlen volt.”¹²² – ennek fényében teljesen érthetetlen, mivel töltötték min-

¹¹⁹ ÁBTL K-305 „Uzoni Gábor” azaz Ugray Gábor volt csendőr alezredes Marosvásárhelyre került be és Budapesten szerelt le. Mint a csendőrnnyomozó részt vett az erdélyi kommunisták felderítésében. 1945-ben háborús főbűnösként több hónapig volt börtönben Salzburgban. 1948-ban elítélték 6 évre, 1951-ben internálták Kistarcsára. 1953-ban, a szabadulása után ref. alá helyezték.

¹²⁰ ÁBTL O-8-003/I, 311.

¹²¹ Lásd ÁBTL O-8-003/I, 304–322. jelentés 1957. július 26. az angol alosztály munkájáról.

¹²² Idézi Rainer M. János: Esetek a magyar hírszerzés történetéből 1957–1967. In: Rubicon, 2002/6–7, 50–51.

dennapjaikat a hírszerzők Londonban öt éven keresztül, hiszen ha valamiről könnyen szerezhettek volna információt (még angolul sem kellett tudni hozzá) akkor az a magyar irodalmi-kulturális emigráció volt.

1958-ban emigrációs vonalon már hét ügynök dolgozott (a már említett „Fekete”, „Strasser”, „Sárosi”, „Feledi Béla”¹²³, „Rózsavölgyi”¹²⁴, „Műszerész”¹²⁵, „Fóti”) de ők az év folyamán összesen csak 16 jelentést adtak.¹²⁶ „Fóti” és az 1958 elején szervezett sport hírlapíró, az angliai Szabadságharcos Szövetség egyik első alapítója, „Telkes” azaz T. Gy. fényképész minden bizonnyal az angol elhárítás táltal ügynöke volt. Utóbbi szervezését Szikla a Központ engedélye nélkül végezte el, ráadásul mindjárt 85 fontot is fizetett neki „költségei” ellentételezésére (másutt kiderült, hogy „Telkes” arra hivatkozott hogy azért van szüksége a pénzre, mert munkahelyén ekkora összeget sikkasztott el)¹²⁷, valamint kimerítően ismertette vele a rezidentúra hírigényét és a későbbiekben görcsösen próbálta bizonygatni, hogy „Telkes” nem az elhárítás embere. Otthoni beszámolójában aztán elismerte, hogy „Telkes” valójában az angliai emigránsok pénzét elsikkasztotta, 1958-tól dálnoki Miklós Béla nem is vette át, sőt vizsgálatokat indított ellene a pénzügyi visszaadások miatt. Szikla ezt követően konspiráltan már egyszer sem találkozott vele és „Telkes” nem is adott írásos jelentést – viszont felkereste magánlakásán is.

Leginkább „Sárosi” azaz Sz. F. M. tevékenysége volt érdemleges, mivel rajta keresztül az MSZHSZ összes konferenciájának, kongresszusának jegyzőkönyvét meg tudták szerezni és rajta keresztül lehetőség nyílt a különböző frakciók közti bomlasztó-, lejárató tevékenység irányítására is. 1958 tavaszától „Sárosi” jelentéseinek átvételére működtettek tárgyi postaládát, és európai utazó körutat is szerveztek neki hírszerzési lehetőségei bővítése céljából. Világnézetű nevelése és tartóival való viszonya a jelentések szerint optimális volt. „Feledi” esetében a Központ kifogásolta, hogy a jelentések szerint valójában az ügynök határozta meg saját feladatait, ő tartotta kezében a beszélgetések vonalát. Otthonmaradt feleségének kiengedésével zsarolták. A világnézetű nevelés során a tartótisztek teljesen lehetetlen helyzetbe kerültek: egyrészt olyanokkal

¹²³ ÁBTL Mt-558/2, Az angliai Woolwerhamptonban élő újságíró, az ottani magyar klub elnöke (a háborúban harcolt a keleti fronton) „Feledi Béla” 1954 óta állt kapcsolatban a magyar hírszerzéssel. 1957-től az MHBK-ról és a nyilasokról adott jelentéseket, cserébe a Magyarországon élő felesége kiengedését akarta elérni. Az angliai Új Magyarország kiadását megszüntette. Jelentései többnyire érdektelenek voltak (a nyilasokról jelentett részletekben), a feleségét sem engedték, a kapcsolat megszakadt, a követség később társadalmi kapcsolatként tartotta csak nyilván.

¹²⁴ ÁBTL K-158. Rajkovits Ede 1953 és 1956 novembere között az pécsi ÁVH főosztály szervezett informátora volt, majd Angliába disszidált. 1957-ben vette fel vele újra a kapcsolatot a magyar politikai rendőrség. „Rózsavölgyi Ádám” fedőnéven feladata lett volna egyrészt, hogy a Cambridge-ben tanuló magyar egyetemi hallgatókról információkat adjon, másrészt pedig, hogy Martin Ryle professzor rakétafegyverek elleni védelmi eszközökre vonatkozó kutatásairól beszámoljon. 1959-ben szakították meg vele az együttműködést.

¹²⁵ ÁBTL Mt-545/1 „Műszerész” 1956-os disszidensként hazatérésre jelentkezett, a londoni követségen. Beszervezték, telefonközpont műszaki adatairól, emigránsokról, emigráns szervezetekről, valamint az angol hírszerzésről jelentett, de kiderült, hogy kettős ügynök.

¹²⁶ ÁBTL O-8-41/65, I. kötet, jelentés a londoni rezidentúra 1958. évi munkájáról, 1958 november 8. 13. az Értékelő és Tájékoztató alosztály vezetője ekkor Lehel Artúr ezredes volt.

¹²⁷ ÁBTL O-8-41/65, I. kötet 59.

kellett vitákat folytatniuk, akik műveltségben felettük álltak, másrészt olyasmit kellett volna bebizonyítaniuk, aminek épp ellenkezője volt igaz. Nem csoda, hogy a tartótisztek a legszívesebben a témát teljes mértékben mellőzték, még akkor is ha ez szemben állt a Központ utasításaival és a hírszerzés alapelveivel. Egy 1959. március 23-ai jelentés szerint *„hiba volt „Feledi” politikai nevelésének elhanyagolása. Feledi kétségtelenül ellenséges és kirohanásokat intézett a találkozókra is a Szovjetunió és hazánk ellen. A velünk való együttműködésre azonban vállalkozott mi azonban nem igyekeztünk magunkhoz közelíteni. Helytelennek és hibásnak tartjuk Szepesi elvtárs jelentésének azt a megjegyzését, amely szerint „Feledi”-vel nem lehet politikai témákról vitatkozni.”*¹²⁸ Felmerült Pálóczi-Horváth zsarolással történő újra beszerzése is, ennek kudarca esetében feleségének szülein keresztül lejárató akciót készítettek elő. Ignotus ellen szintén lejárató akciót terveztek. Feleségét, M. F.-t a Katonapolitikai Osztály részéről Serényi István¹²⁹, már 1946-ban beszervezte, majd 1950-ben angol kémként letartóztatták, noha folyamatosan és eredményesen jelentett magyar tartóinak. A börtönben fogdaügynökként foglalkoztatták. Kérdéses, hogy mit jelentett saját későbbi férjéről, akit itt ismert meg, és akivel sokáig csak kopogtatással tartotta a kapcsolatot. Szabadulása után „Magyarné” fedőnéven átszervezték és a Kisgazdapárt jobboldali tagjai felé foglalkoztatták, bár kapcsolatát Ignotus felé dekonspirálta. Tartója Agócs István¹³⁰ volt. Disszidálása után a katonai hírszerzés tartotta feldolgozás alatt, kompromittálása épp saját dekonspiráló akciói, valamint amiatt sem volt lehetséges, mert egyik tartója, feltehetően Kardos György¹³¹ megfogalmazásában *„ő kényesebb dolgokkal tud visszalőni ránk, mint amivel mi tudjuk őt konspirálni.”*¹³² Nehézséget okozott volna újrabeszerzése is, mivel eredeti tartója, Serényi 1956-ban disszidált és a CIC szolgálatába szegődött.¹³³ A katonai hírszerzés 1957 szeptemberében levélben megkereste, de M. kérte, hogy „amennyiben lehet, hagyják őt békén”. A személyes kapcsolatfelvételi kísérletek is sikertelenek voltak.¹³⁴

1959-től foglalkoztak Ignotus beszerzésével, amire alapot adhatott baloldali gondolkodása, a jobboldali emigrációval és a népiekkel kapcsolatos ellenérzései, valamint a hírszerzés előtt is ismert kínzó honvágya. Mivel Ignotus ellenségessége nem csökkent, beszerzési terveit 1962 elején feladták és ettől

¹²⁸ ÁBTL O-8-41/65, I. kötet, 40.

¹²⁹ Serényi István (1919–?) 1945 márciusától a Katonapolitikai osztályon dolgozott különböző beosztásokban. Ezt követően 1952-ig hírszerző csoportfőnök-helyettes, a Hírszerző Iskola parancsnoka, 1953. február 23-án letartóztatták. Perére azonban már nem került sor, szabadlábra helyezése után a Malomipari Szállító Vállalat igazgatói székét kapta. 1956-ban az USA-ba, más forrás szerint Izraelbe disszidált (K.J. alezredes visszaemlékezése, 3.).

¹³⁰ Agócs István (1929–?) 1945-től rendőr, a BM és az ORFK különböző osztályain dolgozott, majd 1962–1971 között a BM III/III csf. osztályvezetője, 1971-től nyugdíjazásáig (1988) a BRFK a BRFK III/III osztályának vezetője majd a főkapitány állambiztonsági helyettese.

¹³¹ Kardos György (1918–1985) újságíró, 1945-től a HM Katonapolitikai Osztály beosztottja, 1949-ben főosztályvezető-helyettese, 1950-ben letartóztatták, 1954-ben szabadult, 1956–1961 között a katonai hírszerzés tisztje, majd a Magvető Kiadó igazgatója.

¹³² ÁBTL K-1651/1, 121. Itt szerepel Király Béla beszerzése is.

¹³³ ÁBTL K-1651/1, 35. Összefoglaló Ignotus Pál ügyében 1959. október 30.

¹³⁴ ÁBTL K-1651/II, 48. jelentés 1962. január 18.

kezdve kizárólag kompromittálás céljából foglalkoztak vele. Erre az első ötlet feltételezésére, Barsi Ellynak hazahozatala lett volna, róla ugyanis tudták, hogy honvágya van.

„Simon Judit” angol állampolgárt, azaz S. L.-t a BEA jegyárusítóját 1952-ben elvi alapon szervezték be, 1953-ban kizárták, 1960 elején viszont újra felújították vele a kapcsolatot. Beépítették a MIOK¹³⁵ vonalára, de munkájának több szépséghibája is volt. Barna rezidens 1960 februári jelentése szerint *„Simon egyenlőre nem tud értékes titkos anyagokat adni. Ezért nevelése mellett fő feladat hírszerző lehetőségeinek növelése.”*¹³⁶ Tartója, Kanyó Ferenc szerint ügynöke *„hibája az anyagiasság. Kapcsolatunkat egyenlőre üzleti kapcsolatként értékeli, ezért politikai nevelése állandóan szükséges”*¹³⁷ „Simon” anyagiassága a kapcsolat teljes fennállása alatt súlyosan irritálta tartóit, akik nehezen vették tudomásul, hogy ügynökük ideológiai nevelése gyakorlatilag lehetetlen – csak szavakban tart ki amellett, hogy elvi álláspontja a hírszerzőkkel azonos, de nem hajlandó az ingyen munkára. Márpedig a hírszerzők ezt szerették volna. „Simon” „kijelentette hogy *„a jelenlegi helyzet nagyon hasonlít korábbi kapcsolatainkra, abból pedig nem kér. Értéktelennek tartja, hogy 7 hónapi együttműködésünk során szinte semmilyen anyagi támogatásban nem részesítettük.”*¹³⁸

1960 novemberére „Simon” lehetőségei már annyira beszűkültek, hogy tartója is kizárását javasolta a Központ felé. „Simon” maga is elégedetlen volt, december 19-ei találkozásán pl. nyíltan felvetette, hogy *„azért valamilyen karácsonyi ajándékot adhattak volna neki, azt mint jóbarát megérdemli. Mindjárt megjegyezte, hogy nem komoly dologra gondolt, de pl. egy üveg barackot szívesen fogadott volna.”*¹³⁹ Bár az együttműködéstől nem zárkózott el, de az 1961 elején induló angliai kémpercek csökkentették hajlandóságát, olyannyira, hogy már megírt jelentéseit is elégette és csak szóban volt hajlandó beszámolni. Esetenként 20–20 font költségtérítést kapott. Dossziéja szerint 1961. október 6-áig adott jelentéseket, de ezek tartója értékelései szerint is döntően teljesen érdektelenek voltak. Csak feltételezhető, hogy ezért nem sokkal később leépítették.

A hírszerzés mellett a pártállam más csatornákon is munkálkodott. Rónai Mihály András¹⁴⁰ a magyar PEN Club megbízásából utazott több alkalommal nyugatra. Útjairól a Külügyminisztérium Tájékoztató Főosztályának és az MSZMP KB Külügyi Osztályának egyaránt jelentett. Rónai elsődleges feladata háború előtti ismerőseinek, Ignótus és Faludy véleményének szondázása és esetleges hazacsábításuk előkészítése volt. Tanulságos, hogy ebben az ügyben az állambiztonságot részben ki is hagyták: a rezidentúra tagjainak intellektuális színvonala egyértelműen nem volt versenyképes Rónaihoz képest, sőt tartani lehetett attól, hogy a célszemélyekre inkább elriasztóan hat. Rónai látogatásáról egyébként a legfelsőbb szinten döntöttek, amint erről egy anyagához fűzött bejegyzés tanúskodik: *„Mészáros e.! Az ügyben nincs semmi tennivalónk!”*

¹³⁵ A szervezetet nem tudtam azonosítani.

¹³⁶ ÁBTL Mt-12/2, Jelentés 1960. II. 19.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ ÁBTL Mt-12/2, „Simon Judit”, 108. jelentés 1960. június 28.

¹³⁹ ÁBTL Mt 12/2, „Simon Judit”, 132. jelentés 1960. december 30.

¹⁴⁰ Rónai Mihály András (1913–1992) műfordító, újságíró.

*A KÜM intézi. Galambos [József főcsoportfőnök] e. megbeszélte Péter [János külügyminiszter] e-sal.*¹⁴¹

Újabb bukás

1959 áprilisában Szikla Pétert kiutasították. Sajnos nem tudjuk, hogy az angol elhárítás milyen információkkal rendelkezett róla és az sem ismert, hogy kiutasítása után milyen eredménnyel zárult az ezzel kapcsolatos belső magyar vizsgálat. Csak feltételezhetjük, hogy a már említett „Telkes” mellett más táltal ügyek (pl. „Fodor”) is Szikla bukásához vezettek.

A Központnak már korábban is feltűntek azok a súlyos hiányosságok, amelyek a teljes hírszerzési munkát veszélyeztették és emiatt 1959 első felében mélyreható vizsgálatot indított. Ezek számos megengedhetetlen esetet hoztak felszínre: „Fehér” fedőnevű jelölt (feltehetően Szélig Imre), a szociáldemokrata emigráció titkára esetében eljutottak odáig, hogy otthon maradt családtagjain keresztül lehetőséget kaptak megkönyékezésére. Az ügy háttérében Szélig közeledési kísérletei álltak. Közvetítőként keresztül érintkezésbe lépett a követ-séggel és ajánlatot tett arra, hogy az SZDP magyarországi engedélyezése esetén hajlandóak lennének messzemenő kompromisszumokra. Központi utasításra az ajánlatra nem reagáltak, de ezen felbuzdulva titkos kapcsolatot akartak létesíteni „Fehér”-rel beszervezése érdekében. A rezidentúra azonban az egész ügyet dekonspirálta azzal, hogy a kapcsolattartásra kijelölt hírszerző személyesen bement „Fehér” munkahelyére ahol ő ráadásul többedmagával dolgozott – tehát még az elhárítás figyelésének lerázása esetén is bőven voltak tanúk. Hasonló ügyetlenségek történtek V.-né Gy. O. azaz Aczél Tamás barátnője esetében is (akinek nagy fantáziával a „Szerető”¹⁴² fedőnevet adták). Bár a Központ úgy döntött, hogy személyével konspirált kapcsolat egyáltalán nem tartható, mivel nem biztosított a dekonspiráció elkerülése, ennek ellenére Kárpáti hírszerzőtiszt többször felhívta őt, majd a tiltás ellenére találkoztat beszélt meg vele, pedig már a telefonbeszélgetésen kiderült, „Szerető” mindenről beszámolt Aczél Tamásnak. Érdekes módon a hírszerzők rajta keresztül Aczéllal is találkoztak, aki készen mutatkozott konspirált kapcsolat fenntartására, bár hazatérni egyáltalán nem állt szándékában. Kérdéses „Tom”¹⁴³ azaz báró (?) Hajdú Károly ügye, aki 1945-ös jobboldali emigránsként a forradalom alatt pénzt gyűjtött, de ezt elsikkasztotta. Ügyében újságcikkek is megjelentek, amelyekben vizsgálatot követeltek ellene. 1957 februárjában szorult helyzetében felkereste a konzulátust és azt kérte, adjanak neki igazolást arról, hogy a pénzt mire fordította. Cserébe felajánlotta szolgálatait. Szikla több alkalommal is találkozott vele és ezek alkalmával „lefejte”, mivel „Tom” átadta neki a Magyarországra átdobott ügynökök neveit (?) valamint az ellenforradalmi cselekmények külföldi támogatásának dokumentumait. „Tom” hazatelepülési kérését azonban nem teljesítették és ajánlkozásához, harmadik országba hírszerzési feladattal

¹⁴¹ Rainer M. János: Esetek a magyar hírszerzés történetéből 1957–1967. In: Rubicon, 2002/6–7, 54.

¹⁴² Anyagát lásd ÁBTL K-123 „Szerető”

¹⁴³ Anyagát lásd ÁBTL K-443 „Tom”

történő áthelyezéséhez sem járultak hozzá, dacára annak, hogy „Tom” kétségbeesésében a kapcsolat dekonspirálásával fenyegetődzött. Sikkasztási ügyében kitűzött tárgyalása előtt a követségen menedékjogot kért és csak nagy nehézségek árán tudták eltávolítani. Szikla adott neki 25 fontot és közölte vele, hogy ha jelentkezik a bécsi magyar követségen, akkor hazaengedik. Ezt követően azonban „Tom” eltűnt a magyar szervek elől.¹⁴⁴

A kiutasítás nyomán a brit sajtóban különféle cikkek és dokumentumok jelentek meg, sőt a televízió is beszámolt az ügyről.¹⁴⁵ Emiatt a konspiratív munkát részben fel kellett függeszteni. A rezidentúra tevékenységét átszervezték ideiglenesen „Kiss elvtárs” lett a rezidentúra vezetője. Az ezzel kapcsolatos felülvizsgálat szerint a kiutasítás után „Sárosi”, „Heinrich”, „Strasser”, „Lovag” esetében a találkozók jelentős ritkítását, az „F” vonalon beszervezett „Pozsgai” és „Adjunktus” esetében pedig a konspirált kapcsolat megszüntetését és a találkozók legalizálását írták elő.

Újraindulás

1959 végén, fél év szünet után a gyakorlati munka ekkor indult újra. Minden bizonnyal teljes koncepcióváltás történt, mert a követség belső helyzete a jelentések szerint megerősödött. Ezt elsősorban azzal érték el, hogy a követ kivételével minden külképviseleti beosztott valamilyen formában a hírszerzés embere is volt, aminek köszönhetően állítólag minimálisra csökkent a követség belüli pletykálgatás. Jelentősen javult a beosztottak egymáshoz való viszonya és hangulata is.

Valós név	fedőnév	Hírszerzési és követségi feladat	időszak
Kolláth Ferenc ¹⁴⁶ őrnagy	Bognár	B és G vonal, konzulátus megbízott vezetője	1961 szeptembertől
Németh János százados	Szalai	A és B vonal, konzulátus	
	Szirtes	sajtó-kulturattaché	
	Barna	A, G külpolitika	
	Budai	A, gazdaságpolitika	
	Nagy	A	
	Nagy	A, belpolitika	
	Módra	Központ	
Nyúl István ¹⁴⁷		főrezidens	1959–1961
Kovács Tibor (1960-ig Meszler Tibor) ¹⁴⁸	Erdei	főrezidens, F, I. titkár, politikai előadó	1960–1963

¹⁴⁴ ÁBTL O-8-41/65, I. kötet, 66.

¹⁴⁵ ÁBTL O-8-41/65, I. kötet, 71., 78.

¹⁴⁶ Kolláth Ferenc (1928–?) 1947-től hírszerzőtiszt, 1985-ben nyugállományba vonult.

¹⁴⁷ Nyúl István (1932–) 1951-től hírszerző tiszt, 1971-től osztályvezető, 1989-ben mint a csoportfőnök első helyettese ment nyugdíjba.

¹⁴⁸ Kovács Tibor (1928–) 1948-tól az ÁVH állományában, a hírszerzés különböző területein dolgozott. 1965-től a BM-ben az angol-amerikai osztály vezetője, 1967-ben fegyelmi úton elbocsátották.

Valós név	fedőnév	Hírszerzési és követségi feladat	időszak
Berényi István ¹⁴⁹	?	Főrezidens	1964.8.6.-1968
	Rév		
	Földi		
	Széplaki		
Hegedüs János	Kőváry		1962–1966
Kanyó András ¹⁵⁰ százados	Kiss/Kárpáti	1958-ig sofőr fedésben, ezt követően adminisztratív beosztott, B vonal	1957 szeptembertől 1961. októberig
Maróti János III/I-2-B alosztályvezető			1962 nov.

3. táblázat: A londoni rezidentúra állománya 1959–1965 között

fedőnév	beosztás	Egyéb adat
„Dési” tmt	sofőr, H vonalon dolgozik 1959-től	1959-ben szervezték be
„Szabó” tmt.	gépírónd1959-től, H vonal	?
„Kovács” tmt	konzulátus vezető 1956-tól	?
„Polgár” tmt.	1960-tól IBUSZ iroda felállításának lehetőségeit tanulmányozza	„beteges féelme az elhárítástól, tájékoztatlansága az operatív munkában és egyéb emberi hibái miatt jóformán semmilyen munkát nem végzett kinntartózkodása óta.” ¹⁵¹
„Koltai” tmt		?
„Amur” tmt		Kereskedelmi kirendeltség
„Hernádi” tmt		?
„Lőrinczi” tmt		Kereskedelmi kirendeltség
„Magyari” tmt		?
„Bródi” tmt		?
„Szolnoki” tmt		Kereskedelmi kirendeltség
„Gyűrűs” tmt		?
„Koltai” tmt		?
Somkuthy” tmt		?
„Szegedi Péter” tmt	Londoni tudósító	?

4. táblázat: A londoni rezidentúra diplomáciai fedéssel dolgozó hálózata

Sajnos a levéltári dokumentumokból csak az emigráció elleni munka rekonstruálható. Egyéb szórványos adatokból tudjuk, hogy a technikai hírszerzésnek is voltak ebben az időszakban „ügyei” – így például hosszas tanulmá-

¹⁴⁹ Berényi István (1926–) 1945-től rendőr, 1963-ban helyezték át a hírszerzéshez, 1985-ben helyezték nyugállományba.

¹⁵⁰ Kanyó András (1932–) 1951-től hírszerző tiszt, 1966-ban leszerelt és Magyar Televízió, majd a Népszabadság és a Magyarország című lapok munkatársa, utóbbi főszerkesztője lett.

¹⁵¹ ÁBTL O-8-41/65, I. kötet 166.

nyozás alá vonták Gábor Dénes¹⁵² elektrofizikust, a Royal Society tagját, mert abban reménykedtek, hogy a világhírű professzort hazacsalogathatják.¹⁵³ Az ÁBTL-ben fennmaradt tanulmányozási anyagok — 121 különféle, Angliával kapcsolatba hozható kutatódoszsié — túlnyomó többsége az 1958 és 1965 közötti időszakban keletkezett. Nem tudhatjuk pontosan, mennyi lehetett a kérdéses időszakban feldolgozott tippek száma, de minden bizonnyal nem állunk messze a valós számtól, ha ennek dupláját feltételezzük. A rezidentúra tehát az 1956 előtti tippkutató tevékenységét legalább ötszörösére tudta növelni. Tippkutatás szempontjából 1959-ben a rezidentúra megkapta a „hazaáruló BM és HM beosztottak” listáját is.

Az emigrációs munka 1956 utáni legfontosabb célobjektumai a Magyar Szabadságharcos Szövetség, a Magyar Írók Szövetsége Külföldön (MISZK), a Magyar Szociáldemokrata Párt Emigrációban, az MHBK és a Szabad Magyar Egyetemisták Szövetsége volt. A MIOK (? U. K.) esetében a hírszerzést leginkább az aggasztotta, hogy tagjaik (kb. 350 fő) „magukat kommunistának tüntetik fel.”¹⁵⁴ Ezeken a területeken 1962-től három ügynököt („Lavai E”¹⁵⁵, „Foret”¹⁵⁶, „Faison”/Szondi György/¹⁵⁷) tudtak mozgatni. „Wagner”-t és „Fekete Mihály”-t pihentetni kellett (utóbbit 1959-ben végleg kizárták). „Lavai” tárgyi postaládán keresztül adta le értesüléseit, elsősorban Dálnoki Veress Lajos, a MSzHVSz elnöke Egyesült államokban tett útjára vonatkozóan. Utóbbinak az amerikai hatóságokkal kapcsolatos tárgyalási anyagait azonban nem sikerült megszerezni. „Lavai E” esetében az is felmerült, hogy rajta keresztül betechnikázzák Dálnoki lakását.

Az MSZHSZ vonalán a telepített és hosszú ideig pihentetett, sportkapcsolatokkal is rendelkező „Delly”-t¹⁵⁸ (korábban „Sárosi”) tudták felhasználni, aki egy akció során megszerezte Dálnoki Veress Lajos 1957–1960 közötti levelezését – mivel az irattárát ő kezelte. A vele való kapcsolat azonban 1961 tavaszán megszakadt és a felújítási kísérletek nem jártak eredménnyel, mivel „Delly” nem volt hajlandó elmenni az MSZHSZ brüsszeli kongresszusára és ezért a vezetőségbe sem kerülhetett be. Kanyó András jelentése szerint leszakadása az angliai „ügynökhisztéria” következményének volt betudható. Később minden jel szerint újra felvette a munkát – immár „Lavai” névvel Kolláth Ferenc irányítása alatt. Egy félmondatból tudjuk csupán, hogy „Lavai” nemcsak a magyar szerveknek dolgozott. Kolláth munkájának 1963. június 8-ai értékelésében ugyanis az szerepel, hogy feladatát, a CEFYM nemzetközi emigrációs szervezet tevékenységének felderítését „Lavai” nem hajtotta végre, „ezért vállalt nemzetközi kötelezettségünknek nem tudtunk eleget tenni.”¹⁵⁹

¹⁵² Gábor Dénes (1900–1979) fizikus, a holográfia feltalálója. 1934-től Angliában élt. 1971-ben fizikai Nobel-díjat kapott.

¹⁵³ ÁBTL K-464.

¹⁵⁴ Kanyó András jelentése, ÁBTL O-8-41/65, I. kötet 82.o.1959. augusztus 26.

¹⁵⁵ Anyagát lásd ÁBTL Bt-867/1-3 „Lavai E”, „Sárosi”, „Delly”

¹⁵⁶ Anyagát lásd ÁBTL Bt-210/1 „Foret”

¹⁵⁷ Anyagát lásd ÁBTL Mt-13/1 „Faison”

¹⁵⁸ Szüleinek fizettek 1500 forint havi járandóságot O-8-45/61, I. kötet 189.o. Ezt 1961. január 1-től saját takarékbetétkönyvére fizették be. 208.

¹⁵⁹ ÁBTL O-8-41/65, II. kötet 177.

„Simon Judit”¹⁶⁰ új nevén „Sáskövi”, valamint „Kerekes”¹⁶¹ és „Bodrogi”¹⁶² a Magyar Írók Szövetsége Külföldön (MISZK) vonalán próbált híreket szerezni.¹⁶³ Az SZDP felé „Boros” beszerzése történt meg, aki 1952-es angliai letelepedése után az emigráns szociáldemokraták egyik vezetője volt, de Széliggel összeveszett. Segítségével sikerült kapcsolatot teremteni Kéthly Anna felé is, aki egyébként is a hírszerzés preferált célszemélye volt. Lejárátására, kompromittálására 1957–1964 között készített tervek négy kötetet tesznek ki.¹⁶⁴ Két példa ezekből: 1961-ben Kéthly az Eichmann-per kapcsán írt cikket, amelyben a magyar csendőrök felelősségét is említette. A hírszerzés birtokában volt egy levél, amelyet Kéthly 1946-ban Reisinger Ferenc SZDP képviselőnek írt, amelyben védelmébe vett több somogy megyei letartóztatott csendőrt. Az állambiztonságiak a két cikkben feloldhatatlan ellentétet láttak és ezért a két anyag kapcsán Tamás József Svájcbba disszidált szociáldemokrata politikus nevében írt levelet terjesztettek az emigrációban, sőt azt „leleplező anyagként” a Londonban megjelenő Népszava mintájára egy Magyarországon elkészített lap preparált számába is beletördelték.¹⁶⁵ A másik akció Kéthly ellen Belgiumból indult, ahol több szociáldemokrata emigránst beszerveztek és ezekkel a Belga Szocialista Párton belül külön baloldali csoportot hoztak létre, amely a Központ utasításainak megfelelően Kéthly Annát és az USA politikáját támadó írásokat közölt lapjában. Az intézkedés azonban kontraproduktívnak bizonyult, mert Kéthly egy különösen rosszindulatú cikk után (Kéthly Anna útja Budapesttől Hirosimáig) összeköttetésein keresztül elérte, hogy a belga elhárítás ellehetetlenítse az ügynökség munkáját.¹⁶⁶

Koncepcióváltásra utal az is, hogy a hírszerzők elálltak az emigránsok el-
lenséges kezelésétől. 1960 októberében a követség a Külügyminisztérium támogatásával létrehozta a londoni magyar kultúrkört, amelynek vezetését ismert — és elismert — magyar emigránsokra bízhatta. Egy éven belül a kultúrkör létszáma 120 főre nőtt, ami tippkutatáshoz jó lehetőséget teremtett. Hasonló céllal tervezték Birminghamban és Wolverhamptonban magyar könyvtár felállítását.

A rezidentúrán hét operatív tiszt dolgozott, valamint egy rejtjelző. A „Bar-na” fedőnevű új rezidens 1960. november 14-én vette át a rezidentúra vezetését. Egy ekkor kelt jelentés szerint az „A”-vonalon ügynökséggel nem rendelkeztek, sőt a legtöbb esetben jelölteket sem tudtak felkutatni (összesen nyolc jelölt szerepelt a beszámolóban). 1961 tavaszáig semmilyen beszerzés nem történt. „Hírnök”-ről megállapították, hogy az elhárítás embere, „Felkai” ese-

¹⁶⁰ Anyagát lásd ÁBTL Mt-12/2 „Wagner” („Simon Judit”)

¹⁶¹ Anyagát lásd ÁBTL Mt-771/1–3 „Nelky Ottó” azaz Horváth Béla

¹⁶² Anyagát lásd ÁBTL Bt-129, Mt-401/1, „Bergman”, „Bodrogi” Vámos Imre (1927–1993), aki 1962-ben hazatért Magyarországra és újságcikkekben „leplezte le” a nyugati emigrációt.

¹⁶³ Ennek egy vetületét Argejő Éva dolgozta fel: „Itt London”. Szabó Zoltán az állambiztonság célkeresztjében. In: Holmi, 2012. június. <http://www.holmi.org/2012/06/argejo-eva-%E2%80%99Eitt-london%E2%80%9D> (a letöltés ideje: 2013. október 16).

¹⁶⁴ Anyagát lásd ÁBTL K-1919/1–4. Ezeket feldolgozta B. Kádár Zsuzsanna a Rubicon 2009 évi 4. számában. Lásd http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/kethly_anna/ (a letöltés ideje: 2013. október 16)

¹⁶⁵ Lásd B. Kádár Zsuzsanna már említett írását.

¹⁶⁶ ÁBTL K-1919/67, 43.o. Összefoglaló jelentés Kéthly Annáról 1958. november 21.

tében dekonspiráció miatt a kapcsolatot — amely egyébként sem hozott anyagot — végleg lezárták. A munkaterv a Központ nyilvántartásának köszönhetően néhány 1956-ban disszidált volt ügynök („Gárdos”, „Vezér”, „Tiszavölgyi Róbert”) újrafelvételét javasolta. „A”-vonalon 13, „B”- és „F”-vonalon hét jelölttel foglalkoztak (a tárgydőszakban 67 jelöltet tanulmányoztak összesen). A rezidentúrának összesen csupán három ügynöke maradt („Strasser”, „Delly”, „Sáskövi”). Ezzel szemben a titkos munkatársak létszáma rendkívül megnőtt: politikai-gazdasági területen hét, tudományos vonalon egy, belső ellenőrzés vonalán pedig nyolc személyt mozgattak. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a követség összes diplomata és nem diplomata beosztottja beszervezett személy volt. Korábbi időszakokhoz képest jelentősen javult a beosztottak angoltudása, bár a kihelyezett hírszerzők csak heti 3–4 órában tanulták a nyelvet.¹⁶⁷ A követség hírszerzői 62 társadalmi kapcsolattal rendelkeztek.

A brit elhárítás tevékenysége a hírszerzés minimális aktivitása ellenére is nagy volt. Rendszeresen küldtek be a követségre provokátorokat, esetenként nem létező személyek nevében írtak leveleket, amelyben az „érintettek” nemcsak szolgálatait ajánlották fel, hanem azonnal „híreket” is adtak.

A rezidentúra egyetlen úgy-ahogy sikeres tevékenységi köre az aktív intézkedések területéhez köthető. Ez döntően az emigrációs tevékenységet érintette, és az emigrációs munka felfuttatásával függött össze. Utóbbi jele volt, hogy az angliai magyarokról kartonnyilvántartást vezettek be 1962-ben.¹⁶⁸ Király Béla (fedőneve „Rhédey Zsolt”) ellen különféle kompromittálási akciót szerveztek, amelyek bizonyos eredményekkel jártak, mivel az MSZHSZ-en belüli pozíciójában megingott. A tervek szerint a kompromittálási akciót folytatták volna Pálóczi-Horváth és Faludy ellen is.

Sajátos, hogy a hírszerzés egyszerre foglalkozott ellenségei lejáratásával és hazacsalásával. A Belgiumban élő, de rendszeresen Londonban tartózkodó Kéthly Annát is megkísérelték hazacsábítani a már korábban hazatért, de politikai céllal hozzá küldött Ravasz Károly kisgazdapárti politikus személyén keresztül, de ez nem járt sikerrel.

„Szerető” azaz Aczél Tamás barátnője, a rezidentúra társadalmi kapcsolata, rajta keresztül Aczél Tamás hazacsábítását és esetleges beszervezését tervezték. A Központ „Szerető” foglalkoztatását megtiltotta, de a kapcsolatot mégsem szakították meg, sőt konspirált találkozókat is tartottak vele, amelybe más személyt is bevontak. Az ügyet végül a brit elhárítás közbelépése miatt el kellett vetni.

1962 októberében a súlyos angliai ügynökhelyzet miatt minden operatív akciót ismét le kellett állítani és csak különféle biztosító körülmények között találkozhattak a hírszerzők ügynökeikkel.¹⁶⁹ A brit sajtóban folyamatosan jelentek meg újságcikkek, tévé- és rádióelőadások a kémkedési ügyekről. A közalkalmazottnak jelentési kötelezettségük volt, ha szocialista ország diplomatá-

¹⁶⁷ ÁBTL O-8-41/65, I. kötet, A londoni rezidentúra beszámolója az 1960–61-es tervéről és munkatervi javaslata az 1961–62-es tervévre. London 1961. április 12, 228–239.

¹⁶⁸ ÁBTL O-8-41/65 112.

¹⁶⁹ ÁBTL O-8-41/65, 165. 1963. május 16, Kolláth Ferenc jelentése

jával találkoztak. Nagy-Britanniában ugyanis 1959-től majdnem minden évben kirobbant valamilyen ügynökbotrány. 1959-ben derítették fel a „cambridgei ötök” közül Anthony Blunt tevékenységét, aki az 1930-as évek közepétől a szovjeteknek dolgozott és sikerrel épült be az MI5 magas funkcióiba. A brit parlamentben 1962-ben a Redcliff és 1963-ban a Denning jelentés követelte az elhárítás megerősítését és nagyobb anyagi ráfordítást. 1963 januárjában Kim Philby, az MI6 volt felső vezetője (egy időben a Szovjetunió elleni osztály vezetője is volt) a Szovjetunióba disszidált. Az ennek kapcsán kezdeményezett vizsgálat kiderítette, hogy Philby valójában 29 éven keresztül a szovjeteknek dolgozott. 1963 januárjában John Profumo brit szárazföldi haderőminiszter és egy prostituált viszonya robbantott ki botrányt, mivel kiderült, hogy a prostituált a londoni szovjet követség tengerészeti attaséjával is kapcsolatban állt (bár kémkedési feladatokban nem vett részt) – Profumo viszont a parlamentben hazudott nőkapcsolatáról. Ebből adódóan a brit elhárítás aktivitása ebben az időszakban jelentősen növekedett. 1963-ban a követségen 12 alkalommal észlelték provokátorok jelentkezését.¹⁷⁰

Az 1962-ben elindított angliai ügynökperek hatására a társadalmi kapcsolatok is szűkültek. A rezidentúra munkájáról készült beszámoló szerint *„az elhárító szervek provokátorok tízeit küldték ránk — főleg az újonnan kihelyezett operatív tisztekre: Rév, Földi és Széplaki elvtársakra — hogy felkészültségünket, érdeklődési körünket megismerjék és alkalomadtán hírszerző tevékenységünket dokumentálják.*

Az 1963–64-es tervidőszakban kezdtük meg operatív munkánkban általánosan azt az operatív elvet alkalmazni, hogy közvetett módszerekkel közelítsük meg a célszemélyeket és célobjektumokat, valamint a személytelen kapcsolattartás feltételeit megteremtsük. (...) A tervidőszak első felében lecserélődött az operatív állomány fele – hazament Szirtes elvtárs a rezidens, központi munkára rendelték be Budai és Nagy elvtársakat, kihelyezésre került Földi elvtárs és Széplaki elvtárs. (...) A rezidens több mint fél évig a külképviselet vezetését, közel fél évig a párttitkári teendőket is ellátta.”¹⁷¹

Figyelést csak elszórtan észleltek, a rezidentúrának nem voltak információi az elhárítás ellenőrzési módszereiről! Csak ebben az időszakban jutottak el odáig, hogy minden hírszerző szervezett tárgyi postaládákat. Jelentősen növelni tudták a társadalmi kapcsolatok számát a brit Külügyminisztérium felé, feltérképezték a minisztérium körül található vendéglátóhelyeket. „A” vonalon „Pierre” (a korábbi „Strasser Hilda”) és „Normandy”-val a találkozókat szüneteltetni kellett, „René” pedig (a londoni szír követség munkatársa) beszerzés alatt állt.¹⁷² Az oxfordi és cambridgei egyetem New Magdalen, St. Anthony, Caius és King’s College kollégiumairól nem tudtak jelentést készíteni.

¹⁷⁰ ÁBTL 1.11.4. 67–2840/1963 BM III/I. Csfség 1963. évi munkájáról, jelentés 1963. november 11. 1.

¹⁷¹ ÁBTL O-8-41/65, 236., dátum és szerző nélkül, beszámoló a londoni rezidentúra az 1963. június 1-től 1964. május 31-ig terjedő időszakban végzett munkáról.

¹⁷² „René” beszerzése sikerrel járt, anyagára lásd Mt-28/1. Normandy anyaga nem található a levéltárban.

A követség konzuli tevékenysége csekély mértékben bővült. 1963-ban 1400 rokonlátogatónak és hivatalos beutazónak, 1100 kereskedőnek, 2630 turistának és 1272 átutazónak adtak ki vízumot. Az 1963. március 22-ei amnesztia-rendelet miatt az év folyamán végleg 227 személy tért haza. Egy személy (Bulyovszki Ilona titkárnő) disszidált a követség kereskedelmi kirendeltségéről. Földi operatív tiszt ismeretlen okból meghalt.

Az emigrációs tevékenység 1962-től érezhetően csökkent. A MISZK és MSZPE angliai csoportja megszűnt, az Irodalmi Újság Párizsba költözött, a Népszavát felszámolták, több szociáldemokrata emigráns Bécsbe költözött át. Ennek ellenére további adatgyűjtést folytattak kompromittálási célokból Szélig Imrére, Bölcsföldi Andorra, Kruchina Viktorra illetve Kéthly Annára.¹⁷³

A rezidentúra 1964-es beszámolója szerint az alábbi ügynökökkel rendelkezett:

„Lavai E.” ügynök (azonos a korábbi „Delly” és „Sárosi” személyével) magyar állampolgárságú és nemzetiségű, 1954-ben pressziós alapon szervezték be, 1956 decemberében illegálisan telepítették Angliába. Az MSZHSZ és a CEFYM vezetőségének tagja. 1963–1964 között pihentették.

„Foret” ügynök (Balogh Gyula) magyar nemzetiségű angol állampolgár Be-szervezését hazafias alapon 1961-ben Londonban hajtották végre. A MSZPE bonni kongresszusán a pártvezetőség tagjai közé választották. 1962 júniusa után korábbi együttműködési készsége romlott feltételeket szabott, írásos anyagok át-adásától elzárkózott. A kritikus angliai ügynökhelyzet és tartója, Kolláth Ferenc hibái miatt Bécsben kellett vele eligazítására találkozót szervezni.

„Faison” (Szondi György) magyar nemzetiségű magyar állampolgár. Be-szervezést 1962 februárjában hajtották végre Londonban. Az Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége és a british-hungarian cultural fellowship vonalán mozgatják. Felesége Nigériában él.

„Lacan J.” ügynök azaz Magyar Györgyné Somogyi Vera¹⁷⁴ férjével Londonba disszidált 1956-ban. Már előtte BM kapcsolat volt. 1959 óta ismét kapcsolatban voltak vele. Beosztásánál fogva találkozik emigráns vezetőkkel.

„Fekete Mihály” 1954-ben szervezte be az elhárítás jelentéktelen gazdasági jellegű kompromittáló adatok alapján és éveken keresztül legjobb barátjára, S. F. ügyvédre dolgoztatták. 1957-ben telepítették Angliába. 1959-től pihentették. Írói vonalon foglalkoztatták, de teljesen inaktív volt. Cikkeket írtak vele a Népszavában és szerepeltették a BBC-ben. Mint 1959-ben kiderült, az Angliába disszidált S. F.-cel közölte, hogy korábban jelentett róla.

„Degos M.” magyar állampolgár, 1956-ban disszidált. személyes kapcsolat 1961-ben nem tisztázott okból megszakadt.

A Szabó-ügy¹⁷⁵ – a rezidentúra teljes lebukása

Az amúgy is minimális angliai hírszerzési tevékenységre Szabó László őrnagy disszidálása mért végső csapást. Szabó disszidálása után 1967-ben Rad-

¹⁷³ ÁBT L O-8-41/65, 230.

¹⁷⁴ Anyagát lásd ÁBT L K-1695/1-2.

¹⁷⁵ Szabó Anyagát lásd ÁBT L K-1695/1-2. Szabó László ügyét M. Szebeni Géza is feldolgozta: A külügyes Szabó, aki a liftaknába zuhant. In: *GROTIUS* (internetes folyóirat) <http://www.gro->

ványi János washingtoni magyar követ¹⁷⁶ és Bernát (Bernácski) Ernő rendőrszázasos is a szabad világot választotta.¹⁷⁷ Hármuk közül azonban Szabó árulása okozta a legnagyobb károkat. Mielőtt ezt ismertetném, szükséges Szabó élet-történetének felvázolása, elsősorban azért, hogy érthetőek legyenek azok a motívumok, amelyek 20 év belügyi szolgálat után pálfordulásához vezettek.

Szabó László 1925. augusztus 31-én született, apja nyomdász volt. 1938–1944 között alkalmi munkásként, majd könyvkötőként dolgozott. Ismeretlen okból sikerült elkerülnie a katonai szolgálatot, 1945-ben magánúton leérettségizett, fogtechnikus-segéd képzésbe kezdett, de ezt egy sérülés miatt abbahagyta. Politikai illetve munkásmozgalmi aktivitására nincsen semmilyen adat azon kívül, hogy 1945-ben belépett a kommunista pártba, apja a háború végén a szovjet hadseregnél tolmácsolódott. 1945 utáni munkahelyei nem állapíthatók meg pontosan. Igaz Andor későbbi kémelhárítási osztályvezetővel együtt járt nemesfémhitelesítő tanfolyamra, 1946 májusában a MKP felhívására került a politikai rendőrséghez. Az angol-amerikai kémelhárító alosztályon, majd 1949-től a rádióelhárításnál dolgozott. Itt az alosztályvezető-helyettesi beosztásig jutott. Munkáját azonban több körülmény súlyosan beárnyékolta.

1950-ben hűgát, S. M.-t Földes György¹⁷⁸ az iratokból pontosan nem megállapítható durva módszerrel (zsarolással) beszervezte, mert Sz. M. mélyen valóságos volt és kapcsolatban állt Bulányi György „Bokor” mozgalmával. Bár a beszervezéskor büntetlenségre kapott ígéretet, az ügy realizálásakor mégis fél évre internálták. Csak következtetni tudunk arra, hogy egészségi állapotában a beszerzés illetve az internálás után súlyos romlás állt be. Ennek mikéntjéről a bátyja ellen később készített terv árulkodik, amely szerint az állambiztonság azzal akarta kompromittálni, hogy ő szervezte be hűgát, aki ebbe aztán belebomlott.

Szabó megkísérelt húga érdekében közbenjárni, de ez csak arra volt jó, hogy felettesei bizalmatlanná váltak vele szemben. Ennek következtében álságos indokokra hivatkozva 1952 végén leszerelték. Nemcsak őt, hanem egész családját sújtották a sztálini önkény intézkedései: feleségének egyik bátyját 1949-ben izgatás vádjával három havi fogházra ítélték és kizárták a pártból – azzal jelentették fel, hogy iskolapadján egy nyilaskereszt-rajzot találtak, bár semmilyen bizonyíték nem volt arra, hogy ezt ő rajzolta volna. Fivérét, a repülő-tisztiiskola elvégzése után erre a nem bizonyított vétségre hivatkozva nem avatták tisztté, hanem leszerelték. Anyját alaptalanul kizárták az MDP-ből. A családot ezen kívül más retorziók is érhették, de ezekről Szabó anyagában nem történik említés.

Minden jel arra mutat, hogy ezek az események súlyos lelki törést okoztak neki. Bár azonnal el tudott helyezkedni a Pestlőrinci Hengerműveknél mint

tius.hu/doc/pub/TDSESM/2011_112_m.%20szebeni%20geza_a%20kulugyes%20szabo.pdf (A letöltés ideje 2013. október 16)

¹⁷⁶ Radványira lásd ÁBTL R-8-016/1–8 „Caracas” valamint M. Szebeni Géza: A Radványi-ügy. In: *GROTIUS*, 2011 (internetes folyóirat) http://www.grotius.hu/doc/pub/DBTRNE/2011_115_m.%20szebeni%20geza_a%20radvanyi-%C3%BCgy.pdf (A letöltés ideje: 2013. október 16.)

¹⁷⁷ Bernácskíra lásd ÁBTL R-8-020/1–6.

¹⁷⁸ Később római rezidens.

üzemi rendész (és itt hamarosan SZT-tisztként rezidens is lett). Érdekes módon nem merült fel számára hogy más területen keressen munkát, bár igen tehetségesen rajzolt. 1953 végén, a Nagy Imre kormány desztalinizációs korszakában kérte visszavételét is a testülethez, aminek helyt is adtak. Az ipari elhárításhoz került, mint csoportvezető, később alosztályvezető helyettes, 1956 elejétől pedig mint a főosztályvezető titkára. Magatartása azonban megváltozott. Ugyan korábban sem volt jellemző rá a túlzott önállósodás és egyéni vélemények nyilvánítása — tegyük hozzá hogy ezt az attitűdöt munkahelyének jellege sem támogatta — visszakerülése utáni viselkedését kollégáinak többsége szolgálalelkűnek, pincér- illetve lakászerűnek értékelte. Egyetlen ponton volt határozott saját véleménye: környezete előtt többször is sérelmezte a húgával történeteket, magát „megtört gerincű” embernek jellemezte. Pártvonalon kifogásolták, hogy soha nem vitatkozik a Szabad Nép vagy a Pravda cikkeivel és feletteseivel szemben sem nyilvánít soha önálló véleményt, viszont ha kell, azonnal önbírálatot gyakorol. Ezen magatartásbeli sajátosságok mellett azonban mindenki elismerte nagy munkabírást és fegyelmezettséget.

A forradalom alatt a József Attila utcában a BM épületében tartózkodott, majd a kémelhárítási osztállyal együtt csatlakozott a szovjet csapatokhoz. November 4. után azonnal felvette a munkát, belépett a karhatalomba is. Tevékenységéért megkapta a Magyar Partizán Emlékérmét és a Munkás–Paraszt–Hatalomért Emlékérmét is. A munkástanácsok elleni vizsgálatok irányítójaként is részt vett a forradalmat követő megtorlásokban. 1957 októberében egy éves elhárító iskolára küldték a Szovjetunióba, hazaérkezése után először a kémelhárításnál értékelési és tájékoztatási csoportvezető majd a II/6-b. alosztályvezető-helyettese, hozzá tartoztak a Kohó és Gépipari Minisztérium és a hadiipari vállalatok.

Itteni tevékenységéről csak közvetett adatokkal rendelkezünk, mivel a BM pártszervezete 1963 nyarán vizsgálatot folytatott: *„az alosztályán uralkodó egészségtelen, intrikus légkör okainak megállapítására. A vizsgálat során azt állapítottuk meg, hogy bár Szabó tevőlegesen semmiféle intrikában nem vett részt, puhányságával, vélemény nélküliségével részes az egészségtelen légkör kialakulásában. Úgy ítéltük meg, hogy e tulajdonságai miatt alkalmatlan vezetői beosztásra...”*¹⁷⁹

Ezt követően saját kérésére helyezték át a hírszerzéshez. Ebben szerepet játszhatott a hírszerző csoportfőnökség tervezett bővítése, angol nyelvtudása és a BM-ben ekkor már ritkának számított hosszú szolgálata. Nyelviskolai kiküldetésére Angliában az angol-magyar kulturális csereprogram keretében került sor (viszonyásképp az angolok a debreceni nyári egyetemre küldtek magyarul tanulókat). Jellemző azonban, hogy a kulturális csereprogramot a hírszerzés elsősorban saját káderei képzésére használta fel: 1963-ban egy nyelvtanár-nő, 1965-ben az A alosztály egy operatív tisztje és a III/III. egy hivatalos kapcsolata (Kis Aladárné) vett részt a nyelvtanfolyamon.¹⁸⁰ Ebből Szabó bukása után

¹⁷⁹ ÁBTL R-8-015/5, 208. olvashatatlan aláírás 1965. november 5.

¹⁸⁰ ÁBTL R-8-015/5, 212. jelentés 1965. november 15 III/I-1.o. Kovács Tibor alezredes osztályvezető

bonyodalmak is származtak, mivel egy 1966. szeptember 8-án készült feljegyzés szerint a kulturális csereegyezmény újratárgyalása előtt Greenwill külügyi államtitkár közölte a londoni magyar nagykövettel, hogy 1963-ban Hingyi László, 1964-ben Szabó László és Nemez Miklós, 1965-ben Béni Gyöngyi és Kis Aladárné hírszerző munkát végzett.¹⁸¹ 1966-ban pedig a csereegyezmény keretében kinn tanító „Gyulai” tmt-t (magyartanár) lerohanásszerű módszerrel Londonban két brit elhárítótsízt megkísérelte megfordítás céljából beszervezni (sikertelenül).

Szabó tehát 1964. június 27-én két hónapos londoni nyelvtanfolyamra utazott és ennek során megismerkedett A. T. finn származású USA állampolgárral, akivel minden bizonnyal szerelmi viszonyba is került, bár eleinte még mint tippszemélyt kívánta feldolgozni. T. ígéretes jelöltnek tűnt, mivel egy amerikai katonai támaszponton belül lakott. A hírszerzés későbbi vizsgálatai arra következtettek, hogy T. az amerikai titkosszolgálat beszerző ügynöke lehetett – de ezt semmilyen konkrét bizonyíték nem támasztotta alá. Az viszont valószínű, hogy Szabóban ezután merülhetett fel először a disszidálás gondolata. Valószínűtlen, hogy az USA hírszerzése hazatérte után kapcsolatot tartott volna vele és az is valószínűtlen, hogy T. már az első találkozás alkalmával beszervezte volna. Minden bizonnyal csak lassan jutott el a végső elhatározásra. Újabb londoni kihelyezése előtt egy nappal mindenesetre utasítást adott T. K-dossziéjának megsemmisítésére – ez arra utal, hogy ekkor már kész tervekkel rendelkezett.¹⁸²

Szabót 1965. szeptember 8-án helyezték ki. „Aczél” fedőnéven mint a követség II. titkára szerepelt és arra számított, hogy őt nevezik ki a rezidens helyettesének. Október 16-án 17.45-kor távozott a követségről és nem tért többé vissza.

Éjfél után a rezidentúra már riadót fújt és egy nap múlva Budapesten már az ellenlépések tervezésével foglalkoztak. A hírszerzés első reakciója a visszacsapás szervezése volt, abból indultak ugyanis ki, hogy Szabót az angolok erőszakkal elrabolták. Ezért tervbe vették a budapesti angol követség konzuljának, Frank Ernest Bertramnak elrablását „konspirált őrizetbe vételét” („*tervünk lényege az, hogy az attasét egy e célra alkalmas vidéki objektumba szállítjuk, ahol a szükséges ideig kábult állapotban tarthatjuk, ami lehetővé teszi, hogy ne emlékezzen rá mi történt vele.*”¹⁸³) Emellett tervezték William Kenneth Fraser budapesti brit diplomata letartóztatását is, mivel ő három nappal korábban súlyos közúti balesetet okozott.

Szabó október 20-án adott először életjelt magáról. A Foreign Office ekkor hívatta be a magyar követet és adta át Szabó levelét, amelyben az Egyesült Államok hatóságaihoz, benyújtott menedékjog-kérelme szerepelt, valamint az, hogy lelkiismeretével nem tudja összeegyeztetni a kémkedést és felajánlja szol-

¹⁸¹ ÁBTL R-8-015/6., 120.

¹⁸² ÁBTL R-8-015/1, 73. Jelentés 1965. október 20. Kis Józsefné nyilvántartási csoportvezető, Fodor Zoltánné II.o. sgt.

¹⁸³ ÁBTL R-8-015/1, 19., javaslat 1965. október 18, Dobróka János alezredes, Tóth László alezredes.

galatait az USA kormányának. Levele az alábbi mondattal kezdődött: „Nagykövet Úr, Excellenciás Uram, egész eddigi tudatos életem tapasztalata és a helyzet, amelybe diplomáciai kiküldetésemmel kerültem, arra indított, hogy véglegesen szakítsak azzal a társadalmi rendszerrel, amelynek további szolgálata jóvátehetetlen bűncselekmények elkövetéséhez vezetett volna.”¹⁸⁴

A magyar fél először nem akarta elhinni, hogy a levelet Szabó saját akaratából írta. 1965. október 27-én az USA külügyminisztériumában Radványi János követ és Antal Sándor konzul (korábban londoni hírszerzőtiszt, a kérdéses időszakban a washingtoni rezidentúra tagja mint őrnagy) találkozott Szabóval. Magyar részről készültek erre az eseményre, a lefolytatandó beszélgetés forgatókönyvét előre kidolgozták és miniszteri szinten is egyeztettek. Radványi jelentése szerint Szabón „nem lehetett észrevenni, hogy kábítószer hatása alatt állott. Cinikusan viselkedett. Többször kijelentette, szabad elhatározása alapján kért menedékjogot. Családja nem érdekli. Az ügyet maga részéről lezárttnak tekintti.”¹⁸⁵

Szabó átállása katasztrofális következményekkel járt. Az ügyében indított vizsgálat szerint Angliában hét aktív, műszaki-tudományos vonalon két aktív, amerikai vonalon öt aktív, osztrák vonalon egy aktív magyaroknak dolgozó ügynököt ismert. Emellett ismerte a KGB hét angliai, egy szíriai, egy venezuelai, egy izraeli, valamint a csehszlovák állambiztonság három és a lengyelek három angliai ügynökét, 18, magyar oldalról feldolgozás alatt tartott angliai ügynökjelöltet, öt műszaki-tudományos vonalon dolgozó ügynökjelöltet és két izraeli ügynökjelöltet. Fentiekén túl ismerte a III/I. csoportfőnökség hazai angol vonalán kizárt három ügynökét és öt jelöltjét, egy izraeli ügynökjelöltet, kilenc titkos munkatársat, a III/II. csoportfőnökség 36 ügynökét (zömmel a hadiipari elhárítás és a budapesti angol követség területéről), 14 Angliában, két az Egyesült Államokban és egy Franciaországban tevékenykedő titkos munkatársat (utóbbiak ugyan az ügynökök kategóriájába estek, de mindegyiküket Magyarországról hivatalos fedéssel telepítették a célországba). Összesen tehát 78 magyar és 15 külföldi ügynököt ismert. Ezen túlmenően ismerte a teljes londoni rezidentúra személyi állományát és emellett még számtalan hírszerzőtisztet, valamint a hírszerzés éves tervének egy részét és a hírszerzés szervezetét.¹⁸⁶ Minden bizonnyal azzal a feladattal küldték Londonba, hogy koordinálja a Londonban működő kelet-európai hírszerzők tevékenységét.¹⁸⁷ A londoni, az ottawai, a new yorki, a párizsi, a római a frankfurti és a bécsi, valamint a párizsi rezidentúra több tagját közlelő is ismerte. Arról nem találtak adatot, hogy operatív iratokat is ellopott volna, de az aggasztónak tűnt, hogy még Magyarországon csináltatott egy zárható acéldobozt, amit Londonba is magával vitt – és ami disszidálásával együtt eltűnt.

¹⁸⁴ ÁBTL R-8-015/1, 128., levél fénymásolata.

¹⁸⁵ ÁBTL R-8-015/1, 150., BM feljegyzés 1965. október 27.

¹⁸⁶ ÁBTL R-8-015/2, 161–168. Az R-8-015/1 kötetből a Szabó operatív ismereteit összefoglaló 12–14, 118–119 oldalakat az iratok átadásakor kiemelték és ezeket jelenleg is az Információs Hivatal kezeli.

¹⁸⁷ ÁBTL R-8-015/3, 59. fordítás a Wiener Wochenausgabe 1965. november 27–28-ai számából.

Az operatív ismereteken túl jelentős volt Szabó tudása a hírszerzés működésének irányairól és módszereiről is. Az USA Kongresszusa előtt tartott beszédében beszámolt például a Newsweek hamisításáról annak érdekében, hogy az USA és afrikai országok kapcsolatait rombolják (hamis képet adtak az amerikai polgárjogi mozgalomról): ezt ugyanis „a magyar titkosszolgálat csinálta. Fürjes János őrnagy, az aktív intézkedések vezetője felelős a dezinformációs munkáért Magyarországon. (...) Az első számot 1963 novemberében nyomták a magyar titkosszolgálatok nyomdájában.”¹⁸⁸

Szabónak köszönhetően tudhatjuk, hogy a hírszerzésen belül 1964-ben jött létre a dezinformációs, aktív intézkedések alosztály, amely az Értékelő és tájékoztató osztály alá tartozott (Hajdu Pál ezredes, aki Hun Pál név alatt írt egy könyvet „Fellazítás kortesei” címmel). Szabó erősítette meg azt is, hogy Lapusnyik Bélát¹⁸⁹ a cseh hírszerzés egyik embere gyilkolta meg. Kongresszusi meghallgatása mellett „Üzenet a magyar népnek” címmel egy nyilatkozatot is kiadott, amelyet az emigráns sajtóban terjesztettek.¹⁹⁰

1965. október 22-én a III/I. csoportfőnökség javaslatot tett a CIA ellen megtorló akció végrehajtására, mivel ekkor még azt gondolták, hogy Szabó emberrablók áldozata lett. A tervek szerint a Bécsben élő, Magyarországról 1944-ben nyugatra távozott Bánsági József és családja elrablását tervezték – ő ugyanis a CIA bécsi rezidentúrájának beszerző tisztjeként tevékenykedett. A terv szerint Bánsági elrablása után realizálnák az addig feldolgozás alatt tartott amerikai kémügyeket és az ügynek olyan látszatot adnak, mintha Bánsági átállt volna a magyar oldalra. „Reális elképzeléseink szerint Bánságival ezt rövid idő alatt meg is tudjuk erősíttetni.”¹⁹¹ Füzte ehhez hozzá sokat sejtetően a jelentés ismeretlen készítője aki minden bizonnyal maga a csoportfőnök, Komornik Vilmos volt. A jelentés sajnos nem ismertetette az akció részleteit, hanem csak annyit közölt, hogy Bánsági és családja elrablásához „megfelelő lehetőségekkel rendelkezünk”.¹⁹²

Ellentétben Lapusnyikkal, aki a megtorló akció olcsó prédája volt, Szabó esetében a hírszerzés már az elején sejtette, nincs sok esélye személyének felkutatására és megsemmisítésére. Nyilvánvaló volt, hogy a CIA megfelelő anonimitást fog neki biztosítani az USA-ban, ahol ráadásul a szocialista tábor nem rendelkezett túl nagy hálózattal. Ennek ellenére készültek operatív tervek felkutatására. Emellett lejáratását is tervbe vették. Érdekes azonban, hogy ebben korlátozta őket az esetleges ellencsapástól való félelem. Komornik Vilmos cso-

¹⁸⁸ ÁBTL R-8-015/4, 45. Szabó vallomása az USA Képviselőház Hadügyi Bizottságában a CIA albizottsága előtt történt meghallgatásáról.

¹⁸⁹ Lapusnyik Béla (1938–1962) Személyére lásd legújabban *Palasik Mária*: Egy belügyi tiszt-helyettes disszidálása és titokzatos halála. Lapusnyik Béla tragédiája. In: *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Szerkesztette: Baráth Magdolna, Bánkúti Gábor és Rainer M. János. L'HARMATTAN, Bp., 2011. 79–89. valamint *Gecsényi Lajos*: Forradalom előtt és után : osztrák–magyar kapcsolatok, 1945–1965 In: 1956 okai, jelentősége és következményei / szerk. Pál Lajos és Romsics Ignác, 83–105.

¹⁹⁰ ÁBTL R-8-015/3, 56., 1966. február 18.

¹⁹¹ ÁBTL R-8-015/1, 157–158., aláírás nélkül.

¹⁹² Uo.

portfőnök 1966. április 29-én a következő levelet küldte Galambos József főcsoportfőnöknek, aki ekkor a belügyminiszter első helyettese is volt: *„Eltöprengtünk hogyan használhatnánk ki a hazaáruló Szabó ügyében az ellenséges propaganda gyengeségeit. Az ellenforradalom 10. évfordulója kapcsán úgysis várható, hogy nem hagynak bennünket nyugodni, s talán nem lenne rossz, ha a tervezett védekező és keresztező akciók mellett támadnánk is. Gondolatainkat papírra vetettük, de ebben az esetben nem tudunk határozottan állást foglalni, mert úgy érezzük a kockázat kicsit nagy. Végeredményben a CIA-val húznánk ujjat. A mellékelt akciótervet felterjesztem de nem jóváhagyást, hanem segítséget, tanácsot kérünk egy elfogadható elgondolás kialakításához.”*¹⁹³ Az akcióterv szerint valós és hamis dokumentumokat akartak gyártani arról, hogy Szabó személy szerint maga is letartóztatásokat kezdeményezett, részt vett koncepciós perekben, saját húgát ő szervezte be ügynöknek, amibe az végül is belebolondult, részt vett ellenforradalmárok kivégzésében, és mielőtt a Külügybe ment volna dolgozni, több amerikai és angol állampolgár ellen ő kezdeményezett eljárást. Jelenlegi ismereteink szerint ebből húgának beszervezésre, a kivégzésekre és az angol-amerikai állampolgárok elleni eljárások kezdeményezése vonatkozó állítások koholmányok.¹⁹⁴

A hírszerzés Szabó disszidálása után széleskörű vizsgálatokat folytatott szökése okainak megállapítására. Ennek során gyakorlatilag minden belügyi alkalmazottat, aki korábban kollégája volt, kikérdeztek róla. Vizsgálták 20 éves házaseletét is (felesége a III/2 osztály dolgozója volt) és azt állapították meg, hogy minden bizonnyal labilis lelkiállapota vezette az áruláshoz. Azt azonban, hogy pontosan milyen személyes élmények vezettek lelkiállapota felborulásához és ebben mennyiben volt hibás maga a szervezet, még 1965-ben sem lehetett teljesen nyíltan tematizálni. Jellemző, hogy a húgával történtek kapcsán a vizsgálat tartózkodott annak megállapításától, hogy beszerzésének körülményei valamint internálása és rehabilitálásának elmaradása messzemenően törvénysértő voltak. A személyiségét vizsgáló irat szemérmesen írja körül Szabó összeomlásának okát: *„bizonyos értelemben Szabó művész-lélek volt, aki vonzódott a képzőművészetek iránt, úgynevezett finom lélek is volt, került a durva vagy sikamlós tréfákat, nőkről soha senki előtt nem tréfálkozott, még megjegyzést sem tett. Az ilyen típusú emberre az államvédelmi munka egyes fázisai komoly hatást gyakorolhattak.”*¹⁹⁵

A tanulságok levonása így csak felemásra sikeredhetett. Az ügy fegyelmi vonzattal is járt, nyelviskolai kollégáját (aki a T.-ügyben nem bizonyult kellően ébernek) Nemezs Miklóst leszerelték, Szőke Béla III/I. csoportfőnök helyett és III/I-1 osztályvezetőt elhelyezték a hírszerzéstől, Pados Gábor alosztályvezetőt, Komornik Vilmost, Tóth Endre alezredes alosztályvezetőt, Szakács László alezredes csoportvezetőt írásbeli figyelmeztetésben, Vásárhelyi Józsefet (IV. csoportfőnökség, káderosztály), Pék Márton III/III-1. osztályvezetőt megrovás-

¹⁹³ ÁBTL R-8-015/4, 121., 1966. április 29. Komornik Vilmos.

¹⁹⁴ ÁBTL R-8-015/4., 122., Akcióterv III/I-5 osztály.

¹⁹⁵ ÁBTL R-8-015/4, 181., 1965. november 12. III/I. csoportfőnökség, jelentés Szabó László ügyében.

ban, Eperjesi László III/III csoportfőnököt szóbeli figyelmeztetésben részesítettek.

A hírszerzésnek ez után gyakorlatilag előről kellett kezdenie az angol-szász területen folyó munkát. A Szabó-ügy hullámai még nem csitultak el, amikor Radványi János washingtoni követ, majd Bernácski Ernő átállása ismételtén romba döntötték, amit addig sikerült felépíteni. A magyar hírszerzés ezekből a csapásokból csak egy teljesen új generáció felnevelése után, a hetvenes évek második felére tért teljesen magához.

Epilógus

A londoni rezidentúra működésének megindulása és Szabó László árulása között 14 év telt el. Az időszak végére gyakorlatilag már a teljes külképviseleti állomány hírszerzőkből állt. Ennek ellenére a dokumentumokból nem állapítható meg semmilyen komolyan vehető hírszerzési eredmény. Mindez elég szomorú bizonyítványt állít ki a hírszerzésről, különösen azért, mert Londonban lett volna mit kikutatni. A hírszerzők csak sejtették, hogy a magyar emigránsok mögött valahol a CIA kezét kellene keresniük, de bizonyítani ezt nem tudták. Előítéleteik nem voltak teljesen alaptalanok, bár nem abban az értelemben, ahogyan azt ők képzelték. A magyar emigráció szervezeteit a Congress for Cultural Freedom illetve a Rockefeller és a Ford alapítvány támogatta.¹⁹⁶ Ezeket a szervezeteket viszont a CIA látta el pénzzel. Ha a magyar hírszerzés ennek nyomára tudott volna jutni, akkor az hatalmas botrányt robbantott volna ki. Ilyen jellegű információkat azonban egyáltalán nem sikerült szerezniük, mivel esélyük sem volt beépülni olyan szinten az ellenséges objektumokba, hogy nyomokra bukkanjanak. Ezzel szemben egyszerű amerikai oknyomozó újságírók ugyanezt a feladatot az 1960-as évek végén megoldották. Nekik köszönhetően kerültek nyilvánosságra a CIA és a fellazító szervezetek közötti kapcsolatok, illetve magának a fellazító politikának az anyagi vonzatai. A magyar hírszerzés szegénységi bizonyítványa, hogy még ezt is ellenségeitől kellett megtudnia.

Nemcsak az emigráció elleni munka minősíthető siralmasnak, nem járt jobb eredménnyel a brit intézmények elleni hírszerzés sem. Koordináció hiánya és a hírszerző tisztek műveletlensége egyaránt lehetetlenné tette a tudományos-technikai hírszerzés terén az eredményességet. A klasszikus politikai hírszerzés terén a magyarok igyekezete teljesen csődöt mondott. Nyelvtudás, társadalmi kapcsolatok hiányában, merev politikai előírásokkal terhelten esély sem lehetett arra, hogy a rezidentúra tagjai kölcsönös szimpátián alapuló kapcsolatot alakítsanak ki az angol politikai vagy kulturális elittel. Erre még harmadosztályú információforrások esetében sem voltak képesek.

Sajnos azt nem tudhatjuk pontosan, mit tudott minderről a brit elhárítás. A magyar dokumentumok azonban több következtetést megengednek. Brit részről minden bizonnyal meglehetősen szigorú és hatékony kontroll alatt tud-

¹⁹⁶ Lásd Rainer M. János: Esetek a magyar hírszerzés történetéből 1957–1967. In: Rubicon, 2002/5–6, 57.

ták végig tartani a magyar hírszerzőket. Operatív akcióik jelentős részét sikerrel zavarták. Gyakorlatilag az összes rezidensre néhány éven belül rábizonyították a meg nem engedett kémtevékenységet és elérték kiutasításukat. Mindez sokkal pozitívabb képet ad a brit elhárításról, mint ahogyan azt Angliában a cambridgei ügynökbetrányok fényében a közvélemény gondolta.

Félrevezető volna azonban, ha a magyar politikai rendőrség működését a hírszerzésen keresztül ítélnénk meg. Minden bizonnyal ezen a területen mutatta az ÁVH a leggyengébb teljesítményt. Még inkább félrevezető, ha az itt tárgyalt, 1951 és 1965 közötti időszakról a Kádár-rendszer egészére általánosítanánk. Az 1970-es évekre a magyar hírszerzés igen jelentős mértékben átalakult. Személyi állománya is megváltozott. A „legvidámabb barakk” hírszerzői már nem esetlen páriaként mozogtak a diplomáciai parketten. Nyelvtudás, szakmai professzionalizmus és reálisan megszabott politikai célok birtokában sokkal sikeresebbek tudtak lenni, mind elődeik. De ez már egy másik történet.

„ENGLAND IS THE SECOND GREATEST ENEMY OF HUNGARY”

The Working of the Hungarian Intelligence Bureau in London in the Mirror of its Own Reports between 1951 and 1965

*by Krisztián Ungváry
(Abstract)*

The present study reconstructs the history of the London bureau of the Hungarian intelligence service from its establishment in 1951 to 1965. It is based on the sources of the state security and approaches the period mainly from the perspective of the intelligence officers. Evaluation of these sources, problematic in several regards, is facilitated by the fact that the officers employed in the bureau had to admit themselves in their reports, despite the embellished accounts, that they failed to accomplish their basic obligations, and their activities practically bore no fruits. This is certainly worthy of attention, for the intelligence bureau in London was an outstanding station of the Hungarian intelligence service, which is proved by the great number of officers ordered there from Budapest and by the wide range of tasks they were expected to perform.

The history of the London intelligence bureau shows up all those circumstances which before 1965 prevented the Hungarian intelligence service in general from producing the expected results. The shockingly low cultural and professional niveau of the official staff, and the long survival of pre-1956 stalinist habits made in-depth political intelligence impossible. It was only among the emigres that the Hungarian state security proved able to recruit sources of information.

The staff of the London bureau was shocked by relatively serious scandals in every three years on average. The British authorities regularly expelled Hungarian intelligence officers, several among whom left Hungary for all. Consequently, the intelligence service became almost completely de-conspired for the opposite party. Alongside a general overview of the political and intelligence problems, the study also aims at grasping the particular mistakes which by 1965 had led to the total collapse of the Hungarian intelligence in London.

Ungváry Krisztián

A MAGYAR MEGSZÁLLÓ CSAPATOK A SZOVJETUNIÓBAN

Levéltári dokumentumok 1941–1947.

A Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerkesztésében megjelent 629 oldalas forrásközlés címe sokat ígér. Annál is inkább, mert a magyar megszálló alakulatok történetét eddig nem túl sokan kutatták. Ám sajnos félrevezető a címválasztás, mert a kötet nem a magyar megszálló csapatokkal foglalkozik általában, hanem azok tevékenységének pusztán egy aspektusát, a katonák atrocitásait tárgyalja. Ráadásul ezt a kérdést is csak egyetlen forráscsoport, a Rendkívüli Állami Bizottság (továbbiakban RÁB) iratainak felhasználásával mutatja be.

Előrebocsájtom, fontos és üdvözlendő olyan munkák megjelenése, amelyek kritikusan reflektálnak a kollektív nemzeti emlékezet elhallgatott kérdéseire. A Szovjetunióban majdnem félmillió négyzetkilométernyi területen magyar csapatok láttak el megszállói feladatokat és ennek során ártatlan civilek tízezreit érték különféle atrocitások. A múlttal való szembenézés nem csak politikai, hanem történészi feladat is. Bizonyára ez vezette e kötet szerkesztőit. Ennek ellenére azt gondolom, hogy a tárgyalt mű inkább akadálya, mintsem elősegítője a szembenézés folyamatának.

A kötet alapvetően két részből áll, amit Krausz Tamás 40 oldalas előszava vezet be. Ezután a megszálló csapatok vezetőinek, illetve katonáinak szovjet peranyagát közli, a második rész pedig az egyes háborús bűntetteket dokumentálja. Ez utóbbi rész tartalmazza az egyes helyi hatóságok összefoglaló jelentéseit, sértettek vallomásait, valamint néhány magyar munkaszolgálatos hadifogoly tanúvallomását is. Emellett a háborús bűnösséggel vádolt személyekről készített nyilvántartó lapot, valamint néhány magyar hirdetményt is olvashatunk. A kötetet faximile dokumentumközlés zárja, ebben fényképek, valamint a magyar Államvédelmi Hatóság által felvett jegyzőkönyvek és bírósági ítéletek szerepelnek.

Nem azt tartom a fő problémának, hogy a kötetben közölt források jelentős részének hitelessége kérdéses. Problematikus, ahogyan a közölt szövegek bemutatásra kerülnek. Krausz Tamás ugyan írt egy bevezetőt, amelynek egy része „A források keletkezése és hitelessége” címet viseli, de ebben egy szóval sem tér ki arra, hogy a források adatai hogyan és mennyiben lehetnek manipuláltak, és azzal sem foglalkozik, hogy a vallomástévő személyeket érték-e fizikai és lelki kínzások? Ám, ismétlem, nem ez a szerkesztői felületesség a legnagyobb baj a dokumentumokkal kapcsolatban. Az igazi probléma az, hogy még ha elfogad-

nánk is, hogy a dokumentumokban szereplő összes állítás igaz, akkor sem állítható, hogy ez sokkal közelebb vinne bennünket a háború eseményeinek megértéséhez. Egyrészt azért nem, mert a közölt dokumentumok nem tekinthetők a mindennapok szempontjából tipikusnak, másrészt pedig azért, mert a szerkesztők szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyják az események kontextusát, ami a megértés előfeltétele lenne.

Krausz előszavában meglehetősen magabiztossággal minősíti a II. világháború magyar nyelvű irodalmát. Kritikájának lehetne alapja, mert való igaz, hogy a kérdéskörön belül a magyar atrocitások köre eddig nem állt a figyelem középpontjában. Megállapításai azonban igazságtalanok. Elsősorban Romsics Ignác és Szabó Péteren veri el a port, mert műveikben „egy sor sincsen a magyar haderő által elkövetett népirtásról”. Lehet említettek kritizálni, de műveikben nemcsak a magyar, hanem más népirtásokról és bűncselekményekről sem írtak (például nem említették a szovjet hadsereg tömeggyilkosságait). Nem azért, mert tagadni akarták volna ezeket, hanem azért, mert nem ebből a szempontból közelítették meg a kérdéskört.

Nagyobb baj, hogy Krausz úgy tesz, mintha publikációja szinte az első lenne az elhallgatás hosszas évtizedei után. A téma szakirodalmaként csupán két munkát jelöl meg, ebből az egyik egy lábjegyzetek nélküli népszerűsítő kiadvány.¹ Úgy tűnik, mintha nem is érdekelné, mit is írtak erről mások, holott a magyar megszálló alakulatok atrocitásairól magyarok és külföldiek egyaránt publikáltak, többek között az általa bírált Szabó Péter is. Magyarul, németül, angolul és oroszul is megjelentek ezzel kapcsolatos tanulmányok², de ezekre Krausz (le-

¹ Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Bp. 2004, valamint *uő.*: A magyar megszállás Ukrajnában és Lengyelországban 1941–1944. In: Nagy Képes Milleniumi Hadtörténet. Bp., 2000.

² A teljesség igénye nélkül álljanak itt azok a munkák, amelyek a szorosan vett magyar háborús bűncselekményekkel foglalkoznak, beleértve az ezt tárgyaló lexikonokat és összefoglaló műveket is, de Krausz Tamás nem utal rájuk: Szabó Péter: Adalékok a Magyar királyi honvédség megszálló alakulatainak tevékenységéről a keleti területen (Rejmentarovka 1941. December 21.) In: Hadtörténelmi Közlemények 2012 június (2. szám), 481–495. Truman O. Anderson: „A Hungarian Vernichtungskrieg?” Hungarian Troops and the Soviet partisan War in the Ukraine 1942. Militärgeschichtliche Mitteilungen, 1999, Nr. 2, Kriegsverbrechen in Europa und im Nahen Osten im 20. Jahrhundert. Szerk. Franz W. Seidler–Alfred M. de Zayas. Hamburg 2002., Encyclopedia of War Crimes in Modern History (az előbb említett mű japán kiadása), Tokio 2002. Részemről a következő tanulmányokban foglalkoztam a kérdéssel: Ungarische Besatzungskräfte in der Ukraine 1941–1942. In: Ungarn Jahrbuch 26., Jahrgang 2002/2003, Szerk. K. Lengyel Zsolt. München, 2004, 125–163., Das Beispiel der ungarischen Armee. Ideologischer Vernichtungskrieg oder militärischer Kalkül? In: Christian Hartmann–Johannes Hürter–Ulrike Jureit: Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte. München 2005, 98–106., Megsemmisítő háború: a keleti front és a magyarok által elkövetett háborús bűncselekmények a második világháborúban. In: Belügyi Szemle, 2005/2, 5–34., Holokauszt, népirtás és a megszálló alakulatok. In: Évkönyv 2004 (XII). Magyarország a jelenkorban 2004, 9–29., Hungarian occupation Forces in the Ukraine 1941–1942: The Historiographical Context. In: Journal of Slavic Military Studies, (20). 2007, 81–120. o., Kriegsschauplatz Ungarn. In: Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg 8. kötet. Die Ostfront 1943/44. Der Krieg an der Ostfront und an den Nebenfronten. Szerk. Karl-Heinz Frieser. München, 2007., Magyarország és a második világháború. [Nemzet és emlékezet sorozat]. Bp. 2005., A második világháború mítoszai. In: Egyezünk ki a múlttal. Műhelybeszélgetések történelmi mítoszokról, tévhitekről. Szerk. Lőrincz László. Bp., 2010, 190–198., Vengerszkoje okkupaciontje vojszka na Ukrainye v 1941–1942 gg. (okoncspanije). In: Klio 2011, Nr. 3 (54), 52–58., A Kárpát-csoport és a megszálló erők harcai, Védelmi harcok a Kárpátok előterében, Erdély-

számítva az 1. lábjegyzetben említetteket) egyetlen esetben sem hivatkozik. Az egyetlen szerző, akit említésre méltónak tart, e sorok írója, aki szerinte „német források alapján” számol be az eseményekről. Ez is arra utal, hogy Krausz valójában nem olvasta publikációimat, amelyek döntően magyar források alapján íródtak.³ Mivel állításaimat eltorzítva ismerteti, ezért ezekre is ki kell térnem.

A letagadott kontextus

Krausz bevezetőjében leszögezi, hogy ahistorikusnak tartja, ha a mai kor-szak jogszemléletét vetítjük vissza a háborús időszakra, és ezért elveti a RÁB dokumentumaival kapcsolatos forráskritikákat. Elvileg igazat is adhatnánk állításának. Gondot „csupán” az jelent, hogy a RÁB dokumentáció állításainak jelentős része az 1945 előtt hatályos nemzetközi jogi egyezmények tükrében sem tartható. Azok, akik a RÁB dokumentációt kritizálják, nem a modern jogállamiságot kéri Sztálin rendszerén számon, hanem csupán arra kívánnak rámutatni, hogy a RÁB létrehozásához semmilyen morális megfontolás sem tapadt, az csupán a sztálini hatalom eszköze volt és a források minden esetben ellenőrzést igényelnek. Erre már a RÁB létrehozásának ideje is bizonyíték, hiszen a szervezetet csak 1943 elején állították fel, holott a legszörnyűbb kegyetlenkedések 1941 és 1942 között történtek. A RÁB propagandisztikus felfuttatása ráadásul a Katyń-nal kapcsolatos náci propagandára adott válasz volt. Amikor 1943 áprilisában a német propaganda nemzetközi hírveréssel adta tudtul, hogy feltárta a Katyńban meggyilkolt lengyel tisztek tömegsírjait, erre válaszul a RÁB és más szervezetek adatok özönét zúdították a nemzetközi közvéleményre a nácik rémtetteiről. Nem maradhatott ki ebből természetesen maga Katyń históriája sem, amelyet a RÁB tevőleges részvételével hamisítottak meg.⁴ Erre sajnálatos módon Krausz egy szót sem veszteget, holott alapvető forráskritikai kérdés, hogy amennyiben bizonyított tény, hogy RÁB legfelső vezetése korábban dokumentációt hamisított tömeggyilkosságokról, akkor honnan és miből állapítható meg, hogy az ugyanezen szervezet által készített, most — hasonló témában — közölt dokumentumok egy része nem hamisítvány? Ez a kérdés annál is inkább indokolt, mert a RÁB felső vezetéséről sok minden elmondható, de az nem, hogy szavahihető szakértőkből állt volna. Elég ha csak az Trofim Liszenkóra⁵ vagy Andrej Zsdanovra⁶ gondolunk.

Tévedés volna azt gondolni, hogy Katyń volt az egyetlen eset, amikor a szovjetek saját tömeggyilkosságaikat a RÁB hathatós támogatásával a „nácik”

ben és a Tiszántúlon, Budapest ostroma és a dunántúli harcok, A második világháborús magyar részvétel, mint történelempolitikai diskurzus. In: Romsics Ignác (szerk.): Magyarország a második világháborúban, 55–64, 115–154, 189–200. o. Bp., 2011.

³ Forrásaim zöme a német Bundesarchiv-Militärarchiv anyagában fennmaradt magyar jelentésekből került ki. Emellett hasznosítottam a Hadtörténelmi Levéltár, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának anyagait is.

⁴ A Katyńi események „feltárását” végző különleges bizottság vezetője Nyikolaj Burgyenko vezérezredes, a szovjet hadsereg főbészéje volt, aki egyúttal a RÁB vezető testületének is tagja volt.

⁵ Liszenko közismert áltudományos tevékenysége miatt nem tekinthető hiteles tudósnak.

⁶ Zsdanov sztálini tisztogatásokban játszott szerepe, valamint 1940–1941 közötti baltikumi működése miatt a diktatúra fenntartások nélküli kiszolgálójának tekinthető.

nyakába varrták, illetve amikor teljesen légből kapott számokat használtak. A RÁB 1944. augusztus 24-ei közleménye szerint a finn megszálló erők általában a teljes szovjet lakosság megsemmisítésére törekedtek, és csak Petrozavodszkban 7000 személyt gyilkoltak meg.⁷ A RÁB Lembergben és környékén hétszázezer meggyilkoltat „számolt össze”⁸ – nyilván beleértve ebbe azt a kb. négyezer főt, akiket az NKVD gyilkolt meg 1941. június utolsó napjaiban a város börtöneiben és nyilván beleértve ebbe azokat a becsléseket, amelyek a Lemberg-től nem messze található, náci által üzemeltetett belzeci haláltáborban meggyilkoltakra vonatkoztak.⁹ A Minszk melletti Kuropaty területén becslések szerint több tízezer áldozatot temettek el 1937 és 1941 között. Ők a szovjet statisztikákban mint a „fasiszták áldozatai” jelentek meg egészen 1989-ig – ha megjelentek egyáltalán. Hasonló a helyzet a sztálinizmus Kijev környéki áldozataival is, a Kijev melletti Bukivnya mellett eddig 210 tömegsírt tártak fel, az áldozatok száma a legcsekélyebb becslések szerint is tízezres nagyságrendű. 1941 júniusában – júliusában több tucatnyi börtönben mészárolta le az NKVD az ott őrzött rabokat. A későbbiekben az ezzel kapcsolatos bűnjeleket a német hadsereg vagy az SS nyakába varrták. Ennek sokszor annyiból volt alapja, hogy előfordulhatott, hogy ugyanazon a helyszínen először az NKVD gyilkolt, néhány nappal később pedig az Einsatzgruppék. Az ilyen ügyek szétszalazása ugyan nem lehetetlen, de nem is egyszerű feladat, amint azt az ezzel kapcsolatos fényképek körül 1999 után kialakult németországi vita is bizonyítja.¹⁰ Ezek a fényképek az NKVD tömeggyilkosságait ábrázolták, de a poszt-szovjet archívumokban mint a náci tömeggyilkosságok bizonyítékai szerepeltek. Szemet szűrőak azok a tanúvallomások, amikor magukat fél- vagy teljesen analfabétának megnevező tanúk, mint például a 60 év fölötti Ivan Grigorjevics Romanyenko öt évvel a falujában lezajlott események után napra pontosan emlékezett, hogy a településen 372 udvart gyűjtöttek fel a magyar katonák, hogy 200 ember lőttek agyon, hogy darabszám szerint hány juhot, disznót, tyúkot szedtek össze.¹¹ A sor hosszan folytatható. Honnan tudták ezek a tanúk megjegyezni ezeket a számokat? Nem lehetséges, hogy tanúvallomásukat előre megadott, szájukba rágott szempontok alapján tették?

A kötet bevezető tanulmánya egy szóval sem reflektál az 1945 előtt hatályos jogi normákra. Úgy tekinti, mintha a partizánokkal és segítőikkel szembe-

⁷ Hozzá kell tennünk, a finn hadvezetés ellentétben a némettel, semmilyen népiptási intencióval nem rendelkezett, ebből adódóan nem törekedett az elfoglalt területek lakosságának szisztematikus megsemmisítésére. A RÁB adatot közli *Joachim Hoffmann: Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945. München 1996. 172.*

⁸ Lásd *Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher. Nürnberg 1949, VII. kötet, 500. és 540.*

⁹ Mivel a belzeci tábor áldozataról nem létezett pontos kimutatás, a RÁB ebben az esetben csak hasraütésszerű becslésekre támaszkodhatott – ez is mutatja adatainak megbízhatatlanságát. A britek által megfejtett német táviratok, amelyek a belzeci táborra 434.508 áldozatot adnak meg, csak 2000 óta kutathatóak.

¹⁰ A kérdésre lásd *Ungváry Krisztián: Echte Bilder – problematische Aussagen. Eine quantitative und qualitative Fotoanalyse der Ausstellung "Vernichtungskrieg, Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944."* In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1999/10., 584–595.*

¹¹ *Krausz Tamás: A magyar megszálló i. m. 166–167. 42. sz. dokumentum. Erre Illésfalvi Péter recenziója is felhívta a figyelmet. Lásd uő: Policáj. In: Magyar Nemzet 2013. március 24.*

ni brutális fellépés önmagában is jogszerűtlen lett volna. Ezzel szemben a korabeli hadijog¹² nem tiltotta az ellenséges fél harcosainak kivégzését abban az esetben, ha azok nem viseltek egyenruhát, illetve megkülönböztető jelzést, nem álltak felelős vezető parancsnoksága alatt, fegyvereiket nem nyíltan viselték és nem tartották be a nemzetközi egyezményekben kodifikált háborús viselkedés normáit. Ennek értelmében a világháború folyamán minden hadsereg kivégezhette és általában ki is végezte azokat a személyeket, akik a partizán harcmódot választották és fenti kritériumoknak nem feleltek meg. A hadijog azonban nem engedélyezte a kivégzést pusztán gyanú miatt, a túsok kivégzését pedig csak abban az esetben tette lehetővé, ha azt az ellenség jogsértő tevékenysége indokolta, és a megtorlás a másik fél jogsértésével arányban állt. Falvak öncélú felgyújtása és a lakosság lemészárlása nem volt megengedett.¹³ Ennek ellenére német részről kezdettől fogva úgy kívántak hadat viselni a Szovjetunióval szemben, hogy ezeket a szabályokat megszegik. Megengedték, sőt adott esetben előírták a kollektív büntetések alkalmazását, túsok és gyanúsak kivégzését. Ebben sajnos a magyar szövetségesek mindenütt partnernek bizonyultak.

Krausz szerint a partizánok üldözésének semmilyen „akceptálható nemzetközi jogi alapja” nem volt. Ebből az olvasó csak arra következtethet, hogy nemzetközi jogi szempontból a német hadseregnek minden elfogott partizánt haza kellett volna bocsájtania. Krausz logikája szerint minden német és magyar katona, aki részt vett a partizánellenes hadműveletekben, egyúttal háborús bűncselekmények elkövetője, hiszen a partizánokkal szembeni fellépés is megengedhetetlen, hiszen a háború maga is jogtalan volt. Nyilvánvaló, hogy ez a szemlélet abszurd. Krausz összekeveri a „Ius in Bello” (hadijog) és a „Ius ad Bellum” (háborúhoz való jog) fogalmát. Az igaz, hogy különböző nemzetközi egyezmények elvileg tiltották a katonai agresszió alkalmazását, de ez teljesen független attól, hogy fegyveres konfliktus esetén a hadijog betartása attól függetlenül kötelező volt a felek számára, hogy agresszorként vagy áldozatként kerültek ebbe a helyzetbe. Krausz azzal is érvel, hogy mivel a Wehrmacht (és a Honvédség) nem tartott be semmilyen nemzetközi jogi egyezményt, ezért velük szemben a partizánharc jogi megalapozottsága kétségbevonhatatlan. Sajnos itt összekeverednek morális és jogi szempontok. Nyilvánvaló, hogy morális értelemben elvitathatatlan joga mindenkinek ellenállnia az agresszorral szemben, de az is nyilvánvaló, hogy ezt az ellenállást a háborús jogszabályoknak megfelelően kell folytatni akkor, ha az érintettek maguk is e jogszabályok hatálya alá kívánnak tartozni. Tehát megkülönböztető jelzést kell viselniük, felelős parancsnok vezetése alatt kell állniuk, fegyvereiket nyíltan kell viselniük, a hadi szokásokat és törvényeket figyelembe kell venniük.¹⁴

¹² Az 1899-es illetve 1907-es Hágai Egyezmény.

¹³ A hadijog kérdésének legalaposabb bemutatására lásd *Andreas Toppe*: *Militär und Kriegsvölkerrecht: Rechtsnorm, Fachdiskurs und Kriegspraxis in Deutschland 1899–1940*. Herausgegeben in Verbindung mit dem Institut für Zeitgeschichte. München 2008., valamint speciálisan a Wehrmacht Főparancsnoksága ellen indított nemzetközi eljárásra *Jörg Friedrich*: *Das Gesetz des Krieges. Das deutsche Heer in Russland 1941 bis 1945. Der Prozeß gegen die Oberkommando der Wehrmacht*. München–Zürich 1993.

¹⁴ Az 1907-es hágai egyezmény 1§-a.

Krausz „jogászkodásnak” nevezi,¹⁵ ha valaki jogi szempontok mentén kísérli meg a partizánháború értékelését, saját szempontrendszerének alapjait azonban nem fejtí ki azon túl, hogy mindent, ami szovjet állampolgárok kárára történik, bűncselekménynek nevez. Természetesen elképzelhető olyan narratíva, amely jogi megfontolások félre tételével, csupán morális szempontok alapján kíván feltárni egy eseménysort. Ennek azonban feltétele lenne, hogy egy ilyen bemutatás esetében már az előszó tisztázza: elbeszélésének alanyain csak morális szempontokat kér számon. Emellett azt is tisztáznia kellene, hogy egy ilyen bemutatás miért nem ahistorikus és arról is gondoskodnia kellene, hogy azt az olvasó ne érthesse félre, mit tekint a szerző morális szempontnak, továbbá kerülnie kell az elbeszélés során alkalmazott jogi minősítéseket. Ennek hiányában a narratíva értelmezhetetlenné válik.

Krausz szerint a Szovjetunió betartotta a hadifoglyokra vonatkozó nemzetközi előírásokat, szemben Németországgal. Ha ez így lenne, meg kellene magyaráznia, mi az oka annak, hogy arányaiban nem sokkal több szovjet katona pusztult el német fogságban, mint amennyi német katona szovjet hadifogságban? Vitathatatlan, hogy a náci vezetés szisztematikusan és felülről elrendelt parancsok alapján semmisítette meg 1942 elejéig a szovjet hadifoglyokat, és ezt követően sem bánt velük humánusan. Az is vitathatatlan, hogy ilyen intenció szovjet részről nem létezett. 3,15 millió német hadifogolyból mintegy 1,1 millió pusztult el¹⁶, míg 5,3 (más források szerint 5,6) millió szovjet hadifogolyból¹⁷ 3 (más források szerint 3,3) millió¹⁸ nem élte túl a hadifogságot. Ezek szerint a német hadifoglyoknak 34,9% esélye volt arra, hogy elpusztuljanak, míg a szovjet hadifoglyok esetében ez a szám minimum 53,5%-ot és maximum 62,2%-ot tehetett ki. Az arányokat azonban némileg módosítja, hogy a német katonák túlnyomó többsége a háború végén esett hadifogságba: életben maradási esélyük ezért elvileg jóval magasabb kellett volna, hogy legyen, mint azoké, akik háborús időkben kerültek hadifogolytáborokba, amikor ezeknek a táboroknak az ellátása sokkal rosszabb volt mint békeidőben. Az 1941–1942 között szovjet hadifogságba esett német katonák 90–95%-a pusztult el, ami legalábbis arra utal, hogy a szovjet hadsereg hadifoglyokkal szembeni bánásmódja embertelen volt. Ezek az adatok különösen megdöbbentőek annak fényében, hogy azt első

¹⁵ Lásd Krausz Tamás: A magyar megszálló i. m., 11.

¹⁶ A kérdésre lásd Rüdiger Overmans: Soldaten hinter Stacheldraht. Deutsche Kriegsgefangene des Zweiten Weltkriegs. Propyläen, Berlin 2000, valamint uő: Das Schicksal der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkriegs. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, 10/2 kötet. Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches 1945. Szer.: Rolf-Dieter Müller, München 2008, 379–507.

¹⁷ A számokkal kapcsolatos kérdésekre lásd: Christian Streit tanulmányát in: Die Tragödie der Gefangenschaft in Deutschland und in der Sowjetunion. Hrsg. von Klaus Dieter Müller-Konstantin Nikischin-Günther Wagenlehner. Köln-Weimar 1998, Grif Szekretnostyi Sznyjat. Potyeri vooruzennüh szil SZSZSZR v vojnah, vovejüh gyejsztvjah i vojennüj konfliktah. Moszkva 1993, Joachim Hoffmann: Die Kriegsführung aus der Sicht der Sowjetunion. In: Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg, 4. kötet. Stuttgart 1983 DVA, 730–731.

¹⁸ A kérdésre lásd elsősorban Christian Streit: Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetische Kriegsgefangenen 1941–1945. Bonn 1997. Streit először az elpusztult szovjet hadifoglyok számát 3,3 millió főben adta meg, később azonban adatát ő is 3 millióra csökkentette.

világháborúban sem a német, sem a cári orosz hadsereg hadifoglyainak vesztesége nem haladta meg az 5%-ot.

A RÁB forrásainak félreértése

Krausz a RÁB forrásainak különleges jelentőséget tulajdonít. Szerinte ezek az iratok „űgyszólván az egyedüliek”, amelyek a „genocídium konkrét és cáfolhatatlan bizonyítékait nyújtják”. Ezzel a kijelentéssel több súlyos gond is van.

A náci megsemmisítési intenció, valamint a tömeggyilkosságok ténye vitathatatlan, de a „genocídium” mégsem helyes minősítése annak, amit a magyar megszállók műveltek. Genocídiumnak Rafael Lemkin¹⁹ jogtudós munkái, valamint nemzetközi egyezmények alapján az 1978. évi IV. törvény 155. §-a azt nevezi, amikor valakik „valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport teljes vagy részleges kiirtása céljából” ezt a csoportot különböző súlyosan hátrányos megkülönböztetésekkel sújtják, vagy meggyilkolják. Az atrocitások és a hadi helyzet között azonban mindig fennállt valamilyen kapcsolat. Azokon a területeken, ahol harci cselekmények egyáltalán nem folytak, a magyar megszállók tömeggyilkosságokat nem követtek el, leszámítva a holokausztban történt — többnyire passzív — részvételüket. A magyar csapatok soha sehol nem kaptak olyan általános parancsokat, amely szerint az orosz vagy az ukrán etnikai csoport tagjait meg kellene semmisíteniük, teljesen függetlenül azok magatartásától. Krausz logikája alapján a Vendée tartományban 1793-ban történt eseményeket (a köztársasági csapatok több tízezer ártatlan áldozatot is lemészároltak) vagy az 1930-as években kitört ukrainai éhínséget is népirtásnak lehetne nevezni, nem beszélve a Szovjetunió Kaukázusban, Baltikumban és Kelet-Lengyelországban folytatott represszív politikájáról vagy a tambovi parasztfelkelés mérges gázokkal történt leveréséről.

Hozzá kell tennünk, a kötet által részletekben idézett 10. számú parancs, amely a megszállási politika kulcsdokumentuma, azt írta, hogy „*az új európai rendben fontos hivatás vár az ukránokra... [akik] szláv vére erősen keveredett turáni és germán népek vérével.*”²⁰ Ebből a mondatból éppen nem az következik, hogy a magyar csapatok népirtás terveztek volna az ukránokkal szemben (akik egyébként a megszállt terület lakosságának zömét alkották).

Krausz maga sem közöl adatot arról, hogy a lakosság megsemmisítése a magyar megszálló csapatok által ellenőrzött összesen félmillió négyzetkilométernyi terület mekkora részére volt jellemző és milyen arányokat ért el. Azon állítása, amely szerint a RÁB források az „űgyszólván egyedüliek”, arról tanúskodik, hogy nincs tisztában a korabeli német és magyar levéltári iratok jelentőségével – holott néhány ilyen forrást maga is idéz. Furcsa ez a hozzáállás, hiszen forráskritika szempontjából azok az iratok, amelyek a tettesek oldaláról,

¹⁹ Rafael Lemkin (1900–1958) lengyel nemzetközi jogász, 1934-ben az első, népirtást szankcionáló nemzetközi egyezmény-tervezet kidolgozója. 1945-től Robert H. Jackson amerikai fővádló mellett részt vett a nürnbergi nemzetközi törvényszék munkáiban.

²⁰ Krausz Tamás: A magyar megszálló i.m. 31.

csak belső használatra szántak és bizonyítják az atrocitásokat, általában hitelesebbek, mint azok, amelyet az áldozatok készítenek, elsősorban propagandacélokra. Annyi biztos, hogy a magyar és a német levéltárakban bőségesen található olyan anyag, amelyből — tendenciózus válogatással — akár hasonló kötet szerkeszthető, mint amit most Krausz Tamás közreadott. Hogy miért nem kísérelte meg a kötet ezeket is ütköztetni a RÁB anyagaival, arról még a későbbiekben lesz szó. Az pedig teljesen érthetetlen, hogy miért nem használta azokat a szovjet illetve orosz publikációkat, amelyek demográfiai veszteségekkel foglalkoznak, de nem a RÁB adatait használták számításaikhoz.²¹

Krausz sajátosan értelmezi át forrásainak jelentését. Szerinte a magyar háborús bűnösség dokumentumai indították Sztálint arra, hogy Magyarországot „megbüntesse”, és ez vezetett a határok kedvezőtlen átrajzolásához is. Ehhez képest Románia hamarabb és jóval nagyobb erővel lépett be a háborúba, megszálló csapatai jóval több szovjet állampolgárt gyilkoltak le — ráadásul túlnyomó többségük nem is partizánveszélyes területen működött —, és legalább akkora területet tartottak megszállva, mint a magyar királyi honvédség.²² Magyarán: ha Sztálint morális megfontolások vezették volna, akkor nem jutalmazhatta volna éppen Romániát Magyarország kárára.

Krausz szerint a tömeggyilkosságok alapvetően ideológiai okokra vezethetők vissza, a sok szempont közül ezt nevezi elsődlegesnek. Ennek kapcsán meghatározónak tartja a katonákat érő „rasszista indoktrinációt”. Csakhogy tudni kell: a megszálló alakulatok kb. 50%-a román, ruszin, szlovák, szerb nemzetiségű volt. Őket milyen rasszizmus indoktrinálta volna? Hozzá kell tennünk, arra sincsen semmilyen adat, hogy a megszálló hadosztályok tisztjei között a szélsőjobboldali gondolkodásúak száma különösebben magas lett volna. A Krausz által közreadott kötetben szerepeltetett magas rangú tisztek közül egyikre sem lehetett szélsőjobboldali politikai nézeteket bizonyítani, Zahár Sándort a nyilas hatalomátvétel után a Gestapo rövid ideig le is tartóztatta, Bakay Szilárd altábornagyot, a kiugrás legfontosabb katonai előkészítőjét pedig 1944. október 8-án elrabolták. Ráadásul Bakayt éppen azért nevezték ki a megszálló erők élére, hogy konszolidálja a felsőbb vezetés számára is ismert katonai állapotokat – erre utal, hogy elődje, Bogányi Károly vezérőrnagy a megszálló erők éléről „elfekvő” pályára, a Hadilevéltár igazgatói székébe távozott. Az természetesen lehetséges, hogy bizonyos tisztekben jelentős kisebbségi érzés volt a németekkel szemben és ezt a megszálltakkal szembeni túlzott kegyetlenkedésekkel vezette le. Antiszemizmus természetesen megállapítható a motivációk között, de ez elsősorban nem a helyiekkel való kegyetlenkedésben, hanem a munkaszolgálatosokkal kapcsolatos embertelen bánásmódban volt tetten érhető. Ráadásul a kép itt sem teljesen fekete-fehér. Bakay saját vallomása

²¹ Lásd a 32. lábjegyzetet!

²² A román megszállás érintette Transznisztria teljes területét, valamint Ogyessza, Nyikolajev, Herszon és Zaporozsje tartományok egy részét és két román hadsereg több tízezer négyzetkilométeres „mögöttes” területét Sztálingrádtól északnyugatra illetve délre. Csak Ogyesszában 1941-ben mintegy 40 ezer szovjet állampolgárt (döntően zsidó származású személyeket) gyilkoltak le a román csapatok.

szerint 10 tisztet le is fokozott a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben kegyetlen viselkedés miatt.

Gondok a számokkal

A kötet 83. sz. dokumentuma szerint — mely a csernyigovi területen magyarok által elkövetett tömeggyilkosságokat tárgyalja — 38.611 „szovjet embert” gyilkoltak meg.²³ Az előszóban Krausz pedig a csernyigovi kerület áldozatainak számát egy oldallal később forrásmegjelölés nélkül (!) már 100.000 főre növeli.²⁴ A csernyigovi területről meglehetősen sok magyar jelentés fennmaradt. Ezek alapján jóval kisebb az áldozatok száma²⁵, nem beszélve arról, hogy a szovjet statisztika nem tartalmazza a következő veszteségi kategóriákat:

1. Akiket a partizánok gyilkoltak meg, bár ártatlan lakosok voltak
2. Akiket a partizánok gyilkoltak meg, mert kollaboránsoknak minősítettek őket, vagy akik mint kollaboránsok harcban estek el.
3. Akiket a „felszabadító” szovjet hadsereg nyomában érkező NKVD egységek gyilkoltak meg.
4. Akiket a sztálini „felperzselt föld”-taktika során, valamint a pacifikáló hadműveletek közben gyilkoltak meg, vagy a háborús körülmények miatt éhenhaltak, illetve járványokban elpusztultak. Sztálin 1941. július 3-án hirdette meg a „felperzselt föld”-taktikát, amelyet a Legfelsőbb Főparancsnokság 1941. november 17-én kelt 0428. sz. parancsa megerősített. A parancs elrendelte, hogy a frontvonal előtt található településeket légierővel és tüzérségi tűzzel el kell pusztítani, tekintet nélkül a polgári lakosságra.

Sajnos ezekről az emberveszteségekről lehetetlen pontos képet adni. Az azonban bizonyos, hogy egyik esetben sem kis számokról van szó.

A szovjet propaganda a partizánháborúban elpusztultak számával megengethetetlenül manipulált, és ebben sajnálatos módon Krausz Tamás is partnernek bizonyul, amennyiben rendszeresen vállalkozik ezzel kapcsolatos feltűnően kétes forrásértékű kiadványok magyarországi publikálására. Az általa 1992-ben kiadott, „Népirtás a Szovjetunióban” című füzet szerint²⁶ a megszállók a Szovjetunióban összesen 6.390.113 embert végeztek ki. A füzet alapvetően a RÁB ada-

²³ Krausz Tamás: A magyar megszálló, i. m. 33.

²⁴ Krausz Tamás: A magyar megszálló, i. m. 34.

²⁵ A Csernyigov környékén is tevékenykedő keleti megszálló csoport havi összefoglaló jelentései-
nek mintegy 70%-a maradt fenn, de a hiányt pótolja, hogy azokra a hónapokra, amelyekre az egyes
hadosztályok jelentései hiányoznak, rendelkezésre állnak az összesített adatok, amelyeket a Középső
Mögöttes Seregcsoport (Rückwärtiges Heeresgebiet Mitte) jelentett. A fennmaradt jelentésekben,
amelyek nem csak a csernyigovi térségre, hanem annak kb. ötszörösére vonatkoznak, a magyar csa-
patok összesen 15.970 partizán és „segítő” megsemmisítéséről tesznek jelentést. Figyelembe véve az
egyéb forrásokat, valószínűtlennek tartom, hogy a leggyilkoltak száma összesen meghaladta volna a 25
ezer főt – ez is elég szörnyű adat. Részletekre lásd Ungváry Krisztián: A magyar honvédség i. m.
222–228.

²⁶ Szovjet füzetek V. Népirtás a Szovjetunióban. GULAG, kuláktalanítás, náci genocídium az
adatok tükrében. Bp. 1992. A kérdéses fejezet Alekszej Sevljakov munkája.

taira alapozza számait. Bár zsidó áldozatokról nem tesznek említést, feltételezük, hogy ők is az áldozatok kategóriájába tartozhattak. Ezek az adatok azonban ellentmondanak a rendelkezésre álló német forrásoknak, és más szovjet forrással sem hozhatóak teljesen összhangba. A minszki központi állami levéltárban található RÁB dokumentumok szerint Belorussziában 1.409.225 civil vesztette életét.²⁷ Krausz forrásközlése ugyanarra a forrásra hivatkozva azonban 1.547.000 személyt, azaz közel 138 ezerrel többet ad meg.²⁸ Az ilyen pontatlanságok — bármilyen szörnyű is leírni ezt — nem lennének döntőek, de Sevljakov veszteségadatai ellentmondanak maguknak a szovjet népszámlálási adatoknak is.

A freiburgi Bundesarchivban található „Monatsberichte über die Bandenbekämpfung im Osten” azaz „Havi értesítő a keleti bandaharcokról” c. belső használatra készült jelentéssorozat szerint 1943. január 1. és 1944. október 1. között összesen 145.000 „bandatag”-ot, azaz partizán és partizángyanús személyt végeztek ki. 1941 júniusától 1943 januárjáig a Közép-Hadseregcsoporthoz, mely a leginkább részese volt a partizánharcoknak, további 100.000 partizán és segítő megsemmisítéséről jelentett. Az Észak- és Dél-Hadseregcsoporthoz területről csak részadatokkal rendelkezünk, de azokból is kiderül, hogy az áldozatok száma együttvéve is jóval kisebb lehetett, mint a Közép-Hadseregcsoporthoz tartozók esetében. Az Ukrajna, Dél-Oroszország és az észak-keleti régió ügyeiért felelős legfelsőbb SS és rendőri vezetője (Höhere SS und Polizeiführer) például 1942. szeptember–november hónapokban összesen 24.158 partizán és partizángyanús személy megsemmisítését jelentette.²⁹ A németek és szövetségeseik által megsemmisített falvak közül 627 esett Belorusszia, 250 Ukrajna és 21 Litvánia területére. Ha tekintetbe vesszük, hogy Ukrajna körülbelül háromszor akkora, mint Belorusszia, akkor látható, hogy a legszörnyűbb tömeggyilkosságok elsősorban Belorusszia területén történtek. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy itt volt a legerősebb a partizánmozgalom. Fontos tény, hogy 1943 júniusától a munkaerőhiány miatt a Wehrmacht főparancsnoksága külön parancsban tiltotta meg az elfogott partizánok kivégzését – nem humanitárius okokból, hanem azért, mert szüksége volt a munkaerőre.³⁰ Az elfogott partizánokat németországi lágerekbe deportálták, veszteségeiket ezért a kényszermunkások veszteségei között tartják nyilván. Himmler pedig már 1942. november 3-án parancsot adott ki a partizángyanús vidékek lakosságának deportálásáról, hasonló céllal.³¹

²⁷ Az adatot idézi *Christian Gerlach: Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland.* Hamburg, 1999, , 1158.

²⁸ Szovjet füzetek V. i.m. 69.

²⁹ Bundesarchiv Berlin (a továbbiakban BA) NS 19/2566, 78. valamint Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (a továbbiakban BA-MA) RH 2/2130 Monatsberichte über die Bandenbekämpfung, valamint *Christian Gerlach: Männer des 20. Juli und der Krieg gegen die Sowjetunion.* In: *Vernichtungskrieg, Verbrechen der Wehrmacht.* Szerk. Hannes Heer–Klaus Naumann. Frankfurt, 1999, 436.

³⁰ BA-MA RW 41/13 OKW-Erlaß von 28. 7.1943 über die Behandlung von gefangenen Banditen.

³¹ BA NS 19/1706, 149.

Sevljakov adatainak megalapozatlanságát az is bizonyítja, hogy csak az Oroszországi Szovjet Szocialista Köztársaság területére 706.000 kivégzett civil lakost ad meg. A kérdéses területen csak minimális zsidó lakosság élt, az áldozatoknak tehát a partizánháború során elkövetett háborús bűncselekmények idején kellett volna elpusztulniuk. Csakhogy ez ebben a nagyságrendben nem igazolható! A jelenlegi Orosz Föderáció területén belül csak a Fehéroroszországgal határos területeken volt jelenős partizánmozgalom. Csak itt követtek el a német csapatok tízezres (!) nagyságrendben tömeggyilkosságokat. Hasonlóra sehol máshol nincsen konkrét adat. Sevljakov és társai egyetlen orosz települést sem tudnának megnevezni, ahol a megszállók tízezres nagyságrendű tömeggyilkosságot követtek volna el a helyi lakosok körében (leszámítva a tömeges éhhalált, ami a náci népiirtó politika integráns része volt, de csak Leningrád esetében járt százezres nagyságrendű veszteségekkel).

Mint említettük, Sevljakov csak Belorussziában 1.547.000 „kivégzést” mutat ki. Ezzel szemben az itt elpusztított zsidóság áldozatain kívül más szovjet adatok szerint hatszázhuszonhét falu összesen 83.000 lakosát végezték ki.³² Ehhez adandó hozzá még a városokban meggyilkolt áldozatok száma. Más adatok szerint 300.000–345.000 fő volt a helyi lakosság összelvesztése.³³ A pontos számot valószínűleg sohasem fogjuk megtudni. Az eddig ismert adatokból azonban következtethetünk arra, hogy a szovjet lakosság partizánháborús összelvesztése semmiképp sem haladhatta meg a négyszázezer főt. Nyilvánvaló, hogy Sevljakov (illetve a RÁB) adatai és a kutatók számai közötti mintegy egymilliós különbség azokat takarja, akik éhség és járványok áldozatai lettek, illetve akiket a partizánok végeztek ki. Varga Éva Mária, a dokumentumok válogatója egyetlen utalást sem tett arra, hogy az általa „hitelesnek” tekintett iratokhoz képest más szovjet és orosz források teljesen más adatokat tartalmaznak ugyanerről.

A kötet felemás érdemei

Helytelen volna, ha nem írnék arról, ami ebben a kötetben feltétlenül értékes forrásnak tekinthető, még akkor is, ha a kontextus hiánya értelmezésüket nem teszi lehetővé az egyszerű olvasó számára. Ide tartoznak a 2. magyar hadsereg működése kapcsán keletkezett iratok, elsősorban a névhez és helyhez kötött tanúvallomások. Ezeket szerencsére ma is ütköztetni lehet a helyszínen megtalálható adatokkal, magyar alakulatok dokumentumaival és katonák visszaemlékezéseivel. A dokumentáció a háború „sötét arcát” tárja fel, elsősorban azt, hogy a frontvonalba került lakossággal mennyire lelkiismeretlenül bánt a magyar katonai felső vezetés. Magyarországon teljesen ismeretlen, hogy a 2. magyar hadsereg az urivi, korotojaki és csucsjei hídfőállások környékén és másutt is mennyi tömeggyilkosságot követett el. Ezek tényét egyébként Erdélyi

³² *Vlagyimir Romanovszkij*: Nacisztkaja polityika genozida i 'vihzcsennoj zemli' v Bjeloruszsziji 1941–1944. Minszk, 1984. 48–210. Romanovszkij megkísérelte Belorusszia összes települését bevonni vizsgálatába.

³³ *Timothy Patrick Mulligan*: Reckoning the Costs of the People's War. The German Experience in the Central USSR. Russian History, 1982. 9. sz. 27–48.

Péter: Doni tükör című, máig a televízióban be nem mutatott dokumentumfilmje mellett magyar és német levéltári források is megerősítik. Kár, hogy sem a magyar hadtörténetírás, sem e dokumentumkötet összeállítói nem dolgozták fel a magyar hadbíróságok és kémelhárító osztályok iratait, holott ezek minden bizonnyal számos érdekes dokumentummal szolgálnának.³⁴ Legalább ekkora kár azonban, hogy ezeknek a tömeggyilkosságoknak az előzményeiről egy szó sem esik. A gyanútlan olvasó azt gondolhatja, mintha az erőszak minden ok nélkül szabadult volna el az említett helységekből. Ezzel szemben mindenütt az történt, hogy a felderítést elmulasztó magyar bakákat partizántámadások érték, vagy a helyszínen civil ruhás személyek is bekapcsolódtak a harcokba és a tömeges kivégzésekkel erre adtak a magyar csapatok embertelen és aránytalan választ.

A kötet elsőnek idézi a magyar megszállási politika egyik alapidokumentumát, az ún. 10-es parancsot, amelynek létezése eddig teljesen elkerülte a kutatók figyelmét. Ebben a „legkönnyörtelenebb” megtorlásra szólítják fel az érintetteket.

Bizonyos szempontból azonban a szerzők nem használták ki a dokumentumokban rejlő lehetőségeket. Krausz Tamás bevezetőjében célzott arra, hogy szembe kíván szállni a „rablőháborúban részt vevő magyar katonák dicsőítésével”, ami „hovatovább hivatalos kormányprojekt lett”. Ha a szerkesztőket mélységében is érdekelték volna a dokumentumok, akkor adott esetben azt is igazolhatták volna, hogy a magyar csapatok még a németeknél is kegyetlenebbek voltak. Erre számos forrás található, nem beszélve azokról a lehetőségekről, amelyeket a német és a magyar jelentésekben található saját és ellenséges veszteségi adatok elemzése jelenthet. Utóbbiakból az derül ki, hogy egy saját halott katonára a német csapatoknál 1,7–5,2 míg a magyar csapatoknál 7,3–16,4 kivégzett partizán esik.³⁵

A magyar csapatok kegyetlenebb fellépésének nem ideológiai okai voltak. A magyar honvédség fegyelmezettsége jóval alacsonyabb volt, mint a német csapatoké. Egyéni kilengések, hatalmaskodások és önbíráskodások ezért gyakrabban fordultak elő. Míg a német vezetés kínosan ügyelt arra, hogy a tömeggyilkosságokat munkamegosztással szervezze meg — így magával a kivégzéssel csak nagyon kevés katona szembesülhetett, ráadásul ezt a feladatot is jelentős részben kollaboránsokra delegálták —, addig a magyar vezetés nem bajlódott sokat a tömeggyilkosságok munkamegosztás-szerű szervezésével. A legtöbb gond azonban a hadseregen belüli ellenőrzés rendkívül alacsony színvonala és az egyéni túlkapások teljes elharapódzása volt, amire példa a 4. német páncélos hadosztály 1943. március 28-án készült felterjesztése a 2. német páncélos hadsereg számára. A hadosztályparancsnok korábban tapasztalatokat szerzett a magyar megszálló csapatok viselkedéséről, amelyek *„sokoldalú tapasztalataim és a lakosság véleménye szerint nem szélsőséges egyedi esetek, hanem egy olyan viselkedés és bánásmód kifejezése, ami a kapott feladat, azaz a lakosság*

³⁴ Csak munkaszolgálatosok ellen a 2. magyar hadsereg seregtesteinek kémelhárító osztályai 300 halálos ítéletet hoztak 1942–1943 között!

³⁵ Ungváry Krisztián: A magyar honvédség i. m. 226.

megbékeltetésének elvégzése helyett ennek ellenkezőjét érik el és ezért kötelességemnek tartom, hogy erre nyomatékmal figyelmeztessék.

Kihallgatási jegyzőkönyvek egész sora, amelyek újra és újra hasonló jellelő részleteket tartalmaznak az érdekeinkkel szembe menő magyar magatartásról, valamint személyes élményeim, vezérkari főnököm beszámolói és összes alárendeltem hozzám intézett észlelései nem engedik meg hogy tovább hallgassak. (...) Egyértelműen kihámozható ebből (...) hogy a magyar csapatok ügyetlen viselkedése a lakosságot szabályosan a partizánok karjaiba kergeti, míg a lakosság a német katonaság kapcsán általában jó véleménnyel van és büszkén mondhatom, hogy aktív csapataim bevonulása után állandóan csak azt kérdezték, hogy utánunk jönnek-e a magyar megszálló hadosztályok.

Nem tagadom, hogy német parancsnokságok és egységek is olyan cselekedeteket követtek el, amelyek súlyosan veszélyeztették a lakossággal való jó viszonyt, de ezek mégis egyedi esetek maradtak és a lakosság is így értékeli őket.”³⁶ Schneider hadosztályparancsnok jelentéséhez hat jegyzőkönyvet is csatolt, amelyek sajnos nem találhatók meg a levéltárban, de más iratokból könnyen el lehet képzelni, mit is tartalmazhattak: a magántulajdon teljes semmibe vételét, rendszeres erőszakoskodásokat és önhatalmú bántalmazásokat, a kollektív büntetések túlzott alkalmazását. Könnyen lehet, hogy ebben a magatartásban szerepet játszhatott a németekkel szembeni kisebbségi érzések kompenzálása, valamint az a tudat, hogy a megszállt területek egyfajta „Csáky szalmajaként” kezelhetők hiszen az itt fellelhető vagyonnal és lakossággal senki felé nem kell különösebben elszámolni.

A „Nagy Honvédő Háború” mítosza

A náci Németország megsemmisítő rablőháborút folytatott a keleti hadszíntéren és a náci tervek egyértelműen a Szovjetunió lakossága egy részének megsemmisítésére törekedtek. A népirtás szándéka ezért teljesen nyilvánvaló. Más kérdés, hogy a gyakorlatban a megszállási politika nem teljesen a tervek szerint működött. Krausz állítása szerint nem csak a német politika, hanem a magyar megszállók is népirtást követtek el a Szovjetunióban. Krausz népirtással kapcsolatos tézise meglehetősen furcsa annak fényében, hogy az állítólagos genocídium elkövetői zömmel maguk is az állítólag kiirtandó népcsoport tagjaiból kerültek ki. Mivel a dokumentumkötet különleges jelentőséget tulajdonít a csernyigovi körzetnek, ezért érdemes idézni azokat a számokat, amelyek erre vonatkoznak: a német hadseregcsoporthatparancsnokság 1943. április 20-i jelentése szerint 291 német katona mellett nem kevesebb, mint 2405 helyi „Schutzmann” teljesített szolgálatot!³⁷ A körzetben ebben az időben kb. ugyanekkora magyar megszálló katonaság is tartózkodott, elmondható tehát, hogy a megszállási feladatokat még itt is majdnem 50%-ban szovjet állampolgárok látták el. Ott, ahol magyar megszálló alakulatok nem tevékenykedtek, az arányok

³⁶ BA-MA RH 21-2/v 562.

³⁷ BA-MA RH 19 II 226, Übersicht der im Gebiet der O.F.K. 399 eingesetzten Kräfte des SS und Pol. Führers Tschernigow nach dem Stand 20.4.1943.

még inkább a helyi erők javára tolódtak el. Litvániában 1944 elején az ország közigazgatását 660 német és 20.000 litván hivatalnok tartotta fenn és az itt állomásozó rendőrzászlóaljak személyzetének 90%-a nem német volt. A Sztálin-grádban harcoló „német” katonák nem kevesebb, mint egyharmada volt eredetileg szovjet állampolgár. A 6. hadsereg 1942. november közepén kelt állomány-jelentése szerint a bekerített hadosztályok 172.747 katonája mellett 51.780 szovjet segédszolgálatos szolgált.³⁸ Ez elképesztően magas szám, amit tovább növelhetett az, hogy a statisztika a kisebb, hadtest és hadsereg-közvetlen egységeket nem tartalmazza.

Hitler eredetileg megtiltotta azt, hogy a helyieket fegyveres szolgálatra alkalmazzák. Tábornokai azonban elég hamar túltették magukat ezen, és elsősorban partizánelhárításra, valamint kisegítő feladatra már 1941 őszétől felvettek szovjet állampolgárokat a Wehrmacht kötelékébe, illetve század- és zászlóaljszintű egységeket szerveztek belőlük. Szovjet állampolgárok több formában is harcolhattak a Szovjetunió ellen: (1) az úgynevezett „keleti légiók” tagjaként³⁹, (2) mögöttes területeken alkalmazott „Schutzmannschaft”-zászlóaljakban⁴⁰, (3) német hadosztályokba beosztva mint „Hilfswillige”, és (4) önálló hadosztály-, illetve hadtestszintű egységekben is.⁴¹

A 6. hadsereg parancsnoka eredetileg Walter von Reichenau, egy meggyőződéses náci volt, aki számos háborús bűncselekményre is parancsot adott. Tőle származik az az utasítás, amely az „alsóbbrendű zsidók kemény, de igazságos megbüntetését” és az „ázsiai befolyás” teljes megsemmisítését rendelte el. Reichenau azonban 1941 végén némileg módosított álláspontján: „az a tény, hogy a háború rövid befejezése sem a keleti fronton, sem másutt nem várható, álláspontunk újragondolására kényszerít bennünket” – írta egy titkos felterjesztésében. Reichenaunak nem volt módja nézetei gyakorlati átültetésére, mivel 1942. január 15-én a -40 fokban tartott futóedzése során szívszélhűdést kapott, és nem sokkal később repülőbaleset áldozata lett. Utóda, Friedrich Paulus vezérezredes teljes mértékben támaszkodott a helyiekre. Neki köszönhetően majdnem gátlás nélkül töltötték fel a német hadosztályokat szovjet állampolgárokkal (elsősorban olyan önkéntesekkel, akik a hadifogságból jelentkeztek).

³⁸ Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg. 6. kötet. Der globale Krieg. Die Ausweitung zum Weltkrieg und der Wechsel der Initiative 1941–1943. Szer.: Horst Boog et.al. Stuttgart 1990, 1003–1005.

³⁹ Összesen mintegy 80 zászlóaljnyi erőben állítottak fel ilyen egységeket nemzetiségi alapon (turkesztáni, tatár, kozák, örmény, azeri, ukrán, észt, lett, litván, orosz), amelyeket 1943 után részben a Waffen-SS kötelékébe soroltak át. Lásd *Joachim Hoffmann*: Die Ostlegionen 1941–1943. Einzelschriften zur militärischen Geschichte des zweiten Weltkrieges 19. Freiburg, 1986.

⁴⁰ Ezek nagyságrendjéről mind a mai napig csak becslések állnak rendelkezésre, amelyek kb. 200.000 fős létszámot adnak meg. 1943. nyarán 26 észt, 51 lett és 30 litván zászlóalj létezett egyenként 501 fős éllelmezési létszámmal.

⁴¹ Egy kalmük lovashadtest 5000 fős állománnyal, három kozák lovasezred és 16 kozák zászlóalj 1943 elejétől (ezt az év végére négy ezredre bővítették, majd önálló hadtestté szervezték át), a RONA rohamdandár 10.000 fővel, a 162. német gyaloghadosztály, amely teljes egészében turkesztáni katonákból állt, és számos más alakulat, valamint 1 észt, 2 lett, 1 ukrán Waffen-SS gyalogshadosztály. 1945 elején állították fel részben az előzőekben említett kisebb alakulatokból a 600. és a 650. gyaloghadosztályt, amely Andrej Vlaszov parancsnoksága alá tartozott.

Ebből adódott, hogy a szörnyű veszteségek dacára is Paulus alakulatainak feltöltöttsége — ha a szovjet segédszolgálatosokat is számításba vesszük — a bekerítés kezdetén majdnem 100%-ot ért el. Más kérdés, hogy ez a létszám nem volt minden harcbetetésre alkalmazható. Érdekes módon a szovjet állampolgárok tömeges jelenléte semmilyen biztonsági kockázatot nem jelentett. Aki ugyanis csak egyszer vállalkozott a kollaborációra, az tudta, a fogságba esés számára már nem létező opció.

Összességében 800.000 és egymillió közt van azoknak a szovjet állampolgároknak a száma, akik 1941 és 1945 között a Wehrmachtban teljesítettek fegyveres szolgálatot, 200.000 fő pedig a rendőrség kötelékében harcolt. (Ezek a számok nem tartalmazzák a német közigazgatás által alkalmazott hivatalnokokat.) Csak a kaukázusi népek 1944 októberében 102.195 katonával vettek részt a Német Birodalom oldalán a harcokban.⁴² A keleti fronton az átlagos Wehrmacht-hadosztály élmezési létszámának kb. 10%-a 1944-re már szovjet segédszolgálatosokból állt. A partizánellenes hadműveletekben pedig túlnyomó többségükben helyiekből toborzott egységeket vetettek be. A kollaboráns egységek általában századszintig még csak német parancsnokkal sem rendelkeztek.⁴³ Ezen adatok fényében „Nagy Honvédő Háború” helyett akár polgárháborúról is lehetne beszélni.

A háborús realitás – üllő és kalapács között

Az olvasó a dokumentumkötet kapcsán felteheti a kérdést, hogy az abban szereplő adatok, még ha hitelesek is, mennyiben adják vissza a háború mindennapjainak realitását? Már első pillantásra is feltűnő, hogy egyetlen egy dokumentum sem szól a nyugati megszálló csoport háborús bűntetteiről. Nem véletlenül, hiszen ők Ukrajna nyugati és déli területein tevékenykedtek, ahol gyakorlatilag nem létezett kommunista partizánmozgalom, és ennek hiányában az együttélés is sokkal harmonikusabb keretek között zajlott.

A kötetben azonban szerepelnek olyan helységnevek, amelyekről bőven állnak rendelkezésre a „másik oldal”, azaz a magyar megszálló katonaság forrásai. Marki községről a kötet két dokumentumot is közöl: az egyik szerint itt tömegesen pusztítottak el hadifoglyokat, a másik pedig magyar katonák civilek elleni gaztetteit taglalja.

Moldoványi Gyula főhadnagy a lakosokról csak ennyit írt naplójába: „*Házaik udvaraiban vertük fel sátrainkat. Csak nők és idősök voltak, akik barátságosak voltak*”⁴⁴ – fényképei szerint katonái együtt miséztek és arattak a helyi lakosokkal. Ez természetesen nem zárja ki az atrocitásokról szóló tanúvallomá-

⁴² Jürgen Thorwald: Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren. München-Zürich 1976, 258.

⁴³ A kérdésre lásd Werner Röhr (Szerk.): Okkupation und Kollaboration. (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. Berlin 1994. valamint Erich Hesse: Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941–1944 im Spiegel deutscher Kampf-anweisungen und Befehle. Studien und Dokumente zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges. Göttingen-Zürich, 1993.

⁴⁴ Smetana György: „...talán még öt perc az élet...” A magyar királyi Görgey Artur 13. gyalogezred a keleti hadszíntéren. Bp. 2012., 89.

sokat, de arra utal, hogy ugyanazon a helyen feltehetően elég különböző módon élhették meg a lakosok a magyar megszállást.

Daróczi Gyula a 40/I. zászlóalj katonájaként írt harctéri naplót. Kézírásos feljegyzései bepillantást engednek a háború legsötétebb bugyraiba. A szerzők bizonyára szívesen idézték volna tőle ezeket a sorokat, amelyeket 1942. május 11-én írt: „*már égnék is a házak, a tetők szalmából, a falak fából vannak. A tetőbe rengeteg lőszer volt dugva, a házak most a tűztől nagy ropogással semmisülnek meg. Majd minden háznak van külön kis pincéje, felül kis luk, belül annál tágasabb. Sok pincében asszonyok vannak a mi hívásunkra nagy reszketve bújnak ki. Kegyelem nincs, lövük agyon még a karján lévő gyereket is. Ezeknek a [nőknek U.K.] férjük is partizán*”.⁴⁵

Első olvasásra egy beteges szadista képe rajzolódhatna ki ezekből a sorokból. A szöveg azonban kicsit más értelmet nyer, ha az előzményeket is figyelembe vesszük. Írója 1942. április elején tanúja volt annak, hogy mit műveltek a partizánok a kezükre került magyar katonákkal: „*itt halt meg Vésztői zászlós 12 honvéddal (...) Itt nincs fogoly, ha elfognak egy magyart vagy németet, vandál módon csonkítják meg, mielőtt kivégeznék. Egy hadnagy aki kezük közé került, levetkeztették, és a combját felhasították mintha zseb lett volna és beledugták a kezét. Nemzetségét levágták és mint szivart az áldozat szájába teszik. És mindezt élve hajtják végre.*”⁴⁶ Természetesen mindez nem menti fel a bűncselekményeket elkövető magyar katonákat, ámde arra utal, hogy a háborúban kialakult gyűlöletspirál elszabadulásában komoly szerepe volt a partizánok módszereinek is. A partizánok ráadásul nem csak az ellenségeikkel viselkedtek embertelenül. A partizáncsoportokat vezető moszkvai központ több esetben oszlaltott fel partizánbrigádokat azért, mert azok az ellenség zaklatása helyett csak a helyi lakosság szipolyozásával, saját pálinkafőzéssel voltak elfoglalva és folyamatosan hamis jelentéseket küldtek felsőbb parancsnokságaiknak. A ténylegesen aktív fegyveres harcot folytatók az erdőben csak a túlélésért bujkáló létszámának töredékét tették ki, ami nem is meglepő, ha figyelembe vesszük azokat a rendkívüli körülményeket, amelyek a partizánok életét megnehezítették. Több esetben előfordult az is, hogy szovjet partizánok nőket erőszakoltak meg, össze-vissza lövöldöztek, raboltak és gyilkoltak.⁴⁷

Pandora szelencéje

Bernhard Chiari a fehérorországi KGB archívumokban folytatott kutatásai alapján megrendítő képet rajzolt egy „átlag” falu történetéről, amely a szovjet üllő és a náci kalapács közé került. Chiari több száz, kollaborálással kapcsolatos KGB akta és más források segítségével egy szimbolikus falu, Sma-

⁴⁵ HL TGY 3220 Daróczi Gyula: A 40/I. zászlóalj megszálló tevékenysége Ukrajnában. 23–24.

⁴⁶ Uo. 14–15.

⁴⁷ A fehérorosz archívumokból származó dokumentumokat, amelyek dekonstruálják a „nagy Honvéd Háború” partizánokkal kapcsolatos mítoszait, *Bogdan Musial* tette közzé. Lásd: Sowjetische Partisanen 1941–1944. Mythos und Wirklichkeit. Paderborn, Schöningh, 2009., valamint *uő*: Sowjetische Partisanen in Weissrussland. Innenansichten aus dem Gebiet Baranowici. Eine Dokumentation. Herausgegeben von Bogdan Musial. München, 2004.

kovicsi példáján rekonstruálta azokat az eseményeket, amelyekkel a szovjet lakosság a háború alatt szembesült.⁴⁸

Figyelembe kell venni, hogy a Pripjaty-mocsarak, illetve a brjanszki erdő térségében a legtöbb települést a hóeséstől olvadásig, azaz októbertől áprilisig alig lehetett megközelíteni. Emellett a legtöbb falu környezetében járhatatlan mocsarak és erdők terültek el. Általában ezekben a hónapokban sem német, sem magyar katona vagy hivatalnok nem tűnt fel ezeken a településeken, amelyekben állandó rendőrőrs sem létesült. A továbbiakban Chiari nyomán Smakovicsi példáján mutatom be, milyen események vártak a gyanútlan helyi lakosokra.

A falu mintegy 250, kizárólag állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozó lakosának többsége fehérorosz volt, de néhány tucatnyi lengyel mellett öt zsidó család is lakott a faluban. Ha azonban identitásukról kérdezték volna őket, feltehetően vallási hovatartozásukkal válaszoltak volna. 1939. szeptember 17-én az addig lengyel uralmat a szovjet váltotta fel. Ennek néhány hónapig semmilyen különösebb következménye nem volt, csak a polgármestert váltották fel egy olyan személlyel, aki 1919-ben rövid ideig vöröskatona volt. 1940-ben azonban cionista tevékenység miatt az egyik zsidó lakost elhurcolták, és ugyanaz lett a sorsa három lengyel családnak, akik korábban, mint katonai telepesek érkeztek a faluba. A letartóztatások váratlanul értek mindenkit, és elkezdett terjedni a gyanú, hogy a faluban besúgóhálózat működik (a legközelebbi rendőrőrs 10 kilométerre volt a településtől.) Az első német megszállók csak több hét késéssel értek a faluba, és ismét több hétig tartott, mire kineveztek egy lakost sztarosztának, egy másikat pedig a terménybeszolgáltatásért és a földművelésért felelős agronómusnak. Mindketten az 1941 előtti szovjet rendszer üldözöttei voltak, mivel családjukat kuláknak nyilvánították. A falvakért felelős német Kreislandwirt két-három havonta tudott csak ellátogatni a községekbe, így Smakovicsit sem kereste fel gyakrabban. 1941 novemberétől szórva nyosan előfordult, hogy bujkáló vagy szökött szovjet katonák vagy más okból üldözött és az erdőkben bujkáló személyek a falu szélső házait felkeresték élelemért, akár erőszakot is alkalmazva. Esetenként az is megesett, hogy a helyi lakosok és az élelmet rekvirálók közötti tettelegességre került sor, és ez a kéregetők részéről halálos áldozatokkal járt. A falusiak által szervezett helyi rendőrségnek hivatalosan csak botjai voltak, hiszen német parancsra minden fegyvert be kellett szolgáltatniuk. Az első fegyveres partizán a falvakban, így Smakovicsiben is általában csak 1942 első felében jelent meg. Bonyolította a helyzetet, hogy egy idő után különféle fegyveresek is felkeresték élelemért a falu házait. A „fehér” partizánok az Armia Krajowa harcosai, tehát lengyelek, míg a „vörös” partizánok kommunisták és általában orosz vagy belorusz nemzetiségűek voltak. Emellett az erdőségben bujkáló zsidók is néha megjelentek a falu határában élelemért. Földosztásra a faluban nem került sor, a német és a magyar

⁴⁸ *Bernhard Chiari: Die Büchse der Pandora. Ein Dorf in Weissrusland 1939 bis 1944.* In: *Die Wehrmacht. Mythos und Realität.* Szerk. Rolf-Dieter Müller és Hans-Erich Volkmann. München 1999, 879–900. Lásd még *uő: Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941–1944.* Düsseldorf 1998. (Fehéroroszországban is megjelent: *Štodzennasc' za linijaj frontu,* Minsk 2009)

megszállók a kommunista birtokstruktúrát érintetlenül hagyták. Mivel a kötelező terménybeadásnak a falu nem tudott eleget tenni, a falu sztarosztája, akit a beadások elmaradása esetén agyonlövessel fenyegettek meg, a közelből hívott karhatalommal azoknak a házaiban rekviráltatott élelmet, akikről sejtette, hogy segítenek a „partizánoknak”. A sztarosztja teljesen kompromittálta magát, amikor azt a feladatot kapta, hogy készítse el azoknak a névjegyzékét, akik németországi kényszermunkára behívhatóak. Azt is fel kellett tüntetnie a névjegyzéken, hogy ki zsidó származású, illetve hogy ki mióta él a faluban. Közölték vele, hogy amennyiben nem jelentkezik „önként” legalább tízen erre a feladatra, akkor a falu ellen kollektív büntetést fognak bevezetni. Barátai és rokonai ajánlékokkal és könyörgéssel akarták megvesztegetni a sztarosztát, a falu többsége pedig egyre nagyobb gyűlölettel tekintett rá. A falu zsidó lakosaiért 1942 elején egy rendőrszakasz jött a közeli városkából. Mindnyájukat elvitték annak gettójába, ahol nemsokára mindenkit meggyilkoltak. Vagyonuknak a faluban hamar lába kelt. A nyár folyamán egy napra már egy teljes, döntően baltikumiakból álló rendőrszázad jött a faluba, s lezárta annak összes kijáratát. Négy volt szovjet katonát, akik rokonaiknál húzták meg magukat, letartóztattak és elhurcoltak (később kitudódott, hogy nem messze mindnyájukat agyonlőtték). Emellett tizenöt embert kiválogattak munkára, egyikük nem sokkal később visszaszökött, ketten pedig elérték, hogy munkaképtelennek nyilvánítsák őket, így ők is hazajöhettek. A többiek-ről csak hosszú hónapokkal később érkezett hír különféle német munkatáborokból. Néhány hónappal később egy partizáncsoport ideiglenesen megszállta a falut, és a sztarosztát családja előtt agyonlőtte, állatait, ingóságait elhurcolta. Ezt követően hónapok teltek el, míg a közeli kisvárosból újra felkereste a helyi rendőrség parancsnoka a községet és ismét kinevezett egy sztarosztát.

A falu környékén 1943 közepétől már három (egy az Armia Krajowa sorai-ba tartozó lengyel, egy Moszkvából irányított kommunista és egy zsidó) partizánegység is tevékenykedett, melyek mindegyike egyre magabiztosabban lépett fel a német megszálló hatóságokkal szemben, sőt azok visszahúzódása miatt elsősorban az egymással folytatott csatározásokkal voltak elfoglalva. Mindegyik rendszeresen rekvirált Smakovicsiben, ahol emiatt a lakosság gyakorlatilag éhezett. 1944 elejétől az Armia Krajowa szabályos sorozást is tartott a faluban. Egy alkalommal az SS-rendőrök és segédek a szomszéd falu összes lakosát agyonlőtték, mert azok szinte egyáltalán nem tettek eleget a beszolgáltatási kötelezettségeiknek, ráadásul a falu közvetlen közelében merényletet követtek el egy német teherautókonvoj ellen. Smakovicsi mellett is hasonló összetűzésre került sor, amelynek következtében nem sokkal később egy partizánvadász egység vette körbe a falut. A sztarosztja ultimátumot kapott: vagy megnevezi a tetteseket, vagy a falu minden tizedik lakosát agyonlövik. A sztarosztja kínjában megnevezett három személyt, akit gyanúsna talált, közülük egy azonban elszökött, kettőt viszont a falu főterén agyonlőttek.

Ezt követően Smakovicsit már nem érte további atrocitás, leszámítva a partizánok rekvirálásait. A visszavonuló német hadsereg sem érintette a falut. Mire az első vöröskatona megérkezett, az eredetileg 250 lakosból már csak 100 élt. A többiek elpusztultak, németországi kényszermunkatáborokban sínylőd-

tek, néhányan partizánnak álltak, illetve a Vörös Hadseregben harcoltak és csak később tértek vissza. Néhány lengyel lakos szintén a nyugatra menekülést választotta a „felszabadulás” helyett. A szovjet katonák alig tudtak szállást találni a faluban, a házak zöme leégett. Ezzel azonban a terror nem múlt el: megkezdődött a „kollaboránsok” és az „árulók” felkutatása és deportálása.⁴⁹

Zárszó helyet

Két diktatúra embertelen összezsapását nem lehet a „jó” és a „rossz” küzdelmének beállítani, még akkor sem, ha a két diktatúrából az egyiket valaki esetleg kevésbé tartaná felelősnek mint a másikat. A Krausz Tamás és Varga Éva Mária által közreadott dokumentumok a háború sötét arcának eltorzított, manipulált és egyoldalú verzióját tárják az olvasó elé. Attól tartok, kötetük hatása éppen ellenkezője lesz annak, mint amiben történészként reménykednünk kellene. Nagy kár, mert ha valamikor, akkor most tényleg aktuális volna, hogy a történettudomány segítsen szembenézni már régen kompromittálódott nézetekkel, amelyek sajnos egyre inkább reneszánszukat élik. Ez a felületesen szerkesztett és összességében félrevezető kötet azonban a múlt feltárása helyett csak ahhoz járul hozzá, hogy azok, akiknek tényleg szembe kellene nézniük a háborús felelősséggel, arra hivatkozhassanak, hogy minden csak a szovjet titkosszolgálatok manipulációja csupán – és az a leginkább sajnálatos, hogy ebben a szörnyű állításban is van némi igazság. Az ideológiai csatatéren, ahol „nácik” és „kommunisták” még a 21. században is folytatják csatározásaikat, természetesen jól használhatónak tűnik egy ilyen, az egyik oldalt súlyosan kompromittáló dokumentáció. A történettudománynak azonban nem segít, ha művelői olyan munkákkal kívánnak „erkölcsi megtisztulást” elérni, maguk is egyoldalú magyarázatot kínálnak.

HUNGARIAN OCCUPATION TROOPS IN THE SOVIET UNION. ARCHIVAL DOCUMENTS 1941–1947

by Krisztián Ungváry
(Abstract)

The source publication prepared by Tamás Krausz and Éva Mária Varga with regard to the Hungarian occupation troops in the Soviet Union is burdened with serious errors and biased explanations in several questions, for it depicts wartime activities in black-and-white terms. Full of lacunae and errors is the presentation of the legal aspects of war crimes, almost completely absent is a critical approach to documents preserved by the Soviet institutions of state security, and the use of the relevant scholarly literature is at best fragmentary. The first part of my paper reconstructs the context of the documents contained by the publication, and examines those problems which the authors present in a distorted way. Then I proceed to an analysis of the general questions of occupation policies, and of the constraints and possibilities faced by a population oppressed by retaliation from both the German-Hungarian occupation forces and the Soviet authorities, with the intention of thereby offering a more realistic picture of the everyday effects of Hungarian military occupation.

⁴⁹ Az 1939 és 1953 közti kelet-lengyelországi politikai megtorlásoknak hatalmas irodalma van, amelyet magyar nyelven *Timothy Snyder*: Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában. Bp., 2012 tett közzé.

A RESTAURÁCIÓBÓL KONSZOLIDÁCIÓBA VAJÚDÓ KÁDÁR-RENDSZER EGY EPIZÓDJA

Lehallgatott kihallgatások címmel a közelmúltban tette közkinccsá Baráth Magdolna és Feitl István annak a pártvizsgálatnak a dokumentumait, amelyet a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetése folytatott 1962 nyarán két korábbi elvtársuk és fölöttesük ellen.¹ A közreadott forrásanyag historiográfiai újdonsága önmagában is figyelmet érdemel, de nem csupán az eljárás alá vont két korábbi kommunista prominens személye miatt, hanem négy további okból is. Nevezetesen: A vizsgálatot elrendelő rendszer-reprezentánsok szándékai, törekvései, az eljárás szűkebb-tágabb politikai funkciója okán, s nemkülönben következményei miatt; végül pedig azért, mert e kulisszák mögött indított eljárást meglehetősen széleskörű közfigyelem kísérte. Ez utóbbi viszont — a korabeli nyilvánosság szűk keretbe szorítottságából eredően — elsősorban abból a titkosszolgálati irathagyatékból ismerhető meg (részlegesen), amelyet akkoriban csak meglehetősen kevés kiváltságos bennfentes ismerhetett. Ennek megfelelően az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy egyfelől reflektáljunk a most közreadott *Lehallgatott kihallgatások* kötetből ismerhető mozzanatokra, másfelől társítsuk hozzájuk azokat a politikai rendőrség által gyűjtött szemelvényeket, amelyek a nem nyilvános kortársi reagálásokról adnak ízelítőt.²

A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) két egykori vezetője, Rákosi Mátyás és Gerő Ernő ellen folytatott pártvizsgálat — annak indíttatása és konzekvenciája — eddig sem volt ismeretlen. Tömören: 1961-ben az SZKP XXII. kongresszusán Ny. Sz. Hruscsov ismételten propaganda-hadjáratot indított mind a személyi kultusz, mind pedig személyesen Sztálin (emléke) ellen. Mire a moszkvai kongresszus véget ért, Sztálin maradványait kirakták a Vörös téri mauzóleumból, s a Kreml falánál szó szerint bebetonozták.³ Ekkoriban az ilyen „szovjet

¹ *Lehallgatott kihallgatások*. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai, 1962. Szerkesztette: Baráth Magdolna és Feitl István. Napvilág – ÁBTL, Budapest, 2013.

² A politikai rendőrség besúgói — hivatalos elnevezéssel „hálózati személyei” — által összegereblyezett *hallomások* zöme a nevezettek egykori jelentéseit őrző ún. M(unka) dossziéiban maradt fenn. Az itt olvasható alulnézeti reflexiókat — egy vonulatot leszámítva — azért közöljük „csak” lábjegyzetben, mivel a közemberek és a nem prominens hivatalnokok vélekedésének titkosszolgálati hozadéka ilyen alárendelt viszonyban volt a hivatásos politikacsinálók napirenden lévő desztalinizációs ténykedésével.

³ Ebből a — nem nyilvános — magyar közbeszédre jellemző módon azonnal adoma keletkezett. „Csonka” fedőnevű egri ügynök két olyan környékbeli személyt is megnevezett jelentésében, akik szerint „úgy látszik, Hruscsov már magának csinálja a sírhelyet, hogy Sztálint kilakoltassa.” ÁBTL 3.1.2. M-30.079/2. Az egyik budapesti külkereskedelmi vállalatnál azt rögzítette „Balogh Má-

minta” másolása ugyan már nem volt háríthatatlanul kötelező, Kádár János számára azonban kapóra jött, hogy újra napirendre tűzze a Rákosi-korszakhoz köthető törvénysértő perek felülvizsgálatát. Ennek örve alatt szabadulni próbált egyúttal azoktól a neki már nem tetsző rákosista káderektől is, akik az 1956 utáni erőtlenségében legodaadóbb, ám „jobb híján” típusú harcostársai voltak a hatalom restaurálásában. Volt ebben a vizsgálatban szimbolikus konszolidációs gesztus a társadalom számára, pártbelügyként ugyanakkor gyakorlatias kérdést is felvetett: az üdvözlendő, hogy egy újabb rehabilitációs hullám antcipálásaként személyekig menő konzekvenciákat vonunk le olyanokat illetően, akik — beosztottként — túlzottan kompromittálták magukat az 1956 előtti terroruralom mindennapjaiban. Feltűnően visszás, féloldalas marad viszont a kádári új kurzus szerinti pártmegtisztulás rituáléja, ha az megáll az altiszti és tiszti állománynál, s nem tematizálódik felsőbb, vezérkari szinten, ideértve elsősorban a futni engedett Rákosit és első számú partnerét, utódját az MDP élén, Gerő Ernőt. Ezt a — „voltak eddig fontosabb dolgaink is” — mulasztást lett hivatva pótolni az 1962. augusztusi központi bizottsági határozat, amely nevezetteket kizárta a pártból, s velük együtt menesztett néhány tucatnyi belügyi, igazságszolgáltatási kádert az ötvenes évek törvénysértő praktikáiban való terheltségük okán. Ennyi a történet veleje, amelynek szűkebb-tágabb környezettörténetét — különböző közelítésekben — Feitl István, Sipos Levente, Huszár Tibor és Földes György is rekonstruálta már tanulmányokban, dokumentum-közleményekben.⁴

A párt-közkíváncsiat emlegető intézkedések kezdettől ambivalens megfontolásokat tükröztek. A valamit lépni kell elszánás jobbjára a velleítés és a nem akarásnak nyögés a vége malomkövei között őrlődött. Az ellentmondás politikai vakfoltja két, egymással ütköző megfontolásból eredt: úgy kellene lezárni az ötvenes éveket, hogy limitáltan nevesítve a társadalommal szembeni tömeges meghurcoltatások, justizmordok felelőseit — amihez kézenfekvőnek tűnt Rákosi és Gerő célkeresztbe állítása — nem esik kútba az a rendszer-imázst őrző másik szempont, miszerint „akkor is a szocializmus épült”. Utóbbit kétségbe vonva az egykoron rendszerkormányzó MDP ténykedésének egésze kérdőjeleződött volna meg, ideértve elsősorban azt a párttagságot, amelyik ebben tevőleges közreműködő volt, s akiknek többsége az MSZMP korszakban is hűséges továbbszolgálója maradt a rendszerépítésnek. Miután nekiláttak, a volt MDP vezetőkre fókuszáló pártvizsgálatot érdemleges érdeklődés övezte — a közéletre általában jobban figyelő pártfunkcionárius⁵ és értelmiségi közép-
sz-

ria” ügynök, hogy mivel a kongresszuson történekről a párttagok sem tudtak érdemleges felvilágosítást adni a hozzájuk forduló pártön kívülieknek, utóbbiak körében „elkezdődött a cinikus viccek gyártásának időszaka, melyet [sic!] azután az elvtársak is terjesztettek”. ÁBTL 3.2.3. Mt-502/1.

⁴ *Feitl István*: A bukott Rákosi. Politikátörténeti Alapítvány, Budapest. 1993. *Sipos Levente*: Hiányos leltár 1. MSZMP dokumentumok a személyi kultusz idején elkövetett törvénytelenésekről. Társadalmi Szemle, 1994. 11. sz. 72–94.; *uő*: Hiányos leltár 2. Válogatás az MSZMP Központi Bizottsága 1962. augusztus 14–16-ai ülésének hozzászólásaiból. Társadalmi Szemle, 1994. 12. sz. 69–87.; *u. ő*. Az 1963-as általános közkegyelem. Múltunk, 2012. 2. sz. 150–190.; *Huszár Tibor*: Kádár János politikai életrajza. 2. Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest. 2003. 96–112.; *Földes György*: Kádár János és a magyar desztalinizáció. Múltunk, 2012. 2. sz. 192–214.

⁵ Középiskolai, vállalati és közüzemi kommunista vezetők szintjéről több olyan besúgójelentés lelhető fel, amelyek szerint Kádárt gyűlölet övezte az „igazi” — értsd, rákosista — kommunisták el-

tályi berkeken túl is⁶ —, amennyiben következtetni próbáltak arra, hogy akció-rádiusza milyen további köröket érinthet.

A Baráth Magdolna és Feitl István által gondozott mostani kötet ennek a procedúrának a vakfoltot megvilágító háttérébe, egy akkoriban „zárt kapuk mögött” lejátszott öregfiúk-újcelebek pártmérkőzésre kalauzol el bennünket. A szerkesztők fegyelmezetten tárgyra koncentráló előszava és kötetzáró tanulmánya arra jut, hogy az MDP két említett vezetője elleni pártvizsgálat megindításakor többséyesnek tűnt a kihallgatások kimenetele, s nem volt kizárt, hogy peres eljárásba torkollhat. Hogy mégsem ide futott ki a történet, az eltérő okokra visszavezethetően múltott másképp Rákosi Mátyáson és Gerő Ernőn, és legkevésbé Kádár János őket faggató két pártlegátusán, Aczél Györgyön és Nógrádi Sándoron. A kihallgatásukról fennmaradt anyag hagyományos könyvformájú, és elektroakusztikus DVD-ROM szimultán közreadása ez esetben azért is történetrekonstruálást segítő ötlet, mivel a — restaurálás ellenére is nehezen követhető — hangzó anyag elégséges mértékben érzékelteti a feszült, zilált hangulatot, miközben az írásos változat az *a capella* triók szövegértését segíti.⁷

A duplázott forrásrekonstrukció révén plasztikusabban tűnik elő, hogy Aczél György és Nógrádi Sándor Rákosival szemben gyűlölettel vegyes rátartissággal viseltettek. A bűnösség bevallása irányába szorító ambíciójukat ugyanakkor rendre szétporlasztja Rákosi — hisztérikussága közepette is — töretlen küldetéstudatosságot tanúsító debatter rutinja. Ha ezt egy — manapság már általános — televíziós vita show-ként nézhette volna az akkori érdeklődő, alighanem bajba került volna a szópárbaj győztesének eldöntését illetően, mert Rákosi szűkülő riposztózása a tárgyilag hazug oldalon még mindig összeszedettebb volt, mint „az igazságot” a maguk oldalán levőnek gondoló kiküldöttek —

leni hajszáért, félreállításukért. Az információk szerint ez a háttérbe szorítási tendencia ugyan már Hruscsovnak az SZKP XXII. Kongresszusán indított újabb desztalinizációs offenzívája előtt megkezdődött, de az Magyarországon ennek hatására — a Rákosi és Gerő elleni pártvizsgálat háttérében — vett újabb, látványosabb lendületet. Ez egyben arra is utal, hogy noha a volt MDP vezetők ellen az MSZMP akkori kormányosainak szándéka szerint bizalmas háttérmunkaként indult vizsgálat, annak híre alapvető céljával egyetemben — mondhatni magyar történeti tradícióként — azonnal kiszivárgott. Ezt tükrözik „a baloldal minden Kádár-utasítást szabotál”, illetve „a közép és alsó káderek nem fogadják el Kádár politikáját” értesülések. „Erdélyi” ÁBTL 3.1.2. M-22.879/4.; „Kátai György” ÁBTL 3.1.2. M-18.729.

⁶ A korabeli ügynökjelentések alapján — figyelembe véve azok hitelességének esendőségét — az látszik kirajzolódni, hogy a könyvkiadóknál, folyóirat- és lapszerkesztőségekben a hatvanas évek elejére már addig létrejött Kádár-párti (revizionista), illetve a Rákosit még le nem író balos (szektás) csoportosulások közötti rivalizálást-intrikálást aktiválta Hruscsov újabb desztalinizáló offenzívája. Ez „nagyon ügyes húzás, ha sikerül, de nagy blamázs, ha kudarcot vall. ... Nálunk Magyarországon is ezen múlnak a dolgok. Kádár most jól áll, a balos erők defenzívában vannak,” – idézi „Juhász” ügynök Kodolányi János vejének helyzetértékelését már négy hónappal a nevezetes szovjet pártkongresszus előtt, azon a napon írott jelentésében (1961. június 3.), amikor N. Sz. Hruscsov és J. F. Kennedy Bécsben találkoztak az amerikaiak Kuba-ellenes Disznó-öbölbeli incidense után. „Juhász” ÁBTL 3.1.2. M-18.821/7.

⁷ Néhány évvel ezelőtt már hasonló eljárást követett az 1958-as Nagy Imre per képi és hangzóanyagát rekonstruáló kiadvány. *Megrendült a világ. A Nagy Imre és társai elleni per hangfelvétele és szó szerinti leírata.* (DVD) Szerkesztette: Hanák Gábor – Szabó Csaba. Magyar Országos Levéltár – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Országos Széchenyi Könyvtár Történeti Interjúk Társasága – Kossuth Kiadó Zrt. Budapest. 2008.

bizonytalankodásukat és készültségüket előírászerű piszkálódásokkal is kompenzálni igyekvő — produkciója. Szó sincs arról, hogy Rákosinak lenne — úgymond — igaza, de az alkalmanként hajánál fogva előrángatott érveit és a felelősséget szisztematikusan másokra kenő magyarázkodásait az MSZMP megbízottai nem tud(hat)ták érdemlegesen tromfolni. A meghallgatás másik célszemélyének, Gerőnek a habitusbéli és pozicionális mássága is módot adott arra, hogy vele szemben faggatói inkább „tisztünkbenlő eredően nem érthetünk egyet” alapállást képviseltek. Nehéz eldönteni, hogy Aczél és Nógrádi kérdezőbiztosi szerepe rendezői utasítás hiánya miatt, vagy annak ellenére sikeredett olyan gyatra színvonalúra, mindenestre a hangzóanyagból és a leírt szöveg alapján is az a benyomás keletkezik, hogy az érdemi kérdéseket illetően a faggatók nem tudták — nem is nagyon tudhatták — sarokba szorítani a náluk sokkal nagyobb politizálási tapasztalattal rendelkező öreg rókákat. (Mivel a vegzatúrának ebben a fázisában volt leginkább egy — közönség nélkül is — cirkuszt csinálni jellege, úgy is mondhatnók, hogy Rákosi és Gerő többnyire „lejátszották” kihallgatóikat a porondról.)

A krasznodari Rákosi-manézs. Rákosi Mátyás dramaturgiai szerepzavara abból adódik, hogy képtelen tudomásul venni: ő már nem az Olümposz egyik mellék-hegyormán trónoló kiválasztott – méghozzá (valaha) Moszkvában kiválasztott! Fölébe kerekedett utódjának hozzá szalajtott famulusai úgy tekintenek rá és úgy nyaggatják, mint egy bőrt mentve menekült, s időközben fakép-nél hagyott haramiavezért. Az MSZMP első titkárának — küldöttei révén közvetített — képletes kegyúri üzenete arról szólt, hogy aktuálisan élvezett *komfortos számkivetettséget* is csak akkor tarthatja meg, ha elismeri büntetteit és felhagy a hol Moszkvát, hol Budapestet ostromló kvázi-rehabilitálási ambíciójával, továbbá Kádár, valamint az általa megtestesített rendszerkorrekció elleni áskálódásával.

Ehhez képest — egy kulcsmozzanatot leszámítva — az önigazoló magyarázkodás sok-sok apró, ám korántsem érdektelen részlete másodlagos marad. Ha nem került volna annyi emberéletbe és annál is jóval több megtört, kisiklalt életpályába, még azt is mondhatnók, hogy Rákosi visszamenőlegesen csinált paródiát a „kollektív vezetés” fétiséből. Zilált — időnként követhetetlenül csapongó — magamentő magyarázkodásai az uralma idejére visszavetített felelősség-megosztással operálnak, s amikor ezt maga is ingatagnak érzi, menetrendszerűen veti be az ultima ratio-t: Sztálin elvárásait-iránymutatásait, illetve a szovjet tanácsadók „mindent jobban tudni akaró” erőszakosságát, amelyekkel szemben nem volt apelláta. Noha ez utóbbi felelősségáthárításnak volt leginkább tárgyi alapja, azért válik az mégis ellentmondásossá, mert egyidejűleg szakadatlanul sérelmezi saját „szocializmust építő” érdemeinek el nem ismerését. Rákosi küldetéstudatos rögeszméssége a számkivetettségben is változatlan. Ugyanúgy senki nincs hozzá mérhető formátumú partner 1962-ben, aki nála jobb kapitánya és kormányosa lehetne a kommunizmus magyar hajójának, mint ahogy nem volt ötlete 1953 májusában, amikor arról faggatták Moszkvában, hogy pártfőtitkári és kormányfői pozíciójának egyikétől megválva, ki tölthetné be valamelyik felszabaduló tisztséget. Senkit nem talált arra méltónak.

Az ún. kollektív vezetés Rákosi Mátyás álságos, visszamenőleges felelősségkiporciójában korántsem a kihallgatók által olyannyira forszírozott „trojka” másik két tagját — Gerő Ernőt és Farkas Mihályt — illetően, hanem Kádár János egykori tettestársaként történő felelőltetésével talál célba. Ha a vizsgálat Rákosi Mátyás — 1953-ban, a Sztálin halála utáni „rendkívüli pillanatban” — egyszer már kényszeredetten elismert bűnösségének a fellelőltített firtatása, akkor ömellette Kádár János nem a sokadrangú bűnsegédi bűnrészesek egyike: több annál! Rákosi ugyan esetenként diszfunkcionális összefüggésben is belekeveri Kádárt önfelmentő védekezésébe, ugyanakkor fölősen elég alkalommal emlegeti az MSZMP első titkárának múltját olyan világos ráutalásokkal, ahol — minden rosszmájúsága ellenére — találó a fricska. Ízelítőül két példa: „Rajk letartóztatását az első részlettől az utolsóig a Kádárral beszélők meg”⁸ (35. old.) — aki akkor az ÁVH-t is hivatalból irányító-felügyelő belügyminiszter volt —, illetve „mikor Kádár elvtárs kijött a börtönből, hát szóval, mint egy szűzlány jött ki, [mintha] az a körülmény, hogy három évig ártatlanul ült, ... minden bűnét lemosta” [volna]. (134. old.) Egy tisztességes, perrendtartásszerű eljárás bármely — nyomozati, ügyészi, bírói — szakában nehéz lett volna meg nem történné tenni Kádár érdemleges részvételét a justizmordok sorában: Pócsperitűgy, MAORT-, Mindszenty-, Rajk-Pálffy-per. Mindezek elhallgatása csak egy olyan amalgómozott, hamis eljárásban lett volna lehetséges, amilyennel Kádár nem kerülhetett volna el annak ódiúmat, hogy lám-lám, maga is folytatja a Rákosi uralma idején dívott, ügyészi-bírói statisztériával szentesíteni próbált „hazugságszolgáltatást” — az igazságszolgáltatás és a „szocialista törvényesség” nagyobb dicsőségre. (Nemkülönben módot adva annak felelőltetésére, hogy hiszen ugyanez jellemezte az 56-os megtorló perek sorát is: Kádár személyének emlegetése — horribile dictu bírósági beidézése — akkoriban mintegy törvények fölé helyezettként volt tiltva.)

Gerő budapesti szobaszínháza. Gerő Ernő meghallgatási anyaga — Rákosiéval összevetve — alig egyharmad terjedelmű, forrásértéke viszont nem redukálható méretarányosan. Több okból sem. Egyrészt azért, mert az utókor mostani olvasójához képest Gerő — nem lapozhatva oda-vissza a szövegben, vagy szőrfölve előre-háttra a hangzó anyagban — anélkül használ Rákosira vonatkozóan dehonesztáló habitusfestő jelzőket, hogy kérdőre vont társa hisztérikus sirámaít ismerhette volna. (Az uralmi, hatalmi vágyat illetően Rákosi „egyszerűen megszállott volt”, 239. old, 272. old.; „az biztos, hogy betegesen gyanakvó volt”. 255. old.; s a koncepciók ellenségkeresésekben „Farkas állandóan hergelté őt”. 239. old.) Mindazonáltal — nem csupán Rákosit, hanem a kérdezősködés egyéb tárgyköreit illetően is — olyan hűvös, távolságtartó kimértséggel szövi mondatait, mintha nem is megvádolt célszemély, hanem egy bennfentes kívülláló lenne. Ez következhet saját — kevésbé kolerikus — alkatából, ami a konk-

⁸ Kádár János hathatós közreműködéséért akkoriban még politikai honoráriumot is kapott: Rákosi a kirakatper lezárulását követően a nagy-budapesti pártaktíva 1949. szeptember 30-i ülésén összegezve „a Rajk-banda megsemmisítésének tanulságait”, külön is megemlítette, hogy az ÁVH „jó munkát végzett”. Erre ütemes taps közepette „Éljen Kádár!” rigmust skandáltak, mert a kiválasztott jelenlevők tisztában voltak azzal, hogy az ÁVH — akkor még — a Kádár János vezette Belügyminisztérium cége volt. Szabad Nép, 1949. október 1.

rét esetben mind a személyes rejtőzködést, mind a tárgyi kódosítást illetően célravezetőbb, midőn saját múltbeli cselekedeteit firtatják. Gerőn akkor is nehezebb volt fogást találni faggatóinak, ha felelősségének mértékét illetően konfabulálást gyanítottak, vagy akár konkrét füllentésen hitték tetten érni. Ez több mozzanattal magyarázható: a bolsevik politikaformálás mibenlétéről, annak eklektikus és hektikus természetéről, a józan ész rendre megcsúfoló rap-szodikusságáról a magyar kommunista nómenklatúrában senkinek nem volt nálánál gazdagabb, folyamatos és közvetlen tapasztalata. (Még Rákosinak sem.) Hozzá képest szinte kezdő tanonc volt Nógrádi, s Aczél még inkább, csak hogy ő — a rabiátus Rákosival ellentétben — nem így bánt velük. Kétségbe alig vonható intelligenciáján túlmenően 36 éves kominternbeli szocializáltsága tudatosította benne, hogy a nála megjelenő famulusok annak az — általa aligha kedvelt — Kádárnak a megbízottai, aki aktuálisan Moszkva embere. Számára ez a Kreml-béli státus volt az ultima ratio. Gerő nem kora (ekkor 64 éves, Rákosinál hat évvel fiatalabb) és nem tényleges betegségei miatt, hanem az előbb említett meghatározó vonatkoztatási pont alapján vetett számot azzal, hogy ő maga immár „a múlt embere”.

Ez ugyan szövegszerűen nem jelenik meg a kihallgatási anyagban, mégsem gondolnám utólagos belemagyarázásnak. A „Nagy Testvér” szelleme kontextuálisan nem a szobaszínház kulisszái mögött rejtőzködik, hanem ott lebeg, áramlik a diskurálók közötti légtérben. A korszak feltárái jóvoltából helyszínt, időpontot és személyeket illetően is tudható immár, hogy Sztálin halála után az SZKP KB elnökségének reprezentánsai visszatérően instruálták úgy a Moszkvába zarándokló magyar pártvezetőket, hogy a justizmordok felülvizsgálatánál szem előtt kell tartani: „Rákosi elvtárs és a pártvezetés tekintélye ne sérüljön.” Ezt Gerő azzal a — maga idején még kimondatlanul elvárt — „tükör által homályosan” formulával sugallja csak, miszerint az „nemzetközi elvárás és vélemény volt.”. S ugyancsak névhez kötés nélkül zárja rövidre Sztálin terroruralmának éveit azzal, hogy „pokoli atmosféra” uralkodott, ami ellen „nem tudtam fellépni és nem is volt hatalmam ehhez.” (301. old.) Miközben ő a finomabb rezdüléseket illetően is kellő tapasztalattal bírt, ez alapján tartotta (tarthatta) szem előtt, hogy a szovjet politikában nem csupán voltak, hanem lehetnek újabb irányváltások is. Rákosival ellentétben következetesen kerülte, hogy expressis verbis az SZKP-ra — Sztálinra vagy Hruscsovra — hárítsa a felelősséget a Magyarországon teremtett abnormális helyzetekért. Egy alkalommal még mintha rá is játszana az elvárt önkritikára. A Rákosi körüli személyi kultusz gerjesztését illető válasza: „az én felelősségem kétségtelenül nagyobb volt, mint az átlag. Feltétlenül.” Majd ismét következik a flegmatikus relativizálás: „csak ugye a dolog úgy áll, hogy megint nem lehet [azt] elszakítani a nemzetközi helyzettől”. (264. old.) Miközben Gerő megerősíti, hogy Rákosi Moszkvától ellesve varrta úgy a magyarországi törvénytelenégeket — az eredetileg más okból/céllal lefogott — Péter Gábor nyakába, amint azt Hruscsov tette Berijával, e (szakmai berkekben) köztudottnak tekinthető mozzanaton túl számos további „mellékszereplős intermezzo” kínál forrásadalekot, kulisszák mögötti életképpillanatot a Rákosi-korszak pártenteriőrjéről. Ideje azonban rátérni a kötet

harmadik kulcsfigurájára, az egész attrakció mindvégig rejtőzködő producérére, Kádár Jánosra.

A rejtőzködő producer: Kádár János. Arról nincs információ, illetve kötetbéli fogódzó, hogy a kihallgatások nyersanyagának a birtokában érte-e bármifajta köztes „utómunkálat orientáló” ráhatás Aczélt és Nógrádit, vagy saját kútfejük is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy jelentésük megírásának idejére — látszólag — egyfajta mediátor pozícióba helyezkedtek: teljesítettük a feladatot, tömörítve közvetítjük Rákosi parttalan, „mindig másról beszél, mint Bodóné...” önmegtagadó fecsegésáradatát, valamint ismertetjük Gerő magyarázkodásainak a velejét. Az egész zárójelentés azt sugallja, hogy a kikérdezett személyeket illetően aligha van mód többet tenni, mint egy párthatározatban rögzíteni Rákosi és Gerő ismételt *verbális* elítélését. Ez viszont konklúzió helyett azért csap át kérdésbe, mert némi időzavar mutatkozik a faggatózást végzők jelentésadásának dátumát nézve — 1962. augusztus 15. (307. old) —, ahhoz képest, hogy ekkor immár második napja tartott az MSZMP KB aktuális ülése (1962. augusztus 14–16.). Figyelembe véve egy ilyen rendezvény menetrendjét, ugyan mikor is volt mód az előterjesztést végigolvasni, a benne foglaltakat megemléstzeni, érdemben megvitatni, s ennek nyomán tanulságait a Biszku Béla vezette ún. „hármass bizottság” előterjesztésébe illeszteni úgy, hogy az a másnap elfogadott politikai verdikt — úgymond gondos előzetes vizsgálaton alapuló — háttéranyagaként legyen meghivatkozható. Nem beszélve arról, hogy ugyanezen dátummal — azaz a KB ülésének zárása előtti napon — már készen állt az SZKP KB elnökségének küldendő levél, benne a Rákosi szigorított megrendszabályozását illető budapesti igényekkel. Valójában ez volt Kádár „ítélete” Rákosi fellett, ami viszont — a szovjet pártelnökségnek címezve — nem volt nyilvános.⁹

Leginkább az időbeli zavar miatt kérdéses, hogy mit és mennyit ismerhetett az Aczél-Nógrádi jelentésből a döntéshozásra felhatalmazott párttestület *előzetesen* — Gyóni Gézával szólva, „csak egy éjszakára” —, hogy másnap, az ülés augusztus 16-ai zárónapján a behatárolt időkeret ellenére is elszabaduljanak az indulatok.¹⁰ Itt a mikrofonhoz engedettek egyenkénti felelősségváró és önfelmentő felszólalásai mintegy kollektív törzsi rítustánc keretében találunk rá az előre behatárolt bűnbak-csoportra (Rákosi, Gerő, Farkas Mihály és Péter Gábor). Mivel azonban az utóbbi kettő már elnyerte és — kegyelemmel kurtít-

⁹ Így az MSZMP KB nyilvánosságra hozott határozata végül is nem tartalmazta a Rákosi sorát életének hátralévő részében determináló „rendelkező részt”. Lásd, *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának határozata a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénytörések perének lezárásáról*. Népszabadság, 1962. augusztus 19. Ez a *Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának kongresszusi irányelvei* c. dokumentummal együtt külön broszúrában is megjelent annak idején 100200 példányban. Kossuth Könyvkiadó, 1962. Az eljáráshoz két észrevétel kívánczik. Az egyik, hogy a párttagokat illetően nem csupán az egykor peres sorában elmarasztaltak ügyét próbálta rendezni (lezárni), hanem a perek kapcsán bíróság elé nem állított, „csak” internáltak sokaságát is felülvizsgálták. Szó sem volt ugyanakkor a nemkülönböző törvénytelenül meghurcolt párton kívüli tízezreknek bármifajta elégtételadásáról, így azokat a justizmordokat — mintegy visszamenőlegesen — továbbra is szentesítette. A Rákosi-korszakban elszenvetett törvénytelenlégek tömegének ez a szelektív — a társadalom többségét diszkrimináló — jóvátétele végül is pártbelügy volt és maradt.

¹⁰ *Sipos Levente: Hiányos leltár* 2. i.m. 69–87. old.

va — kitöltötte a rá kirótt börtönbüntetést, majdhogynem magától irányult az ösztűz az aktuális vizsgálat két prominensére. Igaz ugyan, hogy Tömpe András önmarcangolástól sem mentes — forgatókönyvön kívüli — kifakadása, mely szerint, „mi, a párthűségünkben becsapott kommunisták sem vonhatjuk ki magunkat a felelősség alól”¹¹ tíz napja ismert volt a jelentést formulázó politikai bizottsági tagok szűk körében, de ez nekik sem volt ínyükre, és még kevésbé passzolt a Központi Bizottság szélesebb fórumán hangjukat hallathatók — „Feszítsd meg!” helyett, „Bélyegezd meg, de ne tovább!” — kórusszólamába. A pártplénumnak ez a napirendi pontja legalább olyan mértékben szólt Rákosi (és Gerő) viselt dolgairól, mint magukról a jelenlévőkről, mivel — állapítják meg találóan a kötet záró tanulmányában a szerkesztők — „senki sem akart a vádló szerepéből a vádlott szerepébe kerülni”. (349. old.) Arról nem is szólva, hogy, akár csak egyet is tovább lépve, a fentebbi bűnbaklajstrom ötödik megnevezettje Kádár János kellett volna legyen. A pártvizsgálat eredeti logikája — nem hagyhatjuk retorzió nélkül Rákosi és Gerő „kártévő ténykedését” — mintegy visszájára fordult ügyük peresítésének elmaradása miatt. Ha büntető eljárás keretében még őket sem lehet felelősségre vonni, akkor sokkal inkább csínján kell bánni azoknak a számonkérésével, akik az ötvenes évek terroruralmának alacsonyabb posztjain voltak a párthatalom gépezetének funkcionális alkatrészei.

A vizsgálat-jelentéstétel-határozat történésmodulok egymásra épülő logikai rendje ugyanakkor nem csupán a már szóvá tett időrendi zavar miatt bicsaklik meg. A középső elemet képező jelentéstétel — korántsem csak a szükségyszerű tömörítés miatt — inkonzisztens, tartalmilag görbe tükre a vizsgálati anyagnak. E zárt láncú politikai aktus hármasságában sokkal inkább tűnik úgy, mintha az görcsösen törekedne a határozat prejudikálására, azaz onnét, a végpont felől érte — vívó nyelven szólva — elővágás, ráhatás. Az Aczél-Nógrádi jelentés nem csupán szelektálja, hanem átértelmezve tálalja a vizsgálat során elhangzottakat. A frakciózás-vád hagymázás ötletének lebegtető fenntartásán túlmenően csak a két legkirívóbb példát említve: következetesen mellőznek a jelentésükbe beépíteni minden olyan mozzanatot, amely akár Sztálin idején, akár utána a moszkvai pártvezetés magyar ügyekbe történő beavatkozását érintette. Másfelől, ahhoz képest, hogy meghallgatása során Rákosi 37 alkalommal szóvi magyarázkodásaiba Kádárt — ebből 29 esetben nagyon célzatosan úgy, hogy a justizmordok reá hárítása esetén tettestársként ültesse maga mellé —,

¹¹ Huszár Tibor: i. m. 97. Tömpe András (1913–1971) 1945–46-ban a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának vezetője. A Rákosi-korszakban „külszolgálaton” a dél-amerikai szovjet hírszerzés rezidense. A Kádár-korszak kezdetén a Belügyminisztérium hírszerzési osztályának (II/3.) egyik irányítója, majd 1962 folyamán — a most tárgyalt események idején — az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának vezetője. Az év végén lemondott és nyugdíjba vonult, mert az ekkoriban zajló „bársonyos tisztogatás” közepette számos, általa kiszuperálandónak ítélt egykori ávéhás tisztet tartottak meg vezető funkcióban. 1963-tól a Corvina Idegen Nyelvű Kiadó igazgatója, majd 1967-től Magyarország kelet-berlini nagykövete. Tiszteről 1968. augusztusban lemondott, mert nem értett egyet a csehszlovákiai bevonulással. Hazatérése után 1970-től 1971 végén elkövetett öngyilkosságáig a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének elnöke volt.

az MSZMP vezető testületei számára készített jelentés összesen egy alkalommal reflektál erre, az elhangzottakhoz képest homlokegyenest ellenkező kontextusban. Sorozatosan dehonesztáló megidézetségéhez képest Kádár immár mint Rákosi rémuralmának egyik majdhogynem permanens mártíriumot elszenvető áldozata tűnik elő. Magyarán, a párt élére ültetett — és aktuálisan is Moszkva bizalmát bíró — Kádár János viselt dolgai, előélete nem csupán az ország szélesebb közvéleménye számára lett tabusítva, hanem az MSZMP legfelső vezető testületeiben helyet kapó kebelbéliek számára is. (A dokumentumok tartalma ad arra is választ, hogy ezeket a hangszalagokat miért zárta el Kádár saját — senki más számára nem hozzáférhető — trezorjába.) Csak a rend kedvéért érdemes emlékeztetni arra, hogy ezekben az években — 1961–1965 között — Kádár János egy személyben volt kormányfő és a párt első titkára, éppen úgy, mint hatalma csúcán, 1952–1953-ban Rákosi Mátyás.

Az évtizednyi különbség persze nem csupán a régi „öreg” valamint az e titulussal csak később felruházott új ország- és pártirányító számára jelentett más korszakot. Az volt — azzá lett — a rendszer alattvalóinak sokasága számára is. A kifogásolt részletek aktuális helyi értéke úgy árazható be, hogy ha azok a maguk idején nyilvánosságra kerülnek, nemkívánatos zavart okozhattak volna a restaurációból konszolidáció felé mutató kádári rendszerstabilizálás menetében, miközben aligha növelték volna a pellengérre állítottak maradék respektusát. A társadalom ekkoriban jószerivel csak tanulta mind az alig hat évvel korábbi, még mindig friss élmény, 1956 elfeledését, mind az utána következő megtorlásáradat „kollektív amnéziának” nevezett (ön)memória-zárolását. Az új politikai konstellációban Rákosi és Gerő perbefogása *nem jöhetett számításba*, Kádár — és számos más vezetőtárs — tekintélyének érdemi csorbulása nélkül.¹² Nem szólva arról, hogy nevezettek bíróság elé állítása — korabeli felfogás szerint — „az ellenforradalomnak” (sic!) tett engedmény lett volna.¹³

¹² A fentebb már idézett 1962. évi párthatározat 56. oldalán olvasható annak legdörögdelemből kitétele. Eszerint „a Rákosi-klikk tagjait *különös politikai felelősség* terheli ... a népek, a pártnak a szocializmus ügyének okozott mérhetetlen károokért”, de a politikai felelősség nagy nyomaték-kal történő hangsúlyozása egyben az eljárás határpontját is rögzítette. A kihallgatások immár ismerhető szövege alapján egy róka fogta csuka helyzet áll elő, mert Rákosinak elég aduja volt ahhoz, hogy ügyének peresítése esetén nem tudni milyen mértékű és meddig elhúzódó kellemetlenséget tudott volna okozni (elsősorban) Kádár Jánosnak. Vélhetően leginkább erre való tekintettel igyekezett Kádár megakadályozni azt, hogy Rákosi életében — bármilyen státusban — visszatérhessen Magyarországra. Alighanem a szélesebb közvélemény tesztelése nélkül is jól mérte fel a közhangulatot, ha fígyelembe vesszük, hogy még a páriálétre ítélt rendszerdiszkrimináltak között is akadt olyan, aki úgy vélte: „a Sztálin-korszak embereire gyűlölettel gondolnak sokan, mert az az idő olyan volt náluk [a Szovjetunióban], mint a Rákosi-korszak nálunk”. L. M. volt csendőr véleménye az SZKP XXII. kongresszusáról. Lejegyezte „Csaba” fedőnevű hódmezővásárhelyi besúgó, 1961. november 25-én. ÁBTL 33.1.2. M-15.406/1

¹³ B. J. budapesti matematikus az MSZMP központi bizottsági határozat megjelentetése után reagált úgy, hogy „óriási kalamajka lesz itt” ha az előkészület alatt álló pártkongresszuson „ismét felkeverik a Rajk-ügyet.” „Balogh” ÁBTL 3.1.9. V-145.288/15. Ugyancsak B. J. monogrammal egy kiszuperált újságíró, budapesti könyvtáros jutott arra a következtetésre, hogy ha ez így megy tovább, „szimbólum lesz majd Nagy Imre is, éppen úgy, mint Rajk László”. „Balogh Mária” ÁBTL 3.2.3. Mt-502/1. Mintha erre tromfolt volna J. F. veszprémi ügyvéd azzal a célzatosan kaján kérdésével, miszerint „nem készítik még elő Budapesten Nagy Imre dísztemetését?” „Kristóf” ÁBTL 3.1.2. M-40.350/3.

Mindezeket figyelembe véve mondható, hogy Kádár konszolidációs „rendcsinálását” — bárminemű elvi megfontolást mellőzve — tisztán uralomtechnikai megfontolások motiválták, de ugyanezek kanalizálták azt egyúttal bársonyos tisztogatássá. Több okból is:

- Kerülendő volt a déja vu, miszerint Kádár ugyanúgy csak koncepciók pereket kreálva tud végleg megszabadulni — külföldön és itthon is nemkívánatosná lett — elvtársaitól, mint alig néhány évvel azelőtt az 1956 utáni megtorlás-perekkel.
- Perbefogása esetén Rákosi aligha hagyta volna ki, hogy védekezésül felhánytorgassa Kádár — és néhány más vezetőtársa — egykori tetteitársi szerepét, így praktikusán több kár származott volna belőle, mint haszon.¹⁴
- A pártvezetés verbális-politikai ítélethozatalán túlterjeszkedő visszamenőleges „igazságtevés” a kádári konszolidációs csomag egyik alapvető elemét, célkitűzését ásta volna alá:¹⁵ éppúgy feledni, feledtetni Rákosi ötvenes-évekbeli terroruralmának rémségeit — és magát Rákosit —, merthogy „azért mégiscsak a szocializmus épült”, mint ahogy feledni-feledtetni próbálták 1956-ot.
- „A múltat végképp eltörölni” részleges érvényesítésével kellett eltüntetni a szintúgy Janus-arcú Kádár múltjának nemkívánatos mozzanatait. Fennmaradtak forrásnyomok arról, hogy Galambos József alezredes a politikai rendőrség egyik főosztályvezetőjeként 1958-ban kapott megbízatást, hogy az ötvenes évek koncepciók eljárásainak örve alatt gyűjtsön össze mindent az irattárakból, ami Kádár János múltjára vonatkozóan terhes lehet. S mit ád Isten, nevezett személy 1962-ben ugyanabban a hónapban lett (immár vezérőrnagyi rangban) az éppen átszervezett titkosszolgálatok főcsoportfőnöke — és egyben belügyminiszter-helyettes —, amikor Aczél és Nógrádi megkapja pártmegbízatását, hogy elkezdhetik Rákosi és Gerő újolagos purifikálását.
- Tágabb összefüggésben nemkülönben frivol budapesti panoráma tárult volna elő: miközben még Sztálin is „futni engedte” az *akkori* magyar kommunista káté szerint fasisztának tartott Horthyt, Kádár — a volt kormányzóval úgyszólván egy gyékényen áruva — maga is arra jutna, hogy Rákosi Mátyás (immár harmadízben) rács mögött lenne a legjobb helyen?¹⁶

¹⁴ A tetteitársak közé sorolás konzekvenciája viszont elérte a vizsgálóbiztosok egyikét, Nógrádi Sándort annyiban, hogy őt a soron következő pártkongresszuson — Rákosit faggató szolgálatai ellenére — kihagyták a Központi Bizottság tagjainak a sorából. Oka az lehetett, hogy ő Farkas Mihály honvédelmi miniszter egykori helyetteseként visszatérően exponálta magát a negyvenes-ötvenes évek fordulóján megrendezett ún. tábornokperekben.

¹⁵ Berija 1953-as elítélése és kivégzése után már a Szovjetunióban sem volt általános a félreállított kommunista pártvezetők perbe fogása, illetve börtönbe vagy GULAG-ra küldése.

¹⁶ Fennmaradtak hírszerzési iratok arra vonatkozóan, hogy a kádári pártvezetés tesztelni próbálta a Nyugatot, illetve a magyar emigránsok véleményét általában is a magyarországi változásokról, illetve a vizsgált időkörben a desztalinizálásról, egy év múlva pedig az 1963-as „nagy amnesztia” ot-tani fogadtatásáról. „Inwald Philip” ÁBTL 3.2.4. K-199/1.

- Azáltal viszont, hogy Rákosi (és Gerő) peresített számonkérése — több tényező sajátos kombinációjának eredőjeként — célszerűtlennek bizonyult, az ún. ötvenes évek „lezárása” minél gyorsabban, minél kisebb nyilvános konfliktuspotenciál-gerjesztéssel, és csak egy behatárolt kört érintően lett/maradt kívánatos.

Szó sincs arról, hogy — akár csak Rákosira vonatkoztatva — őt ismerő kortársainál manapság jobban bele lehetne látni Kádár János fejébe, *akkori* gondolataiba. Melléfogás lenne azonban lebecsülni észjárásának kacifántosságát, vagy éppen az adott tárgykörrel tágabban összefüggő dolgok körültekintő mérlegelésére való képességét. A történeteket egy év múltán — Feitl István kommentárjában — „Kádár János legszebb nyarán” már maga az érintett helyezte egészen más kontextusba. 1963 júliusában párt- és kormányküldöttség élén tett háromhetes látogatást a Szovjetunióban, ahol nem hivatalos programjának részeként, s nem eltervezetten — egy alkalmi sportdiplomáciai vacsorán — elegyedett „beszélgetésfélébe” Averell Harriman amerikai külügyminiszter-helyettessel. Utóbbi hozta szóba az 1956 vége óta az USA budapesti követségén tartózkodó Mindszenty József prímásérsek rendezetlen helyzetét, amire a magyar első titkár úgy reagált, hogy „nekünk 1956-tól összesen két kérdésünk maradt nyitva, ... az egyik Mindszenty, a másik Rákosi. De hát — mondom —, a magyarok ravasz emberek és csalafinta módon oldották meg ezeket is: az egyiket odaadták az amerikaiaknak, a másikat a szovjeteknek, és ők vígan élnek.”¹⁷ Még a szöveg közreadója is megjegyzi, hogy ez a fajta székelő góbéság diplomáciai közegben inkább bárdolatlanság. Ezen túlmenően tárgyilag is hibádzik. Kimaradt a felsorolásból Nagy Imre, akit maga segített át az örökkévalóságba.

Légió helyett centuria és a tét nélküli „győztesek kongresszusa”. A kötetben megelevenedő procedúra az MSZMP soron következő kongresszusára való felkészülés része volt. Semmi ördögtől való nem volt abban, hogy előtte Kádár rendet rakjon saját pártja háza táján, ráadásul úgy, hogy a politikai nagytakarítás ambíciója jól kisakkozottan vált behatárolttá. A néhány tucatnyi, célzott „elbocsátó szép üzenet” elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy világosan értésére adja mind a pozícióikban meghagyottaknak, mind az újonnan a KB válogatottba kvalifikáltaknak, hogy ki az úr abban a pártban, amely éppen „lerakta a szocializmus alapjait.” Az 1962. november végén rendezett kongresszust pozícióikban megérők már *Kádár pártjának* tagjaként lehettek a politikai aratás részesei. Noha valóban túl voltak a restauráció kínkeservein, s — Huszár Tibor formuláját kölcsönvéve — a konszolidált „kádárizáció” üzembe helyezése volt napirenden, ugyanő összegzi úgy az újrászámolás szerint VIII. pártplenumot, hogy az „egy funkció nélküli kongresszus” volt.¹⁸ A rendszerlegendáriumban rögzült számontartottságához képest a lefokozás meghökkentőnek tűnhet, mégis megszívlelhető: annyi-ban lett az valóban tét nélküli, hogy azt megelőzően elintéződött szinte minden

¹⁷ Feitl István: A csúcs felé. Megjegyzések egy először publikált Kádár-beszédhez. Eszmélet. 18–19. szám. (1993.) 6–27.

¹⁸ Huszár Tibor: i. m. 2. 102–104. old. A következő év elején egy korabeli ügynök — Révész András szociáldemokrata, valamint Futó Dezső volt kisgazda politikusokkal való beszélgetéseit rögzítve — „szürke kongresszusnak” írta le a szóban forgó rendezvényt. „Erdélyi” jelentése, 1963. január 30. ÁBT L M-22.879/4.

olyan ügy — ide értve Marosán György most nem érintett menesztését is¹⁹ — amely Kádár számára valaminő aktuális kongresszusi kellemetlenséget jelenthetett volna.²⁰

Egy esetleges, Rákosival konkuráló személyes számvetésben még úgy is könyvelhetett, hogy ő fele annyi idő alatt és — a mérséklődés trendjét figyelembe véve — felényi intenzitású terrorral véghezvitte azt, ami elődjének évtizedes vezérkedés során sem sikerült, sőt a rendszer bukását előidézően vallott kudarcot. Kádár úgy stabilizálta öt év alatt a kommunista uralmi mechanizmust, hogy nem csupán a Rákosi idejében garázdálkodó politikai rendőrséget zabolázta meg, gyűrte maga alá, hanem az időközben szinte teljes körű egzisztenciális és rendszerfüggésbe regulázott, „államosított társadalmat” is. Miközben a vizsgálat anyaga Rákosit és Gerőt exponálja főszereplőkként, a kötet egésze legalább annyira szól Kádárról, mint kommunista pártvezér elődeiről. Kádár nem hajuknál fogva előrángatott gyanúsítottakat állított pellengérré, hanem az országkormányzás legfelső posztjain állott ámokfutókból csinált — immár a teljes pártvezérkar számára is kötelező — bűnbakokat, a konszolidációs önlegitimáció érdekében. Ez egy jól időzített és a maga nemében jól koreografált politikai színjáték volt. Mondhatnók úgy is, hogy ez volt a második — s immár vértelen — „bevezetés a kádárizmusba.”²¹ A korábbi évtizedben elszenvedettekhez képest ehhez *akkor* — státusuktól, habitusuktól függően — akár még a társadalom párton kívüli nagyobbik halmazából is lehetett azokra számítani, akik számot vetettek a levetkőzhetetlen rendszerkényszerrel. Mindehhez csak literátori fantázia tud „elbocsátott légiót” vizionálni: egy centuriánál alig voltak többen, s ennél is esetlegesebb, hogy közöttük mennyi volt — mennyi maradt az utókorra — a „történelmileg jegyzett név”.²² Mert bizony érdemlegesen megrövidülne a

¹⁹ Némethné Vágyi Karola – Sipos Levente: A Marosán-ügy 1962-ben. Múltunk, 1994. 1–2 sz. 203–256.

²⁰ Noha egy korabeli ügynökjelentés tudni vélte, hogy „a KB tagjainak 75%-a kimarad a régiékből” („Erdélyi” 1962. szeptember 3. ÁBTL 3.1.2. M-22.879/4.), a korábbi, VII. kongresszuson megválasztott 71 fős Központi Bizottságból összesen 11-en maradtak ki (15%), és úgy lett 19 új tagja a most megválasztott Központi Bizottságnak, hogy a pártgrémium létszámát 81 főre emelték. Ennél minden korábbi kongresszuson nagyobb — átlagosan kétszer nagyobb — volt a fluktuáció. Cinizmust sem nélkülözve volt inkább realista a Legfelsőbb Bíróság bírása, M. L., aki szerint „az őszi pártkongresszustól igen nagy személycserét várnak az emberek, a rákosisták végleges menesztését”, mindazonáltal „lehetetlen változás, vagy legalábbis számottevő változás ott, ahol azok döntenek el, hogy saját magukat menesszék-e vagy sem, akik a pártkongresszus résztvevői”. „Kristóf” ÁBTL 3.1.2. 40.350/3.

²¹ Lásd erről, Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. 1956-os Intézet – L'Harmattan, Budapest. 2011.

²² Ugyancsak kérdéses az elbocsátott légió emlegetése, ha a menesztettek új munkaterületeit pásztázzuk. Szó sem volt szélnek eresztésükről. Egy részüket (nagy)vállalatokhoz irányították, nemkülönben érdemi pártmegbízhatóságot kívánó „személyzetisnek”, számosan az idegenforgalom, a könyvkiadás, a sajtó, valamint az akkor felfutóban lévő és „káderigényes” televízió különböző pozícióiba delegáltak. A szűkebb értelemben vett párhatalom apparátusából kerültek annak — korántsem perifériális — holdudvarába, a korabeli tömegkommunikáció, a szintén szigorúan ellenőrzött nyilvánosság őrhelyeire. Az említett területek korántsem voltak olyan „kádertermetők”, mint mondjuk bizonyos minisztériumi háttérintézetek vagy akadémiai kutatóhelyek, utóbbi intézményekben viszont a menesztettek kisebb hányada kezdhett új egzisztenciát. S ahogy az ilyen esetekben történni szokott, alkalmasint azokat a személyi mozgásokat is a „rákosisták” elleni tisztogatási ambícióval magyarázták, amelyeknek valójában nem ez volt a kiváltója.

lista, ha csak azokat tartanánk számon, akik — az ókori politikus-szónok Marcus Tullius Cicero egyik mondására emlékeztetve²³ — áldozattá válásuk előtt (vagy párt-reinkarnáció révén utána is) nem „tekintélyeskedtek” tettesekként a nómenklatúra grádicsain. A regnálókból jelentéktelenek, majd jelentéktelenekből ismét regnálók körforgása a huszadik századi magyar történelemnek is — egyik — jellemzője: az egymást antitétélező politikai rendszerek rapszodikus váltógazdálkodásának a velejárója.

Fúj a szél, zörög a haraszt. Az eleddig lábjegyzetekbe utalt, 1961–1962-ből származó ügynökjelentéseknek egy olyan vonulata van, ami az egypárti vezényeltű politika sokadrangú holdudvarából főszövegbe kívánczik. Nevezetesen a világháború utáni két nagyobb koalíciós párt — a kisgazdák és a szociáldemokraták — félreállított, de itthon élő társaságának nem nyilvános aktivizálódása a kádári desztalinizálás most szóban forgó fejleményei kapcsán.

A Központi Bizottság 1962. augusztus 14–16-i ülését követően — el egészen a három hónap múltán összeült MSZMP kongresszusig — intenzív esélylatolgatásról, kombinálásról számol be az ekkoriban döbbenetes szorgalmú (esetenként naponta két jelentést is produkáló) „Erdélyi” fedőnevű ügynök mind az 1947-re „leszalámizott” kisgazdapártiak, mind pedig az 1948-as fúzióból kirekesztett szociáldemokraták háza tájáról.²⁴ A kisgazda körökből származó információk elsősorban id. Antall József és a vele kapcsolatot tartók (Futó Dezső, Pártay Tivadar) helyzetértékeléseit közvetítik. Antall éppen „tartalmi leszűkítettségénél és fogalmazásánál fogva” tartja nagy jelentőségűnek a határozatot, mivel azzal „a munkásosztályon belüli egység megteremthető, és végzetesen nagy hiba lenne a szociáldemokrata vezetők részéről, ha nem ragadnák meg ezt az alkalmat”, esetleg azért „mert olyan nagy bennük a sérelem” a szociáldemokratákkal való Rákosi-kori elbánás miatt. Ez az új „munkásegységből adódó biztonság ... meg fogja hózni az enyhülést” tágabb közegben is, többek között „azokkal a kisgazdákkal és más polgári elemekkel” kapcsolatban, amelyekről „a nyilatkozat nem szólhatott”, mert „akkor megerősítette volna a párton belüli baloldalt, amelyet nehezen tudott Kádár meggyőzni.” Futó Dezső szerint „a szocik [szociáldemokraták] fél éven belül hatalmon belül lesznek, feléljük kell orientálódni”. „Futó hallott koalíciós kormány lehetőségéről is, és úgy tudja, hogy Antall arra bizonyosan számít.” Más hírhalászat szerint „a rákosista szárny ma még sokkal erősebb, mint a Kádár vonal”, s utóbbi „a kongresszusig biztos háttérrel akar maga mögött tudni”, mindazonáltal több forrás — különböző fogalmazásban, de egybevágó tartalommal — azt közvetítette, hogy „Kiss Károly az, aki körül a sztálinisták még csoportosulnak.”²⁵ Bár

²³ *Homines notos sumere odiosum est.* Tekintélyes embereket megnevezni kényes dolog.

²⁴ „Erdélyi” ÁBTL 3.1.2. M-22.879/4. Egyébirányú tevékenységről lásd, Rainer M. János: *Jelentések hálójában.* Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989. 1956-os Intézet, Budapest. 2008. 78–106. Az alábbi bekezdésekben csak akkor jegyzetelem az idézeteket, ha azok nem a grafomán „Erdélyi” jelentésadásaiból valók.

²⁵ Valóban Kiss Károly lett az 1962. évi tisztogatások legmagasabb szint(ek)ről lefokozott félreállítottja. Az 1945 utáni rákosista pártvezetésből — Apró Antal mellett — ő volt a másik nagy „túlélő”, aki a forradalom előtt is, utána is többszörösen pozicionált kádere volt a rendszernek. 1956 novemberétől tagja lett az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának, majd a Központi Bizottságon belül

sokan drukoltak annak, hogy „a Kádár irányzat győzzön, ... nem tudják elképzelni, hogy nálunk is sztalinizálás legyen, hiszen a vezetés 80%-a benne volt a törvénytelenésekben.” Emiatt „ma még bizonytalan, hogy mit fog hozni a kongresszus”.

Más, az „Erdélyi” információs akció rádiuszámban megszólaló Kávéházi Konrád bennfentesnek hitt jólértesültségét csak kombinálókészségük múlta felül. Tudni vélték, hogy Sulyok Dezső húga budapesti látogatása során kétszer is találkozott Kádárral, és „hét Barankovics-párti volt képviselőnek már kilátásba helyezték a rehabilitációt”. A szociáldemokrata Kéthly Anna hazahívását vélelmező kulisszák mögötti tárgyalásoknál csak az a hír váltott ki nagyobb riadalmat az egykori kisgazdák körében, mely szerint Nagy Ferenc — állítólag — felhívta Biszku Béla belügyminisztert, és esetleges hazatérésének kondícióiról érdeklődött volna. Erről értesülve „összezártak”: legkarakteresebben Pártay Tivadar fogalmazta meg azt, hogy Kádáréknak — a Nagy Ferencnél is nyersebben leszólt Kővágó József egykori budapesti főpolgármester²⁶ helyett — „az itthon-levő volt kisgazdákkal kell együtt dolgozni”. A kávéházi találgatások a novemberi kongresszus után sem ültek el. A volt kisgazdák egyik zszurnalisztája szerint — pártközponti kiszivárogtatására utalva — „mindenki beszéli Kádár moszkvai nagykövetségét”, s a revizionisták megerősödését „Fehér Lajos kormányelnökségétől” várták. Az ennél is vérmesebbek a Hazafias Népfrent főtitkári székét miniszterelnökségre cserélő Ortutay Gyula vezette koalíciós(!) kormányt vizionáltak, csak azt nem értették, hogy ehhez képest miért hagyták ki utóbbit a frissen beszerzett „tizenkét nyugati luxus-autó csoda” elosztásából, azt is hozzáfűzve, hogy — a Tutusnak becézett, de köreikben nem különösebben kedvelt volt párttársukat — egy új Volgával kárpótolták.

Az említett kisgazda-veteránok délibábkergetését mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy egyikük „pártalakítás ürügyén” a három éve halott Kovács Bélát akarta Pécssett felkeresni, mígnem társai felvilágosították oktondiságáról.²⁷ Az első titkár és kormányfő Kádár éppoly kevéssé óhajtott, hogy moszkvai nagy-

a Politikai Bizottságnak is. 1957 februárjától a KB titkára volt. E tisztségéből a Központi Bizottság 1961. szeptemberi plenumán mentették fel, politikai bizottsági tagságát pedig a Rákosi elleni vizsgálatot tárgyaló 1962. augusztusi központi bizottsági ülésen veszítette el, a Központi Ellenőrző Bizottság (KEB) elnöki tisztségével egyetemben. Teljes bukásról viszont esetében szó sem volt. Kiss 1957 májusától ismét a Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja, 1958 novemberétől — KB titkári felmentése után — az „államfői testület” elnökhelyettese (immár másodszor), 1961 októberétől pedig a NET titkára, s az maradt egészen 1967. áprilisi nyugdíjazásáig. Ugyanaddig őrizte (1945 óta) parlamenti képviselői mandátumát is. Ezután — 1970-ig — a Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT) al-elnöke. A restaurációban valamint a konszolidációban játszott — utóbbiban „vonakodó csatlós” — szerepét Feitl István, Sipos Levente, Földes György korábban már említett írásainak mindegyike tárgyalja. Az ötvenes évekbeli ténykedésükért exponált pozíciójuk elvesztésével fizetők közül épp oly figyelemre méltó, mint amennyire egyedi Olti Vilmosnak — a Rákosi-korszak egyik legtöbbet foglalkoztatott vérbírájának — a tisztogatásokat érintő értékelése az MSZMP VIII. kongresszusa utáni hónapokból, 1963 elejéről. „Az intézkedések igen emberséges volta is azt bizonyítja, hogy nálunk sem értenek egyet Moszkva [desztalinizáló] követeléseivel”. „Kristóf” ÁBTL. 3.1.2. M-40.350/3.

²⁶ Kővágó József (1913–1996). Lásd Palasik Mária: Kővágó József, 1945–1947. In A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei, 1873–1950. Szerkesztette Feitl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 249–257.

²⁷ „Kátai György” ÁBTL 3.1.2. M-18.729.

kövétté buktassák, mint azt, hogy — szóba jöhető politikai tényezőnek tekintve — a veterán kisgazdáknak keressen támaszt akár Rákosi, akár az itthoni balosok megzabolázásához. Ezt sokkal inkább felmérte az itthon élő szociáldemokrata-páriák informális társasági és hírközpontja, Révész András, aki kis túlzással mindenkiről mindent tudott, mindenkivel kapcsolatban állt — itthon is, az európai szocialistákkal és a magyar szociáldemokrata emigrációval is —, de következetesen rezervált maradt.²⁸ Ezzel épp azoknak az ambiciózus kisgazdáknak a neheztelését vonta magára, akik a szociáldemokraták kormányzóitényezővé válásának szélárnyékában, abból hasznot húzva reménykedtek valamiféle „új koalícióban”.

A korabeli titkosszolgálati iratok segítenek ugyan bepillantani abba, hogy mi mindent aktivizált a Rákosi és Gerő elleni pártvizsgálat, de ezek a nyilvánosság alatti/mögötti mozgolódások — úgy tűnik — nem érintették Kádár konszolidációs törekvéseinek fősodrát.²⁹ Az első titkár — a körülhatárolt és fejek hullását kerülő tisztogatással — mindenekelőtt saját pártjának arculatát kívánta szalonképesebbé tenni az alattvalók szélesebb közössége számára, de szó sem volt arról, hogy az immár saját szája íze szerinti egypárti uralomtól akár egy jöttányit is távolodva tegyen lépéseket az általa nem különösebben kedvelt szociáldemokraták, s még kevésbé az egyfolytában sebüket nyalogató kisgazdák maradéka felé. (Arra ott volt a — szintén általa gyeplővégen tartott — Hazafias Népfront a két kriptokommunistával, a díszkisgazda Ortutay Gyulával, majd az ex-parasztpárti Erdei Ferencsel az élen.)

Ha a pártvezetés tájékoztatására a történetek idején — egyes fontosabbnak gondolt eseteken túlmenően is — használták ezeket a besúgójelentéseket, akkor egy áttekintő információban a változások, a súlypontok áthelyeződése is fel kellett (volna), hogy tűnjön. Arról van szó, hogy 1961 őszétől, az SZKP XXII. kongresszusától, 1962 végéig, az MSZMP VIII. kongresszusának „lereagálásáig” eltelt bő egy évben követve a bizalmas híradások mondandóját, azokból — mozaikosságuk ellenére is — kirajzolódik egy átalakulási folyamat. Míg eleinte a „kiteszem az asztalra a Sztálin szobrot és nem engedelmeskedek a revizionista Hruscsovnak és Kádárnak”³⁰ mentalitás túlsúlyáról szóltak az ügynök-hallo-

²⁸ Kádár Zsuzsa: Révész András. In: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Főszerkesztő: Varga Lajos. Napvilág Kiadó, Budapest. 1999. 446.

²⁹ A budapesti nyilvános és nem nyilvános közéletet erősen foglalkoztató történések ugyan az egész országot érintették, de különböző mértékben és eltérő reakcióidővel. Az egyik Heves megyei kisközség, Erdőtelek informátora arról írt jelentést, hogy a maguk mögött tudott „pártkongresszusról és annak határozatairól a falu túlnyomó többsége tájékozatlan”. Az okok között kiemelten szól arról, hogy a lakosság — főként a nők — politikát háritó, „erősen vallásos érzelmű”. „Koldus Péter” ÁBTL 3.1.2. M-22.220. Alighanem még sok más ilyen arculatú kisközség volt található a korabeli Magyarországon, holott a szövetkezetesítés utolsó nagy offenzívájának lezárultával megindult a hagyományos, rendtartó helyi közösségek felbomlása. Lásd erről, Marelyn Kiss József – Valuch Tibor: Rekviem a parasztságért. Jelenkutatató Alapítvány, Kalocsa-Budapest. 2011.; Ó Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965. Korall, Budapest. 2012.

³⁰ „Szemes” hangulatjelentése, 1961. november 3. ÁBTL 3.1.2. M-31.710/1.; „A XXII. kongresszuson Sztálinnak a hibáit kiemelték, helytelenítik működésének teljes elítélését, ... de azokat az eredményeket, amelyek kifejezetten Sztálinhoz fűződnek, teljesen elhallgatták”. „Rábay Sándor” hangulatjelentése, 1961. november 21. ÁBTL 3.1.2. M-39.822.

mások, 1962 második felétől — a Központi Bizottságnak az ötvenes évekbeli justizmordokat lezárni igyekvő határozata után — már inkább a konszolidációs „remény van a javulásra”³¹ habitus jelzése vált gyakoribbá. A változás konstataciója mellett viszont az utókori olvasó óhatatlanul él a gyanúperrel: a jelzett tendencia érzékelése közepette nem arról lehetett-e szó, hogy a titkosrendőrség érdeklődésének irányultsága is módosult? Kezdetben arra összpontosult a figyelem, hogy a rákosista érzület/mentalitás továbbélését detektálják. A szóban forgó 1962. augusztusi határozat után viszont normává rögzült a régi latin mondás időhöz-helyhez igazított változata: „Moszkva locuta, causa finita est.” (Moszkva döntött, a vitának vége.) Kádár János Hruscsov nyomdokát követve hozatott döntést a magyarországi viszonyokra átültetve, amit jobb, ha nem hagy figyelmen kívül a pártot szolgálni hivatott — s éppen újabb átalakításra ítéltetett³² — politikai rendőrség sem. A titkosszolgálati besúgójelentésekben úgy csapódott le a konszolidációs új irányvonal, hogy a maga módján igazolja vissza annak helyességét és egyre szélesebb körű érvényre jutását. A fennmaradt ügynök-kalászatok sokkal göröngyösebbnek láttatják ugyan a Kádári konszolidáció útját, mint a korabeli nyilvános politikai megnyilatkozások, mindazonáltal a besúgójelentések orientáció-váltása — strukturális forráskritikával próbálkozva — mintha az átszervezésen áteső politikai rendőrség igazodási készségéről/kényszeréről is tudósítana.

Finálé. A felidézett történet Rákosira redukált végkifejletét Feitl István korábban említett, két évtizeddel ezelőtt közreadott könyvéből kellő részletességgel ismerhetjük.³³ Noha Rákosi már a Fekete-tenger melléki Krasznodarban sem volt abban a helyzetben, hogy időnkénti áskálódásaival érdemben zavarhatta volna a „puha diktatúra korántsem puha, ravasz és taktikus diktátorának” vizeit,³⁴ Kádár azért kieszközölte a hruscsovi pártvezetésnél, hogy persona non grata elődjét onnét is tovább száműzzék. Moszkvai döntés nyomán Magyarországtól 4000 kilométernyi messzeségben — a kazah-kirgiz-kínai határháromszögben — meglehetősen nomád és még inkább izolált körülmények között töltötte Rákosi élete utolsó éveit Tokmakban. Onnét nézve egy budapesti összkomfortos cella is akár jobbfejta európai panziónak tűnhetett. A memoárok összes „állatorvosi ló” jellegzetességét magán viselő visszaemlékezéseinek a be-

³¹ „Juhász” hangulatjelentése, 1962. augusztus 23. ÁBTL 3.1.2. M-18.821/8.; „A magyarországi helyzet ma lényegileg más, mint a Rákosi féle időkben volt. Sok még mindig a hiba, a torzítás, de legalább lehet valamelyes formában szót emelni ellenük.” 1962. augusztus 6. u. o.; „A Kádár-vonal tovább erősödik, s vele a megértőbb, okosabb parasztpolitika. ... Épp a nehézségek fogják megértetni velünk, hogy a kissé liberálisabb útra kell lépni.” 1962. október 10. u. o.; „Annak a veszélye, amitől az elmúlt egy-két év során legjobban tartani lehetett — a közvetlen sztalinista restauráció — úgy látszik, most már nem fenyeget.” 1962. november 13. u. o. Ezt nem jelentette azt, hogy ne bukkanhassanak a későbbiekben is balos-rákosista megnyilvánulásokra, de a besúgójelentésekben egyre inkább a kádári irányvonalat erősítő „hallomások” kaptak teret.

³² Lásd erről *A megtorlás szervezete*. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962. Szerkesztette: Cseh Gergő Bendegúz és Okváth Imre. ÁBTL – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.

³³ *Feitl István*: A bukott Rákosi. i.m.

³⁴ *Vonyó József*: A Kádár-éra Magyarországon. In: *u. ő*: Egy monolit rendszer árnyalatai. Tanulmányok Magyarország 1945 utáni történelméről. Kronosz Kiadó, Pécs. 2012. 122.

fejezésével ráadásul még némi hasznot is hajtott az utókornak – vagy legalább a közelmúltra kíváncsi történészeknek.

A Baráth Magdolna és Feitl István által közreadott forrás a kommunista pártbíraskodás egyik formaváltozatába enged közelebbi bepillantást, mindazonáltal több is annál. A Rákosi Mátyás és a Kádár János nevével fémjelzett diktatúra uralmi rendjének a „kommunizmus projekten” belüli különbözőségét segít tetten érni, épp a restaurációból konszolidációba vajúdás időszakában. Rákosi — a maga idején — a döntéshozatalban ignorálta és *saját* politikája statisztáiként használta tettestársait. (Csak számonkérése során igyekszik azokat visszamenőlegesen maga mellé emelni, hogy redukálja, szétterítse önnön felelősségét.) Kádár viszont — a kollektív vezetés jelszava alatt — saját törekvéseinek érvényre juttatásakor már a döntéshozatali eljárás folyamatába belekompromittálta vezetőtársait. Így a döntések végrehajtása során már minden vezetőtárs *saját* intézményi-politikai benefíciumának reszortfelelőseként juttatta érvényre az éppen soron levő párthatározatot. Míg Rákosi — státusát illetően Moszkva helytartójaként — egy *szekularizált cezaropapizmus* megtestesítője, Kádár inkább a *kommunista oligarchia* első számú felkentje volt a szovjet birodalomhoz tartozó magyar provincián.³⁵ Az átalakulás persze több éves folyamat volt, de a közreadott anyagok egy konkrét szituációba sűrítve jelenítik meg annak lényegét.

A kötet szerkesztői — a létező szocializmus idején a renegátok számlájára írt gyalázkodásból időközben szalonképesé lett — „a forradalom felfalja a saját gyermekeit”³⁶ tétel újrahasznosításával egy helyütt érzékletesen mutatják be, hogy a közreadott dokumentációban feltűnők közül „többben tettesek és áldozatok voltak egy személyben” (11. old.). A maga idején a kommunizmus-galaxis ingadozó normarendjének jelesei ugyanazon cselekedeteik hozadékaként válhattak hol felmagasztalt orákulumokká, hol meg rémségek megtestesítőivé. A most vizsgált esetben egykori második-harmad vonalbeli *tettesáldozatok* — maguk mellé fogadott és megtartott második-harmad vonalbeli tettesekkel szövetkezve — ítéltettek azok felett, akiknek korábban maguk is kebelbéli kamerádjai és (hóhér)segédei voltak. A *Lehallgatott kihallgatások* közreadott nyersanyaga mindazonáltal egy olyan — külön — elemzést is felkínál, melynek „*Esendő hóhérok és rátarti áldozatok*” lehetne tárgya és címe. A cseperedőben levő ún. új politikatörténet-írás, vagy még inkább a kollektív biográfia közelítésében mindenesetre ez a továbbiakban aligha mellőzhető forrásadalék, ha a huszadik századi magyar „kommunista múlt” nevű jelenség-együttesnek nem csupán az emlékezet- és amnéziapolitikáját, hanem annak emlékezet- és amnéziatörténetét is megérte-

³⁵ Ez adott módot később — a rendszer fennállásának utolsó két évtizedében — a helyi oligarchák bizonyos mértékű önmozgására-önszerveződésére, változó összetételű és különböző orientáltsgú „ligákba” tömörülve regionális, illetve csoportérdekek érvényesítésére, annak idején úgy mondták: „kijáráására”.

³⁶ Arthur Koestler: *Darkness at Noon*. Jonathan Cape, London. 1940. Németül, *Sonnenfinsternis*. Atlantis-Verlag, Zürich. 1946. Magyarul, *Sötétség délben*. Európa Kiadó, Budapest. 1988.; *Wolfgang Leonhard*: *Die Revolution entläßt ihre Kinder*. Verlag Kiepenheuer & Witsch, Köln, 1955. (1981, 1990); *Hóhér és áldozat*. Ötven éve végezték ki Rajk Lászlót. Hovanyecz László interjúja Gyarmati Györggyel. Népszabadság, 1999. október 15.

ni, megfogalmazni törekszünk. A *tettesáldozat* összetettségének vizsgálata — akár az egyéni és közösségi morál térségeiig is elkalandozva — segítene túllépni azon a történelmi determinizmust sugalló dichotóm képleten, mely szerint a hóhér csak szörnyeteg lehet, az áldozat pedig mindenkor a makulátlanság megtestesítője. A *determinizmus fétiséhez képest vizsgálandó az esetlegesség-faktor a lent/fent pozíció bármelyikének elnyerhetőségében, s a kettős státusba való belesöpönések során még inkább szerepe lehet a fatalitásnak.*

AN EPISODE OF THE TRANSITION OF THE KÁDÁR REGIME FROM RESTAURATION TO CONSOLIDATION

by György Gyarmati
(Abstract)

Recently have been published the documents of that party inquiry which was carried on in 1962 by the leadership of the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP) against two former Stalinist party leaders, Mátyás Rákosi and Ernő Gerő. (*Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai, 1962* [Intercepted Hearings. The Secret Tapes of the Party Inquisition against Rákosi and Gerő.] Szerkesztette [Edited by]: Baráth Magdolna és Feitl István. Napvilág – ÁBTL, Budapest. 2013.). The published source material merits attention not only on account of the former prominence of the two persons concerned. It is also worth a closer scrutiny because it allows insight into the imbrolios of the destalinizing corrective turn made by János Kádár. With the procedure, Kádár intended to cut a double Gordian knot. He tried to blame the odium of pre-1956 terror exclusively on his predecessors in a way which would leave the pretension that „even then socialism had been constructed” unharmed. On the other hand, the inquisition was not to be allowed to pass the point where Kádár himself would be liable of being accused on the same account as Rákosi and Gerő. It was especially because of this latter consideration that the examination of responsibility could not usher in a legal accusation, and was allowed instead to end with a simple political judgement. The present study follows the unfolding of this „soft clean-up operation” in a way which involves into the reconstruction of the story the background information which was gathered at the time by the Hungarian communist secret services. The officials in the state and party bureaucracy, and the social democrats and small-holders who had already been forced out of power, reacted in private in a number of ways to the pieces of information which reached them. The secret reports show that whereas the smallholders squeezed out from the political life „barracked” for Kádár, because they cherished, totally unfounded, dreams about their own reactivation, the marginalised social democrats had no such illusions. The communist party bureaucrats of mostly middling status were rather divided between the (Khrushchevist) political habit of Kádár and the (Stalinist) stance of Rákosi. The pro-Rákosi sympathy of the latter only began to fade perceptively when it became evident that the efforts of Kádár in order to hibernate his own past, or, in other words, to scratch himself from the rewritten party history, would yield fruit. (More exactly: an important side-effect of the inquisition was the remasking of Kádár from an accomplice to a victim of Stalinism.) Thanks to the thorough political purge Kádár was able to consolidate around himself the communist new oligarchy which then proved able to monopolise the power for three decades, until the collapse of the regime, despite the fact that his patron, Khrushchev soon fell from power, and the consequent „reign” of Brezhnev is traditionally regarded by the political scientists as a period of restalinisation.

MÁRKUS LÁSZLÓ
(1920–2011)

MEGEMLÉKEZÉS – SZEMÉLYES HANGON

Márkus Lászlót még egyetemi éveimben ismertem meg. Ő a felnőtt levelező oktatásban vett részt, de néhány nappali tagozatos órán is ott volt. Többször egymás mellett ültünk és rövid beszélgetések kezdődtek közöttünk. Későbbi találkozásunk már akkor volt, amikor én technikumi tanár lettem és valahogy (hogyan miként, azt ma már nem tudom) ő a Művelt Nép lektorátusának munkatársaként bízott meg azzal, hogy könyveket lektoráljak.

Az újabb találkozásra akkor került sor, amikor mindketten — mint elbocsájtottak — kerültünk 1958-ban az MTA Történettudományi Intézetébe, még a Belgrád rakparton. Egy szobába kerültünk, és igazán akkor ismerkedtünk össze. Lassan barátság szövődött közöttünk, ami elég hosszú ideig tartott, de azután, oly sok pályatársunkhoz hasonlóan ez a szál több okból kifolyólag megszakadt. Barátságunknak a hasonló gondolkodás nagyon lényeges tartalmi magja volt, hangsúlyozottan kritikai gondolkodás múltról és jelenről. Hangsúlyoznom kell, hogy Márkus László korábbi évjárat volt, sok tapasztalattal a háta mögött.

Ő még fiatalon, középiskolái után, már a kemény zsidó törvények meghozatalakor Újpesten egy autószerelő műhelyben dolgozott, ahol Vásárhelyi Miklós is. Márkus László munkaszolgálatosként került a frontra, ahonnan megszökött, majd azon kevesek közé tartozott, aki valóban partizán lett. Ejtőernyősként vetették be valahol a belorusz erdőknél. 1945 után sem volt egyszerű az életútja. A politikai vezetők közül sokakat ismert személyesen még a múltból. A magyar történelem és a magyar politikai élet történetéből óriási ismeretei voltak, amiből nagyon keveset írt meg. Voltak történelmi hősei — például Káoszonyi Dániel —, róla írt is egy tanulmányt, ami meg is jelent. Szociáldemokrata lett még jóval 1945 előtt és nagy érdeklődéssel fordult mindig az MSzDP történelmi múltja felé. Ilyen konferenciákon részt vett, kollektív munkákban ő is megírta a maga tanulmányait. (Így azokon az „ünnepi” rendezvényeken, amelyeket Szabó Ervin, Kunfi Zsifmond, Mónus Illés és a Justus Pál emlékére tartott konferencián. Ugyanígy 1984-ben ott volt a Schutzbund felkelés 50. évfordulóján tartott konferencián. Ugyancsak részt vett és felszólalt azon az „író-olvasó találkozón”, ahol Horváth Zoltánnak az akkor híressé vált, valóban újszerű könyvét vitattuk meg a „második reformnemzedékről”. Márkus ekkor baráti kapcsolatba is került a szerzővel.)

Még korai ismeretségünk és barátságunk idejéből „lepett meg” Márkus azzal, hogy a Kultúra Világa című nagy vállalkozásban megkapta a szerkesztői feladatot. Ő volt azután az a „diszpécser”, aki az egyes szerzőkkel megegyezett,

hogy mi lesz az ő feladatuk. Ez is bizonyította, hogy Márkus mennyire jól ismerte a szakmát és az embereket, akikkel jó kapcsolatot ápolt. Így Hahn István írta az ókori fejezeteket, Makkay László a középkorit, az újkorit Incze Miklós, a legújabb korit e sorok írója. A könyv 1960-ban jelent meg, az első lapokon óriási, illusztris szerkesztőbizottsággal, Köpeczi Bélával és Ortutay Gyulával. A könyv még három kiadást élt meg, nagy sikere volt.

Volt egy olyan közös vállalkozásunk is, amelynek már Gunst Péter volt a főintendánsa. Ez volt a sikeres egyetemes történeti kronológia. A kötetben Márkus írta az ókori, Gunst Péter a középkori, ismét Márkus a francia forradalommal kezdődő újkori és én a legújabb kori részeket. (Ez a könyv is még három vagy négy utánnyomást ért meg.) A következő években hasonló közös vállalkozásunk több nem volt. Minden jel szerint Márkus is „kikapott” a hasonló nagyobb megbízatások lehetőségeiből.

Kandidátusi disszertációját a szociáldemokrata történet-felfogásról nem fogadták el. Második disszertációját „Károlyi Gyula kormányáról” írta, ezt meg is védte. (Ő maga mindig gúnyosan jegyezte meg, hogy ő az egyetlen, akinek két kandidátusi disszertációt kellett írnia két nagyon eltérő témából.) Ezt követően Márkus László visszavonult. Sok emberrel szakította meg baráti és munkatársi kapcsolatait. Még írt egy nekrológot Agárdi Ferencről, amit végül nem jelentettek meg. Éles vitái voltak Pach Zsigmond Pállal (persze másokkal is) és éveken át hangoztatta, hogy abban a pillanatban, amikor eléri a korhatárt, azonnal nyugdíjba megy. Óriási ismeretanyaga volt, de nem írt meg belőlük semmit.

Nyugdíjasként még részt vett olyan konferenciákon és vitákban, amelyek a Schutzbunddal és az általuk kirobbantott felkeléssel (1934) foglalkoztak. Részt vett és aktívan hozzászólt azon a konferencián, amelyet Fejtő Ferenc tiszteletére rendeztek. Akkor még kölcsönösen megállapíthattuk, hogy mennyire hasonlóképpen gondolkodunk, még egy baráti megjegyzést is hallhattam tőle, amire megjegyeztem, hogy viszontlátásra a következő találkozásig – erre azonban már nem került sor. Nagy szomorúsággal értesültem haláláról, pontosan tudom, hogy a „szakma”, a történetírás mit veszített el vele. Nagy kár érte. Egy szomorkás, félbevágott élet.

Jemnitz János

Mitrovits Miklós

EMLÉKEZETPOLITIKA ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY

*Pódiumbeszélgetés 2013. szeptember 28-án az ELTE BTK
dékáni tanácstermében*

A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, a Magyar Történelmi Társulat, a Politikatörténeti Intézet és a Történelemtanárok Egylete *Emlékezetpolitika és történettudomány* címmel az MTA „utcanév bizottságának” anyagai kapcsán pódiumbeszélgetést rendezett 2013. szeptember 28-án az ELTE BTK dékáni tanácstermében.

A vitát Pók Attila a Magyar Történelmi Társulat főtítkára nyitotta meg, majd négy vitaindító előadás hangzott el. Elsőként Földes György a Politikatörténeti Intézet főigazgatója kapott szót. Földes arra kereste a választ, hogy mi a viszonya a mindenkori emlékezetpolitikának a történelemtudományhoz és ezen belül elsősorban a jelenkor történetírásához. Földes az emlékezetpolitikát határozottan a mindenkor hatalmon lévő politikai irányzat történelempolitikájaként definiálta. Tézise szerint a viszony természetes állapota a konfliktus, mégpedig azért, mert a két tevékenység célja eltérő. Az emlékezetpolitika valójában nem a történelemről, hanem a jelenről szól, célja az adott társadalom tudatának formálása. Ezzel szemben a történettudomány a múltra fókuszál, azt akarja feltárni. Harmónia csak abban az esetben alakulhatna ki a két tevékenység között — folytatta Földes —, ha az emlékezetpolitika önmérsékletet tanúsítana, illetve eszközöket biztosítana a kutatások számára, s nem pedig eredményeket rendelne a történetesektől. Az önmérsékleten elsősorban azt értette, hogy az emlékezetpolitika ne menjen szembe a szakmában elfogadott tételekkel, valamint ne törekedjen arra, hogy a nemzeti hagyományból kitagadja a különböző eszmei irányzatokat.

Földes másik fő kérdése azt járta körül, hogy vajon az emlékezetpolitika kimeríti-e a kollektív tudatformálás funkcióját. Válaszában egyértelmű nemet mondott, ugyanis a kollektív tudatformálásban legalább ilyen fontos szerepe van a tudománynak, az oktatásnak és az ismeretterjesztésnek is. Földes abból indult ki, hogy a huszadik században Magyarországon hét rendszerváltás és ezzel együtt hét elitváltás zajlott le. Az új elitnek minden esetben kísérletet tettek arra, hogy történelmileg is legitimálják magukat, míg elődjeiket delegitimálják. Azt is hangsúlyozta, hogy minden rendszerben voltak történészek, akik kiszolgálták a politikát e céljai megvalósításában. Földes azonban úgy látja, hogy 1989 két szempontból is változást hozott. Egyfelől a békét átmenet biztosította a kontinuitást, másfelől a régi elit nem tűnt el az új elit megjelenésével, azaz nem lehetett gyökeresen mást állítani, mint korábban. Ebben még az is szerepet játszott, hogy a történelemtudomány jóval előrébb járt, mint korábban, sőt még a rendszerváltás előtt megtörtént bizonyos események újraértelmezése (pl. 1956). 2010 azonban változást hozott abban a tekintetben, hogy egy új erőteljes történetpolitikai kurzus indult el, amely túllép az 1989 óta kialakult normákon. Ez az antiliberalis és antikommunista kurzus felmondta a sorközösséget más irányzatokkal, ami súlyos következményekkel jár, hiszen egy nemzetet alapvetően a sorközösség tart össze. Földes érvelése szerint, amennyiben az egyik irányzat eljut odáig, hogy másokat kitagad a sorközösségből, hogy meg akarja tisztítani a saját hagyományait a „foltoktól”, miközben a többiekét „bemocskolja”, akkor az komoly kihívást jelent a szakmának. Ezzel az állapottal szemben a történettudománynak ki kell alakítania a saját álláspontját. Mit tehet a történész szakma? Tette fel a kérdést Földes György. Először is tisztességes vitákat kell folytatni a szakmán belül a különböző paradigmák között. Másfelől el kell utasítani a politika azon szándékait, hogy törvényszövegeknek megfelelő állásfoglalásokat adjon ki a szakma. Harmadszor, a tudománynak segítenie kell az oktatást, hogy el tudja végezni feladatait. Végül hangsúlyozta a tudomány és az oktatás autonómiájának szükségességét.

K. Horváth Zsolt a Hajnal István Kör tagja Földes György gondolatmenetét folytatta azzal, hogy felvázolt egy olyan ideálisnak tekinthető emlékezetpolitikai rendszert, amely egy demokráciában elfogadhatónak tűnik. Ez az emlékezetpolitikai definíció azonban alapjaiban eltér attól a modelltől, amelyet Földes György a 2010 óta tapasztalható gyakorlat alapján leírt. K. Horváth szerint az ideális emlékezetpolitika nem a mindenkori hatalom történelempolitikája, hanem egy olyan politikai, kulturális, társadalmi, esztétikai és ideológia művelet, amely a mindennapi jelen konszenzusa alapján formálja a múlthoz való viszonyt és mindez a nyilvános térben zajlik. A konszenzus tudományos eredményekre támaszkodik és nem felülről, hanem alulról, a társadalom, vagyis a politikai közösség részéről kell kifejeződnie. Természetesen mindez konfliktusokon keresztül valósulhat meg és a kialakult kánonba nem kerülhet be mindenki. Annál konszenzusesebb az emlékezetpolitika, minél szélesebb ez a kánon és annál konfliktusosabb, minél szűkebbre húzzuk a kánon határait. K. Horváth szerint nagyon fontos, hogy nem a politika határozza meg a kánon tartalmát, valamint azt is hangsúlyozta — utalva az „utcanév bizottságra” — hogy minden állásfoglalást kutatásoknak kell megelőznie. Bár a kutatások célja nem az ítéletalkotás, hanem az elemzés, ugyanakkor ilyen esetekben, ha mégis ítéletet kell mondani, akkor rendkívül problémás, ha nincs mögötte kutatási eredmény, amire támaszkodni lehet. Az efféle ítéletalkotás K. Horváth szerint is felveti az autonómia kérdését. Ugyanis ha a politika megrendelést ad a szakma számára, akkor kérdéses, hogy mennyire hozhat egy szakmai grémium autonóm döntést. Szerinte ezt az autonómiát a szakmai közösségeknek kell kivívniuk maguknak, hiszen Földessel ellentétben nem hisz abban, hogy a hatalom önkorlátozó tud lenni e tekintetben. K. Horváth Zsolt végül felhívta a figyelmet a német múltfeldolgozás eredményeire, amelyből Magyarországon is tanulni lehetne. Ezzel együtt hangsúlyozta a nyilvános történelmi emlékhelyek létét, a digitális kultúra (internet), illetve a pedagógia jelentőségét.

Hunyady György akadémikus, szociálpszichológus szerint kérdéses, hogy a Magyar Tudományos Akadémia feladata-e a politika megrendeléseit teljesíteni, állást kell-e foglalnia ilyen esetekben? Szerinte ugyan el lehet végezni ilyen „technikai” feladatokat, ám a probléma az „illesztésnél” merül fel. Hiszen míg a jogi szövegek merevek, addig a történettudomány kategóriái rugalmasak. Emellett a szakmán belül is van egy feszültség, hogy a szakma kiszolgálhatja-e a politikát. Hunyady definíciója szerint ugyanis az emlékezetpolitika politika a javából, a politika szerves része. Célja az emberek meggyőzése a múlt általa helyesnek vélt értékelésének elfogadásáról, tehát a jelen megítéléséhez keres a múltban viszonyítási pontokat, kapaszkodókat. Ugyanakkor véleménye szerint egyetlen társadalomtudomány sem úszhatja meg a politikához való viszonyt, hiszen a társadalomtudományok nem normatív tudományok, értékeket képviselnek. Végül soron Hunyady úgy vélte, hogy egy plurális társadalomban nem valósulhat meg a konszenzus az emlékezetpolitika terén. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem lehet ilyen vágyunk, csupán azt, hogy nagyon nehéz e célt elérni, elsősorban azért is, mert az a részvevőknek sem mindig érdeke. Ezzel szemben a történettudományban nincsenek ilyen éles határvonalak, vagyis a tudományban sokkal inkább kialakítható a konszenzus.

Stefano Bottoni történész az MTA BTK TTI tudományos főmunkatársa elsősorban Földes György vitaindító téziseivel vitatkozott. Bottoni nagyon határozottan kijelentette, hogy nem hisz abban, hogy a mai Magyarországon, illetve a mai közép-európai közéletben ki lehet alakítani konszenzuális emlékezetet és az emlékezetpolitikai pluralitása mellett érvelt. Érvelése szerint eddig számos rendszerben, de különösen az 1948 és 1989 között létezett „kommunista rendszerben” az egyik irányzat monopóliumot élvezett és arra törekedett, hogy minden más irányzatot kiradírozzon az emlékezetből. Bottoni másik érve arra a létező feszültségre támaszkodott, amely az egyéni vagy lokális emlékezet és a hivatalos állami emlékezetpolitika között számos esetben érzékelhető. Az egyéni vagy lokális emlékezet ugyanis valóban nincs mindig konszenzusban az állam által sulykolt nézetekkel, sőt az államnak lehetősége van és ezzel gyakran él is, elfojtani az egyéni és a lokális emlékezeteket. Bottoni több olasz példával világította meg, hogy ez a probléma nem magyar-specifikus, hanem mindeütt jelen van. A konszenzus lehetetlensége mellett felhozott harmadik érve román példára támaszkodott. Bottoni azt hangsúlyozta, hogy addig nincs és nem is lehet konszenzus, ameddig a magyar állam nem szakít nyilvánosan a korábbi „kommunista” rezsimmel, azaz a kontinuitást nem mondja fel. Pozitívként említette azt a politikai megrendelésre létrejött ún. „kommunizmus bizottságot”, amelyet 2006-ban a román elnök hozott létre azzal a céllal, hogy kinyilvánítsák a diszkontinuitást és kriminalizálják a korábbi rendszert. Bár maga Bottoni is elismerte, hogy ez a bizottság politikai céllal jött létre, mégis hiányolta a hasonló „gesztust” a magyar állam részéről. Véleménye szerint azért nem lesz konszenzus, mert Magyarországon nem volt szembenézés, nem volt egyértelmű szakítás a múlttal. Ez a helyzet végeredményben mintegy legitimálja a 2010 óta zajló agresszív emlékezetpolitikát. Bottoni azt állította, hogy ilyen előzmények után nem meglepő a mai doktriner kormányzati történetpolitika.

A vitaindító előadások után tucatnyi hozzászólás következett, a történészek és a történelemtanárok mellett szociológusok, újságírók, filológusok is kértek és kaptak szót. Felmerült a francia múltfeldolgozás példája, ahol a konfliktusok végül konszenzushoz vezettek a második világháborút illetően. Kialakult ugyanis egy alap, azaz egyetértés alakult ki abban, hogy mindenki elítéli a nációkkal való kollaborációt, majd erre a konszenzusra épülve fennmaradhatott az emlékezet pluralitása. Tamás Pál szociológus arra hívta fel a figyelmet, hogy ha nincs kánon, akkor az akadémia nem tehet úgy, mintha lenne. Az egyes kutató, tudós elmondhatja a saját véleményét, de az nem a kánon. Ez a probléma az utcanevekkel is, a megállapítások ugyanis azt a benyomást keltik, mintha a szakmában egységes álláspont lenne a megítélt (elítélt) személyekről. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy az utcanevék kérdésében nem szakmai álláspont született, mert az nem is tudományos kérdés. Domány András újságíró lengyel példákat hozva megállapította, hogy ott a korábbi időszakok egyoldalú, túlzó és sokszor hazug beállításait egy másik egyoldalú, túlzó és hazug beállítás váltotta fel, és most Magyarországon is ez történik. Arra is felhívta a figyelmet, hogy míg Franciaországban vagy Olaszországban az antifasiszta ellenállókat csak azért nem törlik ki az emlékezetből, mert kommunisták voltak, addig sajnála-

tos, hogy Magyarországon ez történik például Ságvári Endrével. A praktizáló történelemtanárok közül többen szóvá tették, hogy miközben a kormányzó erő erőteljes emlékezetpolitikát folytat, új kerettantervet fogadott el, a tanárok két irányzat között őrlődnek. Amikor szónokolniuk kell a nemzeti összetartozás napján Trianonról, akkor azzal vádolják őket, hogy kiszolgálják a hatalmat, ha pedig szakmai meggyőződésük szerint tanítanak, akkor a „régikorszak” embe-rének tartják őket. Mindenki hangsúlyozta az internet szerepét, amely óriási mennyiségű szélsőséges álláspontot tartalmaz, a félreinformálást az oktatás-nak nehéz ellensúlyoznia. Lőrincz László, a tenyleg.com szerkesztője felhívta a figyelmet arra, hogy az új kerettanterv nem csupán új emlékezetpolitikát épít (pl. a Horthy-korszak felértékelésével), hanem egyidejűleg jelen van a felejtés-politika is, hiszen a Kádár-korszakról szinte semmit nem kell megtanulniuk a diákoknak. Pritz Pál történész végül a demokrácia és a szakszerűség szükség-ségességét hangoztatta. Egyetértett Földes György téziseivel és határozottan ki-jelentette, hogy a hatalomnak kötelessége lenne a kompromisszum irányába te-relni a vitás kérdéseket.

A hozzászólások után a négy vitaindító előadó kapott újra szót. Bottoni is-mét a konszenzus lehetetlensége mellett érvelt. Egyfelől az elmaradt lusztrá-ciót, másfelől a magyar értelmiség doktriner gondolkodásmódját említette. Az átvilágítás elmaradása a régi és az új rendszer közötti kontinuitást segítette, a doktrinerség pedig a másképp gondolkodók állandó kirekesztését jelentette. Ezek hatása ma is megkerülhetetlen, hangsúlyozta. Ezután, Pók Attila kért szót, hogy tisztázzon néhány vitatott kérdést az „utcanév bizottsággal” kapcsola-tosan. Véleménye szerint a bizottság létrejöttéhez két döntő ok járult hozzá. Egyrészt törvény írta elő az Akadémia állásfoglalásának szükségességét, másfelől mivel történeti személyiségek megítéléséről volt szó, az Akadémia nem mondhatta, hogy nincsenek ehhez megfelelő szakemberei, ahogy például az egy-házak kérdésében tette. Pók szerint a bizottság egyes tagjai éles viták után szakmai meggyőződésüknek megfelelő állásfoglalásokat tettek, ám a sokat vita-tott végső szövegek nem a bizottság, hanem az Akadémia állásfoglalása volt a kérdésben. A beszélgetést vezető Miklósi László történelemtanár, a Történe-lemtanárok Egylete elnöke ugyanakkor elfogadhatatlannak minősítette, hogy jogi szöveg alapján történészek politikai állásfoglalásokat tegyenek, illetve hogy erre kényszerítik őket. K. Horváth Zsolt visszatért az emlékezetpolitika kérdé-sére és vitatkozva Bottonival azt emelte ki, hogy a konszenzus nem végpont, az emlékezetpolitika pedig mindig változik, és mindig lesznek olyanok, akik ki lesznek zárva a kánonból. Az emlékezetnek is több regisztere van, tehát nem úgy kell elképzelni egy emlékezetpolitikát, hogy az mindenki számára azonosu-lást eredményez. Végül Földes György — szintén Bottonival vitatkozva — fel-hívta a figyelmet arra, hogy a történelem újraértékelése és a leleplezése nem ugyanaz a tevékenység. A kontinuitás pedig a békés átmenetnek köszönhető, s ezzel kapcsolatban feltette a kérdést, hogy van-e értelme 25 évvel a rendszer-váltás után megkérdőjelezni, illetve hogy milyen tudományos hasznot hoz ma a rendszerváltás megkérdőjelezése. Földes a történelem egyéni megéleltörténeté-nek megírásával szemben egyértelműen állást foglalt az egész nemzet történe-

tének megírása mellett. Az „utcanév bizottsággal” kapcsolatban ő is Miklósi álláspontját képviselte, azaz a tudomány autonómiáját meg kell védeni a politikával szemben.

A vita legtöbb hozzászólója összességében egyetértett abban, hogy egy demokratikus államban az emlékezetpolitika lehet konszenzusos, ami természetesen elsősorban a politika felelőssége. Ami a tudományt illeti, a tudósoknak becsületes szakmai munkát kell végezniük és harcolniuk kell az autonómiájuk megőrzéséért, ki kell kényszeríteniük, hogy az emlékezetpolitika szakmai alapon formálódjon.

CONTENTS

STUDIES – *György Földes*: Hungarian-Soviet Economic Relations, 1948–1973 – *István Feitl*: Hungarian Ideas to Reform the Council of Mutual Economic Assistance 1967–1975 – ARTICLES – *Andor Ladányi*: The Second Jewish Law – *Tamás Stark*: The Long Road to the Deportation of „Alien” Jews to Galicia – *Magdolna Baráth*: In the Cross-Hairs: The 56’ Hungarian Emigration – ATELIER – *Krisztián Ungváry*: „England is the Second Greatest Enemy of Hungary”. The Working of the Hungarian Intelligence Bureau in London in the Mirror of its Own Reports between 1951 and 1965 – OBSERVER – *Krisztián Ungváry*: Hungarian Occupation Troops in the Soviet Union. Archival Documents 1941–1947 – *György Gyarmati*: An Episode of the Transition of the Kádár Regime from Restauration to Consolidation – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098

**MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT**

Következő számunk tartalmából

Fejérdy Gergely: A belga–magyar hivatalos kapcsolatok első évtizede

Gábor Péter: A Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátétel (1945–1949)

Glant Tibor: A Ford-kormány és a Szent Korona, 1974–77

Hamerli Petra: A magyar–olasz kapcsolatok alakulása 1918–1919-ben

Mitrovits Miklós: Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában

Sipos Balázs: Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban. Egy nőtörténeti szempontú médiatörténeti vizsgálat

E számunk munkatársai

Baráth Magdolna PhD, osztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) – *Feiül István* főigazgató-helyettes (Politikatörténeti Intézet) – *Földes György* kandidátus, főigazgató (Politikatörténeti Intézet) – *Gyarmati György* az MTA doktora, (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) – *Jemnizt János* a történelemtudomány doktora, nyugalmazott tudományos tanácsadó (Budapest) – *Ladányi Andor* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Mitrovits Miklós* PhD, tudományos munkatárs (Politikatörténeti Intézet) – *Stark Tamás* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete) – *Ungváry Krisztián* PhD, tudományos munkatárs (Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft

Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

nka

Nemzeti Kulturális Alap

